

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

PRESOKRATİK FİLOZOFLARIN
ORTAÇAĞ İSLAM FELSEFESİNDE İZDÜŞÜMLERİ

Fatih ÖZEŞ

Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

T.C
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

PRESOKRATİK FİLOZOFLARIN
ORTAÇAĞ İSLAM FELSEFESİNDE İZDÜŞÜMLERİ

Fatih ÖZEŞ

Danışman
Prof. Dr. Şahin FİLİZ

Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Fatih ÖZEŞ'in bu çalışması, jürimiz tarafından Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Ana-bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ekin KAYNAK İLTAR (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Şahin FİLİZ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Suat Soner ERENÖZLÜ (İmza)

Üye : Prof. Dr. Hasan AYDIN (İmza)

Üye : Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR (İmza)

Tez Başlığı: Presoktarik Filozofların Ortaçağ İslam Felsefesinde İzdüşümleri

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 23/12/2024

Mezuniyet Tarihi :

Prof. Dr. Tuncer DEMİR
Müdür

AKADEMİK BEYAN

T.C

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE;

Doktora tezi olarak sunduğum “Presokratik Filozofların Ortaçağ İslam Felsefesinde İz-düşümleri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını beyan ederim.

Fatih ÖZEŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTARCT.....	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM SOKRATES ÖNCESİ FİLOZOFLAR

1.1. Thales Gerçek Bir Filozof Muydu?	21
1.2. Anaksimandros'un Gizemi	38
1.3. Anaksimenes Düşüncesi Bir Gerileme Midir?	58
1.4. Pythagoras'ın Sayıları ve Notları.....	67
1.5. Ksenophanes Şair Mi Filozof Mu?	82
1.6. Herakleitos'un Karanlığı.....	91
1.7. Akışı Durduran Filozof Parmenides	99
1.7.1. Parmenides Diyaloğunun İncelemesi.....	105
1.8. Anaksagoras	108
1.8.1. Anaksagoras Fragmanları	111
1.9. Empedokles'in Küresi.....	117
1.10. Zenon... ..	130
1.11. Melissos	135
1.12. Son Bağımsız Filozof Apollonialı Diogenes	138
1.13. Sofistler Dönemi	141
1.14. Protogoras	142
1.15. Gorgias.....	145
1.16. Antiphon	148
1.17. Elisli Hippias.....	149
1.18. Prodikos	150
1.19. Thrasymakhos	151
1.20. Sofistlik Hareketi ve Sofistler Atina Yaşamını Nasıl Etkiledi ve Değiştirdi	153

1.21. Presokratik Felsefenin Sokrates, Platon ve Aristoteles Üzerine Etkisi.....	157
--	-----

İKİNCİ BÖLÜM

YUNAN KÜLTÜRÜNDEN İSLAM KÜLTÜRÜNE ÇEVİRİ HAREKETLERİ VE SONUÇLARI

2.1. İskenderiye Efsanesi	162
2.2. İskenderiyede İ.S. 1., 2. Ve 3. Yüzyıllar	174
2.3. Yunan Kültürünün İslam Düşüncesine Çeviriler Yoluyla Etkisi.....	187
2.4. Süryaniler.....	188
2.5. Çeviri Hareketleri.....	191
2.6. Çeviri Hareketlerinde El-Mansur'un Rolü.....	193
2.7. Çeviri Hareketinin Doğurduğu Sonuçlar	211
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	230
KAYNAKÇA	241

ÖZET

Bu tezin amacı Sokrates önceki filozofları antik dönemde yazılmış kaynaklar ile açıklamaya çalışmaktır. Ülkemizde çok fazla bilinmeyen ancak Batı dünyasında eski Yunanca ve Latince olarak da var olan antik dönemden kalma metinler vardır. Bu çalışmamızda bir Türk akademisyenlere de böyle kaynakların var olduğunu ve antik kaynaklara dayalı bir Sokrates öncesi felsefe yazılacağını göstermektir. Tezimizin ikinci bölümünde Yunan felsefesinde ve biliminde yaşanan bu gelişmelerin 8. 9. Ve 10. Yüzyıllarda İslam dünyasına aktarılması incelenecektir. Bu çeviri hareketlerinin kapsamı, hangi kitapların çevrildiği ve bu çeviriler sonunda İslam dünyasında neler yaşandığı analiz edilecektir. Sonuç olarak bu tez Sokrates öncesi filozofları antik kaynaklar yardımı ile içleyerek üretilen bu bilim ve felsefenin İslam dünyasına çeviriler vasıtasıyla nasıl bir etkide bulunduğunu amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sokrates Öncesi Felsefe, Presokratik Filozoflar, İslam Felsefesi, İslam Filozofları, Çeviri Hareketleri.

ABSTRACT

The aim of this thesis is to try to explain the philosophers before Socrates with sources written in ancient times. There are texts from ancient times that are not widely known in our country, but exist in ancient Greek and Latin in the Western world. Our aim in this study is to show Turkish academics that such sources exist and that a pre-Socratic philosophy can be written based on ancient sources. In the second part of our thesis, the transfer of these developments in Greek philosophy and science to the Islamic world in the 8th, 9th and 10th centuries will be examined. The scope of these translation movements, which books were translated and what happened in the Islamic world as a result of these translations will be analyzed. As a result, this thesis aims to examine how this science and philosophy, produced by immersing the pre-Socratic philosophers with the help of ancient sources, had an impact on the Islamic world through translations.

Keywords: Presocratic Philosophy, Presocratic Philosophers, Islamic Philosophy, Islam Philosophers, Translation Movements.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Tablo 1: Thales'in matematiksel ispatları.....	28
Tablo 2: Benzerlik kuralı	29
Tablo 3: Çember içerisine Dik Üçgen çizmesi	29
Tablo 4: Güneş, ay ve yıldızların dizilimleri	49
Tablo 5: Üç boyutlu yıldızların, dünyanın ve ayın görseli	50
Tablo 6: Güneş, yıldızlar, dünya ve ayın dizilimi.....	53

KISALTMALAR LİSTESİ

H.	Hazreti
İ.Ö.	İsa'dan Önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
Km	Kilometre
Yy	Yüzyıl

GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı Presokratik felsefenin temsilcilerini ilk filozof Thales'ten başlayarak antik kaynaklar yardımıyla ve aynı zamanda konunun uzmanı modern bilim insanlarının eserleri ve fikirleri ışığında yeniden yorumlayıp onun karanlıkta kalmış yönlerini gün ışığına çıkarmaya çalışmaktır. Daha sonra Presokratik filozofların, Antik Yunan felsefesinin üç büyük filozofu olan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in fikirlerini inşa etmeleri üzerinde ne gibi etkiler bıraktığı incelenecektir. Son bölümde ise Antik Yunan dünyasının yaratmış olduğu ve tüm dünyayı değiştiren bu felsefi ve bilimsel mirasın Orta Çağ'da İslam dünyasına çeviri hareketleri ile nasıl intikal ettiği ve İslam kültürünü hangi yönlerden etkilediği ve nasıl şekillendirdiği incelenecek ve tartışılacaktır. Avrupa Orta Çağ'ı her ne kadar karanlık ve sıkıntılı bir dönem olarak algılansa da tarihsel kayıtlardan öğrendiğimiz kadarı ile İslam Orta Çağ'ı için aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi Orta Çağ'da İslam kültüründe yaklaşık 200 yıllık devamı gelmeyen bir aydınlanmanın yaşanmasıdır. Bu aydınlanma yüzyıllar içerisinde çeşitli şekillerde incelenmiş tetkik edilmiş ve eleştirilmiştir. Bizim çalışmamız aynı zamanda bu 200 yıllık dönemin yaşanmasına sebep olan çeviri hareketlerini incelemek, İslam uygarlığının neden Yunan felsefesi ile böyle bir temasa geçtiğini ve nasıl böyle bir şeye kalkıştığını anlamak ve bu aydınlanmanın devamının neden devam etmediğini irdelemek olacaktır.

Presokratik dönem filozofları yaygın felsefe tarihi araştırmalarında birkaç paragraf ya da en çok bir iki sayfa içinde, son derece genel ama derinlikli olmayan malumatlarla yer aldığı için, sonraki tarihsel sürece kaynaklık ettiği herkesçe kabul edilmesine rağmen, yüzeysel kalmaktadır. Yüzeysel geçilen kaynak dönemi, sonraki felsefelere kaynaklık ettiğini ileri sürmek için bu ilk döneme yeterli ve yetkin ağırlığın verilmesi gerekmektedir. Bu düşünce ile hareket ederek daha derinlikli ve detaylı bir Presokratik felsefe yazmanın gerekliliği ve ihtiyacı görülmüştür.

Tezimizin bu ana argümanı ile doğrudan ilintili olarak İslam dünyasındaki felsefe hareketlerinin Presokratik felsefeden nasıl ve ne boyutlarda etkilendiği sorusuna verilen yanıtlarda yeterlilik ve ikna edicilik görülmemiştir. Yapılan mevcut çalışmalarda İslam felsefesi olgusunu açıklamada ve onun kaynaklarını gösterebilmekte beklenen tatmini sağlayamamaktadır. Süregelen İslam felsefesi tartışmalarının kaynağında Presokratik dönemin, Sokrates sonrası ve izleyen dönemler kadar ayrıntılı ve doyurucu bilgilerle serimlenmediği görülmüştür. Dolayısıyla Presokratik dönem filozofları hakkında verilen bilgi, bulgu ve belgelerin, İslam dünyasını etkileyen ve dönemin nasıl olur da bu denli yetersiz ve de yüzeysel olduğunun yanıtı aranacaktır. Presokratik filozofları, Orta Çağ İslam Felsefesi ile bağlantısını kurarak incelememiz iki nedene

dayanmaktadır: İlk neden, Akdeniz Orta Çağ Araştırmaları Anabilim Dalı kapsamında doktora çalışmalarımı yürütmemdir. İkinci neden bunun da ötesinde, temel argümanımız olan Presokratik filozoflar döneminin felsefe tarihinde hak ettiği yeri alacak kadar işlenmesine katkıda bulunup Batı’da ama özellikle Doğu’da İslam düşüncesinin Presokratiklerden nasıl ve hangi derinlikte etkilediği sorusuna yanıtlar aramaya çalışılacaktır.

Konumuz hem kronolojik hem de coğrafi bir bütünlük içerisinde birbirini tamamlayan ve tanımlayan bir çalışmadır. Çalışmamız temel olarak üç ana başlık altında tanımlanmıştır. Bu bağlamda kronolojik bir sıra izlenecek ve önce Presokratik filozoflar, akabinde bu filozofların Sokrates, Platon ve Aristoteles üzerine etkileri ve son olarak da Yunan bilim ve felsefesinin İslam uygarlığı üzerindeki etkilerine yakından bakılacak ve 12. yüzyılda bu etkilerin nasıl ve neden kesintiye uğradığına ilişkin nedenler üzerinde durulacaktır.

Antik Yunan kültürünün temeli çok eskilere dayanmaktadır. Kabaca 2700-1450 yılları arasında Girit adasında hüküm sürmüş Minos uygarlığının İ.Ö. 15. yüzyıllarda zayıflayan otoritesi sonucu hem adada hem anakarada hüküm sürmüş Akha kökenli Miken uygarlığı en belirgin Yunan ataları olarak görülmektedir. Daha sonra İ.Ö. 1200 yıllarında meydana gelen göç dalgası sonrası Dor asıllı topluluklar bölgeyi ele geçirmişler ve Miken-Akha-Dor karışımı karma bir kültür Yunanların ataları olmuşlardır (Mansel, 98,105). 13. yüzyılda meydana gelen son Dor istilasını bölgenin demografik yapısının şekillenmesi açısından son derece önemlidir. Bu büyük istila Yunan anakarasını, Ege adalarını ve Batı Anadolu kıyılarını kapsamaktadır. Aynı zamanda istilanın gerçekleştiği 13. yüzyılın sonları ve 12. yüzyılın başlarında Yunan kültürünün en önemli ve en eski eserine konu olan Truva Savaşı’nın da gerçekleştiğine inanılmaktadır¹.

Bu hikâyeleri İ.Ö. 8. yüzyıllarda Homeros şehir şehir gezip anlatıyordu. Yunanlar bu ozanın kör olduğunu ve şehirden şehre dolaşarak bu hikâyeleri anlattığına inanmışlardır. Homeros’un anlatıp düzenlediği bu eser ile birlikte yaklaşık yarım yüzyıl sonra yine Akragaslı Hesiodos adı verilen bir yazarın kaleminden çıkan “İşler ve Günler” ve “Tanrıların Doğuşu” Yunanların bilinen ilk metinleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Felsefe ve Bilim öncesi Yunan dünyasını uzun süre meşgul eden ve neredeyse Yunan kutsal kitapları olarak görülen bu eserler dönem insanının bilincinde oldukça önemli bir yer kaplamıştır. Bu eserler kimi kesimlerce yer yer felsefenin ilk izlerinin görüldüğü kitaplar olarak da anılmışlardır. Hatta Homeros ve Hesiodos ilk filozoflar olarak dahi düşünülmüştür.

¹ Bazı kaynaklar hem Avrupa’da hem de Türkiye’de böyle bir savaşın gerçekleşmediğini; Truva şehrinin yıkılma- sının nedeni olarak kuzeyden gelen istilacı Dor kavimlerinin neden olduğu düşünülür yıkılmasının nedeni olarak kuzeyden gelen istilacı Dor kavimlerinin neden olduğu düşünülür. Daha detaylı bilgi için ayrıca bakınız. Arif Müfid Mansel “Ege ve Yunan Tarihi, Ekrem Akurgal “Anadolu Uygarlıkları” syf 82.

İlyada adlı eserde Truva savaşı anlatılır, aslında eser Yunan kahramanı Akhilleus'un (Aşil) trajik yaşamının anlatıldığı bir destandır. Savaş Truva kralı Priam ve Yunan kralı Agamemnon arasında geçer gibi görülür. Her ne kadar Helen adlı bir kadının sebep olduğu söylenen bir savaş olsa da, işin özünde zengin Truva topraklarını yağmalamak yatmaktadır. Ancak bu savaş sıradan bir savaş değildir, Homeros yer yer hikâyeyi keserek Yunan mitolojisinden kesitler sunar. Yunan mitolojisinden hikâyeler ve kahramanların öyküleri savaşın soğuk yüzünü ısıtır gibidir.

Truva Savaşı Yunanlar için sıradan bir savaş değildir. Onlar için inandıkları dinin hikâyelerinin anlatıldığı kutsal bir kitap, asillerin imrenilen hayatlarının anlatıldığı bir hikâye kitabı ve içinde ders çıkarılması gereken mitolojik hikâyelerin de anlatıldığı bir tecrübe kitabı olması bakımından tragedya oyunları için harika bir kaynaktır. Yunanlar özellikle gündelik hayatın kurallarını bozup sıra dışı şeyler yapan kahmanların hikâyelerini çok severlerdi. Akhilleus da bu kahramanların en başında gelir. Doğduğunda annesi Thetis tarafından Styx nehrine aşıl tendonundan tutularak daldırılan Akhilleus'un üzerine su gelmeyen tek yeri aşıl tendonu olarak kalır, bu haliyle onun en zayıf noktası da aşıl tendonu olur. Zaten savaşın sonunda Akhilleus Paris'in aşıl tendonuna isabet ettirdiği bir oku ile ölmüştür.

Akhilleus talihsiz bahtsız bir kahramandır, hayatı derslerle doludur. İsyankâr, güçlü, çoğu zaman krallar kralı Agamemnon ile gerginlikler yaşayacak kadar aksi ve kibirlidir. Hazin hikâyesi Truva Savaşı boyunca yıllarca dilden dile anlatılır.

Odysseia bölümünün kahramanı Odysseus ise güçten ziyade kurnazlığın ve aklın gücünü sembolize eden bir diğer Yunan kahramanıdır. Savaşa katılmamak için deli numarasına dahi kalkışan Odysseus'un oyununu Palamides bozmuştur. Odysseus Palamides'e bu yaptığından dolayı öyle içerler ki ona iftira atıp öldürmekte tereddüt etmez. Ancak Odysseus Yunanların gözünde başka tip bir kahramanlık profili çizer. Truva Savaşının kazanılmasında bile Odysseus'un kurnazlığı vardır. Tahta at fikri ona aittir. Kurnazlık onun neredeyse sıfatı gibidir. Hatta Yunanlar kurnazlığın zekâ olabilir mi düşüncesini bile mitolojilerinde işleyebilmiş ve yıllarca bu tip bir kahramanın örnek alınıp alınmamasını tartışmışlardır.

Görülüyor ki Yunanlar kahramanlarına hep farklı kişilik özellikleri yüklemişler ve anlatılan gelen ve karakterlerindeki tezatlık hikâyeleriyle canlı tutabilmişlerdir. Kafalarında idealize ettikleri bu kahramanlar hep bir veya fazla yönleri ile eleştirilmiş, insanları düşündürtmüş ve sorgulatmıştır. Yunan mitolojisinde bunun gibi daha pekçok kahramanlık hikâyelerini bulabilmemiz mümkündür, bunlara Herakles'i, Theseus'u, Perseus'u ve daha pek çoğunu ekleyebiliriz.

Biraz detaya inecek olursak Yunan mitolojisindeki tanrı ve tanrıçalar dahi bu anlamlı yükleyişe dâhildir. Biz genelde Yunan mitolojisinin romantik taraflarını büyüleyici ve cezbedici bulmaktayız, ancak Yunan zihni mitolojilerinde (dinlerinde) dahi ince bir bakış açısıyla sezilebilecek detaylar gizlemişlerdir. Kanımızca bu hikâyeler daha derin bir bakış açısı ile incelendiğinde içinde insanın ders alabileceği ve görüp okuyabileceği yaşam tecrübeleri gizlemektedir.

Mitoloji Yunanlar için dünyanın nasıl döndüğünü ve işlediğini anlatan hikâyeler bütünüydü. Tanrı ve tanrıçalarının çoğunluğunu Ortadoğu, Mısır ve Kuzeyli halklardan devşirmişlerdir ancak bunları neden insan benzeri olarak seçmişler bilmemekteyiz. Hikâyelerde sürekli olarak aşk ve savaş veya şiddet ve cinsellik karşıtlığı birbirleri ile çatışıp durmuştur. Aslında bu Anaksimandros'un da gözünden kaçmayan bir detaydır, dünya sürekli bir şekilde zıtlıkların çatışmasına sahne olan bir savaş meydanı gibidir. Bu mitolojide de böyledir. Doğadaki zıtlıkların savaşı daha sonraki Presokratik filozofların da gözünden kaçmayan bir detaydır. Yunanlar bu zıtlıkları ve hayatın bu ikilemlerini çok sevmiş ve bu gerçeklerle yüzleşmişlerdir.

İlyada ve Odysseia ile Theogonia eserlerinden de anlaşılacağı üzere Yunan mitolojilerinde sürekli tekrar eden tehditkâr bir kadın varlığı sezilmektedir. Baş döndürücü güzellikteki kadın bedeni erkeği tehdit eder. Kadın *kalon kakon* dur (Καλον κακον) yani kötü olan güzel şey. Prometheus Zeus'tan ateşi çalıp insanlara vermesi üzerine Zeus da güzel olan kötü şeyi yani Pandora'yı yaratmıştır. İnsanların başına bela olsun diye Pandora'yı Epimetheus'u kandırarak elindeki kutu ile dünyaya yollar. İnsanların dostu olan titan tanrı Prometheus kardeşi Epimetheus'u kendisine Zeus tarafından yollanılan hediyeği kabul etmemesi ve kutuyu açmaması konusunda uyarır, ancak kutu açılır. Kutu açıldığında bütün kötü şeyler, insana dair acılar, zorluklar, çileler, ızdıraplar dışarı çıkar ancak Epimetheus olan biteni anlayıp kutuyu tam kapattığı esnada içinde sadece umut sıkışıp kalmıştır. Bu ne anlama geliyordu acaba? İşte insanlar bu umutla yaşamak, ona güvenmek veya güvenmemek konusunda bir seçim yapabileceklerdi. Peki, şeytanın kutusunda umut ne yapıyordu? Umudun orda ne işi vardı? Çünkü umut bize geleceğimizi kontrol edebileceğimiz hissi ile hareket etme şansı vermektedir. Bu duygu içimizde ölene kadar süren yaşama dair en itici güçlerden bir tanesidir. Her insanda ölmeyen her şeye karşı bir yaşama umudu vardır. Zaten umudunu yitirmiş bir insan artık ölüme hazırdır. Umudun acaba iyi midir yoksa kötü müdür? Yunanlar bu ikilemi çok sevmişlerdir, insanların bunu bilgece kullanması veya kaçınması için umut kutunun içinde bilinçli olarak bırakılmıştır.

Pandora Yunan mitolojisi içindeki tek kötü kadın değildi, güzellik tanrıçası Aphrodite de vardı. Onun da tehditkâr ve hüznü yaşama Yunanlıları hep düşündürmüştür. Truvalı Helen'in başına gelenleri düşünelim. Erkekler genelde güzel kadınları sevmekten her zaman

korkmuştur. Yunan erkeği onunla birlikte olduktan sonra gücünü kaybetmekten korkmuştur. Güzel kadınları sevmedikleri, öpmedikleri ve sevişmedikleri içinde onlar daha kötü erkeklere yanaşmıştır.

Zor bir dünyada yaşanılmaktaydı, Yunanlar bunun farkındaydılar, zamanla başlarına gelen şeylerin illa da tanrılardan kaynaklandığını fazla düşünmemeye başladılar, çünkü bu insan hatasıydı. Zor bir dünyada insanlar sürekli kahramanlar aradılar. Tanrılar ahlaklı değildi ve Yunanların bununla ilgili sorunları yoktu ancak tanrılar hiçbir zaman davranışlarının sonuçlarına katlanmak zorunda değillerdi, oysaki insanoğlu katlanmak zorundaydı.

Belliki yıllar boyunca babalar ve oğulları arasında bir sorun vardı ve çözilemiyordu. Yunanlar bunun da farkına varmışlardı. Hayata dair ibret almaları gereken ve iyi insanların da başına kötü şeyler gelebileceğini açık bir biçimde tecrübe etmiştiler. Bu gerçek zaten iyi bir gözlemcinin hayata dair kaçıramayacağı tecrübelerden bir tanesiydi. Oidipous hikâyesi ile Yunan insanının evrensel sorusu da ortaya çıkar: insanoğlu özgür iradeye sahip midir?

İnsanlar özgür iradeyi deneyebilecek tecrübeye sahiptir ancak bunu Yunan iradesi çok zekice bir biçimde tanrılara yükleyerek işlemiştir. Eğer o dönem Yunanlarına Oidipous özgür iradeye sahip miydi diye sorma şansımız olsaydı, evet sahipti diye düşünür ama Oidipous'un başına gelen şey yine de gelecekti diye ekleyecektir. Hayatımızda çok küçük kararların seçiminde özgürüz ancak hepimiz kaderin belirsizliğinin ellerindeyiz. İnsanların ve tanrıların kontrol edebileceği şeyler konusunda bir kafa karışıklığı vardı. Ama insanlar kaderi bir nebze kontrol edebilirdi yoksa edemez miydi? Yunanlar bu belirsizliği de sevmiştiler. Hayatta garanti diye bir şey yoktu.

Klotho (örücü), Lakheisis (şans dağıtıcı) ve Atropos (örgüyü kesen) Yunan kader tanrıçaları (moiralar) idi, Klotho örüyordu, Lakheisis piyangoydu, yaşamdaki şansımız gibi, Atropos ise geri dönüşü olmayan noktaydı. Bu tanrıçalara Zeus'un dahi müdahale edememesi oldukça anlamlıdır. Evet, bazı şeyler olacaksa olur, bunu değiştirmeye bazen tanrıların bile gücü yetmez düşüncesi hayattan gerçekten bilgece bir ders çıkarımıdır. Yunan dehası bu gerçeğin de farkına erken zamanlarda varmıştır.

Tanrılar ile insanlar arasındaki ilişki hiç kolay değildi, Yunanlar tanrılarının gayri ahlaki davranışlarını sürekli eleştirmiştiler, onların aşırılıklarından, ölçsüzlüklerinden ders çıkardılar. Bu durumu değiştirmeye çalışan din reformcusu Ksenophanes'in çabaları da tezimizde detaylıca irdelenecektir. Ancak Ksenophanes'in Homeros ve Hesiodos'u tanrılarla alay eden ve onları cinsel hikâyelere hapseden yazarlar olarak algılamasına rağmen bizim böyle bir yapının Yunan toplumuna neler kazandırdığını da eklemeyi doğru olmayacaktır.

Tanrı Apollon muhteşem bir erkektir, bir erkekte bulunabilecek tüm faziletlere ve özelliklere sahiptir. Yakışıklı, müzikten anlayan, sanatları bilen, okçu ve kehanet dağıtan ideal bir erkektir. Ama hiçbir kadın onu istememiştir, hiçbir erkeğin Aphrodite'yi istemediği gibi. Âşık olduğu Daphne'yi kovalarken Daphne bir anda ağaca dönüşmüştür. Apollon sürekli kadınlardan yana darbe yemiştir, hatta onlarla zorla ilişkiye girmek istemiştir. Aynı zamanda anlatılan hikâyelerde hedefleri hep okuyla uzaktan vurmuştur. En trajik hikâyesi de Truva kralı Priam'ın kızı Cassandra ile yaşanılanıdır. Apollo Cassandra ile birlikte olmak istemiştir. Cassandra bunu kabul eder; karşılığında Cassandra kehanet gücü alacaktır, ancak tam zamanı geldiğinde Cassandra kaçır ve Apollon onu lanetler ve onun kehanetlerini kimsenin dikkate almamasını sağlar. Bu şekilde de gelecekte ne olacağını bilmesine rağmen Truva'nın yıkılışına engel olamaz. Zavalı Apollon tüm olumlu donanımlarına rağmen kadınlardan bir türlü istediğini alamayan dramatik bir hayata mahkûm olmuş bir tanrı gibidir. Oysaki karşısında kadınlarla son derece çok kolay ilişki kurabilen şarap tanrısı Dionysos vardır, akışkan, rahat ve dingindir. Dionysos kırlarda ve dağlarda müritleri kadınlarla yer içer dans eder ve sevişir. Dionysos özellikle kadınlar tarafından tapınılan bir tanrıdır ve kırsalda çok fazla taraftarı vardır. Dionysos emperyal bir demokrasiyi sembolize ederken Apollon medeni düzenin tanrısıdır. Görüldüğü üzere Yunanlar insan doğasındaki bu zıt kutupluluğu tanrılarının karakterlerine taşımışlardır.

Antropomorfik tanrı anlayışı her ne kadar filozof Ksenophanes'in son derece karşı çıkmış olduğu bir özellik olsa da Yunanlara son derece önemli ve etkili bir bakış açısı da sağlamıştır. İnsanlara ait tüm kötü ve iyi tarafları tanrılara yükleme ve onlarda da aynı insani hataları ve erdemleri görme şekli Yunanlara başka türlü bir düşünüş şeklinin yolunu açmıştır. Yunan dünyasının bu mitolojik yapısı onları daha özgür ve düşüncede daha rahat bir atmosfere sokmuş veya sürüklemiştir.

Homeros'un eseri her ne kadar tüm Yunan dünyasını etkilese de bu eser asillerin hikâyesidir. Hesiodos'a dönecek olursak onun eserleri daha çok sıradan ve fakir insanlara hitap eder. Ünlü eseri *Tanrıların Doğuşu* (Theogonia)'sında daha düzenli ve derli toplu bir tanrılar dünyası vardır. Kozmogonia (evren doğum) hala muallak ve belirsizdir. Bir anda kendiliğinden beliren Khaos, Eros, Gaia ve Tartaros ile geçiştirilir², çünkü evrenin (kozmozoni) nasıl oluştuğuna dair bir bilgisi yoktur. Daha sonra ise bilinen klasik hikâyeler belli bir sıra ve düzen içinde *Tanrıların Doğuşu* anlatılır. En sonunda Olimposluların Zeus önderliğinde ataları Titanlara karşı olan savaşın kazanılıp göklerin hâkimiyetini ele geçirmesi ile mevcut düzene geçilir. Ancak kozmozoni konusunda herhangi bir bilginin izine rastlayamayız. Evren doğum sürekli hem Yunan hem de Mısır ve Mezopotamya mitolojilerinde (dinlerinde) tanrısal hikâyelerle geçiştirilir.

² Daha fazla bilgi için bakınız Hesiodos "Tanrıların Doğuşu".

Tanrı ve tanrıçalar sürekli başta Zeus'un ve diğer tanrıların çocukları şeklinde doğar. Anlatılan hikâyeler o ana kadar dinsel hikâyelerden ibarettir. Ancak yaklaşık bir yüzyıl sonra Miletoslu Thales bu hikâyeleri dikkate almayan bir girişimde bulunacaktır.

Homeros ve Hesiodos metinleri Yunan düşün hayatının Thales'e kadar ki iki önemli zihinsel temelidir. Felsefi metinler olmasa da Yunan insanı sanki felsefi ilhamı sağlayacak bir dünya içinde yaşamıştır. Yunanların tanrılarına bakışları başka hiçbir toplumunkine benzemiyordu. Onlar baktıkları pek çok şeyde karşıtları, zıtlıkları, hayatın acı ve kontrolü olmayan gerçeklerini görüp yüzleşmiş ve bundan zevk almış gibidirler. Yunan mitolojisinin karakterleri ve hikâyeleri gerçek yaşam uygulamalarına sahiptir. Daha çok hayatta meydana gelen rastgele ve zor şeyleri açıklamak için kullanılmıştır. Onlar sadece sıradan mitolojik hikâyeler değildirler.

İlkçağ filozoflarının elinde birikmiş bir felsefi miras yoktu, tek mirasları kahramanlık hikâyeleri, anlatan Homeros metinleri ve Evrenin ve Tanrıların doğuşunu cinsel hikâyelerle anlatan Hesiodos metinleriydi. Eski Mısır ve Mezopotamya hikâyeleri de evren ve tanrı doğum konularında bundan pek farksız değildir. Bu açılarından bakıldığında Thales evrenin ana maddesini yine evrenin içinde bir madde de araması çalışması gerçekten önemli bir atılımdır. Miletos okulu temsilcilerinin pek çok açıdan dezavantajları vardı. Üzerine düşünebildikleri kavramları kısıtlı, bilgileri son derece az, keşiflerinin çoğu hatalı ve yorumları eksik olabilirdi. Buna karşın yaşadıkları dönem ve koşullar göz önünde bulundurulduğunda yaptıkları tam bir devrim niteliğindedir. Bu keşifleri elimizden geldiğince modernleştirmeden anlamaya çalışmamız gerekmektedir.

Antik dönemde gece vakti gökyüzüne bakmak yön tabelalarına bakmakla eşdeğerti. Karada olsun denizde olsun yıldızlara bakılarak yönler tayin ediliyordu. Her bir filozof bu yüzden geometriyi (veya matematiği) geçiştirecek bir lükse sahip değildi. Meteoroloji zaten öncelikli ilgiyi oluştuyordu. Aynı zamanda doğaya ve doğadaki çeşitliliğe kafa yordukları için aynı zamanda birer botanikçiydiler. İnsanın nasıl oluştuğunu veya nasıl meydana geldiğini merak eden ilk antropologlardı. Bu çok yönlülük ilkçağ filozoflarının ortak özelliğidir.

İlk Yunan filozoflarının insanlık tarihine olan katkıları gerçekten çok önemlidir. Haklarında çok fazla şey bilemesek de hikâyeleri çok fazla anlatılmış ve öğretileri dilden dile dolaşmıştır. Ancak bu hikâye ve söylenceler uzunca bir süre Yunanca konuşulan topraklara hapsedilmiştir. İnançların felsefi düşüncelerden daha hızlı yayıldığı bir gerçektir. Bu bağlamda Yunan bilim ve felsefesinin Yunan dışı topraklara olan seyahati de Büyük İskender ile gerçekleşmiştir.

Ortadoğu ve Mısır coğrafyası Yunanların hep ilgisini çekmiştir. Yunanlı bilginler ve gezginler bu coğrafyaları sıklıkla dolaşmış ve buralardaki bazı bilimsel ve teknik ilerlemeleri alıp ülkelerine götürmüşlerdir. Ancak bu seyahatler neticesinde Yunan toprağına getirilen bazı

teknik ve bilimsel bilgilerin mahiyeti hep tartışma konusu yapılmıştır. Mısır ve Mezopotamya coğrafyaları getirilen bu bilgilerin Yunan bilim ve felsefesine katkısı bazı çevrelerce abartılı bir biçimde değerlendirilmiştir. Bu katkılar sanki felsefenin ve bilimin Yunandan önceki kaynaklarıymış gibi değerlendirilmiştir. Buna karşın Mısır ve Mezopotamyalı insanlar nadiren Yunan toprağını ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerin çoğu bilimsel ve felsefi bir meraktan ziyade ticari olmuştur. Yunan biliminin ve felsefesinin Ortadoğu ve Mısır coğrafyalarına tanıtılması ise Büyük İskender sayesinde olmuştur, özellikle Mısır için bunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İskenderiye şehri ve kütüphanesinin tarihte bilim ve felsefe konusunda oynamış olduğu önemli rolü de unutmadan İskenderiye Kütüphanesi ve okulu’da gerektiği kadar incelenecektir.

Mezopotamya coğrafyasının Sami asıllı toplulukları bu etkileşimin kıyısında ve bu kültüre biraz mesafeli bir yaşam sürmüştürler. Yunan kültürü ile temasları olsa da bu oldukça mesafeli ve temkinli olmuştur. Ancak İslam peygamberi Hz. Muhammed’in vefatından yaklaşık bir yüzyıl sonra Abbasi hanedanları tarihte eşi benzeri görülmemiş bir olaya imza atmışlardır.

751 yıllarında Çinli tutsakların kâğıt yapım teknolojisini İslam dünyasına sokmaları çok önemli bir atılımın gerçekleşmesini sağladı, bu kâğıtlar üzerine bilgiler daha rahat bir şekilde yazılarak yayılmasını sağlamıştır. Bu kâğıtlar üzerine çeviri hareketlerinin önde gelen âlimleri adlarını yazdırmışlardır. Kâğıdın İslam dünyasına girmesinin yanı sıra bir önemli gelişme de, Arap fetihlerinin ardından Mezopotamya’da, doğu ve batı arasındaki sınırların kaldırılması ile ortaya çıkan yeni kültürel atmosferdir. Bu bölgede sınırlar kalkınca Bizans’ın uzun süredir Hellenleştirmeye çalıştığı insanları ve bölgeleri birleştirmiş, diğer taraftan Ortodoks Hristiyanları, yani Bizanslıları, siyasal ve coğrafi olarak izole etmiştir. Bu durum iki bakımdan önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu sonuçlar Ortadoğu İslam coğrafyasının çeviri hareketleri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. İlk olarak Konstantinopolis ortodoksluğunun dışlayıcı din politikaları ve uygulamaları dinde ayrılığa (skhisma) yol açmış, Süryanice konuşan Hristiyanlar bölünmüş ve Nasturiler İran’a itilmiştir. İkinci olarak Bizans’ın siyasi ve coğrafi olarak tecrit edilmesi, bu Hristiyan topluluklarını ve İslam egemenliği altında yaşayan bütün Hellenleştirilmiş halkları karanlık çağlardan korumuş ve Bizans’ın VII. ve VIII. yüzyıllarda Hellenizm karşılığına kaymasından etkilenmemelerini sağlamış olmuştur. Diğer bir deyiş ile Antik Yunan dünyasının düşünsel mirası çeviri hareketleri ile Orta Çağ İslam dünyasında birkaç yüzyıl daha yaşayabilme imkânı bulmuştur.

Yunan biliminin ve matematiğinin en zor kitapları belli bir disiplin ve plan içerisinde çevrilmeye başlanmış ve İslam dünyası bilimde ve felsefede birkaç yüzyıllık bir çiçeklenme dönemi yaşamıştır. Literatürde en çok merak edilen konulardan bir tanesi olan bu İslam aydınlanmasının devamının neden gelmediği konusunda bilim insanlarının kafası oldukça karışık

durumdadır. Bu aydınlanma hareketinin aktörleri olan Araplar başta olmak üzere, Persler (İranlılar) ve Türkler bu konuda birbirlerini tarih boyunca suçlamışlardır. Bizim çalışmamızda aynı zamanda bu dönemleri detaylı bir şekilde uzman akademisyenlerin ve bilim insanlarının çalışmaları ve eserleri ışığında, antik dönem ve ortaçağ dönemi kayıtları ve kaynakları ile aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Presokratik felsefe konusunda batılı bilim insanlarının literatürdeki ağırlığı halen devam etmektedir. Daha önce bu konu üzerine çalışmış batılı bilim insanlarının eserlerinden öğrendiğimiz kadarı ile Avrupalı akademisyenler bu literatürde son derece ayrıntılı ve titiz bir biçimde çalışmış ve kapsamlı eserler ortaya çıkarmışlardır. Buna karşın, Türk felsefe tarihi yazarları ve akademisyenleri aynı hassasiyet ve titizlikle bu dönemi detaylı bir şekilde incelemeyi tercih etmemişlerdir. Felsefe Tarihi kitaplarının Antik Yunan filozofları ile ilgili bölümleri elimizdeki kaynaklardan da anlaşılacağı üzere çok kısa ve detaydan uzak bir şekilde neredeyse geçirilmiş gibidir. Elimizdeki kaynakları incelediğimizde Thales, Anaksimandros ve Anaksimenos gibi ilk Yunan filozofları için yazılanlar yarım veya bir sayfadan öteye geçememektedir. Biz bunun nedenleri arasında dil yetersizliğinin, Yunan kültürü eğitimi eksikliğinin ve yetersiz araştırma ile alana olan ilgisizliğin en önde gelen faktörler olduğu kanısındayız. Özellikle ülkemizdeki Eski Yunan Dili ve Edebiyatı bölümlerinin azlığı bunda önemli bir rol oynamaktadır.

Eski Yunan Dili ve Edebiyatı bölümlerinin ülkemizde sadece üç tane oluşu bu vahim durumu daha net bir biçimde gözler önüne sermektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında Eski çağ dilleri ve özellikle Yunan dili ve kültürü alanında araştırma yapan bilim insanlarının azlığı ve söz konusu alanda araştırma yapan Avrupalı yazarların eserlerinin daha belirleyici görünmesidir. Günümüz felsefe tarihi yazarları genellikle antik dönem söz konusu olduğunda konunun uzmanı Batılı Felsefe Tarihi yazar ve akademisyenlerinden alıntı yapmakla yetinmek zorunda kalmaktadır. Bu yazarlardan ilk başta aklımıza en çok gelenleri arasında Bertrand Russell, F.M Corford, John Burnet, W. K. C. Guthrie, Jean Pierre Vernant, Emile Brehier, Eduard Zeller, Walter Kranz, Wilhelm Capelle, Jonathan Barnes antik çağ felsefe tarihinde önde gelen isimler arasındadır. Ancak bu Avrupalı yazarların konuya ilişkin eserlerinin kaynakçaları incelendiğinde ise karşımıza önemli bir manzara çıkmaktadır. Bu Avrupalı yazarların eserlerinin sonundaki kaynakça bölümü incelendiğinde sürekli aynı antik çağ kaynaklarının tekrarlandığını görülmektedir. Bu kaynaklar en eski araştırmacılardan tutun en modern araştırmacıların kitaplarında dahi değişmeden kalmıştır. Peki, biz neden bu kaynakları kullanarak bir İlk Çağ felsefesi yazamıyoruz?

Türkiye’de adı çok az bilinen ancak Antik Yunan felsefesi tarihinin bu isimler olmadan yazılamayacağı bir takım önemli isimlerle karşılaşmaktayız. Simplicus, Hippolytos, Suda,

Plutarkhos, Eudemos, Themistios, Proklos, Plinius, Porphryos, İskenderiyeli Klement bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bu durumda şöyle bir soruyu kendimize sormaktan kaçmamamız gerektiğini düşünüyorum. Biz neden Avrupalılar gibi bu önemli dönemi birincil kaynaklardan inceleyemiyoruz? Biz neden Eski Yunanca ve Latince eğitimini önemsemiyoruz? Biz neden birincil kaynaklara bakarak batılı akademisyenler gibi orijinal metinler ışığında bir Yunan felsefesi tarihi yazmayı denemiyoruz?

Bu sorulara verilecek yanıtlar zamanla birikerek tezimizin temel argümanını oluşturmaktadır. Amacımız bu çalışma ile Türk okurlarına ve bilim insanlarına Batılı Akademisyen ve bilim insanlarının yaptığı gibi antik çağ yazarlarının eserleri ve filozofların kitapları ile elde kalmış bir takım fragmanlar vasıtası ile biraz daha detaylı bir Presokratik Yunan felsefesi tarihi yazmaktır. Ayrıca böyle bir kanalın varlığının tanınması ilerde bu alanlarda daha sağlıklı çalışmaların yapılabilmesini düşündürmektedir. Diğer türlü her zaman Batıya bağımlı ve bağılı olarak Batılı bilim insanlarının çalışmalarını takip etmek durumunda kalınacaktır. Ayrıca bu alanlara olan ilginin artması insanımızı dolaylı yollardan Yunan bilim ve felsefesine yaklaştıracaktır. Pozitif ve Sosyal bilimlerdeki kavram ve terimlerin büyük çoğunluğunun Yunan ve Latin dili kaynaklı olduğu düşünüldüğünde eğer dili bilirsek kavramları insanımız daha iyi anlayabilecektir.

Zaman zaman doğru bir çalışma yapıp yapmadığım konusunda tereddütlere de düştüm. Ancak okuyucuya konu hakkında araştırma yapan ve yapacak olanlara her bir filozof için literatürdeki bütün kaynaklar taranarak o filozofun biyografisini, felsefesini ve o tarihsel kesitteki yerini uygun bir edebi dil ile verip veremediğimizin endişesi bizi çalışmamızda daha fazla özenli olmaya teşvik etmiştir. Özellikle yukarıda eleştirdiğimiz gibi Yunan filozoflarının Türk bilim insanlarının yazdığı felsefe tarihi kitaplarındaki bilgi kısalığını biz ne ile doldurabilirdik sorusunu kendimize sorduk.

Öncelikle şu sorular bizi oldukça düşündürmüştür: Thales, Anaksimandros, Anaksimenes veya Pythagoras sayfalar dolusu yazılabilir mi? Yazılabilir ise biz bu bilgileri nereden ve nasıl temin edebiliriz? Bu bilgiler için nereye bakmalıyız? Bu filozofların fikirlerini tartışabileceğimiz fragmanlara ve bilgilere nasıl ulaşırız?

Thales tabi ki 1 sayfadan fazla yazılabilir, Anaksimandros olsun, Anaksimenes olsun bir paragraftan daha fazlasını hak ediyor, ancak daha fazla yazılabilmesi bu dönemin daha fazla araştırılmasını ve incelenmesini gerektirmektedir. Antik kaynaklara inebilecek ve onları orijinal metinlerinden anlayabilecek ve yorumlayabilecek insan kaynağında sahip olmamız gerekmektedir. Mesela son yıllarda İtalyan fizikçi ve yazar Carlo Rovelli “Miletli Anaksimandros” adında 200 sayfaya yakın bir kitap yazmıştır. Günümüzün modern fizikçilerini

dahi etkileyebilecek şeyler yapmış olan Miletli filozof Anaksimandros hakkında bu kadar bilgiyi Carlo Rovelli nasıl derlemiş olabilir? Bunun cevabı çok basittir; Carlo Rovelli İtalya’da Verona’da doğan iyi bir eğitim almış, yerçekimi kuantumu üzerinde çalışan, aynı zamanda bilim tarihi kariyeri de olan eski Yunanca ve Latince gibi antik dillere hâkim iyi yetişmiş bir bilim insanıdır.

Antik Yunan felsefesi tarihi yazmanın en büyük güçlüğü’nün kaynak sıkıntısı olduğunu belirtmiştik. Ancak her ne kadar bize tek yol gösteren en önemli ve eski yapıtın Aristoteles’in “Metafizik” adlı eseri olduğunu bilsek de, daha başka ve farklı kaynakların da olduğu gerçektir. Bu kaynakların en önemlilerinden bir tanesi İ.S. II. ve İ.S. III. yüzyılların başında yaşamış olan Diogenes Laertios adlı yazarın “Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öyküleri” adlı eseridir. Bu eserde her ne kadar Diogenes bize biyografi ağırlıklı bilgiler sunsa da antik dönem hakkında pek çok filozofun bilgisini edinebilmekteyiz.

Sokrates öncesi filozofların kitaplarından hiçbir tanesi günümüze ulaşamamıştır. Thales ile başlayan presokratik felsefe aynı zamanda Thales ile *Peri physeos* (Περὶ Φύσεως) denilen doğa üzerine yazma geleneğinin de başladığı dönemdir. Ancak doğa üzerine yazan ne Thales’in, ne Anaksimandros’un ne de Anaksimenos’un eserleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Presokratik döneme ait en çok fragmanın bize Herakleitos’tan kalmış olduğu söylene de bu fragmanların çoğunluğunun sağlıklı olduğundan şüphe edilmektedir.

Tezimizde açıklayacağımız üzere bunun en başta gelen nedeni Stoacıların Herakleitos’a sempati duymasıdır. Bunun dışında, Parmenides’in *Doğa Üzerine* adlı çalışmasından, Simplicios’tan edindiğimiz 155 satırlık çok küçük bir bölüm kalmıştır. Platon üzerinde büyük bir etki bırakan Pythagoras’ın yaşamı da gizemlerle doludur. Bunun temel sebeplerinden biri hatta en önemlisi öğretilerini Pythagoras’ın öğretilerini sessizlik yemini karşılığında öğretmesidir. Her ne kadar İ.S. IV. yüzyılda Iamblikos Pythagoras’ın bir biyografisini yazsa da bu bilgilerin çoğunluğunun kulaktan dolma ve söylencelerden ibaret olduğu düşünülmektedir. Ancak hem Parmenides hem de Platon Pythagorasçı düşünürlerle olan yakın dostlukları sayesinde önemli bilgiler edinmiş gibi görünmektedir. Parmenides ve Platon bölümlerinde bu konuya detaylıca değinilecektir³.

Antik dönem ile ilgili bir kayıp listesi oluşturulsa sanırsanız ki bunun başını Demokritos çeker. O fikirleri ve kişiliği ile neredeyse Sokrates öncesi dönemi dahi ikiye ayırabilecek kadar

³ Parmenides’in *Amenias* adında bir Pythagorasçı ile olan yakın dostluğu antik dönemde çok yaygın olarak bilinen bir gerçektir. Hatta Amenias öldükten sonra Parmenides’in onun için bir anıt mezar dahi yaptırdığı söylenir. Platonun Arkhytas adında Pythagorasçı filozof ile tanışıklığı yine antik dönemin bilinen arkadaşlıklarından bir tanesidir. Platon’un en çok etkilendiği filozoflardan biri olan Pythagoras ve Parmenides üçgeni gerçekten gizemler barındırmaktadır. Özellikle Parmenides bölümünde bu konunun üzerinde detaylıca durulacaktır.

etkili bir filozoftu. Elliye yakın eser yazdığı söylenen Demokritos'un hiçbir eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Hatta tezimizde de üzerinde duracağımız doğruluğundan şüphe ettiğimiz ilginç bir bilgiye göre filozof Platon'un bile bu işte bir dahli olduğu söylenir. Platonun Demokritos'un fikirlerinin yayılmaması için kitaplarını toplatıp yaktığı rivayet edilmektedir.

Antik dönemde kitap basımı ve satışının İ.Ö. IV. yüzyılın ortalarında Sofistlerin ve devlet adamı Perikles'in döneminde başladığı düşünülür. Bu bilginin doğruluğunu biz Sokrates'in savunmasındaki bir bölümde kendisinin Anaksagoras'ın bir kitabından söz etmesinden ve bunu 1 Drahmiye pazar yakınındaki bir meydandan satın alınabileceğini söylediği için teyit edebiliriz. Bildiğimiz kesin bir şey var ise, bu eserleri Sokrates Platon ve Aristoteles çok rahat bir biçimde alabiliyor ve okuyabiliyorlardı. Dolayısıyla Sokrates öncesi filozofların eserlerinin pek çoğu Platon'un ve Aristoteles'in kütüphanelerinde mevcuttu. Wilhelm Capelle Platon'un İ.Ö. 388 yılında kurduğu *Akademia* 'nın kitaplığında eski Yunan filozoflarının eserlerini topladığını söyler. Bu kitaplar kendisinden önceki felsefeyi büyük bir özgüvenle eleştirip kategorileştiren Aristoteles'in de elinde bulunmaktaydı. Ayrıca Aristoteles'in bu döneme ayrı bir ilgisi ve alakası olduğunu görevlendirdiği öğrencilerinden de anlamaktayız. Aristoteles öğrencisi Eudemos'u eski Yunan matematiği ile astronominin tarihçesini yazması için görevlendirmiştir. Yine bir diğer öğrencisi Theophrastos'u⁴ Sokrates öncesi tüm filozofların bilgilerinin ve görüşlerinin derlendiği "Fizikçilerin Görüşleri" adlı dikkate değer bir çalışma yapması için yönlendirmiştir. Theophrastos bu eserini yazarken Platon ve Aristoteles'in kitaplığında mevcut olan tüm Sokrates öncesi filozofların kitaplarını rahat bir biçimde okuma ve inceleme olanağına da sahiptir. Eser o dönemin temel sorunlarına ışık tutacak şekilde düzenlenmiştir. Bu eserde, ilkeler, Tanrı, evren, Meteora, Jeofizik, Psikoloji ve fizyoloji konuları irdelenmiştir. Bu tür konulara açıklık getirmeye çalışan bütün Sokrates öncesi düşünürlerin fikirleri ve öğretileri tüm ayrıntıları ile ele alınmış ve çalışılmıştır. Diogenes Laertios bize onun yazdığı kitapların listesini verse de onun Theophrastos için kitabında ayırdığı bölümü çoğunlukla onun vasiyeti hakkındadır (Laertios, 2007:223-234).

Theophrastos'un bu kayıp eseri pek çok Antik Yunan felsefesi çalışanları için eksikliği en çok duyulan eserlerin başında gelmektedir. Eğer Theophrastos'un bu eseri günümüze ulaşabilmiş olsaydı, en eski ve özgün bilgileri edinebilmemizi sağlayacaktı. Presokratik filozofların görüşlerini daha iyi anlayılabilecek ve belki de insanlık tarihinin bu dönemi çok daha başka

⁴ Theophrastos (371-287) Antik dönemin en önemli Presokratik filozoflar çalışması yapmış olan önemli isimdir. Aristoteles'in öğrencisi olan Theophrastos hakkında Diogenes Laertios 5 sayfalık bir kitap listesi verir. Çalışmalarının çoğunluğunun elimize ulaşmadığı Theophrastos 'un eserleri gerçekten Antik dönem açısından çok büyük bir kayıptır.

ayrıntılı yorumlanabilecekti⁵. Bu paha biçilmez eserin İ.Ö 322 ile Theophrastos'un öldüğü 287 tarihleri arasında kaleme aldığı düşünülmektedir. Biz yine bu eserin içeriğini Akademia'nın son başkanı Simplikos'un Aristoteles'in çalışmalarını eleştirdiği şerhlerinden bilmekteyiz. Simplikos zaman zaman bu eserden söz eder ve alıntılar yapar.

Bunun dışında antik dünyada Presokratik filozofların bahsinin geçtiği çok çeşitli türden kitaplar bulunmaktadır. Bu kitaplar genellikle ya biyografi, ya tarih ya coğrafya ya da felsefe ve bilim tarihi kitaplarına dağılmış durumdadır. Herodotos dahi Miletoslu filozoflardan bahseder, yine Romalı tarihçi yaşlı Plinius Anaksimandros ve Anaksimenes'in hangisinin gnomunu⁶ Spartaya (Lakedaimonia) getirdiğini tartışır.⁷ Coğrafyacı Strabon Miletos şehrinden bahsederken ilk İyonya filozoflarına değinmeden geçmez. Bir kişi olup olmadığı belli olmayan ancak *Suidas* adlı bir yazar (veya derlenmiş bir ansiklopedi) tarafından 10. yüzyılda Bizans'ta yazılmış olduğu kabul edilen Antik Akdeniz dünyası ile ilgili bilgi veren dev bir ansiklopedi dahi bize bazı Sokrates öncesi filozoflar hakkında bilgiler vermektedir. Yine bir Hristiyan teoloğu *Hippolytos* "Eski Heretiklerin Çürütülmesi" adlı eserinde bize bu erken Yunan filozofları hakkında bilgiler sunmaktadır. Bir diğer önemli kaynağımız genellikle kendisi erken dönem Hristiyan Kiliseleri üzerine olan kayıtları ve özellikle Kronikler ve Kilise Tarihi adlı çalışmaları ile bilinen Kilise Tarihçiliğinin kurucusu Caesareali Eusebios'tur. Ayrıca Athenaios adlı bir 2. ve 3. yüzyıl Hristiyanlık dönemi yazarının "Deipnosophist" yani *Filozofların Akşam Eğlenceleri* şeklinde çevirebileceğimiz 15 kitaptan oluşan derlemesi bize değerli fikirler vermektedir. Ayrıca bunun dışında geç antik dönem retorikçi, filozof ve politikacı Themistos da bize bu dönem hakkında yazmıştır. İskenderiyeli İ.S. 2. ve İ.S. 3. Yüzyıl Hristiyan filozof ve teologu Klement'in eserlerinde bu döneme değindiği görülür. Bununla birlikte daha pek çok antik dönem yazarları Presokratik filozoflardan bahsetmiş ve bize küçük dağınık bilgiler aktarmışlardır. Yeri geldikçe çalışmalarımızda bu kişilerin eserlerinden de gerektiği kadar alıntı yapılacaktır.

Antik Yunan kültürü üzerine yapılan çalışmalar literatürde genellikle "doksografik" çalışmalar olarak adlandırılır. Bu tür çalışmalar filozofların kanıları (doxai) olduğu için bu şekilde adlandırılmışlardır. Bu türden çalışmaların tek bir elden toplanabilmesi ve bilim insanları tarafından kolayca erişilebilmesini sağlamak karmaşık bir iştir. İşte bu sorunu Herman Diels adlı bir Alman araştırmacı 31 yaşındayken tüm teknolojik dezavantajların içinde tüm dönemlere

⁵ Bu noktadan kastımız özellikle Demokritos'un kayıp fikirlerinin öğrenilebilmesidir. Presokratik dönemin belli otoritelerce Demokritos'tan önce ve sonra diye ikiye ayrılması gerektiği söylenecek kadar önemli bir filozof olan Demokritos eğer kitapları elimize ulaşabilseydi farklı bir felsefe tarihi yazımına sebep olabilirdi. Tezimizin Demokritos bölümünde bu konu detaylı bir şekilde incelenecek ve tartışılacaktır.

⁶ Güneş saati kadranıdır. Güneş saatinde gölgeyi tabana aktaran kısımdır. Grekçede "gösterge" anlamına gelmektedir. Matematik ve ilgili bilim dallarında kullanılmaktadır. Anaksimandros tarafından icat edilmiştir.

⁷ Bu konuya Anaksimandros bölümünde değinilecektir.

örnek olabilecek bir şekilde çözmüştür. Bu önemli çalışma Presokratik dönemde filozoflara ait tüm görüşlerin derlenip toplandığı eşsiz bir çalışma olarak literatürde hala bilim insanlarına hizmet vermektedir.

Herman Diels doksografik bu el yazma metinleri kapsamlı ve ayrıntılı bir biçimde inceleyerek eseri “Prologomena”sında yayınlamıştır. Herman Diels’in elde ettiği en önemli sonuçlardan biri İ.S. 150 yılında yazılmış “Pseudo Plutarkh” adı verilen “Placita Philosophorum” ile Stobaeus’un (İ.S. V. yy.) çoban şiirlerindeki bazı parçaların Aetius (İ.S 100) adlı bir yazarın kaybolmuş eserinden alındıklarını meydana çıkarmasıdır.

Aetius’un sözü geçen eseri İ.S. 50 yılından önce kaleme alınmış olan ve Diels’in “Vetusta Placita” adını verdiği başka bir eserden kaynaklanmaktadır. Bu gerçekten önemli bir çalışmadır. Diels’in bu önemli çabası bu dönemi incelemeye ve anlamaya çalışan araştırmacılar açısından büyük bir kolaylık sağlamıştır. Sokrates’ten önceki döneme ait bu düşüncülerden sözcüğü sözcüğüne kalan az sayıdaki fragman nedeniyle sözü geçen doksografik metinler Sokrates öncesi felsefeyi anlayabilmemiz açısından büyük önem arz etmektedir. Bu kaynakların bilimsel yönden anlaşılması ve doğru bir biçimde değerlendirilmesi ancak Herman Diels’in bu çalışması sayesinde mümkün olabilmektedir. Herman Diels eserinde düşüncülere ilişkin bildirimleri bölümlere ayırmış ve bu bölümlerde “A” başlığı ile filozofların yaşamlarını ve öğretilerini “B” harfi ile kalan fragmanları ise “C” ile de kaybolan el yazmalarının antikçağdaki taklitlerini yayımlamıştır (Capelle, 1994:21,22,23,24).

Herman Alexander Diels (1848-1922) 1879’da *Doxographi Graeci*’yi yayınladı. Bu çalışma birçok yönden doksografinin eleştirel disiplinini kurmuştur. Kayıp yazarların fikirlerine ve argümanlarına referanslar içeren mevcut klasik metinlerden alıntılarının düzenlenmesi, kataloglanması ve analizi ve okulların incelenmesini kapsar. *Doxographi Graeci*’de Diels, Plutarkhos, Arius Didymus, Diogenes Laertios, Pseudo Plutarkhos, Hippolytos, Pseudo Galen, Stobaios, Theodoret ve Eusebius gibi yazarların günümüze ulaşan eserlerinden metinleri analiz eder ve bunları Presokratik filozoflar ve yazılı tezleri ve artık mevcut olmayan okulları ile derler. Hermann Diels’in kalıcı başarısı, presokratik felsefenin dağınık malzemesini kullanıma sunan ve bu önemli alanın incelenmesini sağlam bir temele oturtan *Die Fragmente der Vorsokratiker*’in baskısıdır. Diels’in bu çalışması, Presokratik filozofların çalışmasında derin bir atılımı temsil eden bu eser Klasik bilimin bir anıtıdır.

Herman Diels’in bu eseri her ne kadar bu alanda çalışan bilim insanlarının çalışmalarını kolaylaştırmış ve kendisinden sonraki araştırmacılara öncülük yapmış olsa da, ancak şunu da söylememiz gerekir ki bu eser bir Antik Yunan Felsefesi tarihi formatında olmaktan çok, Yunan

kültür dünyasını tanıtan derlemedir. Latince ve Eski Yunanca yazılan bu eser oldukça kapsamlı içeriği ile Presokratik filozoflara dair neredeyse tüm fragmanları içermektedir.

Antik Yunan felsefesi konusunda Avrupa’da hem niceliksel hem de niteliksel açıdan son derece önemli bir literatür oluşmuştur. Antik Yunan felsefesini ayrıntılı bir şekilde inceleyen bu eserler göz dolduracak niteliktedir. Bizdeki çalışmaların ise son derece yetersiz olduğunu ve batılı eserlerin gerisinde kaldığını görmekteyiz. Üstelik bütüncül ve sistematik bir felsefe tarihinin öğrenilmesinde Antik Yunandan başlanması kaçınılmaz ve zaruridir. Bu konuda Avrupalı yazarların ve araştırmacıların ortaya koyduğu kaynakları incelediğimiz zaman Presokratik felsefe bölümlerinin son derece kapsamlı ve iyi anlatılmış olduğu da göze çarpan bir diğer önemli noktadır.

Bu yazarların başında F.M Cornford gelmektedir, Cornford hem yaptığı çalışmalar hem de döneme ilişkin yaklaşımları ile bu alanda önemli bir otoritedir. Bertrand Russell’ın “Batı Felsefesi Tarihi” eseri uzun yıllar yerini ve değerini koruyacak görünmektedir. W. K. C. Guthrie “Yunan Felsefe Tarihi” adlı çalışması ile bu alanda yapılmış en özgün ve kapsamlı bir çalışma olarak oldukça faydalandığımız bir eserdir. Dilimize de yeni yeni kazandırılan bu 6 ciltlik eser gerçekten önemli bir boşluğu doldurmakta ve deyim yerinde ise Türkçedeki en etkili kaynak olduğunu görülmektedir. John Burnet karşımıza F. M. Cornford’un fikirlerini eleştirerek farklı özgün tavrı ile döneme başka bir bakış açısından bakmamızı sağlamaktadır. Eduard Zeller hala literatürdeki etkisini sürdürmekte aynı zamanda yüksek lisans ve doktora tezlerinde bu konuda kaynakçaların vazgeçilmezleri arasında yerini korumaktadır. Jonathan Barnes’ın Presokratik Filozoflar adlı kapsamlı çalışması hala alanda ağırlığı korumaktadır. Fransız Emile Brehier’in klasikleşmiş çalışması İngilizceye çevrilmese de hala önemli ve eski bir kaynaktır. Bunun yanında Wilhelm Capello’nun çalışması “Sokrates’ten önce Felsefe” bize dönem hakkında bilgileri Herman Diels’in fragmanları eşliğinde sunup büyük kolaylık sağlamaktadır. Bir diğer önemli eser ise ilk basımı 1957 yılında yapılan ve G. S. Kirk ve J.E. Raven’in “Presokratik Felsefe” adlı çalışmasıdır.

Bu çalışmaların haricinde Presokratik filozofların temsilcileri hakkında çalışmalar yapmış ve uzmanlaşmış batılı bilim insanlarının da eserlerini dikkate almaya özen gösterdik. Bu konuda gerçekten son derecede uzmanlaşmış bu batılı akademisyen ve yazarların eserleri vazgeçilmezdir. Bu uzmanlaşmanın özellikle Anaksimandros üzerinde yoğunluk kazandığı göze çarpmaktadır. Özellikle Carlo Rovelli’nin “Miletli Anaksimandros” eseri çok değerli bir çalışma olarak yerini korumaktadır. Charles Khan’ın “Yunan Kozmolojisinin kökeni ve Anaksimandros” adlı eseride yine çok önemli bir çalışma olarak kaynakçalarda sık rastlanmaktadır. Bunun dışında Dirk Couprie’nin “Kaynaklarda Anaksimandros” eseri çarpıcı bilgiler

vermektedir. Ayrıca Paul Seligman'ın Anaksimandros'un Apeiron'u diğer bir önemli çalışma olarak dikkat çekmektedir. Christoph Riedweg'in Pythagoras çalışması da oldukça değerlidir. Ayrıca son yıllarda Brad Inwood tarafından yazılan "Empedokles" adlı çalışması bir diğer göze çarpan önemli bir kaynaktır, bunun yanında Patrica Curd'un Parmenides efsanesi adlı kitabından Parmenides bölümünde ziyadesi ile faydalanılmıştır.

Son olarak, Yunan düşüncesinin orta çağ İslam dünyasına çeviri yoluyla intikali teziminin final bölümünü oluşturmaktadır. Bu noktada ise İslam dünyasında yapılan çalışmaların bir anda gerçekleşmediğini kastetmekteyiz. Bu sürece en önemli katkıyı öncelikle İskenderiye şehri daha sonra Yunan kültüründen önemli çeviriler yapmış olan Hristiyan Süryani topluluğu olmuştur.

Büyük İskender'in ölümünden sonra mirasını arasında paylaşan haleflerinin içerisinde Mısır'ın kontrolünü ele geçiren Ptolemaios gerçekten önemli bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

Savaşmayı hiç sevmeyen Ptolemaios I. Soter Mısır'ın başına geçer geçmez ilk iş olarak Suriye ve diğer komşuları ile barış anlaşmaları imzaladı. Daha sonra bütün dikkatini İskenderiye şehrini güzelleştirmeye ve kütüphaneyi inşa etmeye verdi.

Büyük İskender gibi iyi bir eğitim almış olan Ptolemaios İskenderiye şehrini tüm Akdeniz ticareti için bir kavşak noktası haline getirmiştir. İskenderiye şehri Doğu ve batı dünyanın tam ortasıydı. Dünyanın tüm halklarının buluştuğu ilk kozmopolit şehir konumundaydı. İskenderiye şehri popüler olduğu dönemlerde fikirlerin, ideolojilerin ve dinlerin buluştuğu bir eritme potası haline gelmiştir. Ptolemaios'un ben hem Yunanlılar için kral hem Mısırlılar için firavun olacağım sözü onun ne kadar vizyon sahibi bir insan olduğunu da ortaya koymaktaydı. Bu noktadan hareket ile aslında insanlığın bir nevi inançsal olarak kaderini de değiştirecek olan Yunan Mısır karışımı olan hibrit tanrı Serapis kültü oluşturuldu. Ölümünden sonra insanlara yeniden yaşamı vadeden kompozit bir tanrı idi. Yunanlıları ve Mısırlıları birleştirmek için yaratılan bir tanrıydı. Bundan sonra zamanla ölümünden sonraki yaşam daha çok kişiye özel hale gelmeye başladı. Bu düşüncüyü genelleştirenlerin başında da İskenderiye Okulu gelmekteydi.

Kütüphanenin yeri bugün tam olarak bilinmese de adını tarihe altın harflerle yazdırmıştı dersek abartmamış oluruz. Kitapların olmadığı bir zamanda 700.000 civarında olduğu tahmin edilen papirüs rulolarını barındırıyordu. Bunlar mağara duvarlarına kayalara oyulmuş küçük deliklerde saklanıyorlardı. Elimize bu kütüphaneden hiçbir mimari ve sanatsal eser kalmamıştır.

Ptolemaios'un Atinalılara çok büyük paralar ödeyerek Yunan kültürünün ve felsefesinin materyallerini satın alıp kopyalarını çoğalttığı daha sonra orijinallerini saklayıp Atinalılara kopyalarını verdiği söylenir. O dönemlerde İskenderiye Kütüphanesi Yunan düşün hayatında aklı-mıza gelen bütün kitapları barındırıyordu. Felsefe tarihinin en önemli eserleri de bunların içe-risindedir. Böyle bir dünyada İskenderiyeliler neredeyse 400-500 sene yaşadılar ve dünya kül-tür tarihinin en önemli eserlerini bünyesinde barındırıp dolaşıma soktular. Belki de en talihsiz dönemini Hristiyanlığın doğuşu ile yaşadılar çünkü bu büyük kütüphane IV. yüzyılın sonlarına doğru paganlar ve yeni Hristiyanlar arasında çıkan bir kargaşada İ.S. 391 yılında Theophilis⁸ tarafından verilen bir emirle kütüphanenin kapanmasına ve kitapların yakılmasına sebep olmuş-tur.

O dönemde su önemli bir sıkıntıydı, bir kuyudan veya sarnıçtan su çekmek için kulla-nılan yöntem bugün de halen kullanılan Sakiye yöntemidir. Ptolemaios döneminde her yerde Sakiyeler vardı. Ancak Syrakuzalı matematikçi Arkhimesdes 3. yüzyılda yaptığı icadı Arkhime-des Burgusu ile suyu daha hızlı çekebilmeyi başardılar. Su pompalama sorununun çözülmesi daha fazla ihracat ve refah anlamına geliyordu.

Yapılan yatırımlar karşılığını vermekte gecikmedi, İskenderiye hem kütüphanesi hem de okulları ile dünyanın kozmopolit ilk kültür şehri haline geldi. Eukleides (İ.Ö. 330-270) dün-yanın tutarlı ilk bilimsel kitabı kabul edilen “Öğeler” veya “Elementler” kitabını yazar. Arkhi-medes (287-212) kendisinin bulduğu su pompası ile devrim yaratır. Aristarkhos (310-230) gü-neşi merkeze koyan evren teorisi ile çok önemli bir astronomdur. Heron (İ.S. 10-70) ilk buhar türbünlü motoru icat ederek belki de 2000 yıl öncesinin sanayi devrimini başlatmıştır. Bugünün buhar makinesinin, bilgisayar programcılığının ve makine mühendisliği'nin temellerini oluştur-muştur. Erotestenes (276-194) İskenderiye kütüphanesinin efsanevi idarecisi, kendisi İskende-riye fenerinin yerini seçen ve ünlü Rodos heykelinin de tasarımcısıdır.

Helenistik dönemde kültürel ve bilimsel hayatın genişlemesi eğitimin yükselmesine ve ardından bu nedenle de okulların önem kazanmasına neden olmuştur. Devlet tarafından olduğu kadar bazı şehirler ve vakıflar tarafından da çok sayıda okul kurulmuştur. Yine bu geleneğin başında İskenderiye Okulu gelmektedir. O günkü bilinen dünyanın kültür coğrafyalarında okul-larda ne yapılıyorsa İskenderiye'de de o yapılıyordu. İlkokullarda temel eğitim okuma, yazma,

⁸ Genel kanı bu kütüphanenin, çıkan çeşitli fanatik görüşler nedeniyle, antik Pagan tapınakları ve yapıların imhası sırasında Hristiyanlar tarafından yakıldığı yönündedir. Bu görüşe göre 391 yılında Doğu Roma'nın Mısır Valisi Theophilos, İskenderiye'de Mısır'ın eski din mensuplarına ait Osiris tapınağında olan bir arsayı, kilise inşa edil-mesi için Hristiyanlara verdi. Burada yapılacak kilisenin temel kazıları sırasında üzerinde eski dine ait yazılar bulunan bir taş çıktı. Hristiyanlar bunu bir alay konusu yaptılar. Bu olay şehirde oldukça kalabalık halde bulunan Pagan inancına mensup olanları kızdırdı ve sonunda İskenderiye'de dini bir ayaklanma çıktı. İki taraf çok şiddetli şekilde çarpıştı, insanlar kitle halinde kılıçtan geçirildi. İskenderiye Kütüphanesi'nin olduğu bölge yerle bir edildi.

müzik ve jimnastikti. Hatta çocuklar için resimli okul kitaplarının dahi yapıldığı söylenmektedir. Orta dereceli okullarda ise klasik şair ve yazarların metinleri eşliğinde 10 ile 12 yaşları arasında çocuklara klasik Yunanca eğitimi veriliyordu. Nihayetinde Mısır’da bile kurulmuş olsa İskenderiye şehrinin kültür atmosferine Yunan felsefesi ve kültürü hâkimdi. Mısırlıların bu noktada sahip olduğu tek şey ortaklaşa inandıkları Serapis kültüydü. Liseler konusunda başlarda o yaşlardaki çocuklar Akdeniz coğrafyası ve Yunan kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda büyük spor salonlarında, kitaplıklar ve tapınaklarda sofistlerden elde edilen bilgiler ışığında Gramer, Retorik ve Diyalektik öğreniyorlardı. Yine bir bütün olarak algılandığında bu öğretimin ağırlık merkezinde Yunan dili, edebiyatı ve bilgilerinin öğretilmesi esas alınıyordu.

Dönemin kültürel ağırlık merkezinin en pırıltılı şehirlerinden biri olan İskenderiye pek çok açıdan önem arz etmektedir. Bu ilerleyiş deyim yerindeyse Yunan düşüncesinin organize bir şekilde ilk kez önce Mısır’a sonra da Ortadoğu’ya yayılma eğiliminde olmasıdır. Yunan düşüncesi için neredeyse ileri karakolu gibi bir görev üstlenen İskenderiye şehri Ortadoğu’nun Yunan kültürüne tanıtılmasında önemli bir görev görmüştür. Bu şehrin varlığı ve yaydığı kültür ile ısınan Ortadoğu coğrafyası yavaş yavaş Yunan kültürüne alışmış ve bu kültürün bilim ve felsefesi ile daha yakın bir temasa geçerek halkın belli bir kesiminde felsefe ve bilim bir gelenek haline gelmiştir.

İlk Hristiyanların özellikle bu bölgede Yunan felsefesi ile karşılaşmaları ve felsefeyi Hristiyanlık dinine uygun bir şekilde nasıl yorumladıklarını analiz edilecektir. Ayrıca Yunan felsefesinin ve Hristiyanlığın Roma dönemindeki ilk çatışma yılları ve dirsek temasları incelenecektir. Özellikle Hristiyanlığın ilk yıllarında büyük tartışmalara konu olan İsa’nın bedeninin tanrının bir parçası mı? (homousian) Yoksa sıradan bir insan mı olduğu sorunu (cisimleştirme sorunu) bazı ayrışımara sebep olmuştur. Daha sonra İskenderiyeli Arius’un karşı fikirleri ile Hristiyanlık bölünmüş ve Doğu Hristiyanlığı diye adlandırılan bir Süryani geleneği oluşmuştur.

Süryanilerin hem Hristiyanlık içerisinde hem de İslam kültürü içerisinde çok büyük etkileri olmuştur. Süryani cemaatinin tarihte oynamış olduğu bu kritik rolü ve çeviri hareketlerindeki etkinlikleri uzun bir süre unutulmamıştır. Daha sonra Süryaniler Batıcı Platoncu Yakubiler ve Doğucu Aristotelesçi Nasturiler olarak kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır (Doru: 2007:19). Hristiyanlıktaki teslis inancı çatışmalarının ve İslam çeviri geleneğinde çeviri hareketlerinin tam merkezindeki topluluklardan biri olan Süryani topluluğunun tarihte oynadığı kritik rol tezimizde gerektiği şekilde değerlendirilecek ve tartışılacaktır.

Özellikle Dimitri Gutas’ın yazmış olduğu “Yunanca Düşünce Arapça Kültür” literatürünün en güçlü ve en iyi çalışmalarından sayılır. Özellikle de çevirilere Yunan biliminin en zor kitaplarından başlamaları matematik, mantık ve tıp alanlarına yönelmeleri oldukça merak

uyandırıcıdır. Bu çeviri hareketlerinin sonuçlarının genelde varlıklı insanlarda görülmesi başlangıçta olmasa da çoğunlukla böyle devam etmesi şaşırtıcıdır. Yoksa İslam felsefesi sadece bir saray çevresi hevesten mi kaynaklanmıştı? Yunan bilim ve felsefesinin neden halka yayılmadığı ve öğretilmediği başka bir diğer önemli soru olarak kafaları kurcalamaktadır. Aklımıza Yunan dünyasındaki filozofların da çoğunluğunun zengin insanlar olduğu gerçeği gelebilir. Ancak Yunan felsefesi ve biliminin bütün sonuçları halka açık bir şekilde yaşanmış ve felsefe de bilim de halka hizmet etmiştir. Yunan dünyası Tragedya oyunları ile halkı eğitmiş ve bilgilendirmiştir. Bu noktada aklımıza İslam uygarlığının neden sosyal bilim alanları olan tarih, tragedya ve siyaset ile yeterince ilgilenmedikleri sorusu gelebilir. Bunun ilk akla gelen nedenleri arasında, acaba İslam dünyasının siyasi emellerine hizmet etmeyen demokrasi, eşitlik ve adalet gibi kavramların İslam dünyasında soylu bir kitlenin halkı uyandırmak istememesinden kaynaklanan bir düşüncesi olabilir miydi? İslam çevirmenleri neden tiyatro oyunlarını sakıncalı buldular? En zor matematik ve tıp kitapları çevrilirken neden siyasi ve sosyal kitaplar çevrilmedi? Tarzından düşünceler de bizi güçlü bir şekilde sarmaktadır. Biz bu konuda kesin hükümler vermekten kaçınarak konunun tezimizde nesnel bir biçimde analiz edilerek yorumlanması ve sonuçlarının rasyonel bir şekilde aktarılmasından yanayız. Özellikle bu konuda bazı kesimlerin peşin hükümleri ve taraflılığı da bizim tarafımızdan tarafsızca eleştirilecektir.

Konu hakkında son yıllarda yazılmış olan bir önemli çalışma ise Frederick Starr'ın "Kayıp Aydınlanma" adlı eseridir. Starr bu kitabında bölge sosyolojisinin ayrıntılı bir tahlilini ve çeviri hareketlerine katılan ulusların neredeyse detaylı katkılarını vermektedir. Diğer yandan Türkçemizde bu konu üzerine yazmış ve çalışmış pek çok yazar ve akademisyenlerin değerli eserleri tezimizde yeri geldiğinde incelenecektir. Dilimizde de bu konuya ilişkin kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Örnek vermek gerekirse Hilmi Ziya Ülgen'in "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü" adlı eseri gerçekten önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Kitabında Ülgen çeviri hareketlerinin başlangıç noktası olan İskenderiye Okulu ve kütüphanesi ile Arapların ilişkileri ve Süryani tercümanların rolünü detaylı bir şekilde incelemiştir. Anadolu'da o dönemlerde kurulan Antakya ve Harran medreseleri ile Bağdat ve Cundişapur şehirlerinin oynadığı kritik rol ve yapılan çeviriler detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Ayrıca bunun yanında Şahin Filiz'in bu alanda yapmış olduğu çalışmalardan "İslam felsefesi kelam ve tasavvufuna giriş" eseri de çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Toparlayacak olursak tezimiz Presokratik Filozoflar ve bu filozofların Sokrates, Platon ve Aristoteles üzerine etkileri ile Yunan kültürünün çeviri hareketleri ile İslam orta çağını nasıl etkilediğinin araştırılmasından ve incelenmesinden ibarettir. Önde gelen modern ve antik çağ

yazarları ve eserleri bizim bu konuyu sağlıklı ve tutarlı olacak şekilde derlememize yardımcı olacaktır.

Bu çalışmayla sadece yazarların fikirlerine ve fragmanlara yervermekle yetilmeyip, Presokratik felsefe tarihini, şimdiye dek ihmal edildiğini düşündüğümüz ayrıntılı boyutları ile yeni bir Antik Çağ felsefesi tarihi önerisi getirilmeye çalışılmış ve bu zeminle ilgili olarak, İslam düşüncesinin çeviri hareketleriyle Antik Çağ felsefesini gerçekten bugüne kadar iddia edildiği düzeyde mi yoksa daha farklı boyutlarda mı alımladığını çözümleme iddiası ortaya koyulmuştur. Daha önce atlandığını ya da kısa malumatlarla çizilmeye çalışılan Antik Çağ felsefesi ve özellikle presokratik dönem hakkında titizlikle edindiğimiz ayrıntılı verileri, bu dönemin yeniden yazılması gerektiği düşüncesini temel savımız olarak vurgulmayı hedefledik. Çünkü özellikle presokratik dönem, filozofları ve felsefi mirası açısından hak ettiği ayrıntılı ve titiz araştırma olmaksızın, Felsefe tarihinin bugüne ve geleceğe dönük sürecini sağlıklı olarak temellendirmenin olanaksız olduğu apaçık bir gerçektir. Literatürdeki çoğu zaman abartılı ve tutarsız, bilimsel olmaktan uzak yorumları dikkate alınmamıştır. İncelemedeki söylemlerimizde ve yorumlarımızda da konuya son noktanın konulmasından mümkün olduğunca kaçınılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOKRATES ÖNCESİ FİLOZOFLAR

1.1. Thales Gerçek Bir Filozof Muydu?

İnsanlık tarihinde bilime doğru atılması gereken ilk hamle için yeterince zaman geçmiş ve uygun kültür birikimi Yunan coğrafyasında sağlanmıştır. Bu bileşenlerin günümüzde hala neden Yunan uygarlığında oluştuğu tartışma konusudur. Tabii ki bu koşullar insanlığın ortak mirası gibi algılanması gerekirse de, bu başarı Avrupalı akademisyenlerin dili ile bu mucize Yunan toplumuna nasip olmuştur. Yunanların yaşadığı coğrafya deyim yerindeyse gezegenin en güzel ve en kritik kavşak noktalarından birinde bulunmaktadır ve bir o kadar da tarım yapmaya elverişsiz susuz çorak arazilerdir. Ancak bu durum Yunanlıları durdurmamıştır, çareyi denizcilikte bulmuşlardır. Girit üzerinden Kıbrıs vasıtası ile Mısır'a kolayca geçilebiliyordu. Akdeniz sahillerini takip ederek rahat bir biçimde Fenike topraklarına ulaşabildiler. Hemen sağınızda rahatlıkla kolonilerinizi kurabileceğiniz geleceğin süper gücü Roma'nın boş toprakları duruyordu. Yunanlılar bunların hepsini yaptılar, büyük bir cesaret ile Akdeniz'in sınırlarını zorladılar, hatta zamanla bu sınırların dışına taşdılar. Gittikleri ülkelerde hem ticaret yapıp hem de tanık oldukları bazı teknik ve yarı bilimsel yenilikleri ülkelere taşıdılar.

İçinde yaşadıkları toplumun esnek siyasi ve inanç yapısının da bu başarının üzerinde önemli etkileri vardır. Yunan dini, diğer Akdeniz topluluklarının dinleri gibi ibadeti ve ritüeli ağır ve zorunlu bir din değildir. Son derece esnek ve ruhban sınıfının olmadığı bir dindir. Kültürel anlamda da ilk çağ Yunan filozoflarından önce yedi bilgeler de toplumu pek çok açıdan yönlendirip insanlara liderlik etmişlerdir. Ancak siyasi yapının da bunun yanında önemli bir etkisi bulunmuştu.

Antik Yunan dünyası idari anlamda da VII. yüzyılda yaşanan bir gevşeme ile (kral) *Basileus* otoritesini ortadan kaldırmış, yetkinin bölünmesi bir güçler ayrılığı durumunu yaratmış ve birdenbire seküler bir yapı meydana getirmiştir⁹ (Aristoteles, 1998:13). Ancak Yunanlar tüm avantajlarına rağmen bu yapının içinde ekonomik anlamda zor zamanlar yaşamaya başlamış olsalar da eşit olarak konuşabilme haklarına sahiptiler. Topraklarını asillere kaptırmaya başladıkları İ.Ö. VII. yüzyılın ortalarından itibaren bu durum karşısındaki hoşnutsuzluklarını dile getirebiliyorlardı. İ.Ö. VIII. ve VI. yüzyıllar arasında Atina toplumunun toprakları ve idaresi

⁹ Antik Atina tarihinde günümüze kadar aktarılmış ilk gerçek olay, İ.Ö. 632 yılına aittir. Elimizde 8. Ve 7. Yüzyıl olaylarına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Aristoteles "Ainalıların Devleti" adlı eserinde İ.Ö. 640 yılında olimpiyat oyunlarında başarı kazanmış olan Atinalı Kylon'un Atina şehrini ele geçirmek ve bir tiranlık oluşturmak için darbe girişiminde bulunduğunu yazar. Bu bilgi Atina'da en eski bilgidir.

çok az sayıda aristokrat ailenin elinde bulunmaktadır. Bu ailelerin tümünün halkın yüzde yirmisini bile oluşturmadığı düşünülmektedir (Eco, 2018:109).

Atina'da İ.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısında Kylon ve adamları Akropolis'i işgal etmeyi başarsalar da kısa zamanda yakalanırlar, ancak Kylon kaçmayı başarmıştır. Tanrıların sunaklarına sığınan arkadaşları ise, tanrıların korumasına alınmış sayılmalarına rağmen Alkmeionoğullarından Megakles'in liderliğindeki bir grup tarafından katledilmişlerdir¹⁰ (Eco, 2018:108). Bu tarihler o dönem dünyasında genelde Tiranlık ve krallık özlemi duyulan zamanlardır. Yine bu tarihlerde Mısır ve Mezopotamya dâhil, dünyanın hemen her bölgesi krallık idaresinde bulunuyordu, otoritenin mutlak sahibi kraldır.

Ancak nasıl olduğu tam olarak bilinemeyen ve açıklığa kavuşturulamayan bir hamle ile Yunan dünyası İ.Ö. VII. yüzyılın sonunda Polemarkhos (General) adını verdikleri savaş işlemlerinden sorumlu olan savaş generali makamı ile kralın yetkisine müdahale etmiştir. (Aristoteles, 1998:13,14)¹¹. Hemen akabinde gelen Arkhontluk makamı şaşırtıcı bir biçimde günümüz güçler ayrılığı ilkesini andıran seküler, laik bir devlet anlayışının ilk adımlarını oluşturmuştur. Bu adımlar İ.Ö. 508 yılında Antik Atina toplumunu demokrasi ile tanıştıracaktır. Ancak şu gözden kaçmamalıdır ki ilk İyonya filozoflarının (Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes) ortaya çıkmasında demokrasinin bir etkisi olmamıştır. Demokrasi Yunanistan ankarasında İyon asıllı Atinalıların İ.Ö. 509 yılında Kleisthenes ile yarattıkları bir başarıdır.

Koşulların her toplum için aşağı yukarı aynı olduğunu kabul edebileceğimiz bir tarih dönemi, bize ünlü şahsiyetlerin ve düşünürlerin bir panoramasını sunar; İ.Ö. VII. ve VI. yüzyıllar içinde farklı uygarlıklarda farklı düşün insanları düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Aynı zaman diliminde Çin'de Konfüçyüs düşüncelerini yaymaya çalışırken, Hindistan'da Gautama Buddha vardır. Pers dünyasında Zerdüş peygambere tanrısı Ahura-Mazda'nın bu yüzyıllarda konuştuğu söylenir. Yahudi dünyası o yüzyıllarda peygamber Jeremiah'ı ağırlamaktadır. Ancak bu düşün insanlarından hiçbiri bilimsel ve felsefi olmak konusunda Thales kadar başarılı olmamışlardır. Saydığımız düşünürlerin düşünceleri birtakım perhizler, fedakârlıklar ve ibadet içeren dini fikirlerle kaplıdır. Bu düşünürlerin filozof olup olmadıkları, düşüncelerinin felsefi olup olmadığı sorunu hala güncelliğini korumaktadır.

¹⁰ Atina'da iktidarı ele geçirme savaşları genelde aileler arası savaşlar şeklinde gerçekleşir. Kylon'un Alkmeionoğlu Megakles tarafından engellenmesi ve tapınağa sığınan askerlerinin katledilmesi uzun süre hafızalardan silinmez. Spartalılar Peloponnesos savaşının patlak vermesinden az bir zaman önce "Atinalılardan tanrıça karşısında lekelenmiş kişileri Atina'dan kovmalarını istemek için elçiler gönderirler" Bu nokta çok önemlidir, çünkü burada kast edilen kişi anne tarafından Alkmeionoğullarından olan Atina'nın ünlü devlet adamı Perikles'tir.

¹¹ Bu ayrımın en temel sebeplerindeb biri Kralın yoğun işlerinden dolayı savaşlarla ilgilenen bir yetkili tayin etmesidir. Bu kararı nasıl aldıklarına dair elimizde bir belge veya kanıt yoktur ayrıca bu karar yıllarca batılı otoritelerce tartışılmıştır. Hatta Aristoteles bile bize "Atinalıların Devleti" adlı yapıtında bunun sebeplerini tam olarak saymamaktadır. Yunan dünyasını seküler bir yapıya kavuşturacak ve ileride demokrasiye götürecek bu hamle, özellikle Marcel Detienne, John Burnet, F.M. Cornford ve Jean Pierre Vernant tarafından tartışılmıştır.

Batı dünyası bütün bu tartışmalara karşın Thales'i hala bilimsel düşüncenin ilk temsilcisi saymaktadır. Aynı yüzyıllarda kendi ülkemiz sınırları içerisinde bulunan bugünkü adı ile Balat köyü¹², antik dönem ismi ile Miletos şehrinde ise Thales yaşamaktaydı. Coğrafi açıdan oldukça elverişli ve iktisadi açıdan tam bir refah toplumu haline gelmiş olan Miletos antik kent toplumu Tiranlık ile yönetilmekteydi.¹³

Deniz ticareti ve deniz gücü kentin tarihsel gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Güvenli doğal limanlara sahip olan Miletos kenti coğrafi olarak Akdeniz havzasının her köşesine ve Karadeniz'e ulaşan deniz ticareti rotaları açısından son derece büyük avantajlara sahiptir. Strabon'a göre Miletos'un o dönemde dört büyük limanı vardır (Strabon, 2000:186). Herodotos Miletosluların Lidya ile olan savaşında Miletos'un verimli tarlalarından söz eder (Herodotos, 2009:13). Bir diğer önemli husus bölgenin zeytin ve şarap üretiminde önde olduğuna ilişkin bildirimlerin olmasıdır. "Miletos şehri zeytin üretiminin yüksek olduğu iyi yıllarda zeytinyağında ticaret yapabilecek bir ihtiyaç fazlasına sahip olabilir, ancak Miletos zeytinlerinin kaliteleri ile ünlü olduklarını gösterecek elimizde hiçbir veri yoktur. Aynı şekilde Miletos şarabından söz eden çok az yazılı kaynak bulunmaktadır ve kentin güzel şaraplarıyla tanınmış olduğunu gösterecek herhangi bir veri yoktur" (Greaves, 2003:44,45). Ayrıca önemli bir faktör de kentin cazibe merkezi haline gelmesine sebep olan bir bilicilik (kehanet) merkezi olmasıdır. Didyma bilicilik merkezi, Miletos'un 16,4 km güneyinde, çağdaş Didim kasabasının kuzeyinde yer alır. Didyma'daki kültün kökenleri kesin olarak bilinmemektedir. "Didyma" adı ikiz anlamına gelen Yunanca *Δίδυμος* Didymos sözcüğünün çoğul cinssiz halinden geliyor olabilir.¹⁴ Bilicilik merkezleri, Antik Yunan siyasal yaşamının önemli bir parçasıdır. Didyma'daki Apollon *temenos*'unda bir kâhin vardı, burada ilham kaynağı olan kutsal bir pınar vardı. Arkaik dönemde imarı gerçekleştirilen ilk büyük tapınak İ.Ö. 494'te gerçekleştirildi. Daha sonra Miletos'u işgal edip yağmalayan ve İyon ayaklanmasını da bastıran Persler tarafından yakılmıştı (Gates, 2017:384). Sparta ve Delphoi bilicilik merkezleri arasındaki ilişki, biraz sıra dışı olmakla beraber, tanınmış bir örnektir. Miletos dâhil olmak üzere, önemli kararlar için bilicilik merkezlerine danışan birçok başka kent de vardır. Bilicilik merkezleri, o dönem toplumun otorite sahibi kesimine, o güne dek benzerine rastlanmamış ve anlaşmazlık yaratma olasılığı olan

¹² Aydın'ın Didim ilçesine bağlı olan Balat köyü Söke'nin 4-5 km batısında yer alır. Bu bölge İ.Ö. 7. ve 6. Yüzyıllarda Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi Miletos okulu temsilcilerine yurtluk etmiştir.

¹³ Özellikle felsefenin Yunan toplumunda gelişmesinin nedenlerinden biri de şudur: Yunan toplumunun demokrasi ile yönetildiğine ilişkin yanlış ve yaygın bir düşünüş vardır. Şu iyi bilinmelidir ki İlk filozofların ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde Antik Yunan toplumu demokrasi ile yönetilmeyordu. Demokrasi Yunan toplumuna İ.Ö 508 yıllarında Kleisthenes ile gelmiştir. Thales'in yaşadığı dönem Tiranlıklar dönemidir.

¹⁴ *Δίδυμος*, oç, veya *η,ov* (sıfat), çift, ikiz anlamına gelir.

kararları alırken, fikir birliği oluşturmak için tanrısal bir dayanak sağlayan düzenleyici mekanizmalar olmuşlardır (Greaves, 2003:157,158).

Miletos toplumu, Atina'daki İyonyalılar ile kardeş soydan gelmektedir. Ancak o dönemde felsefi açıdan henüz Atina'nın yıldızı yükselmemiştir, ama Delphoi kehanet merkezi önemini korumaktadır. “Tarihsel dönemin başlangıcında, Attika'daki İyonlar, her biri aynı lehçe ile konuşan ve aynı topraklar üzerinde yaşayan İyon'un çocukları Geleonteler, Hopleteler, Aegicoreler ve Argadeler olmak üzere dört kabileye ayrılmışlardı. Bu büyük İyon sülaleleri kabileler konfederasyonundan farklı olarak aralarında kaynaşmaya ve bir ulus niteliği kazanmaya başlamışlardı. Aynı şeyi Asya İyonlarının oluşturduğu birlikten de anlıyoruz. Ancak Herodotos Attika İyonlarını, Miletos İyonyalılar'ından daha orijinal sayar, çünkü onların Apaturia bayramını kutladıklarını öne sürer”(Herodotos, 2009: 82). Herodotos Miletos İyonyalıları hakkında bazı bilgiler verir. “Bu İyon topluluklarından bir kısmı krallarını Hippolokhos'un oğlu Glaukhos soyundan gelme Likyalılardan gelme, başka bir kısmı ise Melanthos'un oğlu Kodros soyundan gelme Pylos Kaukonlarından, başka birtakımı da bu iki soyun ikisinden gelme topluluklar arasından seçmişlerdir”. Apaturia: Yunan kabileleri, phratia denilen aile topluluklarına ayrılırlardı, bunların dinsel bir görünüşleri vardı. “Apaturialar üç gün boyunca süren bayramlardı. Üçüncü gün, o yıl içinde doğmuş çocuklar Phratia üyelerine tanıtılır, doğumun meşru olup olmadığı inceden inceye araştırıldıktan sonra, çocuk Phratia'nın günlüğüne yazılırdı” (Herodotos, 2009: 82). Bizim için Herodotos'un hangi İyonyalılar'ı orijinal saydığından ziyade bizi İyonyalılar'ın elde ettiği başarının perde arkası ilgilendirmektedir. Miletos toplumu, çeşitli Yunan topluluklarının ve Kariyalılar gibi Yunan olmayan unsurların çok renkli bir karışımı gibi görünmektedir.

O yılların kültürel ağırlık noktası bilinenin aksine Atina değil, hemen doğusundaki İyonya topraklarındaydı. Bu Yunan kentinde yaşam klasik çağın geç dönemine oranla bazı açılardan çok daha renkli ve daha görkemliydi. “Çiftlikler, meyve bahçeleri, zanaatçı dükkânları ve kerpiçten evlerle taşra havasındaki tozlu sokakları, iyi kötü her şeyin yaşandığı toplanma meydanı (Agora), ya da çoğu zaman seyirlik bir şeylerin bulunduğu limana giden insanlarla dolup taşardı (Friedell, 2004: 95-96). Bronz tenli Mısırlılar ve koyu tenli Fenikeliler, pantolonlu ve püsküllü kasketleri ile Frigler, kürk şapkaları ve kolsuz kaba yün elbiseleriyle dolaşan zanaatkarlar, kayışlarında kurtboğanlarla sıra sıra Epheboslar (delikanlılar), kulplu sepetlerin içinde kitap ruloları, başlarında öğretmenleri ile okula giden çocuklar, topraktan oyuncak atları ve deriden yapılmış küçük gemileri, halka ve topaçlarıyla etrafta fır dönen çocuklar vardı”. Dönem sanki gözümüze antik dönemin en popüler bir kültür ve ticaret başkenti gibi görünmektedir.

İşte Egon Friedell *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* adlı eserinde Miletos'un o günkü görüntüsünü ve çeşitliliğini sanki bir tiyatro sahnesindeymişçesine gözlerimizin önüne getirir. İşte o dönemlerde Miletos'a hâkim olan koşullar ve kalabalıklar bu şekildeydi. Aristoteles'in metafizik adlı eserinde söylediği gibi, hemen hemen hayatın bütün ihtiyaçları ve konforu için gereken şeyler temin edilmiş ve felsefe yapmak için koşullar oluşmuştur. (Friedell, 2004: 95-96)

Yedinci yüzyılın sonlarına doğru Yunan toplumunun Miletos antik kentindeki İyonya boyları arasında, eski dünya hikâyeleri ve Politeist (çok tanrılı) bir dinsel yaşam onların evren konusundaki meraklarını artık tatmin etmemeye başlamıştır. Antropomorfik (insan benzeri) tanrıların insanlar arasında ilişkilerde bulunuyor olması, tanrı Zeus'un insan türü ile olan çapkınlıkları şeffaf bir dini yapıda oluşturmuştur. O dönemlerde Yunan toplumu gizemli bir toplumsal yapı ve gelenek çemberi içinde yaşıyordu, ama etrafındaki evren başta ona yasadışı görünüyordu. Bu nedenle bir karıştın diğerini çiğnemesine *türesizlik* (*ádikia*) olarak ve aralarındaki dengenin uygun bir biçimde kurulmasından ise *türe* (*díkē*) olarak söz edildi. Daha sonraki *kozmos* (*κόσμος*) sözcüğü de bu düşünce üzerine dayanır. Başlangıçta anlamı bir ordunun disiplini ve sonra bir devletin düzenli yapısı demektir (Burnet, 2013:14). Zaman içerisinde bu büyük düzeni içine alan büyük şey olarak anlam kazanmıştır. Peki, Bu kozmos nereden gelmektedir? Bunun ana maddesi nedir?

Dünyanın büyük bir kısmı bu soruların cevaplarını tanrı ve tanrıçaların hikâyeleri ile açıklamaya ve yorumlamaya bırakmıştır. Ancak şu da unutulmamalıdır günümüzde olduğu gibi o dönemlerde de felsefi sorular azınlık kitleler tarafından sorulmaktaydı, toplumun hepsi felsefe ve bilim meraklısı değildi. Ancak Anadolu'nun batı kıyılarından bu soruya farklı bir cevap yükselmiştir.

Thales tanrılarla dolu bir dünyada ilk hamlesini yapmıştır ve evrenin ana maddesinin su olduğunu söylemiştir. Yaptığı basit gözlemler sonucunda dünyanın büyük bir bölümünün sularla kaplı olduğunu görmüştür. Yine yaptığı gözlemlerde tüm canlılıklarda bir nem olduğunun farkına varmıştır. Belki aynı durum *Kosmos* (evren) içinde geçerli olabilirdi. Bu hamle kendisi için küçük görünürken, insanlık için çok büyük bir adım oluşturmaktadır. Bu basit hamle Avrupa otoritelerince bilimin ve felsefenin ilk adımı olarak görülmektedir. Thales bilim ve felsefe adına çok önemli bir adım atmıştır. Ancak şu gözden kaçırılmamalıdır ki, dönem temel felsefi sorunların tam olarak irdelendiği ve incelendiği bir zaman değildir. Miletoslu filozoflar bu dönemde öncelik olarak Kozmolojik ve meteorolojik sorunlara eğilmişlerdir. Dönemin başat ilgisi evrenin nasıl oluştuğu ve denizcilik astronomisi üzerinedir. Tıp ve geometri bu ilgiye paralel olarak gelişmelerini sürdürmüştür. Ahlak felsefesi de daha sonra Sokrates ile ağırlık kazanacaktır.

Thales'in babasının ismi *Eksamyas*, annesinin ismi ise Kadmos ile Agenor'un en soylu ailelerinin kolu olan Fenikeli *Thelidler* sülalesinden *Kleobuline* idi. Kendisi antik dönemin en kesin yedi bilgesinden biri olarak görülür (Hippolytos, 2016:11). Diogenes Laertios'a göre Atina'da *Damasias*'ın arkhontluğunda bilge diye adlandırılan ilk kişi odur (Laertios: 2002:20). Tarihsel anlamda bize onun hakkında en çok bilgiyi sağlayan Diogenes Laertios ile devam edelim. "Fenike'den sürüldüğü ve arkadaşı *Neilos* ile birlikte Miletos yurttaşlığına alındığı söylenir, ama pek çoklarının söylediğine göre Miletos doğumlu olduğu ve ünlü bir soydan geldiği söylenir. Bu durum bize ekonomik koşullarının son derece iyi olduğu bir antik dönem soylusunun profilini de sergilemektedir. Bunu vurgulamamızın sebebi Aristoteles'in felsefeyi zenginliğin yarattığı aylak zamandan kaynaklanan bir aktivitenin sonucu olarak ortaya çıktığını düşünmesidir", ancak bu gerekçe tek başına felsefenin ortaya çıkmasında yeterli bir neden olarak düşünülemez (Aristoteles, 2010: 84).

Thales gençliğinde politika ile ilgilendikten bir süre sonra, doğayı daha çok incelemeye başlamıştır. Kimi insanlara göre hiçbir yazılı eser bırakmamış, kimilerine göre ise meşhur *Doğa Üzerine Περὶ Φύσεως* adlı bir eser yazmıştır. Kallimakhos onu küçük Ayı'nın¹⁵ *ursa minor*'un bulucusu olarak tanıtır. Güneş tutulmalarının ve gün dönümlerini¹⁶ ilk hesaplayan kişinin Eudemos "Astronomi Tarihi" adlı eserinde onun olduğunu söylemiştir. Yine Diogenes Laertios'a göre ruhun ölümsüzlüğü fikrini ilkin onun ortaya attığı söylenir, ancak bu konu literatürde oldukça karmaşık ve belirsizdir. Biz ruhun varlığı düşüncesine daha çok ağırlıklı olarak Sokrates ve Platon'da rastlasak da daha önceki yüzyıllarda ruhun ölümsüzlüğüne inanıldığına dair yaygın bir kanı vardır.

Dönem aynı zamanda Orpheusçuluğun yoğun olarak pratik edildiği bir dönemdir. Bu durum bize ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin düşüncenin sadece Thales'in fikri değil o dönemin bilinen yaygın bir düşüncesi olduğuna dair bir fikir vermektedir. Ancak bu konuda dönemi aydınlatacak elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. Kimilerine göre güneşin ve ayın büyüklüğünü

¹⁵ "Ursa Minor" olarak da bilinen küçük ayı takımyıldızına dair bir ilginç bir öykü vardır. Callisto hikâyesi için bknz. Şefik Can, "Klasik Yunan Mitolojisi". Callisto, yani büyük ayı takımyıldızı asla batmaz ve gemiciler için binyıllardır bir pusula gibi kullanılmaktaydı.

¹⁶ Senenin en uzun günü olan, 21 Haziran'da yaz gündönümü şöyle gelişmektedir: "Güneş ışınları Yengeç Dönencesi'ne dik gelir. Güneş ışınları Kuzey Yarımküre'ye en dik açılarla ve Güney Yarımküre'ye ise en eğik açılarla gelmektedir. 21 Haziran'dan sonra Kuzey Yarımküre de gündüzler kısaltmaya başlar, Güney Yarımküre de ise uzamaya başlar. Yaz Gündönümünde saat tam olarak 12'yi gösterdiği esnada Yengeç dönencesinde gölge boyu sıfır olur. Aydınlanma çizgisinin de sınırları kutup dairelerinden geçmektedir. Kuzey Kutup Dairesi'nde 24 saat boyunca gündüz yaşanır, Güney Kutup Dairesi'nde ise 24 saat süreyle gece yaşanır. Yaz Gündönümü için bir istisna vardır. Her sene 21 Haziran'a denk gelmez. Dört yılda bir kez 20 Haziran'dadır. Yaz Gündönümü başlangıcı ile belirli değişiklikler yaşanmaktadır. 21 Aralıkta ise yukardakinin tam tersi durum söz konusu olmaktadır". Thales'in böyle bir hesaplamayı yapabilmesi için yılın 365 gününü doğru olarak hesaplaması gerekmektedir. Sanırız ki Thales bunu çok net hesaplamıştı.

ilk ölçen de odur. Ancak elimizde bunu hangi parametrelere ve ölçümlere dayanarak yaptığına ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ayın son gününe otuz gün adını verenin de ilk o olduğu söylenir. Aristoteles Hippias'ın onun miknatisın ve kehribarın canı olduğunu söylediğini belirtir (Laertios, 2007:21). Bir diğer önemli başarısı ise onun ünlü tarihçi Herodotos tarafından yazılan Perslerle Miletoslular arasında olan savaşı esnasındaki güneş tutulmasını tarih adlı eserinde yazmasıdır (Herodotos, 2009:43). Thales'in bu tutulmanın matematiksel izahatları konusunda tamamen bilgisiz olduğunu ve bu bilgiyi Mısır seyahati esnasında edindiğini artık biliyoruz (Özeş, 2020:53). Hatta tutulmanın izahı konusunda kendisinden sonra gelen Anaksimandros ve Anaksimenes de bilgisizdi, bunun bilimsel izahatı için Eukleides'e kadar beklenmesi gerekiyordu (Burnet, 2013: 38-39).

Tabii ki onun meşhur Mısır yolculuğundan söz etmek gerekir. Pek çok kaynağa göre o Mısır'a gitmiş ve orada geometriyi öğrenip çemberin içine bir dik üçgen çizmiştir. Bunun felsefeden ziyade bir matematik dili ile ne kadar önemli olduğunu anlamamız gerekmektedir.¹⁷ Burada sorulacak temel soru şudur: Thales'in bir yarım çember içerisine bir dik üçgeni çizmesinin o dönem dünyası için ne gibi bir önemi olabilirdi? Matematik veyahut geometri dünyasında ne gibi yeniliklere sebep olmuştu? Thales'in bunu başarması ne gibi sonuçlar doğurdu? Thales felsefecilerin düşündüğünün aksine tek yönlü bir düşünür değildi, o çok yönlü ve farklı merakları olan, kendini beşeri ve fiziki bilimlerin her alanında yetiştirmiş olan bir düşünürdü. O sadece bir filozof değil bir matematikçi, bir astronom ve bir ahlak bilimciydi. İçinde yaşamış olduğu Miletos toplumuna zor zamanlarda akli ile yardımcı olan bir diplomat ve yol göstericiydi.

Thales'in merakının sınırlarının matematik dünyasına taşması pek şaşılacak bir şey değildir. Yarım çemberin içine bir dik üçgeni çizmek metrik açıdan bir devrimdi. O ana kadar temel ihtiyaçlarımızı gidermek adına kullandığımız kılışsal (pratik) matematik teoremleri Yunanların elinde yavaş yavaş bilime dönüşüyordu.

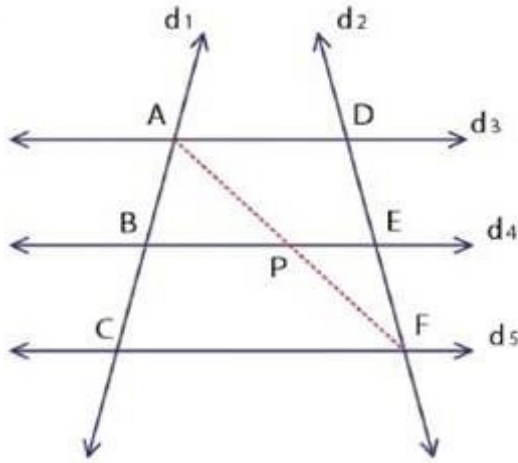
Bu noktada en güzel yorumu literatürün önemli ismi F. M. Cornford'un "Sokrates'ten Önce ve Sonra" adlı eserindeki Mısır konusunda yaptığı açıklamada bulabiliriz. "Thales Mısır'a yaptığı gezilerinde, Mısırlıların arazi ölçümleri ile ilgili bazı kaba yöntemlere sahip olduklarını gördü. Her yıl Nil'in taşması arazilerin sınır taşlarını yok etmekteydi. Bu durumda köylüler arazilerinin sınırlarını yeniden belirlemek durumunda kalıyorlardı. Mısırlılar dikkörtgen

¹⁷ "Geometri" kelimesi etimolojik olarak Yunancadaki Γεωμετρία "Geo" (yer) ve "metros" (ölçüm) kelimelerinden türetilmiştir. Geometrinin doğuşu Herodotos'a göre Mısır'daki Nil nehri kıyılarında doğmuştur". Nil nehrinin düzenli aralıklarla taşması, tarlaların sınırlarını değiştirerek, Mısırlıları bir takım sorunlarla karşı karşıya getiriyordu. "Tarlaların sınırlarını yeniden belirlemek, herkese kendi bölgesini teslim etmek için de alanların yüzölçümünü hesaplamak, bir takım işaretler dikmek gibi zorunluluklar geometri biliminin gelişmesine olanak sağladı.

biçimindeki alanları hesaplamak için bir yöntemle sahiptiler ve bu şekilde pratik sorunları çözüyorlardı. Meraklı Yunanlar ise tarlaları işaretlemekle ilgilenmedi. Bu yöntemin söz konusu özel amaçtan ayrılıp çeşitli biçimlerdeki alanları hesaplamak üzere genelleştirilebileceğini gördü. Böylece arazi ölçüm yöntemleri geometri bilimine dönüştürüldü. Bu ne anlama geliyordu: Problem (yapılacak şey), yerini teoreme (düşünülecek şey) bıraktı. Akıl, ikizkenar bir üçgenin tabanındaki açılarının her zaman eşit olduğunu ve neden eşit olmaları gerektiğini bilmekten inanılmaz bir haz aldı (Cornford, 2017:13,14). Aynı şey Astrolojide de meydana gelmişti. Babil rahiplerinin yıldızların yönettiğine inanılan insani olayları tahmin edebilmek için yüzyıllarca gezegenlerin ve yıldızların hareketlerini kaydetmeleri Yunanların elinde Astronomi bilimine dönüşmüştü. Hatta şunu söyleyebiliriz ki, Büyük İskender'in fetihleri ile birlikte doğu dünyası ile batı dünyasının kaynaşmasına kadar Yunan düşünce ve biliminde Astrolojinin hemen hemen hiç izine rastlanmaz.

Thales'in bilimde açtığı yol inanılmazdı.¹⁸ "Aristoteles'in takipçisi ve öğrencisi Eudemos, *History of Geometry* adlı kitabında Thales'in Mısır'dan Yunanistan'a geometriyi getirip tanıttığını söyler, daha sonra bu bilgilerle kendi keşiflerini yapmıştır ve gelecek nesillere birçok teoremin ilkelerini öğretmiştir.

Şekil 1: Thales'in matematiksel ispatları

$\widehat{ADF}$ ve $\widehat{ACF}$ üçgenlerinde
Temel Orantı Teoremi ile

$$\frac{|AP|}{|PF|} = \frac{|DE|}{|EF|}$$

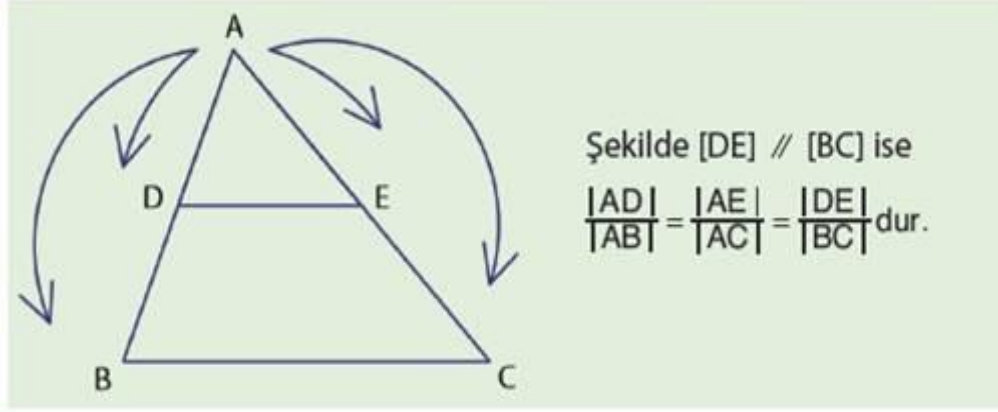
$$\frac{|AB|}{|BC|} = \frac{|AP|}{|PF|}$$

SONUÇ

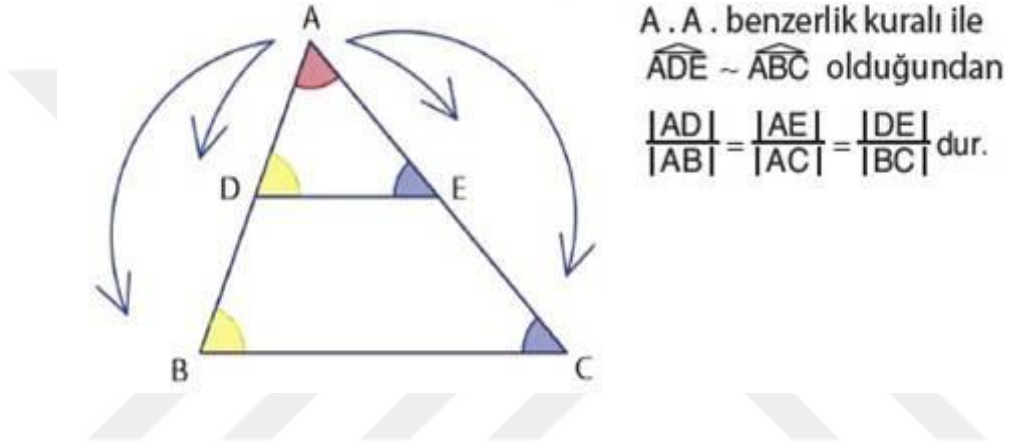
$$\frac{|AB|}{|BC|} = \frac{|DE|}{|EF|} \text{ olur.}$$

¹⁸ Thales teoremini kullanarak teğet oluşturmak mümkündür. Thales teoremi, belirli bir noktadan geçen belirli bir daireye tanjant oluşturmak için kullanılabilir. Thales teoremi aynı zamanda, dik açılı veya daireden daha büyük dikdörtgen şeklinde bir kâğıt gibi dik açılı bir nesne kullanarak bir dairenin merkezini bulmak için de kullanılabilir. Açılı, çevresinin herhangi bir yerine yerleştirilir. İki tarafın çevre ile kesişimleri bir çap tanımlar. Bunu farklı bir kavşak seti ile tekrarlamak başka bir çap verir. Merkez, çapların kesişme noktasındadır.

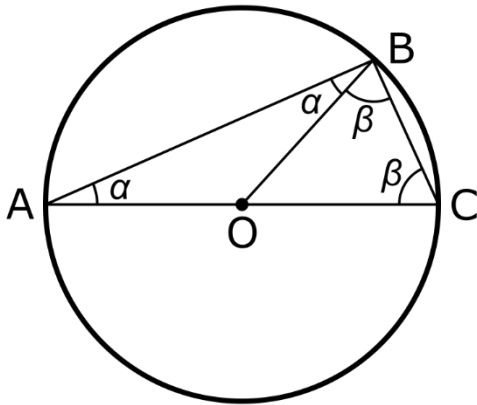
Şekil 2: Benzerlik kuralı

Bu özelliğin ispatı aşağıdaki gibi yapılabilir.

Şekil 3: Çember içerisine Dik Üçgen çizmesi

O çemberin merkezi olarak alınsın. $OA = OB = OC$ olduğundan, OBA ile OBC birer ikizkenar üçgendir; ikizkenar üçgenin taban açılarının eşitliğinden, $OBC = OCB$ ve $BAO = ABO$ yazılır. $\alpha = BAO$ ve $\beta = OBC$ diye adlandırılсын. ABC üçgenin iç açıları α , $\alpha + \beta$ ve β olacaktır. İç açıları toplamının iki dik açıya eşitliğinde

$$2\alpha + 2\beta = 180 \text{ ise bu eşitlikten}$$

$$\alpha + \beta = 90 \text{ çıkar}$$

Yani yarımların içerisine çizmiş olduğu üçgenin tepe noktası diktir 90 derecedir.

Geometri bilimi açısından ele alacak olursak Thales'e önemli şeyler borçlu olduğumuzu söyleyebiliriz. Mısırlıların gündelik hayatın ihtiyaçlarını karşılamak adına kullandıkları Geometri bilgileri onun elinde bilime dönüştürmüştür. Tikel olaylardan tümel yasalar çıkarmasını başarabilmiştir. Mısır'daki ve Mezopotamya'daki bilginlerin çok iptidai ve uzun zamandır aynı

amaca hizmet eden bilgileri vardı, gelişmeye kapalı ve sürekli tekrarlanan bir gelenek hayata hâkimdi. Geometriye ilişkin tüm bilgileri, kenarları 3-4-5 olan bir dik üçgen çizmekten öteye gitmiyordu. Fakat böyle bir üçgendeki açının neden hep dik olarak kaldığını sorgulayamamışlardı. Genelleştiremediklerinden dolayı ispatlamayı da bilmiyorlardı. Thales'in önemi de işte tam bu noktada anlaşılır. Eski bilim geleneğini kabul etmeyip, olayları yöneten kanunu daha uzakta aramasını bilmiştir. Orta doğu toplumları sahip oldukları tekniği hiçbir zaman geliştirme veya genelleştirme yoluna girmemişlerdir. Bu durağanlık onların ilerleyememesine ve zamanla Yunanların gerisinde kalmasına sebep olmuştur.

Bu matematiksel teorilerin yanında Thales ayrıca, çap'ın çemberi iki eş parçaya böldüğünü, bir ikizkenar üçgende taban açılarının birbirine eşit olduğunu, İki doğrunun kesişme noktasındaki ters açıların birbirine eşitlendiğini bulmuştur. Ayrıca köşesi çember üzerinde olan ve çapı gören açının dik açı olduğunu ve tabanı ve buna komşu iki açısı verilen üçgenin çizilebilir olduğu o keşfetmiştir. Bir diğer önemli husus da, antik dönemde küçük ayının bulucusunun Thales olduğu yönündeki yanlış anlaşılmadır. "Thales zamanında küçük ayı *ursa minör* biliniyordu, ancak denizciler küçük ayı yerine büyük ayıyı takip ediyorlardı, Thales bunun doğru olmadığını ve yön bulmakta küçük Ayı'yı takip etmenin daha doğru olacağını ispatlamış olsa gerektir" (Zeller, 2008:55).

"Politika konusunda da Thales'in çok zeki bir yol gösterici olduğunu biliyoruz. Kroisos anlaşma yapmak için Miletoslulara elçi göndermiş, ama Thales buna engel olmuştur: Kroisos iktidara geçince de bu sayede kentini kurtarmıştır. Ama kendisinin politikadan çok uzak yaşadığı söylenir" (Herodotos, 2009:73,74).

Bunun yanında İslam dünyası da Thales ile ilgilenmiştir. Ali Sami En Neşşar'a göre Müslümanlar Thales'in belli başlı şu düşünceleri ile karşılaşmışlar: Yaratılan ilk şey Su'dur. Su her kalıba girmeye müsaittir. Bütün cevherler Su'dan yaratılmıştır. Gök ve yer arasındaki bütün varlıklar Su'dan gelir. Su donduğunda yerküre, çözüldüğünde ise hava oluşmuştur. Havanın özünden ateş oluşmuş, duman ve buhardan ise gök oluşmuştur. Esir tabakasından meydana gelen ateşlemeden ise yıldırımlar oluşmuştur (En Neşşar, 2020:158, 159). Daha sonra En Neşşar Müslümanlar Thales'in Suyun eril, yerin ise dişil olduğunu söyler. Yine Neşşar'a göre Müslümanlar Thales'in görüşlerini tamamen yeni Platonculuğa dönüştürmüşlerdi.

Şehristani Thales'in "Su varlığı ilkesidir" sözünün tanrısallık düşüncesi ile çelişmediğini yorumlamaya çalışmıştır. Thales'e göre su cismani bileşimlerin başlangıcıdır. Ulvi varlıkların yaradılışında ilk başlangıç değildir. Ayrıca En Neşşar Aristoteles'in İslam dünyasına intikal eden "Nefs" ile ilgili kitabında Thales'in nefis hakkındaki görüşleri konusunda da geniş bilgiler vermektedir. Mıknatısın demiri kendine çekme özelliğini nefis ile izah ettiğine bakılırsa

filozof Thales'in nefis konusundaki zannı onun faal bir devinim olduğu noktasındadır (En Neşşar, 2020: 163).

Bundan başka En Neşşar nefis'in küll (bütün, çokluk) ile karışmış olduğunu, küllün ise ruhani olanla dolu olduğunu söylemektedir (En Neşşar, 2020:163). Kitapta ayrıca İyonya okulunun son temsilcisi ve Thales'in bir öğrencisi olduğu söylenen filozof Hibbon'un suyun varlıkların aslı olduğu konusunda öğretmeni ile aynı fikirde olduğunu söyler.

Kendisine dair anlatılan pek çok ilginç hikâyelerde vardır: Bir takım insanlar onun bir evlilik gerçekleştirdiğini, hatta Kybistos adlı bir oğlu olduğundan söz eder. Kimilerine göre ise hiç evlenmediği ve kız kardeşinin oğlunu evlat edindiği söylenir. Neden çocuk sahibi olmadığını soranlara “çocukları çok sevdiği için” cevabını veriyormuş. Annesi onu evlenmeye zorladığında, “daha zamanı değil” demiş. Sonra yaşı ilerleyip annesi tekrar sorduğunda “artık zamanı değil” diye cevap vermiş (Laertios, 2007:21). Kendisi hakkında anlatılan meşhur zeytin hikâyesi vardır¹⁹. Bunun dışında Thales'in gök olaylarını izlemek için yukarıya bakarken bir kuyuya düşmesi hikâyesi Sokrates tarafından Theaitetos diyalogunda anlatılır (Theaitetos, 2019:492). Ayrıca onun yaşamını anlatan tarihçiler, Thales'in kişiliği üzerinde bize çok fazla gereksiz ayrıntılar vererek bu boşluğu doldurmaya çalışmışlardır. Thales'in yaptığı işler üzerinde doğru olarak ne biliyoruz ve bu malumat yığını bilimi hangi konuda ilgilendirmektedir? Bu noktayı aydınlatabilmek adına ilk önce evren doğumcu (kozmogonist) Thales'i, daha sonra astronom (yürürken havaya bakan) Thales'i ve son olarak geometri bilgini olan Thales'i birbirlerinden ayırmak gerekir. Ancak sorduğu sorular içerisinde evren'in nereden geldiği merakı daha ağır basıyordu.

İnsanlığın zihnini tarih boyuna kurcalamaktan geri durmayan ebedi soruları Thales de problem edinip kendi kendine şu soruları sormuş olsa gerektir: Evren nedir? İnsan nedir? Bizi yapılmış olduğumuz, çevreleyen ve sürükleyen tüm bu maddenin ve tüm bu devinimin anlamı nedir? Thales bu sorulara aklının yettiği oranda basit gözlemler sonucu cevap vermeye çalışmıştır.

Ona göre, “her şeyin başlangıcı su'dur, evrenin canı vardır ve cinlerle (daimonlarla) doludur”. Bu bölüm bize Aristoteles'e göre üç şey anlatıyor:

(a) Thales dünyanın su üzerinde yüzdüğünü söyler,

(b) Aristoteles Thales'i suyun tanımlandığı gibi "maddi neden" olduğunu ilan ettiği şeklinde yorumlar,

¹⁹ Rodoslu Hieronymos *Dağılık Anılar* adlı eserinde söylediğine göre: Thales aslında bir filozof için zengin olmanın çok kolay olduğunu göstermek adına, o yılki zeytinin iyi ürün vereceğini tahmin edip bütün zeytin ezme makinelerini kiralamış ve bu işten hatırı sayılır bir miktar para kazanmıştır.

(c) Aristoteles, Thales'in suya öncelik verme nedenlerini tahmin etmek zorundadır. Eğer Aristoteles (b) 'yi (a)' dan çıkarırsa, Thales'in özgünlüğünü yeniden sorgulamalıyız. İşte Simplicius, (a)'yı Thales'e atfeden başka bir pasajı tartışırken şunları söylüyor: Aristoteles, belki de Mısırlılar bunu mitolojik biçimde anlattıkları için yaygın olan bu görüşe oldukça güçlü bir şekilde karşı çıkıyor, doktrini oradan ithal etmiş olabilir (Kirahan, 2010:28).

“Yıl içerisindeki mevsimleri de o bulmuştur ve yılı üçyüzaltmışbeş güne bölmüştür. Mısır'a gidip Mısırlı rahiplerle ilişkilerde bulunmuştur ve hiç kimsenin ona öğretmenlik yapmadığı da şaşılacak bir şeydir. Ayrıca onu piramitlerin boyunu, gölgemizin bizim boyutumuzla aynı uzunlukta olduğu zamanı gözleyerek ölçtüğü bilinen bir bildirimdir”²⁰ (Diogenes Laertios 2007:23).

Diogenes Laertios'un kitabında aslında onun tam anlamıyla felsefesini anlayabileceğimiz kadar bilgi yoktur. Thales hakkında kısa ve özlü sözler, başına gelen kısa, küçük ve komik hikâyeler ve özdeyişleri vardır, ancak yine de verilen bilgiler onun hakkında bilgi sahibi olmamızı ve azda olsa nasıl bir bilge olduğunu göstermeye yeter. “Ona göre en hızlı şey akıldır ve her yerde dolanır.” Ayrıca en bilge şeyin ne olduğu sorulduğunda, zaman olduğunu söyler, çünkü her şeyi eninde sonunda ortaya çıkarma gücü vardır” der. Neyin zor olduğu kendisine sorulduğunda, “kendini tanımak” cevabını vermiştir. Kolay olanın ise “başkasına akıl vermek” olduğunu söylemiştir. “Gördüğü en tuhaf şeyin yaşlı bir Tiran olduğunu söylemesi aslında o günden bu yana insana özgü şeylerin asla değişmediğinin kanıtıdır”. Thales'in insan hayatına dair ahlaki çıkarımlarından hiçbirisi geçen zaman içinde gücünden her hangi bir şey kaybetmemiş gibidir. Bütün çıkarımları ve sözleri insan doğasına ve tabiatına özgü ve hala geçerliliğini koruyan binyıllara dayanan bilgilerdir.

Kendisinin çok yönlü bir bilge olduğu, sadece felsefede ilerlemediğini, aynı zamanda bir astronom, matematikçi, yeri geldiğinde ülkesine hizmet eden bir siyasetçi olarak çalıştığı bilinmektedir. Ekonomik durumunun iyi olması, dünyanın coğrafi anlamda en elverişli bölgesinde yaşaması ve gök fenomenlerini çok kolay bir biçimde gözlemleyebilecek bir noktada yaşıyor olması, siyasi anlamda idare ile bir sorun yaşamaması ve aksine onu Miletos'luların çok sevmesi Thales'in işini hayli kolaylaştırmıştır.

Hakkında yapılan spekülasyonların başında, Mısır'a yaptığı yolculuk gelir. Mısır dönem itibari ile yoğun ticari ve kültürel ilişkilerin yaşandığı gizem dolu bir medeniyettir. Antik Yunan filozoflarından özellikle Thales, Platon ve Pythagoras'ın Mısır'ı ziyaret ettiği bilinmektedir. Özellikle Herodotos tarihinde bize bu durum hakkında kısa bir bilgi verir. “Lidyalılarla Medler

²⁰ “Thales'in bu ölçümü kendi keşfi olan eşitlik teorisine dayanarak düz bir zemine çizdiği direğin gölgesi ile Piramidin gölgesinin oranını orantılayarak çıkardığını belirtmiştir.

arasında geçen bir savaşta, bir ışık tutulmasının olacağını haberini Thales'in daha önceden bildiği söylenir”(Herodotos, 2009:43). Ancak Thales tutulmanın nedenleri konusunda tamamen bilgisizdir, hiç kuşkusuz onun ardılları Anaksimandros ve Anaksimenos'in de bu tutulmanın bilimsel açıklamaları konusunda bir fikirleri yoktur.²¹ Thales'in tutulmanın nedenini bildiği varsayılsa bile, Mısır'dan kaptığı türde temel geometri bilgisi böyle bir tutulmayı hesaplayabilmesini sağlayacak düzeyde değildir. Ancak bu durum yine de Thales'in tutulmayı önceden bildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Thales sadece tutulmanın bilimsel açıklaması konusunda bilgisizdi. Peki, bu türden bir bilgiyi kim nasıl elde etmiş olabilirdi. Bu başka uygarlıklarca hesaplanıp bilinebilen bir göksel olay mıydı?

Aslında durumun tam olarak böyle olduğunu söyleyemeyiz, Thales'in Mısır'dan getirmiş bilgi böyle bir tutulmayı önceden hesaplamaya yetecek seviyede olmadığını söylemiştik. Peki, Thales bunu nasıl bildi? Thales Mısır ziyaretinde bu göksel olayın her 223 ayda bir, birkaç günlük yanılma ile tekrarlandığını görmüştür. Yaklaşık o yıllarda 22 ila 23²² yaşlarında olduğu tahmin edilen Thales bu tutulmanın İ.Ö. 603 yılına şahit olmuştur. Bir diğerinin 18 yıl sonra İ.Ö. 585 yılında olmasını tahmin etmek zor olmasa gerekir (Burnet, 2013:38,39). “Herodotos'un anlatımından tam tutulma olduğu anlaşılan güneş tutulması için geçmişte değişik tarihler verildi, ama bugün gökbilimciler olayın İ.Ö. 28 (Gregoryen takvime göre 22) Mayıs 585'te gerçekleşen tutulma olduğu konusunda hem fikirdirler. İ.Ö. ikinci yüzyıl kronoloji yazarı Apollodoros'a dayanan Plinius (Doğa Tarihi) tam olmasa da bir yıl fark ile aynı tarihi vermektedir” (Guthrie, 2011:59,60).

Mısır geometrisinin Yunan toprağına getirilmesi Thales'e yüklenir²³. Thales tarafından Mısır'dan getirilen bu matematiksel bilginin doğası ve düzeyi oldukça yanlış anlaşılmıştır. Thales iki üçgenin birer kenar ve iki komşu açısı eşit olduğu zaman eşit olduklarını biliyordu. Bunu biliyor olmalıydı, yoksa söylenildiği gibi yolda denizde giden gemilerin uzaklıklarını ölçemezdi. Aynı şekilde düşünersek, piramitleri yapmış bir uygarlığın onun yüksekliğini hesaplamaması da enteresan bir durumdur. Ancak Mısır bilgisi daha çok mistik ve gizemsel bir yapıda geliştiği için, onun yüksekliğinden ziyade yapımı için gerekli pratik bilgiye sahip olmayı yeterli görüyordu. Ama hem denizde giden gemilerin uzaklıklarını bilmek hem de piramitlerin

²¹ Thales Mısır'a olan seyahatinde oradaki rahiplerin İ.Ö. 603 yılı 18 Mayıs'ındaki tutulmayı gözlemlemişti. Aynı durumun her 18 yıl ve birkaç gün içerisinde tekrar yineleneyeceğinin bilgisine sahipti. Babillerde bu bilgiye sahipti, 223 ay ayının bir döngüsünü saptamışlardı ki, bunun içerisinde güneş ve ay tutulmaları eşit zaman aralıkları ile yineleniyordu. Ama durum onlara yeryüzünün verili bir noktasındaki güneş tutulmalarını önceden bilebilmelerini sağlayacak bilimsel bilgiyi vermiyordu. Bu bilgiyi yaklaşık bir asır sonra Anaksagoras ve Empedokles, Ayın dünya ile güneş arasına girerek tutulmaya sebep olan durumun bilimsel açıklamasını yapacaklardı.

²² John Burnet “Erken Yunan Felsefesi” adlı kitabında onun İ.Ö. 603 yılındaki tutulmaya Mısırdan bizzat şahit olduğunu söyler, biz Thales'in İ.Ö. 625 civarında doğduğunu varsayarsak, Thales o sıralar 22 veya 23 yaşlarında olması gerekir.

²³ “Geometri antik dünyada da günlük hayatın birçok alanında pratik amaçlar için kullanıldığını belirtmiştik.

boyunu ölçmek eğimin bulunmasını gerektiren matematiksel bir olaydı. İşte bu bilgi Mısırdan değil Thales 'in kendisinden gelmiştir.

Burnet bize aynı zamanda British Museum da bulunan bir papirüs hakkında bilgi vermektedir: “Aahmes adında bir adamın çalışması olan bu papirüs hem aritmetik hesaplar hem de geometrik hesaplamalar için birtakım kurallar içerir. Aritmetik problemleri çoğunlukla tahıl ve meyve ölçülerini ilgilendirmektedir ve kesin olarak bir dizi miktarın belirli sayıda bir insan arasında bölünmesini, belli ölçülerde ekmeklerin, ya da bira küplerinin sayısını veya belli bir iş için işçilerin payına düşecek olan ücretlerin hesaplanmasını içerir. Aslında bu durum bize Platon'un yasalar da verdiği betimlemeye çok benzer. Platon orada Mısır'da gördüğü şeyin, elmaların ve çelenklerin az sayıda ya da çok sayıda insan arasında paylaşılması şeklinde problemlerin çözümünü, dövüşçülerin ve güreşçilerin eşleşmelerini ve bunlara benzer şeyleri öğrendiklerini anlatır. Açıkça görünmektedir ki bu aslında Yunanlıların *λογιστική* hesap dedikleri sanatın kökenidir. Bu sanat büyük olasılıkla Yunanlılar tarafından Mısır'dan ödünç alındı”. Ancak Yunanlıların *Αριθμητική* Aritmetik sayıların bilimsel incelenmesi denilen şeyin Mısır'da hiçbir izi yoktur”(Burnet, 2013:21).

Thales kozmolojisini üç ana temel nokta üzerinde açıklamaya çalışır: “Bunlardan birincisi, yeryüzü su üzerinde yüzer, ikincisi su tüm şeylerin özdeksel nedenidir, üçüncü ve son olarak ise o tüm şeylerin tanrılar ile dolu olduğuna inanıyordu” (Aristoteles, 2010: 91). Göksel olayların Thales'i neden böyle bir görüşü kabul ettiğine götürecek nedenleri aslında anlamak zor değildir. Çevremizde gördüğümüz bütün nesneler içerisinde en çeşitli şekillere girenlerin başlıcası Su'dur. Onu katı, sıvı ve buhar biçimlerinde tanırız. Thales pekâlâ gözlerinin önünde sudan başlayan ve geriye yeniden suya dönerek sürmekte olan evren sürecini gözlemlemiş olabilir. Öncelikle bütün şeylerin ilkesinin su olduğu bildirimini bize Aristoteles aktarır, sonraki aktarımların onun otoritesinden bağımsız olduğu kuşkuludur. Dolayısı ile bu önermeyi biraz Aristoteles'in yerleştirdiği bağlamda ele almalıyız. Bir kere Aristoteles bu önermenin Thales hakkında söylenen bir şey olduğunu bildirir. Thales'in yazılı herhangi bir eser bırakmadığını Aristoteles'ten sonraki yazarların da bildirimlerinde görmekteyiz.²⁴ Ama ister herhangi bir şey yazmış olsun veya yazmamış olsun, Thales'in kozmolojik görüşlerine ilişkin bu en eski açıklamalarda bile geç dönem felsefi terimleri açıkça görebilmekteyiz. “Erken dönemde hiçbir İyonyalı töz (οὐσία) ve araz (πᾶθος), mutlak anlamda (ἀπλῶς) varlığa geliş veya görelî varlığa geliş,

²⁴ Aslında bu noktada tek başına Aristoteles'e de bağlı değiliz, Diogenes Laertios, “Ünlü Filozofların Yaşamları Ve Öğretileri” adlı kitabında Thales 'ten bir hayli söz etmiştir. Bize başka pek çok Antik Yunan filozofu hakkında bilgi verir, ancak kitabın içeriği filozofların teori ve düşüncelerinden ziyade onlar hakkındaki hikâyeler, özdeyişler ve kısa aforizmalardan ibarettir.

taşıyıcı (ὑποκείμενον) ve öge (στοιχεῖον) terimlerini kullanarak fikrini ifade edemezdi” (Guthrie, 2011:69).

Aristoteles’in en çok eleştiri alan yanlarından biri, kendisinden önceki düşünürleri kendi belirlediği dört ana nedeninden (maddi, biçimsel, hareketli ve sonlu) bir tanesini ya da daha fazlasını az ya da çok eksik olarak gören kimseler olarak bakma alışkanlığına sahip olmasıdır. “Bunun yanlış bir yola sürüklediği eski felsefe tarihçileri, onun, erken İyonyalı’ların sadece su ya da hava gibi maddi türden ilkelerle ilgilendikleri görüşünü kabul etmiş ve ettirmişlerdi”. Buna dayanarak kendine “Bütün şeylerin kendinden ibaret olduğu tek cevher” nedir? Sorusunu soran kimseler olarak gösterilmişlerdir.

Aslında Thales bundan daha fazlası olabilir miydi? Thales’in bundan çok daha fazlası olduğunu düşünüyoruz. Daha detaylı baktığımızda aslında hem Thales hem ardıllarının yanıt aradıkları soru başka bir sorudur. Şeylerin ilkel halinden nasıl oldu da, çok çeşitli ve düzenli bir dünya ortaya çıktı (Thompson, G. 1997:173). Ancak bunu tam olarak dile getirmekte başarılı olamadı, felsefe tarihi bu teklikten çokluğa nasıl geçildiğinin analizi için Parmenides’i beklemek zorunda kalacaktı. Bu noktada Aristoteles ilk filozofların el yordamıyla yürüttükleri (ona göre) bulanık ve ilkel çabalarına biraz tepeden bakmış gibi görünmektedir. “Taşıyıcı” ve “Öge” terimleri Miletosluların erişiminin ötesinde de olsa Aristoteles onların birincil tözünü dile getirmek için başka bir sözcük kullanır. ἀρχή²⁵ (arkhe) Miletoslular sözcüğü bu anlamda kullanmış olsalar da olmasalar da arkhe onların zamanında yaygın bir sözcüktü. “Çıkış Noktası”, “Başlangıç” ya da “Oluşturucu neden” gibi anlamlara geliyordu. Aristoteles’in metinlerinde sözcüğün “ilk” ve “ilke” anlamlarında kullanıldığını bilmekteyiz. “Arkhe” öncelikle dünyadaki çoğulluğun kendisinden çıkıp geliştiği ilk hal demektir, ikinci olarakta, dünyanın varlığının kalıcı temeli ya da Aristoteles’in ona verdiği adla taşıyıcı (ὑποκείμενον) demektir. Her şey bir zamanlar su idi ve filozofun bakış açısına göre bu hala Su’dur. Geçirdiği bütün değişimlere rağmen su hep aynı töz olarak varlığını sürdürür, çünkü başka töz yoktur. İlk filozofları, bütün şeylerin bir arkhe’si olduğuna inananlar ve birden fazla arkhe olduğuna inananlar şeklinde ikiye ayırmakta ısrar eden Aristoteles olduğundan, onun bu keyfi sınıflandırmasına katılıp katılmamak konusunda tereddüt etmekteyiz”(Guthrie, 2011:70,71). Thales zamanı dünyası bu türden uğraşları sadece felsefi olarak sınıflandırmıyordu. O dönemde hem pozitif bilimler hem sosyal bilimler hem de teknik ilerlemeler bilgiler için iç içe yürüyen karma bir görüntü sergilerdi. Dönemin bütün filozofları pek çok alana merak sarmış, sadece evrenin arkhe problemi ile

²⁵ ἀρχή sözlük genel olarak yönetim, idare, iktidar, başlangıç, otorite, köken, ilke, prensip ve hareket noktası anlamlarına da gelmektedir. Yani kelime zaten o dönemki Yunan dili içerisinde mevcuttu.

ilgilenmemiş, aynı zamanda matematik, astronomi, botanik, zooloji, coğrafya ve tarih de onların ilgisini çekmiştir.

Düşüncelerini yeniden inşa etmemizi sağlayan çok az kaynaktan anladığımız kadarıyla Thales öncelikle dünyanın tek bir tözden meydana geldiğini öne sürmüştür. “Dünyanın arkhe’si olmak için bu tözün devinim ve değişim nedenini içermesi gerekmektedir. Dolayısı ile bir Yunan gözünde bu cevherin doğasında (psykhe) *ψυχή* ruh olmalıdır. Yaşamsal madde yani ruhani hareketliliği sağlayanında nem *τὸ ὑγρόν* olduğunu düşündü. Bu durumda bu arkhe’yidi ve bu sıfat ile hem canlı idi hem de ölümsüzdü” (Guthrie, 2011: 80). Thales bütün dünyanın temelinde tek bir şey varsa onun su olması gerektiğine karar vermiştir. O koşullarda ve zihninin ona göstereceği en uzak sınırdaki evrenin su’dan oluştuğu düşüncesi ona en makulü olarak görünmüştür.

Thales’e karşı önemli bir diğer eleştiri ise Cornford’dan gelir. O Thales’in bu başarısını inanca yani dine dayandırmaktadır. Ona göre sadece doğa değil aynı zamanda ruh ve tanrı kelimeleri de oldukça ihmal edilmiş görülür. Onun önermesi her şeyin canlı olduğu ve bir ruha sahip olduğudur *τὸ πᾶν ἐμψυχον*. Bu durum aynı zamanda doğal bir hareketliliği de ifade eder. Aristoteles’in ifadesine göre Miletli filozoflar bu ilkenin farkına varamamışlardır. Dahası bu evrendeki bu ruh doğanın kendisi ile özdeş’tir. Burada ruhsal bir töz vardır, işte bu ruh özü Cornford’a göre ilahidir *τὸ θεῖον*. Bu ifade, büyümlü süreklilik nosyonunda yer alan ve Ruh ve Tanrı’nın ikiz temsillerini ortaya çıkaran insanüstü güç veya *mana*²⁶’nın niteliklerini korur. Thales her şeyin tanrılarla dolu olduğunu söylemişti. Dolayısıyla inançların bilimsel düşüncenin doğmasında doğrudan etkisi olabilir (Cornford, 1957:126,127).

İyonya felsefesinin doğduğu düşünce iklimini anlamak için Thales’in mitoloji alanındaki haberleri üzerinde de durmak gerekir. Mite dayanan açıklamalarda kosmos’un evrimi Hesiodos’tan bildiğimiz gibi cinsel terimlerle anlatılır: İnsan biçiminde tasarlanan iki güç birleşir ve doğum yapar, mesela Ouranos’un (hava) Gaia (yerküre) ile birleşmesinden doğan Titanlar (Hesiodos, 2012:134-137). Kronos’un babası Ouranos’u hadım etmesinden sonra köpüklerden doğan Aphrodite’e (Hesiodos, 2012:154-210) kadar olan hikâyelerin Miletosluların dünyaya bakışlarını etkilediği kesindir. Ama Thales’in bu hamlesi ile kişisel güçlere dayanan mit biçimini büyük oranda terk etmeye başlamaları ve doğanın çeşitliliğini yalnızca, doğanın kendi içindeki bir şeyle, doğal bir töz ile açıklamaya başlamalarıdır. Yani evrenimizi açıklamaya çalışma çabası, anlam arayışının mit evresinden çıkıp bilimsel evreye geçmemizi sağlamıştır. Ancak şu unutulmamalıdır ki Thales’in bu girişimi tümüyle dinden bağımsız bir bakış açısı da

²⁶ Mana, Malezyalıların ve Polinezyalıların kültüründe, evrene nüfuz eden ruhsal yaşam gücü enerjisi veya iyileştirici güçtür. Herkes ya da bir şey Mana alabilir. Bu, bir güç kaynağı olmaktan ziyade, bir enerji ve iktidar ekimi veya sahipliğidir.

değildir. Fakat Thales'in bu başarısını, evrenin yapısına gelince modern deneysel bilimin sonuçları ile aynı kefeye koymak da tartışmaya açık bir olgudur. Su yaşamın büyük bir çözücü-südüdür. Yaşamı su olanaklı kılar ve ona hayat verir. Gezegenimiz yaşamı oluştururken su da planın büyük bir parçasıdır. Her yumurta hücresinin büyük bir bölümü Su'dur ve su onun ilk yaşam alanıdır. İlk embriyo büyük ölçüde zarlardan oluşur. Organizmanın bir parçası hızla büyür, çünkü hücreleri hızla gelişir, Bu sırada belli bir işlev görmek için ya da sırf kendine yer açmak için su ile şişip daha sonra söner. Anlayacağımız su tek başına olmasa da, canlı oluşumun büyük bir parçasıdır.

Matematik biliminde ise Thales bütün teoremleri olmasa da Mısır ve Babil matematiğinin eksik ve noksan parçalarını tamamlamış veya yeri geldiğinde de tamamen özgün teoremler oluşturmuştur. Bu demektir ki matematiğin ve geometrinin insanın sadece pratik yaşamına ihtiyaç duyulduğu kadarının kullanıldığı Mısır ve Mezopotamya girişimini de görmezden gelemeziz.²⁷

Thales 78 veya 80 yaşlarında bir jimnastik yarışmasını izlerken susuzluk ve sıcaklığın etkisi ile fenalaşıp ölmüştür. Diogenes Laertios'a göre onun mezar taşında şöyle bir ibare yazarmış: "Bilgeler bilgesi Thales'in mezarı bu, kendisi küçük, ama şanı göklere çıkıyor" (Laertios, 2013:26). Delphi tapınağında yazılı olan "Kendini tanı" sözü birçok farklı düşünüre atfedilmesine rağmen Thales'in olduğu düşünülür. Ancak bu sözün Platon'un Protogoras diyalogunda bir araya gelen yedi bilgelerin ortaklaşa bir kararı olduğu düşünülür (Platon, 1995:156).

Sonuç olarak Thales kendi döneminde başka medeniyetlerde yaşayan bilgelerin içinden ilk filozof ve bilimsel düşüncüyü başlatan ilk bilim insanı olarak sıyrıldı. Ancak Thales felsefenin etik ve epistemolojik alanları ile pek fazla ilgilenmedi, onun için bilginin kaynağından ziyade, evrenin kaynağı daha öncelikliydi. Felsefe ahlakın bilimsel incelenmesi için Sokratesi beklemek zorundaydı. Bu konulara kafa yormamış olması onu filozof yapar mı yapmaz mı? Tartışılabilir. Ancak bilgi Thales gündelik hayatın pek çok pratik bilgilerine sahipti, yaşamı ve insanları analiz etmiştir ve söylediği aforizmaların pek çoğu bugün hala güncelliğini korumaktadır. Bununla birlikte ona atfedilen bu ilk filozof olma ünü hala tartışılmakta hatta bazı bilim çevrelerince girişimlerinin ilkel ve kopya olduğu da söylenilmektedir. Hatta bazı akademisyenler bilimin başlangıcı konusunda Anaksimandros'u daha öne koyarlar. Felsefi yetersizliği çok

²⁷ Günümüzde, Thales Teoremi olarak öğretilen teoremin, Thales'ten 1700 ve Eukleides'ten 2000 yıl kadar önceye kadar bilindiği söylenir. Hatta bazı otoritelerce eski Yunan geometrisinin ilkleri olarak görülen Thales, Pythagoras ve Eukleides'e dayalı geometri bilgilerinin temelinde eski Mezopotamya'daki ilkel matematiğin kırıntıları olduğu kabul edilir, ancak bunu ispatlayabilmek için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır.

kere sorgulanmış olan Thales'in ülkemizde aslında ya iyi bir şekilde tanıtılamadığı, ya da yeterince araştırılamamış olduğu kanısındayız.

Bir şeyin türünün ilk örneği olunması haliyle beraberinde avantajları ve dezavantajları da getirmektedir. Özellikle felsefecilerin sadece Thales'in felsefi yeterliliği üzerinde durmaları bizce daha büyük bir resmin yorumlanmasını engellemektedir. Bunun yanında bilim tarihçileri açısından da durum aynıdır. Thales ne tek başına bir bilim insanı ne de başlı başına bir filozoftur. O dönemin geleneği gereği pek çok açıdan kendisini geliştirmiş bir bilgedir. Dönemin koşulları gereği finansal durumunun da ona sağladığı avantajları akıllıca kullanıp başka diyarları gezmiş ve teknik ve pratik bilgileri ülkesine getirip geliştirmiştir. Bu bilgiler Thales'in elinde bilim niteliği kazanır. Evren ilk kez mitoslara başvurulmaksızın sorgulanır. Matematik hesaptan (logistike'den) sayıların bilimsel incelenmesi olan aritmetike'ye dönüşür. Denizcilikte büyük ayı yıldızının takibi yavaş yavaş terk edilip küçük ayıya dönülür. Siyasette, bilgelikte, bilimde ve gündelik hayatta gereken bütün pratik bilgileri Thales hayata uygular. Tek bir alanda derinlemesine uzman olmanın daha mümkün olmadığı bir zamanda Thales bize ilk çağ filozoflarının en tipik örneği olarak görünür. Pek çok şey ile ilgilenen Thales'in ardılları da onun gibi pek çok alanla ilgilenmişlerdir. Bu durumda Sokrates öncesi filozofların çoğunluğunun çok yönlülüğüne işaret etmektedir.

Thales tüm bu görüş ve yaklaşımları ile Yunan bilim ve felsefesi'nin başlangıcı olma hakkına sahiptir. Thales'in insanlığın gündemine getirdiği kaygıları ve soruları çok önemli bir geleneğin başlamasına sebep olmuştur. Miletos okulunun ilk temsilcisi olan Thales dönemin koşulları düşünüldüğünde gerçekten de bilim ve felsefe'nin miladı olmayı hak etmektedir.

Thales'ten sonra onun öğrencisi ve halefi olan Anaksimandros'u inceleyeceğiz. En az Thales kadar büyük bir filozof olan Anaksimandros batı bilimini felsefenin miladı konusunda ihtilafa dahi düşürmüştür. Bilim ve felsefenin başlagıcı olarak Anaksimandros'u dahi gören bilim insanları mevcuttur. Şimdi Anaksimandros'u inceleyelim.

1.2. Anaksimandros'un Gizemi

Raphael'in Atina Okulu adlı tablosunda sol alt köşede meraklı gözlerle elinde bir kalem ve kâğıt tutan derin düşüncelere dalmış bir adam görürüz.²⁸ Yaklaşık 500 sene önce Raphael'in bir kilisenin yemek duvarına resmettiği bu eserde Anaksimandros her ne kadar onun olduğundan emin olunmasa da derin düşüncelere dalmış bir kişi olarak resmedilir. Onun akli ve dehası

²⁸ Raphael ünlü Rönesans ressamıdır. Atina Okulu adlı eserini Vatikan'daki bir yemek salonunun duvarına 1509 ve 1511 yılları arasında resmetmiştir. Tablo o döneme kadar ulaşmış büyük filozof ve bilginleri resmetmiştir. Bu tabloda felsefenin iki büyük düşünürü Aristo ve Platon merkezde ellerinde ünlü yapıtları Nikamakhos'a Etik ve Timaous'u tutar.

Raphael gibi bir Rönesans ressamını dahi etkilemiştir. Anaksimandros arkaik çağın en büyük ve en çok kafa karıştıran filozoflarından biridir. Onun dünya görüşü, oluşa ilişkin fikirleri ve uzayı tanımı, ilk evrim teorisi anımsatan görüşleri, Spartaya güneş saatini kurması, ilk haritayı çizdiğinin iddia edilmesi günümüzde hala pek çok bilim insanını hayrete düşürmektedir. Onun fikirleri her dönemde zaman ötesi ve sıradışı özellikleri ile ilgi uyandırmıştır. Özellikle batı dünyası onun üzerinde bizim aksimize çok daha fazla durmuş ve onu daha iyi tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. Batı dünyasının bu merakı yersiz ve anlamsız değildir. Anaksimandros gerçekten hala bilinmeyen ve aydınlatılamayan yönleri ile merak uyandırmaktadır. Onun fikirleri ve daha başka pek çok alandaki çalışmaları bilim insanlarını bunu yaklaşık 2550 sene önce hala doğruya yakın bir şekilde nasıl tahmin ettiği konusunda hayrete düşürmektedir. O sınırları zorlamış ve sınırsız düşüncelere dalmış bir düşündürüdür. Onun fikirleri batı dünyası bilim insanlarını öyle zorlamıştır ki, onun bilimsel düşüncenin ve felsefenin başlangıcı konusunda Thales'in bile önüne koyma girişimleri olmuştur. Bu tutum da tabii ki Anaksimandros'un fikirlerinin klasik dünyayı çalışan bilim insanlarının kafasını karıştırmasında önemli etkisi vardır. Biz bu noktada kimin bilimsel düşüncenin gerçek lideri olduğunu ortaya çıkarma çabasından ziyade, aslında ülkemizde bir hayli gölgede kalmış ve üzerinde yeterince araştırma yapılmamış olan Anaksimandros'u daha iyi inceleme niyeti içerisindeyiz.

Anaksimandros hakkında kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Onu yazmış veya ondan bahsetmiş olan diğer antik yazarların kayıtlarından tanıyoruz. Özellikle Anaksimandros söz konusu olduğunda onun dört ana kaynaktan beslenen yazarların yorumlarıyla karşılaşırız. Eğer Anaksimandros yazıyorsa olmazsa olmaz diyeceğimiz türden bu kaynakların ilki Simplicius'tur. Bunun sebebi antik dönemde Sokrates öncesi filozoflar üzerine Theophrastos tarafından yazılmış olan “fizikçilerin kanıları” adlı kayıp eserin yoğunlukla Simplicius tarafından dile getirilmesidir. Simplicius (İ.S. 490-560) Kilikya'da (Bugünkü Çukurova) doğmuştur. Eukleides ve Aristoteles dâhil olmak üzere pek çok Yunanlı düşünür ve matematikçinin çalışmaları üzerine yorumlar yazmıştır. Bunların en ünlüleri ise Aristoteles'in fizik kitabı üzerine yazdığı yorumlardır. Bu yorumlarda pek çok antik Yunanlı filozofu değerlendirmekte ve yorumlamaktadır. Hatta Simplicius bize Aristoteles'in kendisi öldükten sonra Lykeion'un başına geçen ve kitaplarını miras alan Theophrastos'un ünlü kitabından “Doğa Filozoflarının Görüşleri” diğer bir adıyla “Fizikçilerin Kanıları” adlı kitabından alıntılar yapar (Kirahan, 2010:6).

İkinci olarak en büyük kaynağımız Hippolytos (İ.S. 170-235) Romalı ünlü bir Hristiyan teoloğudur. *Eski Heretiklerin Çürütülmesi* adlı yapıtında bize antik düşünürler hakkında oldukça geniş fikirler vermektedir. Üçüncü önemli kaynağımız ise *sahte Plutark* (İ.S. 150 civarı) olarak bilinen *Placita Philosophorum* adlı eserin yazarı olarak düşünülür. Son olarak ise

Stobaeus'a (V. yüzyıl) atfedilen *Eclogae Physicae* adlı eserdir. Bu eserde eski Yunan filozoflarının görüşlerine ilişkin açıklamalar bulunmaktadır. Bu kaynakların düzenlenmiş şeklini ise ünlü Alman klasikçi Herman Diels'in kitabı *Fragmanlarda* (Prologomena) görürüz. Bunun haricinde 10. yüzyılda yazıldığı düşünülen ve Akdeniz dünyası ile ilgili pek çok bilginin yer aldığı Suidas (Suda) ansiklopedisi gelmektedir. Bu kaynakların haricinde Diegones Laertios'un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı kitabı da kısa da olsa Anaksimandros hakkında bilgi vermektedir. Daha başka pek çok antik dönem yazarı kısa kısa da olsa Anaksimandros'a değinmiş ancak bu bilgiler diğer kaynakların tekrarından öte gidememiştir.²⁹

Miletos okulu kısa soluklu, ancak uzun etkileri olan bir okuldur. Türk felsefe tarihi kitaplarında da kısaca değinilmiştir. Göze çarpan en basit ve belirgin özelliklerinden biri, bütün filozofların evrenin meydana gelişi ve ana madde üzerinde farklı görüşlere sahip olmalarıydı. Hemen hepsi canlı maddeciydi (hylozoist). Thales ilk maddenin su olduğunu söylerken, Anaksimandros ona sınırsız dedi, daha sonra Anaksimenos bunun hava olduğunu bildirdi. Akabinde Milet okulunun çevresinde yetişen Efesli filozof Herakleitos *ateş* dedi, matematiğin babası Pythagoras *sayı* dedi. Görüleceği üzere fikirleri aslında birbirlerine son derece zıt olan bu okul geleneği aynı zamanda dünyanın ilk bilimsel okulu olma onurunu sanırız ki bu fikir çeşitliliğinden ve farklı bakış açıları olan filozofların birbirlerine karşı göstermiş oldukları bu tahammül ve saygı duygusundan almışlardır. Miletos okul geleneğinin bu muhaliflere olan hoşgörü geleneği zamanla gelenekselleşir ve daha büyük filozofların yetişmesinde öncü olurlar. Miletos okulundan sonra felsefe hemen Atina'ya göç etmemiş, Pythagoras, Herakleitos, Anaksagoras, Ksenophanes ve Parmanides gibi düşünürler Miletos'un çevresinden sivrilmışlerdir.

Onun dönemi tahmin edileceği üzere, insanların hala pagan tanrılara inandığı, dünyanın oluşumunun ve insanların ortaya çıkışının tamamen dini hikâyelerle anlatıldığı ve açıklandığı bir dönemdir. Depremler, yağmurlar, yangınlar, ölümler sürekli dinsel bir açıklamanın konusudur veya o alana ilişkin tanrıların sorumluluğunda ve kontrolündedir. Bu durumu sadece

²⁹ Sokrates öncesi filozofların görüşlerini içeren kaynak sayısı oldukça azdır, bunlar ya zamana direnememiş ya da zaman içerisinde kaybolmuştur. Platon bize nadir de olsa Presokratik dönem hakkında bilgiler verse de, Aristoteles Platon'a nazaran bu dönemden *Metafizik*, *Fizik* ve *Gökyüzü Üzerine* adlı kitaplarında daha çok bahsetmiştir. Bu yazarların haricinde IV. Yüzyıl Bizanslı yazar Themistius (317-385) Aristoteles'in kitapları üzerine yazdığı yorumlarda Sokrates öncesi filozoflara değinmiştir. Ünlü tarihçi Plinius'un (d ?- ö. 24 Ağustos 79) ve coğrafyacı Strabon'un (İ.Ö. 64 - İ.S. 24) İlk filozofların görüşlerinden bahsettiklerini görürüz, ancak bu bilgilerde birbirinin benzeri kısa notlar şeklindedir. Bunun yanında İzmirli Theon (İ.S. 70-135) Platoncu matematikçiler için yazmış olduğu "*Expositio rerum mathematicorum ad legendum Platonem utulum*" adlı eserinde bu dönemden bahseder. Yeni Platoncu Suriyeli İamblikos (245-325) *Protrepticus* adlı eserinde bize Presokratik filozoflar ve özellikle Pythagoras hakkında bilgiler sunar. Ayrıca 5. Yüzyıl düşünürü Neoplatoncu Proclus (412-485) *Platonun, Alciabades, Cratylus, Parmanides, Devlet ve Timaeus* adlı eserlerinde Presokratik döneme değinmektedir. Diğer başka pek çok antik dönem yazarları Sokrates öncesi dönem hakkında bilgiler verse de bunların çoğu birbirinin aynı bilgileri içermektedir.

Anaksimandros için düşününemeyiz aynı zamanda pek çok ilkçağ Yunan filozofları döneminde insanların çoğu evrenin nereden yaratıldığı konusunda Hesiodos'un yazdıklarına inanıyorlardı.

Merakın evrenin nereden geldiği veya nasıl oluştuğu konusunda zirveye vardığı o dönemde, sadece Thales ve Anaksimandros gibi filozoflar yoktur. Aslında dönem onlar gibi pek çok filozofun varlığının da olduğunu işaret ediyor.³⁰ Evrenin ana maddesi sorunu dönemin en popüler sorunudur. Bilimle uğraşan pek çok amatör girişimci konu üzerine fikirler beyan edebiliyordu. Ancak Anaksimandros Thales'in öğrencisi ve halefi olarak diğerleri arasından sıyrılıp felsefe tarihine adını yazdırabilmiştir.

Çağının çok ötesinde bir zihinsel öngörüye sahip olan Anaksimandros fikirleriyle bugün dahi bilim insanlarını şaşırtmaktadır. Onun hakkında yazmış pek çok antik dönem yazarı, şairi, tarihçisi ve filozofu vardır. O farklı fikirleri ile insanlığın her döneminde güncel kalabilmeyi başarmıştır. Bugün dahi bunu başarabiliyor olması gerçekten onun ne kadar önemli bir filozof olduğunun ispatıdır. Biz öncelikle onun biyografisine, dünya görüşüne ve evren anlayışına ilişkin fikirlerine değindikten sonra dünyada Anaksimandros'u yazmış ve yorumlamış klasik dünya yazarlarının onun hakkında yorumlarına yer vereceğiz. Anaksimandros'un bugün dahi insanlığı düşündüren açıklamalarını ve bildirimlerini antik kaynaklar ışığında aydınlatmaya ve çözmeye çalışacağız.

Elimize Anaksimandros'tan arkadaşı ve öğretmeni Thales gibi hiç bir şey kalmamıştır. Anaksimandros Thales gibi bizim ülkemizin sınırları içindeki Aydın ilinin Didim kasabasının Balat köyünde doğmuştu (Antik Dönemlerde adı Miletos'tu). Hemşerimiz Milet Okulu geleneğinin ikinci büyük filozofu olan Anaksimandros bizi oldukça düşündüren bir filozoftur. Thales gibi o sadece felsefe ile değil, aynı zamanda meteoroloji, astronomi, matematik ve coğrafya ile ilgilenmiştir. Anaksimandros şeylerin (nesnelerin) başlangıcı, ölümsüz ve yok olmaz olan sınırsız (apeiron) şey olarak tanımlar. Anaksimandros bu ilkeyi kendi içinde sonsuza kadar devinen ve biçimlere dönüşen, toprak, hava, su ve ateş elementlerinin zıtlıklar sonucu belirlediği bir süreç olarak görür (Empiricus, 1976:7). O burada bir devinimden söz etmektedir, bunun sonucunda zıtlar; sıcak ve soğuk, kuru ve ıslak, ondan ayrılıp çıkmıştır. Sınırsız olanın bir bölümü, bu zıtlarla dolunca, geriye kalandan ayrılmış ve içinden sıcak ve soğuk ortaya çıkmıştır. Sıcak dışarıya doğru hareket etmiş, orada ateşten bir küre oluşturmuştur, soğuk ise içeriye doğru hareket etmiş ve yeryüzü ile havaya bölünmüştür, yeryüzü merkezde yer almış, çevresini hava sarmıştır. Ona göre bu oluşum zıtlıkların birbirini yok etmeye başlamasından çok daha önce

³⁰ Simplicius fizik kitabının şerhinde şunları yazar: Thales'in doğa araştırmasını Yunanlara açan ilk kişi olduğu bildirilmiştir. Theophrastus'un da kani olduğu üzere, ondan önce gelen başkaları da vardır, ama o onlardan öyle üstündür ki, kendisinden önce gelen herkesi gölgede bırakmıştır. 23.29-32

oluşmuştu ve tabi bunun haricinde Anaksimandros sayıca sonsuz dünyaların da yaratıldığını söyler (Eusebios, 2003:10). Daha sonra yeryüzü üzerinde ıslak ve kuru, ateşten küreden gelen sıcaklığın etkisi ile ayrılmıştır; bunun tersine soğuk, ateşten küreyi hava ile sarılı, ama birçok delikleri olan ayrı ayrı halkalara parçalamıştır, arasından ateşin görülebileceği bu deliklerse güneş, ay ve yıldızlardır. Böylece evren ona göre iki zıtlar çiftine uygun düşen sıcak ve soğuk, yaş ve kuru, ateş, hava, su ve topraktan oluşmuştur (Thomson, 1997:174-175). Anaksimandros görüleceği üzere aynı zamanda bütün bu elementleri birleştiren Empedokles'in teorisini de yıllar önceden haber vermektedir. Sonuçta, kesin ve tam doğru olmasa da Anaksimandros'un fikrine göre ilk canlı yaratıklar; güneşten buharlaştığı sırada yeryüzündeki nemden evrimleştiği görüşünü ileri sürdüğü söylenebilir (Hippolytos, 2016:30). İnsanın ilk başta başka türden bir canlıdan meydana geldiğini, çünkü diğer hayvanların bakımlarını ve yiyecek tedariklerini hemen sağlayabildiğini, ancak insanoğlunun doğduktan sonra uzun süre bakıma ihtiyacı olduğunu, bu nedenle yaratılışın ilk zamanlarında kendi başına yaşayabilmesinin mümkün olmadığını söyler (Eusebios, 2003:10). Haliyle bu açıklamalarıyla bazı otoriteler onu dünyanın ilk evrimcisi olarak görmektedir.

Bazı kaynaklar kendisinin dünyanın ilk ilkel haritasını çizen kişi olduğunu söyler. Anaksimandros'un çizdiği düşünülen harita konusu oldukça tartışmalı bir konudur. Bu haritanın Diogenes Laertios'un kitabına gelene kadar hangi araçların elinden geçtiğini bilmiyoruz. Bu konuda özellikle Anaksimandros ve Hekataios arasında kesin olmayan bir bilgi belirsizliği mevcuttur.³¹ Bilindiği üzere Mısır ve Nil deltası erken İyonyalılar için önemli bir topoğrafyaydı. Herodotos'un deyimi ile orayı ayrı bir kara parçası olarak görüyorlardı (Herodotos, 2009:125). Nil deltası onlar için dünyanın merkeziydi *Ομφαλὸς γῆς*. Mısırlılar zaten kendilerini yaşayan en eski medeniyet olarak görüyorlardı. İşte dünyanın bu noktasında o dönemde coğrafya, astronomi ve tarih iç içe geçmiştir (Couprie, 2003:49). Anaksimandros'un çizdiği düşünülen haritası üç noktalı bir koordinat sistemi ile belirlenmişti. Güneşin doğuşuna, batışına karşılık gelen karasal işaret noktaları, gün dönümleri ve ekinokslar vardı. Harita yuvarlaktı, Avrupa, Asya ve Libya (Afrika) görünüyordu. Çevresi okyanus (oceanus) ile çevriliydi. Bazı yerlerinde Delos adası, bazı yerlerde Delphi tapınağı, kimi yerlerde ise Miletos Didyma dünyanın merkezi olarak görülüyordu (Couprie, 2003:69). Bu ancak bu nokta da mevsimsel güneş saati ile başarılabilirdi. Diogenes Laertios her ne kadar Gnomon'u (güneş saatini) onun bulduğunu

³¹ Bu konuda daha fazla bilgi için Bknz. William Arthur Heidel "Anaximander's Book, the Earliest Known Geographical Treatise" Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, Vol. 56, No. 7 (Apr,1921), ss. 239-288. Özellikle makalenin 247. Sayfasından itibaren Anaksimandros'a atfedilen dünyanın ilk haritasının daha önceden tasarlandığı ve çizildiğine dair bildirimler bulunmaktadır.

söylese de bu yanlış bir bildirimdir, çünkü bu bilgiyi Anaksimandros'un Babilli bilginlerden aldığını Herodotos daha önce belirtmiştir.³²

Anaksimandros hocası Thales gibi çok yönlü bir düşünürdür. Bu çok yönlülük bütün ilk çağ filozoflarında genel olarak göze çarpan bir özelliktir. Ahlaki aforizmaları Thales'e nazaran daha az olan Anaksimandros'un daha çok göksel fenomenlere, coğrafyaya, astronomi ve meteorolojiye ağırlık verdiği görülmektedir. Hatta yapmış olduğu icatlar ile bir mucit ve mühendis gibi çalışmıştır. Miletoslular onu aynı zamanda Karadeniz kıyısındaki Apollonia şehrini kolonize etmek üzere görevlendirdiği de söylenir (Kranz, 2014:40). Bu bildirim sadece Aetius da görürüz kesinliğine dair bir bilgi yoktur.

Onun biyografisi hakkında elimizde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Babasının isminin Praksiades olduğu ve Apollodoros'un *kronoloji* adlı eserinde onun Samos tiranı Polykrates zamanında ünlendikten sonra elli sekizinci olimpiyatın ikinci yılında altmış dört yaşında olduğunu ve bir süre sonrada öldüğü söylenir (Laertios, 2002:68). Plinius³³, Simplicius³⁴ ve Hippolytos³⁵ da bu bilgiyi doğrulamaktadırlar. Apollodoros'un tarihçesine göre bir Miletoslu olan Anaksimandros İ.Ö. 610'da doğdu (42'nci Olimpiyat).

Onu herşeyin Su olduğuna inandırmayı başaramayan dostu Thales'ten 25 yaş daha küçüktür. Ancak günümüzde büyük ölçüde 15 yaş küçük olduğu düşünülmektedir. Pythagoras ve Anakreon'un da bulunduğu Samos'ta tiran Polykrates ile birlikte yaşadığı söylenir. Themistotus'a³⁶ göre felsefi düşüncelerini yazıya geçiren ilk düşünür odur. Anaksimandros Thales'in ölümüne yakın bir tarihte altmış dört yaşında öldü.

İslam düşüncesi de Anaksimandros'a kayıtsız kalmamıştır. En Neşşar İslam felsefesi tarihçilerinin Anaksimandros'u Pythagoras'ın öğretmeni olarak saydıklarını söyler. Anaksimandros'a göre ilk yaratılan varlıklar ebedi ve sonsuz olan bir ilkeye aittir. Yaratılmış her şey ondan geldiği gibi her şeyde ona dönecektir. Oysa biz Anaksimandros'un Allah fikrine aşina olamadığı gibi yaradılış düşüncesine de yabancı olduğunu biliyoruz. En Neşşar kitabında Anaksimandros'un Allah'ın sonsuz olduğunu da bilmediğini söyler. Şehristani Anaksimandros'un Allah'ın ezeli ve ebedi olduğunu ve varlığının kendi zatında gerekli bulunduğunu söylediğini

³² Harita üzerinde pek çok tartışma ve spekülasyonlar yapılmıştır. Aristogoras'ın bu haritayı Spartaya götürmesi Kral yolunun ayrıntılarını içermesinden dolayı ticari kaynaklı olabilir. (Herodotos, 2009:404-405) Böyle bir harita Anaksimandros'a muhtemelen hem derslerinde hem de seyahatlerinde muazzam bir ikna etme gücü sağlamıştır.

³³ Plinius, Doğa Tarihi, 2.31 (2. Kitap 6.Chapter)

³⁴ Simplicios, Fizik Şerhi, 24.13-14

³⁵ Hippolytos, Eski Heretiklerin Çürütülmesi, 1.6.7

³⁶ Themistotus (317-390) İ.S. 4. Yüzyılda yaşadığı düşünülen Bizanslı tarihçi. Bilindiği kadarıyla Yunanlar arasında doğa üzerine yazılmış olan bir incelemeyi yayınlamaya ilk cesaret eden oydu. Themistos, Nutuklar, 26 317c

nakleder. Anaksimandros'un bu görüşü İslam düşüncesindeki lamütenahi (sonsuzluk) görüşünün ifadesidir (En Neşşar, 2020:163).

Astronomi ve coğrafya bilgisi ile döneminde dikkatleri üzerinde toplayan Anaksimandros, Thales'in uyandırdığı kozmolojik merak geleneğini bağımsız bir araştırma yöntemiyle çok daha başka bir boyuta taşımıştır. Ulaştığı sonuçlar, çok erken bir tarihte kaybolmuşsa da onun bunları bir eser haline getirdiğini biliyoruz. O nesir geleneğinin ilk temsilcisidir ve doğa üzerine yazmış olduğu kitabı *Περὶ Φύσεως* kayıptır, ayrıca bu kitabın bir kopyasının Aristoteles'in kütüphanesinde olduğu söylenmektedir.

Dolayısıyla Anaksimandros en eski Yunan nesircisi ve felsefe yazarıdır.³⁷ Anaksimandros tıpkı Thales gibi doğayı gözlemliyor, görünür çokluğun ötesindeki ana maddeyi (tözü) her şeyin kaynağı olan o ana ilkenin ne olduğunu anlamaya çalışıyordu. Öğretmeni Thales'in bu soruya verdiği su yanıtı onu yeterince tatmin etmemişti. Nemin ve ıslaklığın kaynağı su olabilirdi, ancak Su'dan sıcak ve kuru nasıl meydana gelebilirdi ki? Su sahip olmadığı bir özelliği nasıl olur da bir maddeye verebilirdi? Üstelik evrende var oluşlar ve yok oluşlar birbiri peşi sıra yaşanıp, sonsuz bir örgü ile devam ederken tüm şeyleri yaratan su nasıl oluyor da tükenmiyordu? Tüm bu soruların ışığında Anaksimandros, ilk maddenin yani arkhe'nin öncelikle niteliksiz, yani sıcak ve soğuk, katı ve sıvı, kuru veya ıslak gibi özellikleri taşınamaması gerektiğini anlamıştır. Bundan sonra her şeyin kaynağı olan bu ilk maddenin var olmak için kendinden başka bir nedene ihtiyaç duymaması gerektiğini görmüştür. Bu durumda karşılaştığı sonuç kaçınılmazdır, bu ilk maddenin tüm nitelikleri de içinde barındırması gerekmektedir. Toprağın, suyun, havanın ve ateşin temel elementler olduğunu biliyordu, tüm bu kalemlerin canlılık ve oluş için ne kadar gerekli olduğunu kavrayabiliyordu. Anaksimandros o zaman ilksiz ve sonsuz, yok edilemez bir şeyin olduğunu öğrendi ki, her şey ondan doğar ve ona geri döner, sınırsız bir potansiyeli vardır, var oluşun kaynağı sürekli ondan beslenir (Burnet, 2013:49). Anaksimandros'un birincil tözü sınırsız *apeiron* olarak belirlemesinin nedeni hiç kuşkusuz Aristoteles'in belirttiği gibi "oluşun başarısızlığa uğramaması" içindir (Aristoteles, 2012:133). Anaksimandros hiç kuşkusuz evrene ilişkin görüşü sınırsız bir özdek kütlesi için bir gereksinimini ona açıkça gösteriyordu. Daha sonra Anaksimandros gözünü tekrar doğaya çevirir.

Doğada insanlar, hayvanlar, bitkiler doğup ölmekte ve bu sürekli bir döngü olarak devam etmektedir. Bu sürekli oluş ve yok oluşları meydana getiren arkhe'nin bu dönüşümleri sağlayabilmesi için bir şeyden gelmesi gerekiyordu. Bakmış olduğu oluş ve yok oluş sanki

³⁷ Antik dönemlerin yazı geleneği genelde başka toplumlarda olduğu gibi nazım halinde, yani şiirseldi. Anaksimandros'un ilk kez düzyazı ile yani nesir halinde "Doğa Üzerine" *περὶ φύσεως* geleneğini ilk başlatan kişi olduğu söylenir.

ezelden beri hep aynı şeyi tekrar ediyordu, hem de benzer elementleri kullanarak yapıyordu bunu, öyleyse bu sınırı olmayan bir gücün işi olmalıydı. Anaksimandros ona “apeiron” sınırsız *ἄπειρον* adını verdi. Her şey buradan üretilir ve buradan geçer diye düşündü (Eusebios, 2003:365). Peki, Anaksimandros’un bu sınırsız arkhe’si neyi ifade ediyordu?

Etimolojik anlamda apeiron eski Yunanca sınır anlamına gelen *pera* kelimesinin başına a negatif eki getirilerek oluşturulmuştur. Anaksimandros bu sınırsızlığı evrenin ana maddesi olarak öne sürmesinden sonra eski Yunan dilindeki bu kelime daha yoğun kullanılır olmuştur. Anaksimandros’un bu terimle uzamsal sınırsızlığı mı, zamansal sınırsızlığı mı, yoksa niteliksel belirsizliği mi kastettiği çok açık olmasa da görüldüğü kadarıyla o, ilk anlamı temel alarak diğer ikisini bunun üzerine kurmaya çalışmıştır.

Anaksimandros’un inandığı gibi, hava, su veya ateş gibi tek bir unsurdan ya da farklı bir doğadan gelebileceğini düşünmek o kadar basit değildir. Aklına sınırsız olanı dünyadan izole etme fikrine gelmiştir. Sınırsızın içinde mevcut olan gücü engelleyen unsurlar, diğer her şeyi yapma, sınırsız bir unsur var olduğunda onun için olmaktan çıkar, bu şu demek oluyordu, elementler arasında karşılıklı muhalefet olduğu için (hava soğuk, su nemli, ateş sıcak), böylece biri sınırsız olsaydı, geri kalanı böylece onunla çevrili olurdu. Öyleyse bu yüzden farklı bir doğa olduğunu söylüyor ve sınırsız, öğelerin ve diğer her şeyin kaynağıdır (Themistus, 2012:96).

Bu bağlamda apeiron nicelik bakımından sınırsız, nitelik bakımından da belirsiz anlamına gelir. Anaksimandros’a göre karşıtlar birbirleriyle savaş halindeydi, çatışmaları her iki tarafta da “adaletsiz” çığnemeler yoluyla gerçekleşir. Sıcak yazın, soğuk kışın “türesizlik” (adaletsizlik) yapar ve bu uzun menzilde apeiron kendisinden başka her şeyin yok olmasına sebep olacaktır. Bu durum sanki onun karşıtların ondan sürekli yeniden ayrılmasını sağlayabilecek tükenmez bir alternatifi yokmuş gibidir. O halde öyle sonsuz bir kütle tasarlamayız ki, bu bildiğimiz karşıtlardan biri olmamalı ve evrenin her yanına doğru sınırsızca uzanmalıdır. Bu kütle bir cisimdir ve bir zamanlar dünyamız ondan doğmuştur ve bir gün yine ona dönecektir (Burnet, 2013:49). Burnet’in bildirimine göre apeiron somut bir cisimdir soyut değildir. Ancak bunun sadece bir yorum olduğu da gözden kaçmamalıdır. Günümüzde hala apeiron’un somut mu? Yoksa soyut mu? Olduğu hala açıklık kazanamamıştır.

Görüldüğü üzere pek çok felsefe tarihi yazarı Anaksimandros’un sınırsızını soyut bir kavram olarak ele almaktadır, ancak ona göre apeiron somut bir cisimdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, “madde”, “öz”, “nitelik” ve “element” kelimeleri ilk kez Yunan felsefesine IV. yüzyılda girmiştir (Lloyd, 1970:19). Ayrıca Anaksimandros, evrim teorisinin de temellerini atan ilk kişidir çünkü o kendi felsefesiyle düşündükçe hayatın önce denizlerde başladığını, ilk canlıların balık olduğunu öne sürmüştür. Sonrasında deniz yatışınca ve dünya sakinleşince bu

balıkların karaya çıktığını ve bu karaya çıkan balıkların zaman geçtikçe soluma yeteneği kazandığını ve böylece henüz insan formuna ulaşmasa da insanlığın atalarının karaya çıkarak ilk yaşamın başladığını ifade etmiştir (Couprie, 2003:13). Bu konuda daha önce Eusebios bize insanın ilk başlarda insan olmayan canlıların yardımı ile meydana geldiğini belirtmiştir.³⁸

Anaksimandros daha o çağlarda insanların nereden ve nasıl türediğine ilişkin bir düşünceye sahip olması bizce düşünsel anlamda devrimsel bir olaydır. Dünyanın hiçbir coğrafyasında hiçbir kültür o dönemlerde insanlığın nasıl oluştuğuna dair dinsel hikâyeler haricinde bir alternatif öne sürememişlerdir. Anaksimandros'un bu dehası gerçekten günümüz bilim insanları onun fikirleri hakkında neden bu kadar çok düşündüklerini de doğrulamaktadır.

Kısacası Anaksimandros'un çağları aşan dehası, sadece biyoloji biliminde değil günümüzde fizik ve astronomi biliminde de ilgiyle karşılanmaktadır. Bunu bize Miletli Anaksimandros kitabının yazarı Astrofizikçi Carlo Rovelli de söylemektedir.

Hatırlayalım ki fizik bilimi de günümüzde giderek apeiron ilkesine yaklaşmaktadır. Medeniyetimizin henüz yeni yeni keşfettiği birçok bilgiyi 2550 yıl önce çok az bir gözlem yapma şansı olmasına ve kendisinden önce referans alacak neredeyse hiçbir bilgi olmamasına rağmen dehasıyla fark eden ve bunu yazan kişidir Anaksimandros.

Ayrıca Cornford Anaksimandros'un sisteminde Hippokrates tarafından ifade edilen dört ana zıtlığın olduğundan söz eder. Sıcak ve soğuk, nem ve kuruluk kozmik oluşumda önemli bir rol oynamaktadır. Bunlar aynı zamanda yaz ve kış mevsiminin dört önemli gücü olarak görünüyordu, yağmur ve kuraklık (Cornford, 1952:34). Tabi ki bunlar bize doğrudan Empedokles'in dört elementini hatırlatır. Anaksimandros'un sisteminde sıcak ve soğuk, nemli ve kuru birbirlerinden ayrıldıktan sonra etkileşir ve yeniden birleşirler. Bu etkileşimin sonuçlarından biri, güneşin ısısından dünyanın nemli parçasını ısıtan ilk canlıların doğmasıdır. Şimdi bu varsayımları daha özetleyecek olursak: ilk olarak başlangıçta, daha sonra belirginleşecek olan faktörlerin

³⁸ Bilindiği üzere insanlığın kökenine ait en eski hikâyelerden bir tanesi Nuh tufanı hikâyesi idi. Bunun bir benzerinde Yunan mitolojisinde Deukalion ve Pyrrha (Ayrıca bkzn. Apolodoros, Bibliotheka syf 93-95) olarak bilinmektedir. Ancak Anaksimandros bu soruna daha bilimsel bir çözüm aramış gibi görünmektedir. Dirk Couprie'ye göre Nil deltası belirli açılardan evrenin merkezi olarak anılıyordu. (Miletos'a geçmeden önce) Yunanlılar temelde insanlığın ortaya çıkması konusunda iki geleneksel söyleme sahipti. Bunlardan ilki bir bitki gibi topraktan oluştuğu veya ilahi bir sanatçı tarafından şekillendirildiği görüşüydü. Platonik bir mit olan (*γενεῖς* yani doğmak *γεν*) veya Thebai, Atina miti olan *autochthony* yani kendilerini efsanevi Erectheus'un oğlu veya çocukları gördükleri efsanedir. İkinci olarak, Hesiodos'un Pandora hikâyesinde anlatılan Pandora adlı kadından çoğalmasa hikâyesidir.

Aetius'a göre Anaksimandros bu sorun üzerinde çok düşünür, o ilk canlıların çok ilkel bir nemlilikten geldiğini keşfeder (*ἐν ὑγρῷ*) veya çevrelenmiş olabileceğini (*περιεχόμενα*) düşünmüştür. Anaksimandros ilk canlıların suyun içinde evrilmiş olduğundan emindi. Peki o zaman insanoğlu nasıl evrilmişti? Ona göre insan *ἄνθρωπος* yaşayan başka bir canlıdan doğmuş olmalıydı (*ἐξ ἀλλοειζῶν ζώων*) çünkü insan türü doğduktan sonra bir müddet gelişebilmek için yardıma ihtiyaç duyar. Pseudo Plutarkh'ın söylediğine göre insan köken olarak balık (*ἰχθύς*) benzeri (*παπαλῆσιον*) denilen bir canlıdan doğar, Censorius bunu doğrular ve arkasındaki nedeni açıklar. Miletlilerin insanların balık benzeri yaratıkların içinden geldiğine inanırlar der, zaten bugün modern bilimde kullandığımız embriyo (*ἐμβρυον*) kelimesi eski Yunanca da içinde büyüyen anlamına gelmektedir. Bakınız. (Couprie, 2003:49)

bir araya getirildiği bir ilkel birlik, bir belirsizlik veya füzyon durumu vardır. İkinci olarak bu birlikten ayrılarak karşıt şey çiftleri ya da gücü ortaya çıkarır; ilki sıcak ve soğuk, daha sonra nemli ve kurudur. Bu ayrılık nihayetinde dünya düzenini oluşturan büyük element kitlelerinin yerleşmesine ve göksel cisimlerin oluşumuna yol açar. Son olarak da karşıtlar meteorolojik olaylarda ve bireysel yaşayan canlıların, bitkilerin ve hayvanların üretiminde etkileşirler veya yeniden birleşirler.

Somut terimlerle ifade edilen bu formül, Diodoros tarafından özetlendiği gibi bunun aynı zamanda V. yüzyıl İyon sisteminde de tekrarlandığını bildirir (Cornford, 1952:189).

Anaksimandros’a göre nitekim her şey ya kendisi bir ilke ya da bir ilkeye bağlı “sonsuz” ise bir ilke başlangıç taşıyamaz, çünkü bu onun sınırı olurdu. Yine oluşmayan ve yok olmayan bir şey, çünkü kendisi bir ilke, oluşanın bir sonu olması zorunlu, her yok olmada da bir son var. Onun bir başlangıcı yok, tersine o öteki nesnelerin başlangıcı olarak görünüyor, her şeyi çepe-çevre sarıp her şeyi yönetiyor (Aristoteles, 2012:109). Simplicius’a göre; ilkenin bir, hareket eden ve sonsuz apeiron olduğunu söyleyenler arasında olan Anaksimandros, var olanların ilke ve ögesinin sonsuz olduğunu söyler, ilke (arkhe) sözcüğünü ilk kullanan da odur. İlkenin su ya da “öğeler” denilen şeylerden biri değil, fakat kendisinden bütün gökler ve içindeki dünyaların meydana geldiği başka bir sonsuz (apeiron) doğa (physis) olduğunu söyler. Simplicios³⁹ ayrıca bize yıllardır insanları düşündüren ve Anaksimandros’a ait olduğu sanılan şu metni aktarır:

ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς αὐτὰ γίνεσθαι κατὰ τὸ
χρεών·
διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ
τὴν τοῦ χρόνου τάξιν. (Simplicios. Fizik, 24.13-25)

Metnin çevirisi şöyledir:

“Her şey kökenini birbirinde bulur

Ve birbirinde yok olur,

zorunlulukla.

Her şey birbiriyle adil kılınır,

Ve gayri adilliği birbiriyle dengeler,

³⁹ Simplicius İ.S. 5. Yüzyılda yaşayan İskenderiyeli bir filozoftur. Aristoteles’in görüşlerini eleştirerek yeni Platonculuk ile uzlaştırmaya çalışmıştır. Ammonios Hermiae’nin öğrencisi olup, sonradan Atina’ya giderek Damaskios’tan felsefe öğrenmiştir. İ.S. 529 da Atina Okulunun kapanması üzerine İran’a gider. Ancak orada da kral ile anlaşamayıp Mısır üzerinden Atina’ya geri döner. Simplicius’un felsefe tarihindeki önemi Aristoteles’e yazdığı yorumlar ve kendisinden önceki filozofların düşüncelerini, yaşam öykülerini içeren yapıtlar bırakmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Aristoteles’in kategoriler, fizik ve gökbilim ile ilgili yapıtlarını açıklayarak Latinceye çevrilmesine olanak sağlamış, doğu’da ve batı’da onun çalışmalarına karşı olan ilgi hayli artmıştır. Simplicius’un Physica (fizik) adlı eseri felsefe tarihi konusunda başvuru en önemli eserlerden biridir.

zamanın düzenine uygun olarak.” . (Simplicius. Fizik, 24.13-25)

“Var olanların ilkesinin sonsuzun (apeiron) doğası olduğunu ve ondan gökler ile içindeki dünyaların ortaya çıktığını, fakat bu doğanın ebedi ve yaşlanmaz olduğunu, tüm dünyaları kapsadığını söyledi. Zamanın ise oluşu, varlığı (ousia) ve bozuluşu belirleyen olduğunu söyler. Var olanların ilke ve ögesinin sonsuz olduğunu söyler, ilke (arkhe) sözcüğünü ilk kullanan odur. Ayrıca onun hareketinin ebedi olduğunu, bunun sonucunda da göklerin meydana geldiğini belirtir. Yeryüzünün ise hiçbir şey tarafından desteklenmeden yukarıda asılı kaldığını, her şeyden eşit uzaklıkta olduğundan sabit durduğunu söyler. Yeryüzünün şekli ise taş sütuna benzer yuvarlak ve daireselleşmiş şekildedir. Yeryüzünün bir yüzeyi bizim ayak bastığımız yer, diğeri ise tersiymiş. Yıldızlar dünyadaki ateşten ayrılmış, hava tarafından kuşatılmış ateş çemberleriymiş. Yıldızlarda hava delikleri ile birtakım geçitler varmış, bunlardan yıldızlar görünürmüş. Hava deliklerinin kapatılması ile tutulmalar gerçekleştirmiş. Ay, geçitlerin kapanmasına ya da kapanmamasına bağlı olarak kimi zaman büyük kimi zaman küçük olarak görünürmüş. Güneşin çemberi, ayın çemberinden yirmiyedi kat büyükmüş. Güneş en yüksekte imiş, sabit yıldızların çemberleri ise en aşağıdadır” (Hippolytos, 2016:31).

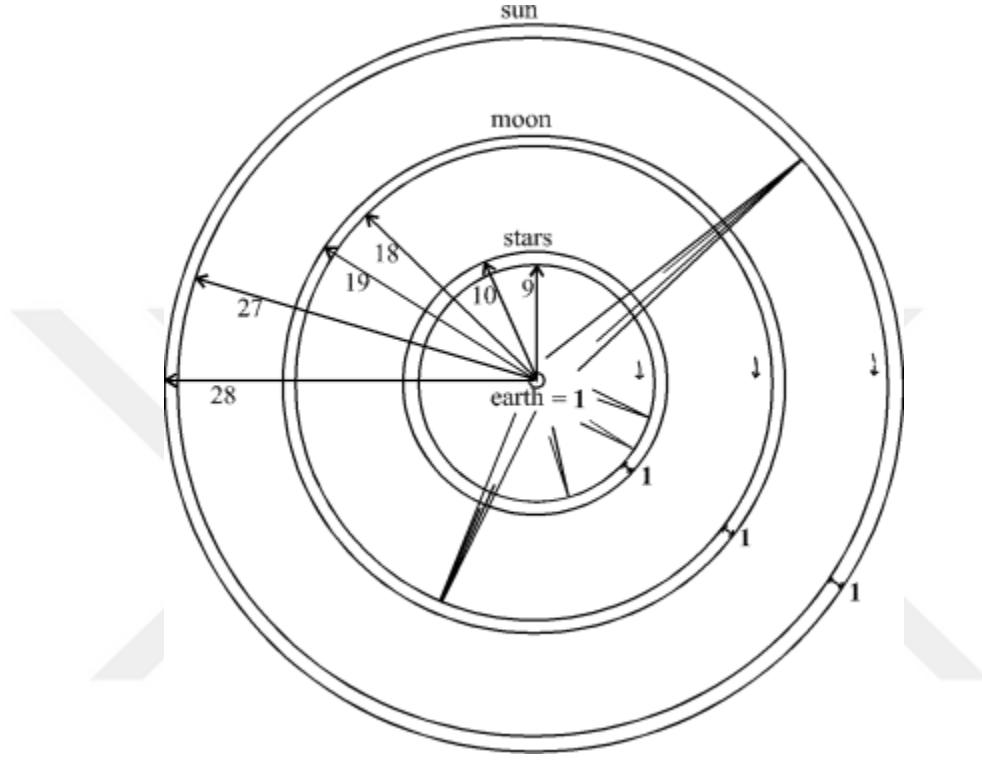
“Hayvanlar güneş tarafından buharlaştırılan nemden oluşmuş, İnsan ise başlangıçta bir başka hayvana, yani balığa benziyormuş. Rüzgârlar birbirinden ayrı olan ve hareket eden havanın en ince buharları bir araya topladığında meydana gelirmiş; yağmurlar güneşin etkisi ile yeryüzünden çıkan nemli buharın yükselmesinden; şimşekler ise, bulutların üzerine düşen rüzgârın onları ayırmasından meydana gelirmiş” (Hippolytos, 2013:33).

Aristoteles’ten Simplicius’tan ve Hippolytos’dan⁴⁰ Anaksimandros adına verilmiş olan bu kayıtlar son derece önemli ve bazıları gerçeğe yakın ifadeler taşımaktadır. Aslında çoğu birbirinin aynı olan bildirimler olması Anaksimandros’un kuvvetle muhtemel konu üzerinde gerçekten böyle düşündüğünü de teyit etmektedir. Onun özellikle güneş, ay ve yıldızlar konusundaki görüşünü okuyucunun daha iyi anlayabilmesi adına bir şemada vermeyi uygun gördük. Aşağıdaki şekilden anlayacağımız üzere güneşin çemberinin dünyanın çemberinden yirmiyedi kat daha büyük olduğunu görüyoruz. “Ayrıca en dışta güneş, daha sonra ay ve dünya sıralanmıştır, yıldızlar ise bu üçlünün altında yer almaktadır. Anaksimandrosun evren anlayışı tabiki dünya merkezlidir. Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda Anaksimandros’tan gereğinden fazlasını beklemek haksızlık olur. Aşağıda Hippolytos’un bize bildirdiği üzere Güneş,

⁴⁰ Hippolytos (170-235)’un ünlü eseri “Eski Heretiklerin Çürütülmesi” *Φιλοσοφούμενα ή κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος*”, tahmini olarak erken III. Yüzyılda yazılmıştır. O da Simplicios gibi kendisinden önce gelen pek çok filozofun kayıtlarını tutan bir eser bırakmıştır. 10 kitaptan oluşan bu eserin 8 bölümü elimize bozulmadan ulaşsa da kitabın 2. Ve 3. Bölümleri hala kayıptır.

ay, dünya ve yıldızların Anaksimandros’a göre temsili bir sıralanışı verilmiştir” (Hippolytos, 2013:31). Bu sıralanış bugün bilimsel açıdan her ne kadar yanlış olsa da şekil yardımı ile onun nasıl bir göksel düzen düşündüğünü ve her gök cisminin diğerinden kaç kat daha büyük olduğunu anlayabiliriz.

Şekil 4: Güneş, ay ve yıldızların dizilimleri

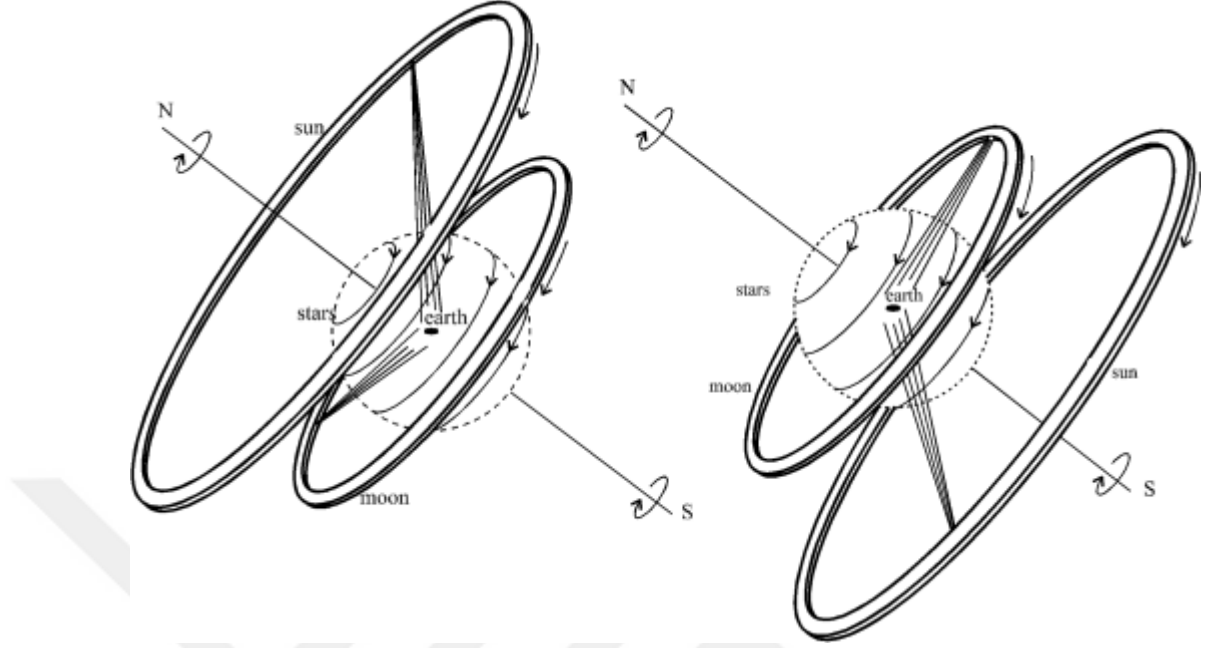

(Rovelli, 2014:52)

Şekildende anlaşılacağı üzere dünya yıldızlardan dokuz kat, aydan ondokuz kat ve güneşten yirmisekiz kat büyük olduğunu düşünmektedir. Aslında bu düşünüş her ne kadar yanlış olsa da bu şekilde düşünüş biçiminin ilerleyen yıllarda bilim insanlarına doğru yolda bir ilham sağladığını unutmamalıyız.

Şekilden de anlaşılacağı üzere Anaksimandros yer küremizi güneşin 28 de biri ayın ise ondokuz da biri olarak hesaplamıştır. Ancak burada Charles Khan, Herman Diels’in Aetius kaynağının güvenilir olmadığını söyler, çünkü bu bilginin de kaynağı Theophrastos’un Fizikçilerin Kanıları” adlı eserine dayanmaktadır, bu bilgiyi de Simplicius ile bilebilmekteyiz. (Khan, 1960:59) Evrenin haritasını bu şekilde tasarlayan Anaksimandros’un bir diğer üç boyutlu yıldızları dünyayı ve ayı temsil eden görseli şu şekilde tasarlanmıştır:

Şekil 5: Üç boyutlu yıldızların, dünyanın ve ayın görseli

“Gezegenlerin büyüklüğünü ve uzaklıklarını ilk kez Anaksimandros araştırmıştır, bunu gezegenlerin uzayda dıştan içe doğru sıralanışlarının Pythagorasçılarca saptandığını iddia eden Eudemos aktarmaktadır” (Capelle, 1994:66). Güneş ile ayın büyüklüğü ve uzaklığı, görülüp anlaşılmasını sağlayan tutulma olayı sırasındaki gözlemler vasıtası ile bilinebilmektedir. Aynı şeyi muhtemelen Anaksimandros da Merkür ile Venüs’ün güneş ve ayın önünden geçmeleri nedeniyle bulmuştur.

Daha öncede üzerinde durduğumuz gibi ilk çağ Miletos Okulu filozoflarının öncelikli ilgisi gökyüzü ve gökyüzü olaylarına ilişkindir. Antik dönemlerde güneş ve ay’da bir gezegen olarak görülüp toplamda yedi gezegen olduğu kanısına varmışlar. Her ne kadar yanlış hesaplamalar yapmış olsalar da Yunan bakış açısı ilgisini hep gökyüzü üzerine odaklamıştır. Bu ilgi de ister istemez astronomi ve matematik bilimlerinin gelişmesine yol açmıştır.

Bu durumun insanlık tarihine baktığımız da hep aydınlanmaların gökyüzü araştırmalarından geldiğini düşünürsek aslında bu merakın çok da yersiz olmadığını görürüz. Yunan dehasının başlattığı bu aydınlanma hareketi XVI. yüzyılda Kopernikus’un dünya’yı merkez olmaktan çıkarıp Güneş’i koymasına kadar önemlidir.

“Guthrie’ye göre Anaksimandros’un kozmoloji alanında yaptığı en çarpıcı katkı, yerin bir desteğe gereksinim duyması düşüncesinden kurtulmasıydı. Daha önce Thales’te yerin su üstünde durduğu inancı mitlerin bir kalıntısı olarak düşünülüyordu. Yerin küresel bir evrenin

merkezinde desteksiz durduğu ve üstünde ve altında gökcisimlerinin döndüğü görüşü hem Anaksimandros için çok ileri bir görüşlülük hem de dönem için oldukça sıra dışı bir düşüncedydi” (Guthrie, 2011:112). Aslında bu görüş Anaksimandros’un bakış açısının ne kadar bağımsız olduğunu göstermektedir, görünen bu ilerleme kuşkusuz onun ardılları için kolay anlaşılabilecek bir hamle değildi. Zaten Anaksimandros’un bu görüşü kendisinden sonra takip edilmedi. Bu düşünce sadece onunla birlikte Miletos okul geleneği içerisinde kaldı ve yıllar içerisinde açığa çıkarılmayı bekledi.

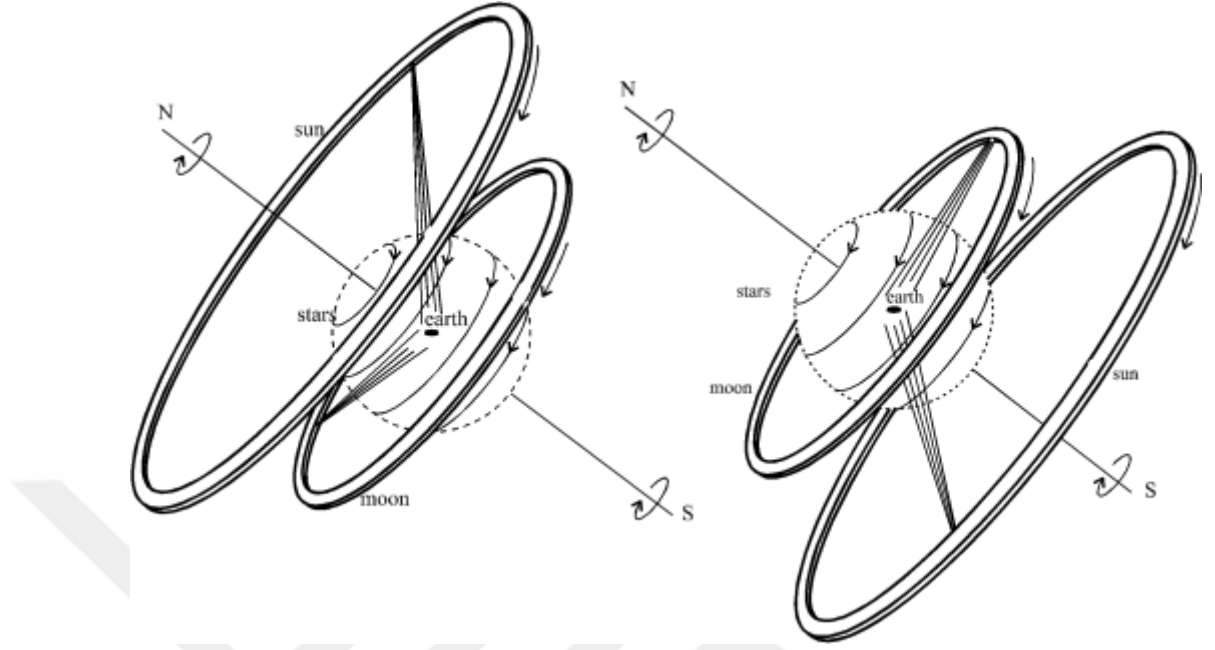
Anaksimandros, astronomi alanında Eski Yunan dünyasındaki ilklerden olan ve o gün için büyük önem taşıyan dört önemli teorik ve pratik keşif yapmıştır. Bunlardan ilki dünyanın ekliptik eğriliğini keşfederek güneşin mevsimlere göre doğma ve batma konumlarını nasıl değiştirdiğini açıklamaya yöneliktir. İkincisi, gnomonu (güneş saati) pratik kullanıma sunmasıdır. Güneş saati çok tartışmalı bir konudur, hatta Plinius bile bu konuda yanılıp aslında bunu kuranın Anaksimenes olduğunu yazmıştır (Heidel, 1921:245). Anaksimandros’un güneş saatini bulduğunu hem Suda hem de Diogenes Laertios doğrulamaktadır (Suda, 2001:172,489). Bu saati Spartada kendisi kurmuştur, karanın ve denizlerin ilk sınırlarını çizen de odur. Aynı zamanda Eusebios da güneş saati olayını da doğrulamaktadır (Heidel, 1921:242,243). Ancak Herodot’a göre Yunanlılar kadrain kullanımını, günün bölümlerini, saati onikiye bölmeyi Babillilerden öğrenmişlerdir (Herodotos, 2009:167). Muhtemelen kadrainlar (dials) İyonya’ya Babil’den veya Mısır’dan getirilmiş olabilirler, ayrıca Plinius bu durumu onaylar⁴¹. Üçüncüsü, yine güneşin doğuşu ve batışının açıklanmasına yönelik Thales tarafından geliştirilmiş olan ve dünyanın su üzerinde yüzen bir tepsi biçiminde olduğu anlayışına dayalı olan açıklamaya alternatif olmuştur.

Thales’in getirdiği açıklamada güneşin doğuşu ve batışı arasında kalan zamanda Güneş’in görünmemesinin nedeni olarak dağların ardında kalması ve insanlar bu yüzden onu görmeden tekrar doğuya geçtiği şeklindeydi. Anaksimandros’a göre ise dünya düz bir tepsi değil fakat genişliği yüksekliğinin üç katı olan bir sütun şeklindedir. Güneşin batması esnasında, güneş bu sütunun arkasında kaybolmakta ve doğması esnasında da sütunun diğer yüzünden ortaya çıkmaktadır. Anaksimandros’un astronomiyle ilgili olarak geliştirdiği dördüncü önemli düşünceyse, bir sütun olarak belirttiği dünyanın herhangi bir dayanak olmaksızın evrenin merkezinde ve boşlukta hareketsiz olarak duruyor olduğudur.

⁴¹ (Plinius nat. His.V2 I 15,1) Plinius ayrıca bu saati Spartaya Anaksimenes’in getirdiğini öne sürmektedir. Anaksimenes’in tarihsel açılarından Spartalılarla herhangi bir ilişkisi olmadığı düşünülürse bu iddia pek çok bilim insanına göre pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bkznz. William Arthur Heidel Anaximander's Book, the Earliest Known Geographical Treatise.

“Yukarıya, aşağıya ve yanlara doğru hareketin hepsinin, merkeze yerleştirilene eşit derecede uygunsuz ve her uç noktayla kayıtsız bir şekilde ilişkili olduğunu düşündüler: bu yüzden, yine de hareketsiz kalması gerekiyor” (Aristoteles, 1941:432). Anaksimandros boşlukta hareketsiz olarak durmayı, dünyaya etki eden bütün güçlerin birbirlerini eşitlemesi sonucunda ortaya çıkan bir durum olarak düşünür. Ancak Aristoteles bu görüşü hatalı bulur. Anaksimandros’a göre yeryüzünün evrenin merkezinde hareketsiz olarak durmasının yanı sıra dünya çevresindeki yıldızların ve öteki gök cisimlerinin yapısını ve oluşma biçimlerini de açıklamaya çalışmıştır. Anaksimandros’a göre yıldızlar, etrafı kabukla örtülmüş olan ve içinde ateş bulunan bir çemberler sisteminin çatlaklarından sızan ışıklardan oluşmaktadır. Bu çemberlerdeki çatlakların büyüyüp küçülmesiyle de Ay’ın değişik hâlleri ortaya çıkmaktadır. Yunan dünyasına astronomi alanında getirdiği bu yeni fikirlerden başka Anaksimandros’un diğer bir özgün yanı ‘sonsuz dünyalar’ fikrini ortaya atmış olmasıdır. Aynı zamanda bir tanrısallığa da sahip olan Apeiron’dan içinde yaşadığımız dünyanın da bulunduğu, eş zamanlı mı yoksa ardışık olarak mı var oldukları belirsiz olan sonsuz bir evrenler çokluğunun bulunduğundan da söz etmektedir (Kranz, 1948: 38-40). Anaksimandros’un gökyüzüne ilişkin fikirleri daha çok eleştirilmiştir, özellikle Aristoteles *De Caelo* gökyüzü üzerine adlı eserinde onu eleştirmiş hatta hatalı bulmuştur.

Şekil 6: Güneş, yıldızlar, dünya ve ayın dizilimi

"Anaksimandros her döngüde sonsuz olanda sonsuz dünyalar vardır" der ve bu dünyalar birbirinden eşit uzaklıktadır ve ona göre dünya yok olabilir. Anaksimandros ayrıca gökler sıcaklığın ve soğukluğun bir karışımından doğar. Yıldızlar tekerlek şekilli hava kütleleridir, ateş doludur ve değişik parçalardaki deliklerden dışarı alev solurlar. O güneşin tümü içinde en yüksek konumda olduğunu söyler: Sırasıyla sonra Ay gelir ve onun altında durağan yıldızlar ve gezegenler vardır. Yıldızlar her biri içinde devindiği daireler ve küreler tarafından taşınırlar. Güneşin dairesi dünyadan yirmi sekiz kat büyüktür, bir araba tekerliği gibi oyuk bir özeği vardır ve bu ateş doludur, her parçasında parlar ve dar bir delikten dışarı solumalar gönderir. Bir güneş tutulması ateşten solukların çıkışı kapandığı zaman meydana gelir. Ayın dairesi dünyadan on dokuz kat daha büyüktür ve güneşin dairesi gibi ateş doludur ve tutulmalar tekerleğin dönmesine bağlıdır; çünkü bu bir araba tekerliği gibidir, iç oyuk ve özü ateş doludur, ama ateş için yalnızca bir çıkış vardır. Ay kendi ışığı ile parlar. Ay tekerlekteki delik durduğu zaman tutulur" (Kranz, 2014:41).

Anaksimandros'un apeiron'u Aristoteles'e göre kusurludur, çünkü o Miletoslu filozoflar için Fizik kitabında şunları söyler: "Her şey ya kendisi bir ilkedir ya da bir ilkeye bağlıdır, "sonsuz" ise bir ilke başlangıç taşıyamaz, çünkü bu onun sınırı olurdu. Yine oluşmayan yok olmayan bir şey, çünkü kendisi bir ilke, oluşanın bir sonu olması zorunlu, her yok olmada bir

son vardır” (Aristoteles, 2012:109)⁴². “Aristoteles Anaksimandros’u ayrıca sonsuzluğun kendi başına bir duygulanımı olduğu sayı ile büyüklük bile sonsuz değil ise sonsuz’un kendinde bir şey olması nasıl olası olur? Şeklinde eleştirir. Ama şu açık: Apeiron’un etkinlik halindeki bir şey olarak, töz olarak, ilke olarak var olması, olası değil. Nitekim o bölünür bir şey ise ondan alınan herhangi bir şey sonsuz olacak, dolayısı ile o ya bölünmez ya da sonsuza bölünür” (Aristoteles, 2012:113).

Bunun dışında sonraları İ.Ö. II. yüzyıl ünlü düşünürü Cicero’da kısaca Anaksimandros’a değinmiştir: Anaksimandros’un düşüncesi ise şöyledir der: “Tanrılar doğumludur, doğumları ve ölümleri arasında geçen süre çok uzundur, üstelik tanrılar sayısız dünyalardır. Ama bizler tanrıyı ölümsüz olmasının dışında nasıl canlandırabiliriz zihnimizde?” (Cicero,2018:54). Güneşin merkezde olduğunu bile bilmeden sonsuz dünyalar olduğunu düşünmek gerçekten iyi bir çıkarımdır. Sadece gökyüzüne bakarak yapılan basit gözlemlerin neticesinde bu çıkarımları nasıl yaptıklarına bugün dahi şaşırıyoruz.

Anaksimandros hakkında yapılan eleştirilerin en önde gelenlerinden biri William Arthur Heidel’in 9 Şubat 1921 yılında yayınladığı makalesidir. “Ona göre Bizanslı Themistius onun Yunanlar arasında “Doğa Üzerine” adlı yapıtının bilimsel incelenmesini yayınlamaya ilk cesaret eden kişi olduğunu söyler. Yunanlar ayrıca o dönemden sonra kendilerini çeşitli bilimsel icat ve aktivitelere yöneltmişler, ancak elimize icatlar üzerine yapılan hiçbir çalışma geçmemiştir. Bu noktada Themistius Thales’in “Doğa Üzerine” adlı yapıtını görmezden gelir” (Heidel, 1921: 239-288).

Suda’nın tamamında onun için şöyle söylenir: Praksides’in oğlu Anaksimandros Thales’in öğrencisi ve ardıdır. O ilkin ekinoksları keşfetti, sonra gün dönümünü (solstice), saati söylemek ve anlama için kadrajı (dial) buldu ve dünyanın merkezde durduğunu söyledi. Gnomon’u (güneş saati) keşfetti ve geometrinin temel kavramlarını hazırladı. (Suda, 2001: Alpha 186) Doğa üzerine, dünya turu, sabit yıldızlar, küre ve başka bilimsel çalışmalar hazırladı. Biz onun doğa üzerine kitabını zaten tanıyoruz. Dünya turu muhtemelen coğrafi bir bilimsel incelemeydi, sabit yıldızlar ve küre ise muhtemelen astronomik çalışmaları içeriyordu. (Suda, 2001: A.186) Şimdi biz bu bilgilerden ne tür bir çıkarım yapmalıyız?

⁴² Aristotelese göre Miletoslu düşünürlerdeki “sonsuz bir şey var” inancı şu 5 konudan kaynaklanmaktadır: 1. Zamandan (nitekim zaman sonsuzdur. 2. Büyüklüklerdeki bölünmeden. 3. “Sonsuz” oluşan nesnenin ondan ayrıldığı şey ise, ancak bu biçimde oluşan ve yok oluşun ortadan kalkmayacağı olgusundan. 4. Sınırlı olanın hep bir sona varması, dolayısı ile bir nesne hep bir başka nesne için zorunlu olarak bir sınır olsa hiçbir sınırın olmaması zorunlu olur görüşünden. 5. Herkes için ortak sorun oluşturan en önemli, en başta geleni ise şudur: düşüncede sınır olmadığından, sayı, matematiksel nicelikler ve gökyüzünün ötesinin sonsuz görünmesinden. Bknz. Aristoteles Fizik 203b 15-30

O dönemde yazarlar çalışmalarına başlık koymuyorlardı. Ephorus⁴³ görünüşe göre onun kitabını ayrı ayrı kitaplara böldü. Çünkü aynı durum için Eduard Zeller de “bu kadar çok başlığın olması sürpriz ve şüpheli bir durumdur” der (Heidel, 1921:239-288). Bu noktaya kadar olan bilgilerin hepsi Suda da var, Heidel’e göre daha sonraki eklemeler Anaksimandros’a atfedildi. Bu durumda hem Suda’nın hem de Diogenes Laertios’un doğruladığı üzere Anaksimandros güneş saatini bulan kişidir. Bu saati Sparta da kendisi kurmuştur, karanın ve denizin ilk sınırlarını çizen odur. Ancak Herodotos’a göre Anaksimandros’un bu bilgiyi Babillilerden aldığı daha önce belirtmiştik.

“Ayrıca Anaksimandros zodyakın eğikliğini de keşfetmiştir, ayrıca bu saatten faydalananak mevsimlerin başlangıcını, sabit takımyıldızların doğuşuna ve konumuna bakarak açıkladı. Güneş saati ile ilgili spekülasyonlar Plinius yüzünden kafa karıştırmaktadır. Plinius aslında bunun mucidinin Anaksimenes olduğunu söyler. Buradan Plinius’un görünüşe göre Anaksimenes’in kaynağını yanlış anlamış ve yorumlamış olduğunu anlıyoruz. Anaksimenes’in tarihsel olarak Spartalılarla herhangi bir ilişki içerisinde olduğunun izine rastlayamıyoruz. Ama bunu yanında Anaksimandros’un Spartalıları olası bir deprem için uyardığını biliyoruz” (Heidel, 1921: 246).

Bu noktaya kadar şu sonuçları saptayabiliriz: Anaksimandros “Doğa Üzerine” (Περὶ Φύσεως) adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitap hem İskenderiye kütüphanesinde hem de Aristoteles, Platon ve Theophrastos’un elinde mevcuttu. Bu kitap farklı bölümlerden oluştuğu için zamanla bir kitabın farklı parçaları olarak küçük kitaplara bölünmüştür. “O güneş saatini astronomik, kozmolojik ve coğrafi bilimsel araştırmalar için yaptı. O dünya üzerindeki ilk haritayı yaptı. O aynı zamanda bir küre yaptı ve gökyüzünü farklı bir şekilde resmetti” (Heidel, 1921:255).

Bunun dışında literatürde ona bazı tenkitlerde de bulunmaktadır.

Lloyd şunları söyler:

“Anaksimandros’tan vereceğimiz şu iki örnek özellikle ilginçtir. Önce gök cisimlerini ateşten halkalar olarak resmetmeye çalıştı. Halkalar Sis’le çevrili oldukları için görülemezler, fakat gök cisimlerinin görülebileceği açıklıklar vardır: Yıldız olarak gördüğümüz şey, devasa bir bisiklet tekerleğindeki delik gibidir. Güneş, ay ve yıldızlar için bunun gibi üç halka olduğunu varsayıyordu: Halkaların çapının Dünya’nın çapının 27, 18 ve 9 katıdır, Dünya düz tepeli bir silindir şeklindedir, halkalar merkezde üç kat daha geniş, güneş ve ay tutulmalarının bu

⁴³ Ephorus’un (400-330) biyografisiyle ilgili bilgiler sınırlıdır. Kyme, Aeolia’da doğmuş ve tarihçi Theopompus ile birlikte Isokrates’in retorik öğrencisiydi. Bir konuşmacı olarak pek ilerleme kaydetmiş gibi görünmüyor ve bizzat Isokrates’in önerisiyle edebi kompozisyon ve tarih çalışmasına başladı. Plutarkhos’a göre Ephorus, Büyük İskender’in Pers seferine resmi tarih yazarı olarak katılma teklifini reddetti. Oğlu Demophilus bir tarihçi olarak onun izinden gitti.

açıklıklar tıkanıldığında meydana geldiğini öne sürüyordu. Bu noktada birçok zorluk görünüyor: Sabit yıldızların halkasının veya küresinin nasıl olduğu konusu açık değil; gezegenlere dair de hiçbir şey söylenmiyor; en garibi, sabit yıldızlar hem güneşin, hem de Ay'ın altında gösteriliyor. Bununla birlikte, bu teorinin önemi, Yunan astronomisinde gök cisimlerinin mekanik bir modeli olarak adlandırabileceğimiz şeye yönelik ilk teşebbüs olmasıdır”.

“Lloyd ikinci olarak, Anaksimandros'un, genel olarak hayvanların ve insanın kökenine dair öne sürdüğü teoriyi yorumlar. Bu konu üzerine bir takım Yunan, Mısır ve Mezopotamya mitleri de mevcuttur. Örneğin, tufan insan ırkını yok ettiğinde, omuzları üzerinden taşlar atmakla birçok kadın ve erkeğin yaratıldığına dair Deukalion ve Pyrrha hikâyesi vardır. Diğer öyküler insanlığın tanrılar tarafından yaratılmasıyla ilgilidir. Anaksimandros'un bu konuya olan yaklaşımı tam olarak doğru olmasada mitlerden oldukça farklıdır.

İ.S. III. yüzyılda doksograf Hippolytus'un belirttiğine göre, canlılar, güneşin etkimesiyle 'ıslaklık'tan ortaya çıkmıştır. Şüphesiz Anaksimandros, çoğu Yunan gibi, hayvanların belirli şartlar altında belirli maddelerden kendiliğinden yaratılabileceğine inanıyordu ve bu fikir bir bütün olarak hayvanların kökeni fikrinin temelini oluşturuyordu. Fakat o aynı zamanda, insanın farklı bir hayvan türünden, bir tür balıktan doğduğunu da öne sürdü. Bu yaklaşımı ile bazı otoritelerce Antropolojinin ve Zoolojinin de öncüsü olduğu öne sürülür.

Diğer kaynaklarımız, Galeoi veya köpek-balıklarına atıfta bulunur; bunlardan biri, 'pürüzsüz köpekbalığı' olarak adlandırılan, gençlerin dişi ebeveynin rahmindeki plezenta benzeri bir oluşuma bir göbek bağı ile bağlanmış olmasıdır. Pek çok bilim insanı, Anaksimandros'un böyle bir bilgidен haberdar olmasının mümkün olmadığını düşünmüştür, ancak Plutark'ın söylediğine göre, Anaksimandros'un bu tür canlı deniz hayvanları hakkında biraz bilgisi olması gerektiği yönündedir”.

Temelde onu uyaran şey, yeni doğan bir bebeğin kendi kendisine yeterli bir hale gelmesinin uzun bir zaman alacağını gözlemlemesiydi. Anaksimandros, bu düşüncesinin, insan ırkının yeryüzünde birden bire genç olarak ortaya çıktığını düşünenler için ciddi bir güçlük yarattığını anlamış görünüyordu. O, insanların kendi kendilerine yetecek duruma gelmelerine kadar, uzun süre onları besleyebilecek farklı bir hayvan türünden meydana gelmiş olması gerektiğini düşündü. Ne Anaksimandros ne de herhangi bir Yunan kuramcısı, doğal türlerin bir bütün olarak evrimine dair sistematik bir teori geliştirmemiştir. Ancak bu örnekte görüldüğü gibi, Yunan filozofları erken bir evrede insan ırkı ve insanın doğadan kültüre doğru gelişiminin ortaya çıkardığı problemler üzerinde düşünmeye başladılar” (Lloyd, 1970:16-18). Böyle bir sınıflandırmanın yapılabilmesi için Charles Darwin'i bekleyecektik. Ancak binlerce yıl

öncesinden Anaksimandros'un çağları aşan dehasıyla insan türünün nereden gelmiş olduğu ihtimali üzerinde hikâyelere dayanmadan bir açıklama getirme çabası da oldukça önemli bir adımdır.

Görüldüğü üzere bu çok yönlü filozof Anaksimandros ilkçağ felsefesinde ilginç kapılar aralamıştır. Arkhe'ye getirdiği yenilik onu maddi olmayan bir şeye dönüştürmesi, dünyamızda olmayan bir nesne olarak tanımlaması, ilk canlıları düşünmesi ve insanlığın nasıl meydana geldiği konusunda kafa yorması, gök fenomenlerini incelemesi, ilk haritayı tasarlaması, gnomonu (güneş saatini) Spartaya kurması onun her alana meraklı eşsiz bir düşünür olduğunu göstermektedir. Anaksimandros'un katkılarının ve ondan kalan mirasın nerelere kadar uzandığını, günümüz bilim insanlarının gözü ile değerlendirmeye ve ondan bilimsel düşüncenin yapısı hakkında sonuçlar çıkarmaya çalışan Carlo Rovelli'nin sözlerine kulak verelim:

“Anaksimandros fikirleriyle büyük bir tarihsel değişime damga vurmuş dahi bir düşüncüdür. O Yunanların *περί φύσεων ιστορία* dediği şeyin yani “doğanın soruşturulmasının” ilk adımlarını atarak örnek oluşturmuştur. Maddi dünya ilk kez düşünce tarafından doğrudan erişilebilir bir şey olarak algılanmıştır. Anaksimandros ilk coğrafyacı olarak kabul edilir, canlı varlıkların zamanın akışında dönüşüm geçirmiş olma ihtimalini göz önünde bulunduran ilk biyolog ve evrimcidir. Şüpheli de olsa ilk haritacıdır. Gezegenlerin hareketlerini inceleyen ve söz konusu hareketleri geometrik bir modelle açıklamaya çalışan ilk astronom'dur. Her şeyden önemlisi Anaksimandros bilimsel düşüncenin temeli olan eleştiri geleneğinin kaynağıdır. Hocası Thales'in yolundan gitmeyerek farklı bir alternatif düşünmesi çok önemli bir adımdır. Bugün onun düşüncelerinin hala merak konusu olması ve 26 asır önce o şartlarda bunları düşünmüş olabilmesi oldukça şaşırtıcıdır”.

Son olarakta Anaksimandros bilim tarihinin ilk büyük kavramsal devrimini gerçekleştirmiştir. İlk kez dünya haritası temelden değiştirilerek çizilir. Cisimlerin her yerdeki düşüşü, uzayın aşağı ve yukarı olarak yapılanmış olmadığı ve Arz'ın uzayda yüzdüğü yeni bir dünya tasavvuru çerçevesi içinde yeniden sorgulanır. Bu batıyı asırlar boyunca karakterize edecek olan dünya tasavvurunun keşfidir, kozmolojinin doğuşudur ve ilk büyük bilimsel devrimdir (Rovelli, 2014:202).

Anaksimandros felsefesinden sonra onun öğrencisi ve halefi olan Anaksimenes'i inceleyeceğiz. Anaksimenes hakkında pek çok yorum bulunmaktadır. Bunlardan en öne çıkanı onun felsefi ilerleyişte bir duraklamaya veya gerilemeye sebep olup olmadığı tartışmasıdır.

1.3. Anaksimenes Düşüncesi Bir Gerileme Midir?

Eurystratos oğlu Miletoslu Anaksimenes çağdaşı Anaksimandros'un hem arkadaşı hem de öğrencisidir. Apollodoros'a göre 63. Olimpiyatta doğmuş olan Anaksimenes Miletos okul geleneğinin son temsilcisidir. Hayatına dair pek az şey bildiğimiz Anaksimenes'i de onu yazmış olan diğer antik yazarlardan tanımaktayız (Fairbanks, 1898:19). Yine Diogenes Laertios'tan bildiğimiz kadarı ile iki Anaksimenes daha vardır. İkisi de Lampsakosludur (bugünkü Çanak-kale, Lampseki), biri hatip diğeri ise tarihçidir. İskender'in tarihini yazmış olan hatip Anaksimenes'in kız kardeşinin oğludur (Laertios, 2007:69). Anaksimenes diğer ilk iki filozofun aksine (ἀρχή) arkhe'yi suyun değişimini gözleyerek havada bulmuştur. Havanın yoğunlaşması ve seyrekleşmesi olayı onun düşüncesinin neredeyse odak noktasıdır (Simplicius, 2012:43). Batı dünyasının ilk filozofları olarak kabul edilen Miletos Okulu'nun üç filozofunun sonuncusu olan Anaksimenes, en iyi bilinen ve ilk filozof Thales tarafından kendisine öğretmenlik yapan Anaksimandros'un genç bir arkadaşı veya öğrencisi olarak bilinmektedir.

Miletoslu filozofların her biri, kendinden önceki düşünürlerin görüşlerini tamamen reddetmeden ayrı bir kozmoloji geliştirmişti. Her bir filozofun kendisinden önceki öğretmeni ve önceli ile aynı fikri taşımaması İyonya okulunun ayrı bir zenginliği olarak göze çarpmaktadır. Her biri canlı maddeci (hylozoist) monistlerdi; her şeyin altında yatan hem fiziksel hem de ilahi ilkenin peşine düşmüşlerdi. Thales her şeyin sudan yapıldığını öne sürmüştü (Aristoteles, 2010:92). Anaksimandros, nesnelerin belirli bir şeyden ziyade apeiron veya belirsiz bir şeyden yapıldığını ve Anaksimenes ise, her şeyin havadan veya sis veya buhar da içerebilen, hava olduğunu öne sürmüştü (Eusebios, 2003:10). Daha soğuk, daha yoğun nesneler için daha fazla yoğunlaştırılmış hava ve daha sıcak, daha hafif nesneler için daha seyrekleştirilmiş hava olduğunu öne sürmüştü. Bu şu anlama gelmekteydi, bilinen dört element suyun niceliksel olarak değişimine bağlı oluşuyordu, en yoğun hali taş ve toprak daha seyrek halleri ateş ve su, en seyrek hali ise hava oluyordu. Bu aynı zamanda ona göre soluduğumuz nefesimiz *πνεῦμα* veya ruhumuz *ψυχή* ile de aynı şeydi.

Anaksimenes ile birlikte İyonya okulunun filozoflarının ilk maddenin yani Arkhe'nin ne olabileceği konusunda kafalarının oldukça karışık olduğu göze çarpmaktadır. Aslında bütün mesele doğru olanı söylemekten ziyade olaya bilimsel olarak bakabilmek ve evrenin ana maddesini arama geleneğini yine bilim sınırları içinde tutmak gayretidir. Belki de Yunan felsefesinin karakterinin en önemli ve baskın tarafı daha başlangıç aşamasında dahi geleneğe bağlı kalma ısrarı olduğunu söyleyebiliriz. İyonya okulunun üçüncü temsilcisi Anaksimenes'in dahi kendisinden önceki öğretmenleri ile aynı fikirde olmayışı bize şunu açıkça göstermektedir. Tarihin o döneminde Miletos coğrafyasında bir grup insan ısrarla evrenin nasıl meydana geldiği

konusunda inançlara taviz vermeden akıl dolu bir inatla evren doğumu yine evrenin içinde bir ögeden arama arayışı içine girmişlerdir.

Miletoslu olan Anaksimenes, İlk prensibin, tanrıların ve tanrısal varlıkların ortaya çıktığı sınırsız hava olduğunu, geri kalanın ise havanın yavrularından meydana geldiğini söyledi. Havanın görünümü şu niteliktedir: tek tip olduğunda görülemez, ancak görünür hale gelir. İlk olarak soğuk koşullarda, ikinci olarak ılık koşullar altında üçüncü olarak nemli (rutubetli) koşullar altında ve son olarak rüzgârlı koşullar altındadır. Anaksimenes düşünüş olarak meteorolojik olaylarla daha fazla ilgilenmiş gibi görülür.

Hava her zaman hareket halindedir, çünkü hareket ettirilmedikçe hangi değişikliklerin değişmeyeceği bilinemez. Yani ne zaman su, ne zaman buz, ne zaman sis olacağını öngöremeyiz demek istiyor. Yoğunlaştırılmış ve seyreltilmiş hallerinde farklı görünür. Seyrek haliyle yayıldığında ateşe dönüşür. Buna karşılık, hava orta derecede yoğunlaştığında rüzgâr olur. Havadan, sıkıştırma derecesine göre bir bulut oluşur. Bundan daha fazla sıkıştırmayla su oluşur; daha fazla yoğunlaştığında toprak olur ve ne zaman en yoğun haline bürünür, taşla dönüşür (Hippolytos, 2016:33). Görüldüğü üzere Anaksimenes bize varlıkların havadan nasıl meydana geldiğini kendi gözleminden aktarmaktadır. Suyu dikkatle gözlemlemesi, onun katı sıvı ve buharlaşan halini görmesi onu arkhe'nin hava olmasını tespit etmesindeki en önemli nedendir. Sonuç olarak bu, zıtlıkların yarattığı bir durumdur.

Zıtlıklar konusuna tezimizin muhtelif yerlerinde işaret etmiştik. İlk Yunan filozofları arasında uzlaştıkları bir konu var ise o da şeylerin meydana gelişi ve dönüşümü konusunda içlerinde veya özlerinde bulunan karşıtların savaşı olduğu konusundaki uzlaşmadır. Karşıtların Yunan zihnine olan etkisi sadece felsefe ve bilimde değil aynı zamanda mitolojilerindeki hikâyelerde de sık sık vurgulanan ve bahsi geçen bir konudur. Yunanların özellikle savaş tanrısı Ares ile Aşk tanrıçası Aphrodite'den doğan üç çocuğundan birinin isminin Harmonia (uyum) olması aslında Yunanların doğaya ilişkin gözlemlerinin felsefe ve bilim öncesi yıllara varan bir gerçeğini de gözler önüne sermektedir. Bu bize onların karşıtların savaşı ile gelen uyumu çok daha öncelerden sezdikleri izlenimini de verir.

Bir diğer önemli nokta ise havanın Yunan dilindeki etimolojik anlam karışıklığıdır.

Kimi kaynaklarda *αἰθήρ* olarak (aither)⁴⁴ kullanılan hava bazı kaynaklarda ise *ἀήρ* (aer) olarak

⁴⁴ Yaşayan en erken Yunan edebiyatı ve İ.Ö. IV. yüzyıla kadar inen şiir geleneğinde, aither yani *αἰθήρ* bizim şu an hava olarak adlandırdığımız şeyi karşılayan temel bir anlama sahipti. Diğer yandan aer yani *ἀήρ* başlangıçta yalnızca loş bir sis veya bulut gibi çok yalıtık bir havanın örneği olarak algılanıyordu. Zamanla sis ve buhardan soluduğumuz nemli atmosferi tanımlayan ve böylece genel olarak havayı veya atmosferi gösteren bir anlam genişlemesine uğradı. Aer teriminin kapsamı artıp genişlerken aither sözcüğünün kapsamı azaldı ve daraldı. İ.Ö. IV. yüzyılda bu kelime yalnızca göklerin en üstünde, en yüksek ve en yüce havayı belirtmek için kullanılıyordu. Diğer bir deyişle, aer'in aither'in tikel bir örneği olması yerine aither aer'in tikel bir örneği haline geldi. Zamanla

karşımıza çıkmaktadır. Anaksimenes'in etimolojik anlamda hangi ikisini kastetse de bizim nefsimizde bu hava soluğa yani *πνεῦμα*'ya dönüşür, ancak zaman içerisinde bu iki kelimedede bir anlam genişlemesi ve birbirlerinin yerini alması durumu söz konusudur (Kingsley, 2002:26). Yine Hippolytos'un bildirdiğine göre, dünya düz ve havada disk biçiminde süzülür. Benzer şekilde, güneş, ay ve diğer gök cisimlerinin hepsi ateşten oluşmuştur ve geniş oldukları için onlar da havada süzülürler. Yıldızlar yükselen nemden dolayı yeryüzünden doğdu, ondan seyreterek ateşe dönüşür, havaya yükselen ateşten yükselen gök cisimleri oluşturuldu. Rüzgârlar, kısmen yoğunlaşan ve yukarı kaldırılan hava her savrulduğunda ortaya çıkar. Bir araya geldiğinde ve daha yoğunlaştığında, bulutlar doğar ve bu şekilde [hava] suya dönüşür. Bulutlardan indirilen su yükselip katılaşır doluya dönüşür. Aynı bulutlar, daha da yükselip nemlendiğinde donar ve kar yağışı meydana gelir. Yıldırım rüzgârın bulutları zorla güç kullanarak ayırmaya çalıştığı esnada meydana gelir. Gök kuşağı yoğunlaştırılmış havanın üzerine düşen güneş ışınlarından oluşur (Hippolytos, 2016:35).

Hippolytos'un bize Anaksimenes hakkındaki bildirimleri hemen hemen bu kadardır. Şu halde, Anaksimenes de Anaksimandros gibi Thales'e nazaran çok fazla ahlaki konularla ilgilenmemiş ve daha çok kozmolojik ve meteorolojik konulara merak sarmıştır. Aslında ilk filozofların, yani İyonya okulu temsilcilerinin ilk meteorologlar olduklarını söylemek pek yanlış olmaz, çünkü dönemin başat ilgisi gökyüzü üzerineydi. Özellikle Mısır ve Finike ile yapılan ticaret dolayısıyla denizcilik astronomisi bilgileri daha çok rağbet görüyordu. Dönemin modasını Thales denizcilere yön bulmak için büyük ayı takımyıldızı yerine küçük ayıyı takip etmelerini söyleyerek başlatmış oluyordu. Aynı durum Anaksimandros için de geçerliydi, o da dönemin modasına uyarak fikir ve düşüncelerini daha çok kozmoloji üzerine yönlendirmiştir.

Kirahan Anaksimenes'in havayı arkhe olarak seçmesini şöyle yorumlar: Anaksimenes diğer filozoflar gibi evrenin ana maddesi sorununa kafa yordu. Ne var ki bunu belirli türden bir madde olarak ele alınması başta bir gerileme gibi görülebilir. Anaksimandros nesnelerin zıtlıklardan meydana geldiğini ancak arkhenin "apeiron" sınırsız olduğunu söylüyordu. Anaksimandros'un teorisindeki zayıflıklara işaret ederek buna yanıt verebilirdi. Teorilerin tanındık, anlaşılabilir, var olduğu bilinen ve çevremizdeki dünyada bulunan ilkelere dayanması gerektiğini söyleyebilirdi, ancak apeiron'un var olduğuna dair kanıt, sadece Anaksimandros'un mantığında mevcuttu. Thales'in söylediği gibi arkhe su ise neden her şey nemli değildi? Anaksimenes'in teorisi de benzer bir itiraza açık görünüyor, eğer her şey havadan yapılmışsa, neden her şey havanın kendine özgü özelliklerine sahip değildir? Dünyadaki çeşitliliği, belirli bir türden tek

sözcüğün insanların aklında hava ile olan bağlantısından uzaklaşılınca, ister istemez bu iki kelime ile ilgili spekülasyonlar başladı. Doğal olarak Anaksimenes'in de hangi kelimeyi kullandığını bilmemiz zorlaştı.

bir köken ilkesine dayanarak nasıl açıklayabiliriz? Hava bu açıdan apeiron'dan daha iyi bir prensiptir, Çünkü onu herşeyin içinde kabul edebiliriz. (Kirahan, 2010:49)

Anaksimenes aslında Anaksimandros'u bu şekilde eleştirsın ya da etmesin, o tek bir maddeden, havadan bu dünyanın çeşitliliğinin kökenini açıklar. Etimolojik açıdan Anaksimenes'in teorisinin birkaç detayını daha yakından incelememiz gerekir. "Hava" Anaksimandros dâhil olmak üzere daha önceki yazarlarda, Yunanca (aēr) *ἀήρ* sözcüğü ile çevrilir, karanlık sis anlamına gelir. Atmosferin parlak ve berrak kısmı, puslu alt kısma aithēr denirdi. Anaksimenes "nefes ve havayı ilişkilendirir ve nefesimizin (zayıf bir rüzgâr) sıcak veya soğuk olabildiğini, havayı açığa çıkaran özellikler olduğunu" söyler. "Eğer nefes alırsak ve verirsek dışarı çıkardığımız nefes aldığımızla aynıdır, soluduğumuz şey, algılanamaz olsa bile o yine havadır, tıpkı ne sıcak ne de soğuk olan kuru, rüzgârsız bir günde olduğu gibi" der. Anaksimandros'un apeiron'u gibi, Anaksimenes'in havası da algılanamaz (veya olabilir). Fakat havanın algılanamaz bir duruma sahip olduğu gerçeği çok önemli değildir. Mesela buz bir sudur, ancak eşit olarak su bir buz şeklidir; su yoğunlaştırılmış havadır ve hava seyrek sudur. Bu bakış açısından, havanın "evrelerinin" herhangi biri (veya tümü) temel maddedir. Anaksimenes'in havayı birincil neden yapmak için başka nedenleri de vardı. Anaksimenes, Anaksimandros'un sıcak ve soğuk ana zıtlıklarını açıklar ve kendi sistemindeki en önemli karşıt çiftinin şartları olarak nadiri ve yoğunluğunu (seyrelme ve yoğunlaşma) belirler. Nadirlik ve yoğunluk nicel kavramlardır: Aşağı yukarı her durumda aynıdır, sıcak ve soğuk ise niteliksel kavramlardır. Bu açıdan bakıldığında Anaksimenes bu nedenle bilim otoritelerinden övgü alır, bunun sebebi kavramları miktar ve özellik olarak sınıflandırmasından dolayıdır (Kirahan, 2010:50).

Sıcak ile nadir ve soğuk ile yoğun arasındaki ilişkinin açıklaması Anaksimenes'in talimatlarını takip eden herkes tarafından kolayca gözlemlenebilen tanıdık olaylara dayanır. Anaksimenes, teorisini gözlemlenen olayları tanımlayarak ve bu tanıma dayanarak genelleyerek kanıtlardan çıkarır. Büzülmüş dudaklardan üflendiğinde nefesin soğuk hissettiğini söyler. Havanın yoğunlaştığı zaman soğuk hissettirmesi şeklindedir ve genel iddiayı ifade eder ve yoğunlaşan madde soğuktur.

Anaksimenes, havanın bir tanrı olduğunu ve bunun ölçsüz, sonsuz ve her zaman hareket halinde olacak olduğunu belirledi (Cicero, 2018:54). Bu pasaj Latince yazılmış, ancak "ölçsüz" ve "sonsuz" kesinlikle havayı tanımlamak için kullanılan apeiron'u temsil eder. İddia, "olacak" muhtemelen havanın su olduğu zaman seyreltiğidir. Burada havanın temel özelliği, onun ilahiliğinin bir göstergesi olan durmayan hareketidir. Bu, yalnızca bir bütün olarak veya genel olarak havanın hareket ile karakterize edilir, her bir parça hava her zaman hareket halinde değildir. Hava fark edilecek kadar hareket ettiğinde, bu bir esinti, zaten yoğunlaşmış bir hava

biçimidir. Bu nedenle, havanın kendi hareketli doğası gereği bazı yerlerde yoğunlaştığı görülmektedir ve diğerlerinde seyrekleşir ve böylece diğer maddeler ortaya çıkar. Bu noktaya kadar Anaksimenes'in evrenin ana maddesi konusunda neden havayı seçtiğini suyun değişik formlarını gözlemleyerek ulaştığı konusunda antik kaynakların çoğunun aynı fikirde olduğunu gördük.

İlk yaratıcı ilke konusunda Anaksimenes bir gerileme gibi görünmekteyse de, başka yönlerden aslında bir ilerleme olarak ta görülmektedir. “İlkenin evrensel süreçteki etkisi Anaksimandros'ta “karşıtların ayrılması” açısından pek açıklığa kavuşturulmamıştı. Dahası bu eşsiz görüş ilkenin birliği nitel bakımdan ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Oysa bu birliği korumak, ancak nesneler arasındaki tüm nitel farklar nicel farklara dayandırıldığı zaman, yani görünür şeyler arasındaki tüm nitel farklar eşit kalan hacimlerdeki bir çokluk ya da azlığa dayandırıldığı zaman mümkündür. Bu son derece başarılı ve kendi türünde dâhice bir fikir Anaksimenes'in aklına görünüşe göre bir gözlem sırasında gelmiştir, bu gözlem aynı zamanda doğa süreçlerinin araştırılmasında gerçek bir ilerleme sayılır. Bunun nedeni Anaksimenes cisimlerdeki genişlemenin ısınmaya, sıkışmanın da soğumaya bağlı olduğunu fark etmiştir. O da doğal olarak şu sonuca erişmiştir, nesneler yaratıcı ilkeden ya yoğunlaşma ya da seyrekleşme yoluyla meydana gelmiştir” (Capelle, 1994:77). “Anaksimenes'in Arkhe olarak havayı tercih etmesinin altında yatan düşünceyi anlamak için genelde felsefi düşüncenin, özelde de ilk filozofların düşünüş şeklinin tabiatı hakkında genel bir gözlemlerde bulunmak faydalı olabilir. Felsefe iki farklı kaynaktan gelişir. Öncelikle tam anlamıyla bilimsel öge diye adlandırılabilen bir şey vardır. Bu gözlem ile bilinçli, akla dayalı düşüncenin birleşimidir. Filozof bundan başka bir şey kullanmadığını öne sürebilir, tarihçi de çoğu zaman bu etkeni hesaba katar. Oysa hiç kimse sırf akla dayalı düşünceyi ve gözlemi kullanmaz. İkinci etken bilinç dışı ön kabullerdir, bunlar filozofun felsefe yapmaya başlamadan önce zihninde mevcuttur ve sonradan ortaya çıkaracağı sistemi birinci etkenden belki daha çok etkiler. Anaksimenes'e dönecek olursak Guthrie'e göre onu arkhe olarak havayı seçmeye götüren iki tür neden vardı: Biri onun bilinçli olarak izlediği düşünce zincirinden kaynaklanıyordu, ikincisi ise zamanın yaygın görüşlerinden kalma bilinç dışı ön kabullerle karışmış haldeydi” (Guthrie, 2011:132).⁴⁵

⁴⁵ Aristoteles Fizik'te (187a12) kendi döneminden önceki doğa filozoflarını ikiye ayırır. Bir yanda nesnelerin altında yatan tözün tek olduğunu kabul edip bunu su ile, hava ile, ateş ile ya da bunlar arasındaki bir cisim ile özdeşleştiren ve bütün öbür şeylerin bir seyrleme ve yoğunlaşma süreci ile bu noktadan geldiğini düşünenler, diğer yandan karşıtların bu tek ilkede zaten en başından beri var olduğunu ve sonradan o ilkeden ayrıldığını savunanlar. Dolayısı ile bu sonuncuların “bir” dediği şey aslında bir karışımdı, Aristoteles böyle düşünenlerin arasına yalnızca Empedokles ve Anaksagoras'ı değil aynı zamanda Anaksimandros'u da koyar, çünkü Aristoteles'e göre “apeiron” gerçek anlamda bir birlik sayılmaz. İlk gruptakiler için Aristoteles hiçbir isim vermese de, açıklamalarında seyrleme *ἀπόκρισις* ve yoğunlaşma *πυκνότης* sürecini kullandığı doğrulanmış tek erken dönem filozofu Anaksimenes'tir. Hatta Theophrastos'un yazmış olduğu “Felsefe Tarihi”nin *Φυσικῶν δόξαι* bir bölümünde varlığa gelişine yalnızca Anaksimenes'in bu yolla açıkladığını söyler. Bu durumu Simplicus'un fizik kitabı da doğrulamaktadır.

Gruyter'e göre aslında, *ἀήρ*'in ruh veya nefes *πνεῦμα* ile özdeşleşmesi, onu "hava" olarak almanın en güçlü nedenlerinden biridir. Ne yazık ki yorumcular, parçanın gerçek bir çekirdek içerip içermediği konusunda uzlaşmaz bir şekilde bölünmüş durumdadır. İyon lehçesinde korunmadığı için doğrudan bir alıntılama olamaz. Dahası, Anaksimenes'in zamanında kullanımı şüpheli olan sözcükleri de içerir. Bu nedenle, en iyi ihtimalle bu bir yorumdur. Onu koruyan Aëtius çok güvenilir bir kaynak değildir. Raporları, tarihsel doğruluktan ziyade doksografik türün kurallarına karşılık gelir. Bu nedenle, parçanın Anaksimenes'in kendi düşüncesi ile hiçbir ilgisi olmadığından, gerçekte sadece peripatetik veya Stoa kökenli olduğundan, haklı olarak şüphelenilebilir.

Ayrıca, “Anaksimenes'in ruh *ψυχή* ve zekâ *νόησις* ile özdeş olarak soluduğumuz havayı (*ἀήρ*) alan son Presokratik filozof Apollonia'lı Diogenes ile özdeşleştirilmesi de yanlış yorumlanmış olabilir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Aristoteles'in kendisi bu özdeşleşmeye yol açmış olabilir (Aristoteles, 2010:186). Bununla birlikte, Aëtius'un fragmanında bulunan Anaksimenes '*ἀήρ*'i ruh veya nefes ile birleştiren fizyolojik iddia, kendi başına çok şüphelidir.

Genellikle, ilkel *ἀήρ*'in kozmolojiden taşınanla aynı olduğu ve saydam atmosferik hava olduğu varsayılır. Bu varsayım, büyük ölçüde Anaksimenes'in iddia edilen maddi monizminin ve veya değişim teorisinin bir sonucudur ve bu, yalnızca bir anlamını, yani havayı içerir. Bununla birlikte, *ἀήρ* hem kozmolojik hem de kozmogonik bağlamlarda çok farklı işlevlere sahiptir. Kozmogonide ise üreten bir madde, kozmolojide ise gök cisimlerinin üzerinde yüzdüğü bir taşıma malzemesi olarak düşünülmektedir. Bu nedenle soru, farklı işlevlerine karşılık gelen havanın yalnızca bir veya daha çok iki anlamı olup olmadığıdır. Gördüğümüz gibi, “Anaksimandros'un kozmogonisinde *ἀήρ*, "opak nemli sis" anlamına geldiğinden, Anaksimenes'in *ἀήρ* adı verilen ilksel üretici maddesinin de nemli sis tarafından oluşturulduğu oldukça düşünülebilir. Eğer öyleyse, Anaksimenes '*ἀήρ* hem' hava 'hem de' sis 'anlamına gelir. Bir diğer önemli şey ise Homerik ve İyonik yazılarda *ἀήρ* kelimesinin anlamının sis olduğudur. Bu yüzden Anaksimenes'in bu konuda tam olarak ne dediğini anlayabilmek güçleşmektedir. Ama onun muhtemelen her şeyin nefes ve hava (*πνεῦμα καὶ ἀήρ*) ile sarılı olduğunu ima etmiş olması son derece muhtemeldir” (Kirk, Raven 1977:146). “Antik dönemlerden elimize geçen bir diğer kaynak da Romalı Saint Augustine'in “Tanrıların şehri adlı eseridir. Eserde diğer yazarların verdiği bilgilerin hemen hemen aynıları tekrarlanmaktadır. Ancak Hristiyan bir bakış açısı ile yazıldığından Anaksimenes için, “o tanrının varlığını ne kabul etti ne de redetti” şeklinde ilginç bir ibare kullanılmıştır” (Augustine, 1890:237-238).⁴⁶

⁴⁶ Anaksimenes hakkında ilgi çekici kaynaklardan biri de Saint Augustine'nin Tanrı Şehri, “City of God” adlı eseridir. Tanrı'nın Şehri, özgün Latince adıyla De Civitate Dei Augustinus tarafından V. yüzyılın başlarında

Onun göksel fikirlerine bakacak olursak, yeryüzü dâhil gök cisimlerinin âhır'ın üzerinde taşındığına ilişkindir. Eğer öyleyse, âhır şeffaf atmosferik hava olarak yorumlanmalıdır; aksi takdirde gök cisimleri (güneş, ay, yıldızlar) pusla örtülür ve onları göremezdik. Yeryüzü havada yüzmek için bir masa gibi düz iken, gök cisimleri rüzgârla taşınabilen yassı ateşli yapraklar olarak düşünülmüştür (Hippolytos, 2016:35). Anaksimenes aynı zamanda gök cisimlerinin şeklini ve doğasını yüzmeye uyarlamış gibi görünmektedir, dünyanın düzlüğü bir masaya benzetilmiştir *τραπεζοειδής*.

Anaksimenes güneşin bir yaprak gibi yeryüzünün altından geçmeyip çevresinde ve bu bölgede hareket ettiğine, ama yeryüzünün kuzeyde daha yüksek olması sonucu güneşin burada kaybolduğuna ve geceye neden olduğuna inandıklarını söylemiştir.

Kimi yıldızlar Mısır'da ve Kıbrıs'ta görülebiliyorken, oysa kuzey ülkelerinde görünmüyor; kuzeyde sürekli görülebilen, yıldızlar güney ülkelerinde doğuyor, batıyor. Demek ki bunlardan yalnızca yeryüzünün şeklinin küre biçimli olduğu değil, aynı zamanda kürenin pek büyük olmadığı da anlaşılıyor. Öyle olmasaydı küçük bir yer değiştirmeye hemen bunca farklılık görünmezdi. Bunun için Herakles sütunlarının bulunduğu yer ile Hindistan'ın bulunduğu yerin birleştiği yollu savın pek de yabana atılmaması gerekmektedir.

Bu sava kanıt olarak da filleri gösterirler. Çünkü her iki yerin sınırlarında da bu hayvanlar varmış; bu sınırlar birbirlerine bitişik olmalı ki bu yüzden dünya bir küre imiş. (Aristoteles, 1997:173). “Anaksimenes'in savına göre, yeryüzü iyice ıslandığı zaman da kuruduğu zaman da üzerinde çatlaklar meydana geliyormuş, sonra buradan kopan toprak kütleleri derin yerlere düşüklerinde sarsıntı meydana getiriyormuş. Kuraklık günlerinde ve aşırı yağmur yağdığı dönemlerde işte bu yüzden depremler meydana geliyormuş” (Capelle, 1994:81). Görüldüğü üzere Anaksimandros bu günkü jeoloji bilimine göre her ne kadar hatalı tespitlerde bulunmuş olsa da onun diğer ilk iki filozof gibi doğa olaylarının nedenlerini dini açıklamalar yerine yine doğal fenomenlerin içerisinde araması çabası bilimin geleneğini iyiden iyiye güçlendirmiştir.

Aslında bir geriye gidiş gibi algılanan Anaksimenes felsefesi daha detaylı incelendiğinde biraz daha farklı çıkarımlar yapılabilir. Onun felsefe alanındaki yeniliği ise, ilk kez birlikten çokluğa geçiş süreci üzerinde, var olan her şeyin havadan nasıl varlığa geldiğini açıklamaya yoğunlaşmış olmasıdır. Birlikten çokluğa geçiş sürecini açıklarken, onun gerçekten olduklarımızı birbirine yaklaştırıp avucumuza üflediğimiz zaman, ağzımızdan çıkan havanın

Latince yazılmış bir kitaptır. Zaman zaman De Civitate Dei contra Paganos, yani "Paganlara Karşı Tanrı'nın Şehri" olarak da adlandırılmıştır. Beşinci yüzyılın başlarında Latince olarak yazılmış bu eser haliyle Hristiyanlık bakış açısı ile kaleme alınmış bir eserdir. Anaksimenes için Augustine, “tanrının varlığını ne reddetti, ne de kabul etti” der. (Augustine, 1890:237-238) Bir diğer bölümde onun öğrencisi Apolloniali Diogenes'ten söz eder, ilahi bir nedenden dolayı havasız hiç bir şeyin üretilmeyeceğini söyler.

soğuk, ağzımızı fazlaca açıp, avucumuza üflediğimiz zaman da, ağzımızdan çıkan havanın sıcak olması gözleminden yararlanarak, sıkışma ve seyrekleşme kavramlarına ulaşmıştır. Tarihin daha o döneminde yapılan bu ilkel gözlem Anaksimenes'e aslında ortalama bir aklın bu deney sonrasında düşünebilmesi gereken en doğal çıkarımı sunmuştur. Hava yoğunlaştığı anda, önce su olur. Aksini düşünebilmek pek tuhaf olurdu. Arkasından yoğunlaşma arttıkça toprak ve sonunda taş oluşur.

Anaksimenes'teki seyrekleşme ve sıkışma kavramları, birlikten çokluğa geçiş sürecini açıklamaya yaradıktan başka, her tür niteliği, niceliğe indirgeme girişimini temsil eder. Felsefi düşünceye ilk defa girdiğini söylediğimiz "ruh kavramı" *ψυχή*, Anaksimenes'e göre insan vücuduna hayat veren, onu canlı ve ayakta, daha da önemlisi bir arada tutan, cansız bir yığın hâline dönüşüp dağılmasını önleyen şeydir. Nasıl ki Evren'i kuşatan hava, onu ayakta tutuyorsa, aynı şekilde içimizdeki nefes, aldığımız soluk olarak ruh da, bize can verir. Buna göre, ruh insan varlığındaki hareket ve canlılık ilkesidir. Bu açıdan bakıldığında ruh kavramının da ilk ve ciddi adımlarını görmekteyiz. Bundan başka Anaksimenes, ana maddenin canlı olması gerektiğini düşünmekle, "madde" kavramının belirlenmesine doğru önemli bir adım da atmış oluyordu.

Anaksimenes, havayı hayatın ve ruhun asıl maddesi saymakla genel olarak madde kavramını belirmiş, bununla da bu maddede olup bitenler üzerinde, maddedeki süreç üzerinde bir düşünmeye yol açmış oluyordu. Gerçekten Anaksimenes, bu soru üzerinde düşünmüştür. Kendi kendisiyle, aynı kalıp değişmeyen, bununla birlikte bir yığın kılığa giren ana maddedeki bu süreç, bu değişme nasıl meydana geliyor? Anaksimenes'in öğretisine göre: Hava, yoğunlaşma ve gevşemesiyle çeşitli nesnelere dönüşür. Genişlemesi ve gevşemesiyle ateş olur; yoğunlaşmasıyla rüzgârlar, bulutlar meydana gelir: Bulutlardan su, sudan toprak, yüksek bir yoğunlaşma derecesinde de taşlar meydana gelir. Böylece, ateş, sıvı ve katı-maddenin bu üç ana biçimi- özü bakımından hep kendisiyle aynı kalan tek bir ana maddenin çeşitli yoğunlaşma ve gevşeme evrelerinden başka bir şey değildir. Temel maddenin sınırsız hava olduğunu söylemekte ve var olmuş ve var olacak bütün şeylerle ilahi varlıkların ve tanrıların bu temel maddeden oluştuğunu savunmaktaydı. Ona göre hava sınırsızdır, her şeyi kaplar, kuşatır. Bu maddeden var olan, var olacak olan şeyler meydana gelmiştir. Tanrılar bile havadan meydana gelmiştir. Ayrıca bu temel maddeden başka diğer şeyler de meydana gelir.

Anaksimenes sonraları dört temel öge olarak benimsenecek olan ve Empedokles düşüncesinin temelini oluşturacak, toprak, su, hava ve ateşi felsefede ilk kez tam anlamıyla konu edinen kişidir. Anaksimenes'in bize kazandırdığı en önemli fikir, evrendeki değişimin niceliksel bir yönü olduğudur. Anaksimenes'in gözünde değişim ve dönüşüm havanın değişik

oranlarda niceliksel olarak değişmesinden ibarettir. Kozmos, havanın değişik biçimlere girmesiyle oluşmuştur.

Miletos Okulu düşünürleri gözlemlene olayına düşüncelerinde geniş bir yer vermişlerse de gözlemlerinin sonuçlarını kontrol edebilmelerini sağlayacak bir deney yapma anlayışı geliştirmemişlerdir. Yunan dünyasının en önemli eksikliğinin deney olduğu, bilinen, en önemli sorunlardan biri olarak bilinir. Bu okula mensup düşünürlerin ana madde olarak kabul ettikleri temel unsurlar, salt maddi birer yapı olmanın yanı sıra ilahi, ebedi ve tanrısal özellikler de sergilerler. Bu yüzden bu ilk filozofların mitolojik düşünceyle bağlarını tamamen koparmadıklarını anlıyoruz. Thales her ne kadar yaratıcı maddenin su olduğunu söylese de kuramı inançlardan tam olarak bağımsız değildir. Miletoslu filozoflar ana maddeyi canlı olarak görmüş, belli anlamda evrimci bir görüş benimsemişlerdir. Onlara göre evren, zaman içinde dönüşümlerle meydana gelmiştir.

Felsefe o yıllarda yani Miletos Okulunun temsilcilerinin fikirlerini yaydığı yıllarda materyalist ağırlıklıdır ve en büyük ilgileri de meteorolojik olaylardır. Ahlak'ın bilimsel incelemesi olan etik henüz gündemlerinde yoktur. Ancak Thales'ten önce yaşamış ünlü yedi bilgeleri Yunanlara azda olsa bir ahlaki miras bırakmışlardır. Ahlaki anlamda bir metin de yazılmamıştır. Miletos Okulu düşünürleri monist (tekçi) bir anlayışa, yani evrenin temel unsurunun tek olduğunu savunan bir felsefi görüşe sahiptiler. Miletos Okulu düşünürlerinin doğa felsefesi, evrenin oluşumunun yanı sıra, canlıların doğum ve ölümlerini, meteorolojik olayların araştırılmasını da kapsayan özgün bir soruşturma alanıydı. Miletos Okulu düşünürlerinin bir diğer özelliği de aklın gücünün sınırsız olduğuna inanmış olmalarıdır. Bu bakımdan onlarda tam anlamıyla bir insan felsefesi olduğu söylenemez. Çünkü: Bilgimizin kaynağı, doğruluk nedir? İnsan nasıl yaşamalı? gibi sorular henüz sorulmamıştı. Bu gibi sorular Ksenophanes ile beraber sorulmaya başlanmıştır. Ancak Ksenophanes dahi ahlaki soruşturmalar konusunda belli bir seviyeye kadar gidebilmiştir. Gerçek anlamda bir ahlak felsefesinin varlığı için Sokrates'in beklenmesi gerekecektir. Ancak Anaksimenes'in bir gerileme olduğunun düşünülmesi genelde materyalist anlayışın coşkusundan ve şovenizminden kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca doğa felsefesinin üçüncü filozofu olan Anaksimenes'in elinde çokta büyük bir miras yoktu. Kendisinden önce sadece iki filozofun düşünceleri doğrultusunda kendi düşüncelerini oluşturan Anaksimenes'in dönemin büyük bir mirası olmamasına rağmen önemli bir gelişme olduğu kanısındayız.

Sonuç olarak Anaksimenes'in düşüncesinin bir gerileme olup olmadığı felsefe tarihinde uzun süre tartışılacaktır. Ancak evrenin ana maddesinin hava olup olmadığının o dönemde düşünülmesi aslında pekte yabana atılır bir düşünce olmasa gerektir. Anaksimenes'te bu konuda farklı fikirleri ile bu geleneği devam ettirdi. Hava yani soluk veya nefes Orpheusçu gelenek

açısından bakıldığında bir benzerlikte görürüz. Ruhun varlığının kabul edilmiş bir dönem olması açısından hava'nın arkhe olarak görülmesi aslında çokta şaşılabilir bir durum değildir. Belki de Anaksimenes insan ölüp gittikten sonra nefesinin kesildiğini gördü. O bu nefesi hava olarak niteledi. Biz bu konuda aslında Anaksimenes'in dönemin halk arasındaki Orpheusçu gelenek uzantısında öldükten sonra bir ruha sahip olduğumuz inancından etkilenip aslında her şeyin nefes olduğuna dair bir inanç geliştirdiği kanısındayız. Anaksimenes bize ruhun varlığı ve gerçekliği konusunda bir fikir vermiş gibi görünür, tarihte bunu bu şekilde yazar, ancak ruh kavramının çok daha önceki yıllarda yaratılmış olduğunu düşünürsek Anaksimenes bu konuda çevresinden etkilenmiş gibi görünür. Biz benzer problemi yorumlarken Thales hakkında da aynı şeyleri söylemiştik. Bu filozofların yaşadığı dönem Orpheusçu filozofların yaşadığı döneme denk gelmektedir. İnsanın bir ruhu olduğu açıklamasının tam olarak kime ait olduğunun ve bu fikri ortaya atan kişinin tam olarak kim olduğunu söylemek oldukça güç olmaktadır. Bu yüzden biz tam olarak bu düşüncenin Anaksimenes'e ait olduğunu söyleyemeyiz. Ancak onun felsefe tarihinde bir gerileme olduğu düşüncesi ile de aynı fikirde değiliz.

Anaksimenes tüm eleştirilere rağmen Miletos Okulu geleneğinin son temsilcisi olarak literatürdeki yerini korumaktadır. Büyük bir ilerleme sağlayamamasına rağmen onun felsefe tarihinde bir gerilemeye sebep olduğunu düşünmemekteyiz. Bizce o Miletos Okul'u geleneği içerisinde Thales ve Anaksimandros kadar öne çıkamamış bir filozof olarak görünür. Biz şimdi bir sonraki incelememizde Pythagoras'ı inceleyeceğiz. Onun Yunan dünyasına getirdiği yenilikleri ve farklı bakış açılarını analiz edeceğiz. Özellikle dünyayı yöneten bir akıl olarak ilk kez monad kavramını ortaya atması Parmenides'in Bir fikrini geliştirmesi açısından da önemli olduğunu inceleyeceğiz.

1.4. Pythagoras'ın Sayıları ve Notaları

Pythagoras antik Yunan dünyasının belki de en sıra dışı ve bir peygamber gibi itibar görmüş tek filozofudur dersek yanlış bir söylemde bulunmamış oluruz. Pythagoras kadar yaşamı efsanelerle ve doğaüstü söylencelerle anılmış bir başka düşünür daha yoktur. Onun başarıları ve katkıları o kadar geniş çaplı bir alana etki etmiştir ki; Platon ve Aristoteles dahi onun düşüncelerinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde Platon'un Pythagoras'tan ne kadar etkilendiğini ve düşüncelerinin şekillenmesinde ne kadar önemli olduğunu gerektiği kadar vurgulayacağız. Sadece matematik bilimi ile ilgilenmeyen Pythagoras aynı zamanda Astronomi alanında da önemli çalışmalar gerçekleştirmiş ve katkıda bulunmuştur. Kendisi Mısır, Mezopotamya, İran ve Hindistan diyarlarına gerçekliğinden tam olarak emin olamadığımız uzun süreli yolculuklar yapmıştır. Özellikle Platonun ağzından Timaios'un insanlığın

yaradılışı ve medeniyetin ortaya çıkışı konusundaki diyalogu hatırlayalım. Bu diyalog insanlığın nereden çıktığı ve yaratıldığına ilişkin bir diyalogdur⁴⁷. Ayrıca pek çok Yunanlı insanların kendi topraklarında yaratıldığına inanmıyordu. İyonyalı filozoflar geleneğinin en büyük ve en önemli düşünürlerinden biri olan Pythagoras, Thales, Anaksimandros, Anaksimenes ve daha başka bazı filozoflarla da çağdaştı. Modern anlamda bilimsel matematiğin kurucusu Pythagoras aynı zamanda rakamlarla ses telleri arasındaki ilişkiyi keşfederek müzik notalarının mucidi olmuştur. Bugünkü ruh düşüncemizin kaynağının da Pythagoras olduğu söylenmektedir. Ancak bilinmelidir ki bu konuda aynı zamanda aynı dönemde yaşayan Orpheuşçu bir etkinin olması ihtimali çok güçlüdür.

Çalışmamızda Pythagoras gibi bir efsanevi filozofun yaşamı, fikirleri, öğretileri ve kozmogonisi hakkında bilgileri antik ve modern kaynaklar eşliğinde inceleyeceğiz. Elimize onlardan yani Pythagoras ve Pythagorasçılardan neredeyse hiçbir şey geçmemiştir. Üzerine bir de Pythagoras'ın öğrencilerine sessizlik yemini de ettirmesi bu durumu daha da güçleştirmiştir.

Kendisinden önce bilinen çok güçlü bir felsefi gelenek olmamasına rağmen Pythagoras yaşadığı dönemde çok önemli bir filozofa dönüşmüştür. Hatta filozof kelimesi ilk onun için kullanıldığı söylenir. Yaşadığı dönemde hem kendi halkı hem de başka halklar tarafından büyük bir itibar ve saygı gören Pythagoras yazılı hiçbir eser bırakmamıştır. Biz onun hakkındaki bilgileri genel olarak filozofların ünlü biyografi yazarı Diogenes Laertios'tan, onun hayatını yazmış olan ünlü Arap asıllı düşünür İamblikos'un "*Pythagoras'ın Yaşamı*" adlı eserinden ve yine

⁴⁷ Sokrates'in Timaios ile olan konuşması en iyi devlet biçiminin sorgulanması ile başlar. Platon bize burada konuşmanın detayları hakkında fazlasıyla bir bilgi vermez; ama göze çarpan en önemli ayrım Sokrates'in çiftçileri ve bütün öteki devlet adamlarını devleti savunmaları gereken savaşıtlardan ayırmasıdır. Her birine yaradılışlarına göre kendilerine özgün görevler verip paylaşıyor. Bu koruyucuların beden eğitimi, müzik ve gerekli şeylerle donanması gerektiğini söylüyor. Sokrates ayrıca kadınlar için de erkeklere benzer durumlara getirmek ve onlarla uyumlu kılmak için işler verilmesi gerektiğini söylemesi de oldukça ilginçtir. Kadınların eğitilmesi ve faal hale getirilmesi konusunda Sokrates'in tavsiyesi oldukça ilginçtir. Ama kadınların ve çocukların ortak mal olarak görülmesi düşündürücü bir durumdur. Diyalogun bu bölümü oldukça kısa ve diyalogun ana konusundan oldukça uzak ve kopuktur. Diyalog Timaios'un dünyanın yaradılışına ilişkin uzunca konuşmasından ibarettir. Daha sonra Kritios ve Timaios'un Sokrates'i onaylayıcı cümleleriyle diyalog bir anda Solon'a sürüklenir. Konuşmanın (diyalogun) bir anda kadın bir Tanrının Mısır toprağını ve Yunan dünyasını yaratmasına ilişkin efsaneyle derinleşir. Diyalog yaradılış efsanelerine kadar gider. Burada ünlü Deukalion ve Phyrre efsanesini bile duyarız. Bu efsane orta doğudan bize Nuh peygamberi anımsatmaktadır. Diyalogda konuşmalar Solon ve bir Mısır rahibi arasında geçer, hikâyeyi anlatan kişi ise Kritios'tur.

Dünya'nın yaradılışına ve oluşumuna ilişkin Timaios diyalogunun konuşma esnasında tartışmaya değer bir konu olup olmadığı Sokrates'e sorulur ve onay alınır. Bundan sonrası tamamen Timaios'un yaradılış olayına karşı Batı dünyasını bile uzun süre meşgul edecek açıklamaları devam eder. Timaios diyalogu 2 önemli soru ile bu diyalogu sürükler. Hiç doğmadığı halde her zaman var olan nedir? (Tanrı). Hep geliştiği halde hiç var olamayan nedir? (Zaman). Timaios'un tarih bakımından önemini, bilim insanları belki ancak Aristoteles'in Organon'u ile karşılaştırmaktadırlar. Bu yapıt birçok kuşağın üzerine eğilip uzun uzun düşündükleri ve ortaya attığı en önemli düşünceleri yüzyıllar boyunca işleye işleye geliştirdikleri bir ana yapıt olmuştur. Yapıt dönem insanının doğayı anlamak için hangi yollardan geçtiklerini bize en iyi gösteren bir kitap olarak da her zaman dikkate değer bir eserdir.

Timaios günümüz okurları için Platon'un en karanlık ve anlaşılması en güç yapıtı olarak bilinir. Aynı zamanda ilk ve ortaçağ düşüncelerini en çok etkileyen yapıttır. Platon'un ilk öğrencileri bile, Timaios'u üstadın en önemli yapıtı saymışlardır.

İamblikos'un öğretmeni olduğu söylenen Porphyry'nin yine aynı isimli *Pythagoras'ın Yaşamı* adlı eserlerinden tanıyoruz. Ayrıca ünlü tarihçi Herodotos, Platon ve Aristoteles'te Pythagoras'ın fikirlerine yer vermişlerdir.

Felsefe tarihinde Pythagoras o kadar etkili bir iz bırakmıştır ki, bazı dönemler onun adı ile anılır olmuştur.⁴⁸ Aradan geçen yüzyıllar onun fikirlerini unutturmamış, Simplicius, Hippolytos, Eusebios, Bizanslı Themistus, Photius, Porphyry ve İamblikos gibi Milattan sonraki pek çok antik dünya yazarı ona ve onun sıradışı fikirlerine değinmişlerdir.

Saydığımız filozofların Pythagoras hakkında bize bilgiler sağladığını söylesek de antik Yunan felsefe geleneği içinde Pythagorasçı filozofların sessizlik yemini ettiklerini unutmamamız gerekir. Bu filozoflar Pythagoras'ın kuralları gereği öğretilerinin başka kişilere öğretilmemesi konusunda çok istikrarlı ve katı bir geleneğe sahipti. Pythagorasçı filozoflar öğrendikleri şeyler konusunda sessizlik yemini ediyorlardı. Bu gizemli ve ilginç gelenek onlar hakkında bilgi edinmemiz konusunda en önemli engeli teşkil eder.

Pythagoras kendisinden önceki filozoflara nazaran biraz daha fazla felsefe tarihi kitaplarını doldurur. Bunun sebebi hem kendisinin alışılmışın dışındaki yaşamı hem de fikirlerinin sıra dışı olmasıdır. Onu takip eden müritlerinin yaşam biçimlerinin bir takım perhizler ve kurallar içeriyor olması önemli bir etmen olmuştur. Neredeyse hem doğumu, hem ölümü hem de yaşamı bu kadar efsane ve hikâyelerle dolu başka bir düşünür daha yaşamamıştır. Özellikle Mısır ve Mezopotamya'da geçirmiş olduğu tam tamına 38 sene sırlar içindedir ve bu seyahatlerden elimizde maalesef hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Pythagoras eski yunan filozofları içerisinde kendisine filozof yakıştırmayı yapılan ilk düşünürdür. O sadece bir filozof değil, aynı zamanda matematik biliminin de kurucusu sayılır. Gündelik hayatı düzene sokmak adına Mezopotamya ve Mısır'daki geometri kırıntıları onun elinde Aritmetika'ya yani Geometri bilimine dönüşmüştür. Bunun yanında kanun koyucu, astronom, filozof ve öğretmendir. Politik, dini, siyasi ve felsefi görüşleri ile kendisinden sonraki filozofları adeta büyülemiştir. O ve öğrencileri her şeyin matematik ile ilgili olduğunu düşünmüşler, sayıların nihai gerçek olduğuna, matematik aracılığı ile her şeyin tahmin edilebileceğine ve ölçülebileceğine inanmışlardı. Hatta bu konuda o ve öğrencileri o kadar ileriye gitmişlerdir ki, bu öğretinin bir dini inanç gibi algılanmasına ve yorumlanmasına sebep olan bir gelenek yaratmışlardır.

⁴⁸ Yeni Pythagorasçılık veya Neo Pythagorasçılık diye adlandırılan yeni bir akım Pythagoras'tan yaklaşık 600 sene sonra, İ.S. I. ve II. yüzyıllarda ortaya çıkmış bir akımdır. Pythagoras'ın eski öğretilerini hayata döndürmeyi amaçlayan bir akımdır. Bu akımın en önemli temsilcileri I. yüzyılda yaşamış Tyanalı Apollon ve Cadizli Moderatus'dur.

Kendisi Thales'in tavsiyesi ile Thales ve Anaksimandros gibi Mısır'ı ziyaret edenler kervanına katılmıştır, hatta bu ziyaretin tam 38 yıl sürdüğü söylenir. Yurdu Sisam adasına döndüğünde tam 56 yaşındaymış (İamblikos, 1918: 8,10). Bu ziyaret tabi ki bir takım dedikoduları ve asılsız bilgileri de beraberinde getirmiştir.⁴⁹ Bilgiye ve kanıtlamaya dayanmayan bazı yaklaşımlar ilk filozofların düşüncelerini Mısır toplumundan getirdiklerine dair bir kanıya sahiptirler, ancak bunların zaman içerisinde temelsiz ve asılsız iddialar oldukları kanıtlanmıştır. F.M Cornford tartışmaya şu katkıyı yapar: Thales Mısır'a yaptığı gezilerinde Mısırlıların arazi ölçümleri ile ilgili bazı kaba yöntemlere sahip olduklarını gördü. Her yıl Nil'in taşması sınır taşlarını yok etmekteydi ve köylülerin tarlalarının sınırlarını yeniden belirlemek gerekiyordu. Mısırlılar dikdörtgen biçimindeki alanları hesaplamak için bir yöntemle sahiptiler ve bu şekilde pratik sorunlarını çözebiliyorlardı. Meraklı Yunanlar ise tarlaları işaretlemekle ilgilenmedi. Bu yöntemin söz konusu özel amaçtan ayrılıp çeşitli biçimlerdeki alanları hesaplamak üzere genelleştirilebileceğini gördü. İşte bu noktadan sonra arazi ölçüm yöntemleri Yunanların elinde Geometri bilimine dönüştü. Bu şu anlama gelmektedir, Problem (yapılacak şey) yerini teoreme (düşünülecek şeye) bırakır. Bu bir kırılma noktasıdır ve bilimsel düşünce yönünde önemli bir adımdır. Cornford bu dönüşümü açıklamak için Akıl ikizkenar bir üçgenin tabanındaki açılarının her zaman eşit olduğunu ve neden eşit olmaları gerektiğini bilmekten inanılmaz keyif aldı (Cornford, 2003:13,14). Aynı şey astrolojide de meydana geldi. Babil rahiplerinin yıldızların yönettiğine inanılan insani olayları tahmin edebilmek için yüzyıllarca gezegenlerin ve yıldızların hareketlerini kayıt etmeleri Yunanların elinde Astronomi bilimine dönüşmüştür. Pythagoras yapmış olduğu gezilerinde bu iki önemli bilgiyi görmemiş ve fark etmemiş olmasına imkân yoktur. Pythagoras kesinlikle Mısırlıların geometriyi sadece gündelik hayatın sorunlarını gidermek için kullandıklarını gördü. Aynı şekilde Mezopotamya'daki gözlemlerinde Babilli rahiplerin gökyüzünü bilimsel olarak gözlemlemediklerini bunu insanın geleceğini haber veren bir çeşit falcılık niyeti ile yaptıklarını inceledi. Yurduna döndüğünde Pythagoras'ta Thales gibi bu bilgileri bilime dönüştürme yolunu tuttu. Bu gerçekler ile hareket ettiğimizde bilimin köklerinin Mısır veya Mezopotamya'dan türetildiği şeklinde yaklaşımların çok sağlıklı olmayacağı düşünülecektir.

⁴⁹ Bu ziyaretler genelde ilk filozofların Mısır ziyareti ile beraberinde Felsefeyi ve Geometriyi getirdiği yönündedir. Bu konu uzun zamandır batı dünyası tarafından tartışılmış ve aydınlığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Biz "Felsefenin Antik Yunanlı Köklerinin Nedenleri" konulu çalışmamızda bu konuya açıklık getirmeye çalıştık. Mısır'ın o dönemde dünyanın ve insan uygarlığının merkezi olması dolayısı ile pek çok bilge tarafından ziyaret edildiği doğrudur, ancak felsefeyi ve geometri bilimini oradan getirdiklerini ispatlayabilecek yeterli kanıtlar zaman içerisinde elde edilememiştir. Mısırlıların elindeki temel geometri kırıntıları Nil'in taşmasından dolayı kaybolan tarla sınırlarının belirlenmesi pratiğinden öteye gitmiyordu. Bu konuda ayrıca bkz. John Burnet "Erken Yunan Felsefesi", F.M Cornford "From Religion to Philosophy", Jean Pierre Vernant "Yunan Düşüncesinin Kaynakları".

Pythagoras aynı zamanda kendisinden önce yaşamış olan ünlü efsanevi şarkıcı Orpheus'un etkisinde kalarak ruh göçü öğretisine dayanan gizli bir dinsel toplulukta kurmuştur. Pythagoras neredeyse bir tarikat kurup kendi öğretilerini bir inanç gibi yaymaya çalışan tek filozoftur. Bu topluluğun üyeleri oldukça enteresan deneyimlerde ve perhizlerde bulunuyor ve neredeyse gerekmedikçe hiç konuşmuyorlardı. Pythagoras, astronomi, matematik, toplum bilimi, ruh göçü, tıp ve sanatlar üzerine görüşleri ile donanımlı ve bilge bir kişiliktir. Hayatı hakkında son derece sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Pythagoras'ın görüşleri hakkında biraz daha şanslı olarak kendi öğrencilerinin ve diğer yazarların kaynaklarından edindiğimiz bilgilere sahibiz.

Araştırmamızda sırasıyla, onun yaşamına, Mısır, Mezopotamya, Pers diyarı ve hatta gerçek ise Hindistan seyahatlerine değinilecektir, daha sonra onun müzik ile olan derin ilişkisini ve bunun Kozmolojiye olan uyarlanması olan Pythagorasçı evren yaklaşımını ve matematik ile olan ilişkisi incelenecektir. Daha sonra İtalya'da Crotone şehrinde kurmuş olduğu tarikatı ve öğretileri analiz edilecektir. Antik ve modern kaynaklar Pythagoras'ı gereğinden fazla bir edebiyata boğmuşlardır, onun düşüncelerinden ziyade sıra dışı yaşamının ayrıntıları, okulunun kuralları ve olağan dışı perhizleri yazarların daha çok ilgisini çekmiştir. Burada gereksiz ayrıntılardan kaçınarak daha çok onun fikirlerine odaklanılacaktır. Daha önce de söylenildiği gibi Pythagoras hakkında yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır, ama özellikle dört ana kaynak bize onun yaşamı hakkında bilgi verir: İamblikhos (İ.S. 280-333), Porphyrios (İ.S. 233-306), Photius (İ.S. 820-891) ve Diogenes Laertios (İ.S.180).

Doğumu da ölümü gibi efsanelere konu olmuş Pythagoras aslında bilinenin aksine Sisam'da doğmamıştır. Doğum yeri Sidon şehridir. Pythagoras'ın ailesi, Teselya'dan, Atina'dan, Epidauros'tan, Arkadya'dan ve Cholcis'ten gelen insanlarla beraber Sisam adasını kolonize etmesi için Delphoi rahibesi Pythia tarafından görevlendirilen Ancaeus'a dayanmaktadır (İamblikos, 1918:6). Pythagoras'ın babası Mnesarkhos'un çıkacağı uzun bir sehayat öncesi Delphoi rahibesi Pythia'ya danıştığı söylenir. Delphoi rahibesi ona muhteşem bir çocuğa sahip olacağını ve insanlık adına çok iyi ve faydalı şeyler yapacağını müjdeler, ancak Pythagoras'tan eşini Partenon'u de beraberinde götürmesini ister. Çocuk Seyahat esnasında Sidon şehrinde doğunca Pythia rahibesini onurlandırmak adına çocuğun ismini Pythagoras koyar. Hatta Mnesarkhos bununla da yetinmez, karısının ismini de Pythais diye değiştirir (Bayladı, 2008:16). Oğlunun eğitimine büyük önem veren Mnesarkhos ona en iyi öğretmenleri tutar. Pythagoras'a Creophilus ve Suriyeli Pherekydes'in öğretmenlik yaptığı söylenir (İamblikos, 1918:7).

Genç Pythagoras daha delikanlılık çağlarında bile kendisinden yaşça çok büyük insanlar tarafından dahi saygıyla karşılandığı ve gerek davranışları ile gerekse de derin bilgisiyle

büyükte hayranlık uyandırır. Zamanla Pythagoras'ın ünü İyonya'nın da bütün diğer şehirlerinde duyulmaya başlanır. Yaşadığı dönem Miletoslu filozofların çoğunun hayatta olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Pythagoras'ın Thales ve Anaksimandros'u ziyaret ettiği ve hatta Mısır'a yolculuk için onu Thales'in yöreklendirdiği söylenir (Iamblikos, 1818:6). Yaptığı seyahatler konusunda oldukça zengin bilgiler vardır, özellikle Diogenes Laertios bize onun Antiphon'un *Erdemde Sivrilenenler Üzerine* adlı eserinde bildirdiğine göre Mısır'a gittiğini, daha sonra Khaldai alıların ve Pers diyarında Magların yanında bulunduğunu söyler, hatta Girit adasında Epimenides ile birlikte İda mağarasına girdiği bildirilir (Diogenes Laertios, 2007: 383). Ancak yaptığı bu yolculukların ayrıntılarına dair elimizde hiçbir yazılı belge bulunmamaktadır.⁵⁰ Yine Diogenes Laertios ve Iamblikos'tan edindiğimiz bilgilere göre Mısır'da ve Babil'de eğitim almıştır, orada kaldığı süre içerisinde tüm rahiplerin saygısını ve hayranlığını kazandığı söylenir. Orada ünlü bilgilerle tanışmış ve adı ermiş olarak anılmış pek çok kişi ile istişare etmiştir. Mısır tapınaklarında Iamblikos'un bildirdiğine göre 22 yıl kalmıştır (Iamblikos, 1818:9). Kaldığı süre içerisinde geometri ve astronomi eğitimi aldığı söylenir⁵¹, bu eğitimler sırasında Pers kralı Kambyes Mısır'ı fetheder ve kralın askerleri Pythagoras'ı esir alarak Babil'e götürürler, ancak söylenene göre Pythagoras burada da vaktini boşa harcamayıp sihirle uğraşır, bu kadarıyla da kalmayıp aritmetik, müzik ve diğer bilim dallarındaki bilgilerini iletir.

Pers diyarlarında 12 yıl geçirir ve daha sonra yurdu Samos'a dönmüştür (Iamblikos, 1818:9,10). Yine Iamblikos'un bildirdiğine göre 18 yaşında baba evi Samos'u terk edip seyahate çıkan Pythagoras 38 sene evinden uzakta yaşamıştır, yaptığı seyahatler dilden dile dolaşmış ve efsanelerle karışmıştır. Pythagoras'ın hayatının seyahatleri ile ilgili olan bölümü üzerine yazılanların çoğu çıkarımlardan ve gerçek dışı hikâyelerden oluşmaktadır, onun hakkındaki daha sağlıklı bilgileri bu uzun seyahatten döndükten sonra edinebiliyoruz. Evi Sisam adasına döndüğünde 60'ına (56 civarı) dayanmış bir insandır, daha hayatta iken bile ünü Helen

⁵⁰ Özellikle Mısır'a yaptığı yolculuk ve orada kaldığı süre hakkında elimizde güçlü kaynaklar bulunmamaktadır, tek en eski kaynağımız Aristoteles olduğundan ve onun daha çok Pythagoras'ın yolculuklarından ziyade fikirleri ile ilgilendiği için bu yolculuk konusunda Iamblikos'un bildirimlerine güvenmek zorundayız. Her ne kadar güvenilir bir kaynak olsa da Iamblikos kitabında onun Mısır yolculuğu hakkında ilginç bilgiler verir: Mısır'a doğru yolculuğa çıkan Pythagoras önce doğduğu söylenen Sidon şehrini ziyarete gider, Fenike'de Tyr ve Byblos gizemlerine kabul edilir, daha sonra Mısır'a doğru yola çıkar, ancak gemicilerin ona karşı ilkin kötü niyetleri olduğu ve onu köle olarak satmayı planladıkları söylenir. Ancak Pythagoras'ın davranışlarından onun özel bir insan olduğunu anlayan gemiciler bu düşüncelerinden vaz geçer, iki gün iki gece boyunca hiç yemek yemeden, konuşmadan ve kımıldamadan yolculuğu tamamlar. Kıyıya vardıklarından yorgunluktan bitkin olan Pythagoras'a gemiciler yardım eder ve onun onuruna geçici bir sunak kurup üzerini meyve fidanları ile doldururlar. Ayrıca bknz. Iamblikos, *Pythagoras'ın Yaşamı ve Öğretileri* syf 7,8

⁵¹ Neubaugebauer, O "The Exact Sciences in Antiquity" adlı kitabının 80. Sayfasında Mısır astronomisinin yerel başarısından bahseder, Mısır astronomisinin dış dünya üzerinde çok daha az etkisi vardı der, ayrıca tüm tarihi boyunca son derece kaba bir düzeyde kalmasının basit nedeni kendisini yenileyememesidir. Syf 80,81. Neubaugebauer sadece bir noktada Mısır geleneğinin çok faydalı bir etki gösterdiğini söyler, buda Mısır takviminin Helenistik gökbilimciler tarafından kullanılmasında. Bu takvim gerçekten de insanlık tarihinde var olan o ana kadar yaratılmış en akıllı takvimdir.

dünyasının her tarafına yayılmıştır. Ancak Pythagoras ve Pythagorasçılığın tümü antik Yunan felsefesinin bilinen en karışık ve en tartışmalı dönemlerinden bir tanesidir, öğretilerinin çoğunluğu üyelerinin sessizlik yasalarından dolayı gizli kalmıştır.

Pythagoras ile birlikte yunan felsefesi çok farklı bir zemine kayar, Miletos okulu temsilcilerinin peşinden gittiği merak ve teknik gelişmeler artık yerini yavaşça evren ile iyi bir ilişki kurulmasına yardımcı olacak bir yaşam şekli arayışına yerini bırakır⁵². Bu noktadan evrenin ana maddesini arayış geleneğinden tamamen uzaklaşıldığı anlaşılmamalıdır. Ancak Pythagoras ile birlikte iyi bir yaşam şekli arayışı fikrinin de yavaş yavaş Yunan dünyasında gezinmeye başladığını söyleyebiliriz. Aslında Pythagoras tuhaf bir yaşam felsefesi önerse de kısa zamanda çok fazla taraftar bulabilmeyi başarmıştır. Bunda kendisinin sıra dışı kişiliğinin ve bilge tavrının da etkisi çok büyüktür. Biz her şeyden önce Pythagoras'ın müzik notaları üzerindeki benzersiz keşfini ve bu keşfin onun ve müridlerinin hayatını ve görüşlerini yine bu keşif ekseninde nasıl kökten etkilediğini irdedeceğiz.

Pythagorasçılığın kavramlarından bir tanesi olan “harmonia” kelimesi dilimize en uygun anlamı ile uyum olarak çevrilir. Aynı zamanda mitolojide yani Yunan dininde Harmonia savaş tanrısı Ares ile güzellik tanrıçası Aphroditenin çocuğudur. Bir başka deyişle uyum zıtların buluşmasıdır. Pythagorasçılar tüm evreni bu göz ve bu anlayış ile bir uyum olarak algılarlar. Pythagoras'ın keşfindeki en önemli faktör, ses tellerinin uzunluğu ile perde aralıklarının aralarında bir matematiksel uyumun olduğunun keşfidir. Bu noktada şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, müzik gam'ındaki uyumlu mesafeleri belirleyen sayısal oranları Pythagoras'ın keşfettiği kesindir⁵³ (Guthrie, 2011:230). “Bu çağlarda müziğin sayılarla olan ilişkisini John Burnet açıklar: Yedi telli Lir enstrümanı sabit aralıklarla akort ediliyordu, en dıştaki iki telin arası oktav aralığıydı, ortadaki tel ile en pes tel arasında dörtlü aralık vardı ve dörtlü aralıkta kullanılan tel ile hemen yanındaki tel arasında bir ses olurdu. Bu dört tel Yunanların “uyumlu” σύμφορα olarak saydığı üç aralığı oluşturuyordu. Kalan tellerin akordu istenen gama göre değişebiliyordu” (Burnet, 1928:45,49). Burnet'in söylediği gibi, VI. Ve V. Yüzyıl Yunan dünyasında hellenistik çağa kadar bizim algıladığımız manada armoni diye bir şey yoktu. *Ἀρμονία* akort, gam ve oktav anlamına da geliyordu ve klasik yunan müziği akordların kullanılmadığı melodik bir müzikti.

⁵² W.K.C Guthrie “Erken Yunan Felsefesine Giriş” adlı kitabının 167. Sayfasında Pythagoras dönemi insanların hayata bakışları için bir yorumda bulunur. VI. ve V. Yüzyıl insanı için toplulukların kendilerini dünyada akıntıya kapılıp sürükledikleri hissiyatında olduklarını söyler ve bu ruh halindeki insanlar dünyayı çok büyük görüyorlardı ve yaşamlarındaki dayanak noktasını yitirmişlerdi. Ona göre fırtınayı atlatmak için en güvenilir liman olarak felsefeyi seçtiler.

⁵³ Pythagoras'ın müzik notalarını keşfetmesi o kadar tartışmaya kapalı bir konudur ki, bu alanın en büyük otoritelerinden biri olan F.M. Cornford'un Platonun Timaios adlı eseri üzerine yaptığı yorumun 164 ve 489. Sayfalarında şu ifadeleri söyler: Gamdaki ya da harmonia'daki uyumlu mesafelerin basit oranlarla ifade edilebileceğini Pythagoras keşfetmiştir. Pythagoras bu karmaşık tasarımlar bütününe ses örneğinden soyutlayabilmiştir. Seste evrensel olarak uygulanabilecek bir formül görmesini ona herhalde bir içgörü kıvılcımı esinlemiştir.

“Dolayısı ile Pythagoras ve öğrencileri belli aralıkları uyumlu diye tespit ederken melodik bir ilerleyişi kast ediyorlardı. Burada esas önemli olan nokta, üç aralığın yani, oktav, dördlü ve beşlinin herhangi bir gamı ya da besteyi kuran ana öğeler sayılmasıdır. Bu temel prensibin yani 1:2 (oktav), 3:2 (beşli) ve 4:3 (dördlü) olarak ifade edilen sabit sayısal oranlara bağlı olduğunu keşfetme onuru Pythagoras’a nasip olmuştur” (Guthrie, 2011:233). Ancak bu durum Pythagoras ve onu izleyenler için hem bir başarı hem de bazı konularda ilerlemenin duraksamasına neden olan yanlış bir kullanıma sebebiyet vermişti. Görüldüğü üzere gamın oluşumunda doğanın matematiğinin inceden inceye işlediğini keşfetmek, onları büyük olasılıkla yanlış bir genellemeye ve bütün gerçekliği matematiksel terimler ile açıklamaya yöneltmiştir.

Pythagoras, bir başka keşfiyle de ünlüdür. Antik çağlardan beri Pythagoras müzik notaları ile nam salmıştır, müzik tarihinin her el kitabında veya sözlüğünde bu keşif bir şekilde yer alır. Müziğin matematiksel temellere sahip olduğunun keşfi, en önemlisi bir oktav, beşinci ve dördüncü mükemmel aralıklarının basitliğe indirgenebileceğini sayısal ilişkiler muazzam bir keşifti. Aynı zamanda monokordun keşfi ile antik çağda bu enstrüman genellikle üzerinde hareketli bir köprü bulunan bir ipin sağlandığı "düz bir çubuk" veya "düz kenar" olan bir kanon olarak adlandırılırdı ve müzikal aralıkların matematiksel ilişkileri açıkça gösterdi⁵⁴ (Riedweg, 2005:27). Sokrates öncesi filozoflar arasında ses ve akustik teorileri çok yaygındı. Bunlar bazen alışıldık Pythagoras ortamının oldukça dışında olabiliyordu. Hava hareketi bağlantısı, İnsan sesini veya üflemleri çalgıyı düşünen herkes için direnç ve ton bilinen bir şeydi. Alkmaion işitsel kanalı keşfetti, kulak zarı ve kulağın içindeki yankıdan söz etti, ancak hava yerine "boşluktan" söz eder (Burkert, 1972: 382). Empedokles, Alkmaion'un başardığı şeyin üzerine bir şeyler inşa etti ve havanın "hareketi" ve "darbelerinden" bahsediyordu. Bu doktrin Pythagoras kökenliydi; ama Walter Burkert’e göre bilim adamları aynı şeyi gözden kaçırmışlardı, Anaksagoras'ta hava ve $\pi\lambda\eta\zeta\iota\varsigma$ hareketinden gelen sesin açıklaması ve İ.Ö.440 yıllarında Atina'da faaliyet gösteren Anaksagoras'ın öğrencisi Arkhelaos hakkında yapılan bir açıklamaya da dikkat edilmedi demektedir (Burkert, 1972:382).

⁵⁴Bu çalışmalarda Pythagoras oktavların beşinci ve dördüncü, dördüncü ile beşinci arasındaki uyumsuzluğu gördü. Beşinci kendi içinde uyumsuzdu, ancak menzili tamamlayabiliyordu. Öyleyse, projesinde tanrısallığın desteğinin olmasına sevindi, doğruca demirhaneye koştu ve çeşitli testlerle sesler arasındaki farklılığın ağırlıklar tarafından üretildiğini buldu. Darbelerin gücüyle veya şekillerle değil çekiçlerin veya vurulan demirin pozisyonunun önemli olduğunu ve vurulan demirin konumu tarafından değil çekiçlerin ağırlıkları tarafından şekillerin belirlendiğini keşfetti. O çekiçlerin ağırlıklarını ve tam dengesini doğru bir şekilde not ettikten sonra eve gitti. Tek bir çividen sabitlenmiş iki duvar arasındaki bir açıya, bu nedenle herhangi bir farklılığın kendini hissettirmemesi için seçtiği veya belirli çiviler arasındaki farktan ötürü herhangi bir değişiklik olması gerektiği için, aynı malzemeden, aynı sayıda ve eşit kalınlıkta dört ipi askıya aldı. Ve her ipten, ağırlığı aşağıya ekleyerek ve tüm tellerin eşit uzunlukta olmasını sağlayarak bir ağırlık astı. Sonra, dönüşümlü olarak iki telden oluşan çarpıcı gruplar, yukarıda bahsedilen uyumu (concord) çeşitli tel kombinasyonlarında çaldığını gördü. Daha fazla bilgi için ayrıca bkzn. Christoph Riedweg “Pythagoras, his life, teachings and influence” syf:27,28. Öykü Iamblikos’tan alınmıştır.

İleride değineceğimiz Monad⁵⁵ kelimesini de ilk o kullanır, Tanrı'nın Monad olduğunu ve evrenin muazzam bir matematik ve müzikal uyum (harmonia) içinde olduğunu söyler, ayrıca 7 gezegeni de ilk Pythagoras tespit eder (Hippolytos, 2016:13). Buna karşın Eusebios bize Monad hakkında biraz daha fazla bilgi verir ve bu düşüncenin “Sokrates ve Platon'da uyandırdığı gelişimi iyi takip ettiğini görürüz. Sokrates ve Platon, Bir'in, kendi kendine var olan tek doğan olduğunu söyler, monadik olanın, gerçek varlık'ın, İyi'nin (Tanrı'nın) olduğuna karar verdiler ve tüm bu çeşitli isimler hemen aklımıza Pythagoras'ı getirmektedir. Tanrı bu nedenle akıldır, yani tamamen ne demek, maddi olmayan ve mümkün olan herhangi bir şeyle bağlantısız olan- dır” (Eusebios, 2003:368). “Teklik daha o zamanlarda filozofların zihninde oluşmuş bir düşün- ceydi ancak bunu ya gerektiği şekilde ifade edemediler ya da dile getirmekten korkmuş olabi- lirler, bunun için Sokrates'e kadar beklemek gerekecekti, Simplicus'ta bu teklik olayına açıklık getirmeye çalışmıştır. Pythagorasçıların, en yüksek hesaplarına göre Bir'in her şeyin ilkesi ol- duğunu söylediklerini belirtmek gerekir, ancak, ikinci hesaplarına göre, iki ilke vardı bu ta- mamlanan şeylerden, Bir ve buna aykırı doğa; Bu yüzden Bir'in başka bir şekilde ilkesi oldu- ğunu da söylediler. Hem maddenin hem de tüm realitelerin ondan geldiğini düşündüler. Bu- nunda aynı zamanda en yüksek Tanrı olduğunu düşündüler. İçlerinden birine sıralı, kesin, bili- nebilir, erkek, tek, doğru ışık; düzenlenmemiş, belirsiz, bilinemez olanın tersi, dişi, sol, hatta karanlık, öyle ki bir şekilde bir ilkedir diyebiliriz. Ancak bir diğerinde Bir ve Belirsiz Dyad unsurlar vardı, her ikisi de aynı ilkelerdir ve açıktır ki, her şeyin ilkesi olarak Bir, zıt Bir'den oldukça farklıdır”⁵⁶ (Simplicus, 2014:18,19).

Pythagoras'ın Monad'ı ayrıca Parmenides'in Bir'i ne de ilham kaynağı olmuştur. Pyt- hagoras ilk kez evreni yöneten bir zekâ olarak tanımladığı Monad ile evreni yöneten bir zekânın olabileceği fikrini de ortaya koyar. Bu noktadan hareketle hem bu akıl hem de evrendeki şey- lerin varlığı ve çeşitliliği sorunu başlar. Yani yaratıcı bu çeşitliliğe dâhil midir? Yoksa bu çe- şitliliğin dışında mıdır? Tüm bu alternatif düşünceler Parmenides bölümünde tartışılacaktır. Pythagoras Monad'ı evreni yöneten bir akıl gibi tasarlamış olsa da onun evren ile bağlantısını ve evrendeki çeşitliliği açıklayamamıştır. Ancak Parmenides'in çok yakın bir arkadaşı olan Ameinias muhtemelen Pythagoras'ın tüm fikirlerini Parmenides'e anlatmış olmalıdır. Dolayı- sıyla karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır. Sokrates ve öğrencisi Platonun İdealar kuramı ve en yüce İyi'nin fikirlerinin arkasında önce Pythagoras daha sonrada önemli ölçüde Parme- nides bulunmaktadır.

⁵⁵ Monad kelimesi (Yunanca μονάς Monas, μόνος monos, "tek başına olan", "tek" anlamlarına gelir.

⁵⁶ Monad ve Dyad hakkında daha fazla bilgi için Bknz. Simplicus “Aristonun Fizik Kitabı üzerine 1.5-9” Çeviri, Han Baltussen, Michael Atkinson, Michael Share, Jan Mueller” 2014.

“Pythagoras ayrıca ruhun ölümsüz olduğunu iddia eder ve bir bedenden diğerine bir transfer olduğunu söyler. Böylece kendisi eskiden Truva Savaşı'ndan önce kendisinin Aithalides adlı biri olduğunu, daha sonra Euphorbos, Truva Savaşı, sonra savaştan sonra Samoslu Hermotimos, daha sonra Pyrrhos ve son olarak beşinci sırada Pythagoras olarak dünyaya geldiğini öne sürer” (Hippolytos, 2016:19). “Bir diğer enteresan olay Pythagoras’ın Zaratas adlı kişi ilke olan ilişkisidir, Hippolytos bu ilişkiye çokça değinir. Eretrialı Diodoros ve Aristoksenos Pythagoras’ın Keldanili Zaratas’ı ziyaret ettiğini söylüyor. O Pythagoras'a başlangıçta iki neden olduğunu açıklar. Var olan şeylerin iki nedeni vardır: Baba ve Anne. Baba ışıktır ve Anne karanlıktır. Işığın bileşenleri ısı, kuruluk, hafiflik ve çabukluk iken karanlığın olanlar soğuk, nem, ağırlık ve yavaşlıktır der. Bu zıtlıktan da bütün kosmos’un meydana geldiğini söyler”. (Hippolytos, 2016:19)

Pythagorasçılara göre bütün âlem sayıların somutlaşmış biçimleriydi. Hatta adalet, fırsat, sevinç gibi soyut kavramlarda buna dâhildi. Guthrie’e göre bunların insan düşüncesinde çokta sağlıklı bir gelişime sebebiyet vermeyeceğini görürüz. Hatta E. Zeller sert bir dille bu durumu yontemsizlik ve keyfi olarak tanımlar. Bu sayı simgeciliği belli bir oranda onlara belli bir süre hep çekici gelmiştir. (Guthrie, 2011:308) Ayrıca Pythagoras’ın birden ona kadar olan sayıların neyi temsil ettiğine bir açıklaması da var, ancak bizim konumuz onun daha çok felsefi yönleri ile ilgili olduğundan bu bilgiyi buraya almadık.⁵⁷

Aristoteles Pythagoras’ı isim olarak nakletmez, bunun sebebi kendisinin dahi o dönemde Pythagoras hakkında yeterince delile sahip olmamasından kaynaklanır. Sokrates öncesi filozoflardan bahsettiği kitabı Metafizik’te onun düşüncesini Pythagorasçılar olarak tanımlar. Aristoteles Pythagorasçılar diye adlandırılan kişilerin, sadece bu disiplini geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda onun içinde yetiştiklerinden matematiğin ilkelerinin her şeyin ilkeleri olduğunu düşünmüşlerdir (Aristoteles, 2010:100). Burada Aristoteles ilk olarak ilkelerinin sayı olduğunu ve evrenin sayılardan ibaret olduğunu söyler. Pythagorasçılar aynı zamanda inandıkları şeylerin içinde yaşıyorlardı, perhizler uyguluyor, et yemiyor, reenkarnasyona inandıkları için hayvanlara dokunmuyor, fasulyeyi kutsal sayıyor ve sessizlik içinde yaşıyorlardı. Aristoteles elinde çok fazla bilgi bulunmadığı için Pythagorasçılar kelimesini kullanmıştır.

“Onlar göksel olaylar, göğün kısımları ve evrenin tüm düzeni ile sayıların özellikleri ve müzikal skalalar arasında bulabildikleri bütün benzerlikleri toplayıp kendi sistemleri içerisine sokmakta ve eğer herhangi bir noktada bir boşluk kendini gösterirse kuramlarının tutarlılığını sağlamak üzere hızlıca zorunlu eklemelerde bulunmaktaydılar” (Aristoteles, 2010:100). 10

⁵⁷ Ancak daha fazla bilgi için W.K.C Guthri “Sokrates öncesi ilk filozoflar ve Pythagorasçılar kitabının 309 ve 310. Sayfalarına bakınız.

sayısı Pythagorasçılara göre mükemmel bir sayıdır ve içinde tek basamaklı olan bütün sayıları içerir. Ancak görünen gök cisimleri yalnızca 9 tane olduğundan bir onuncu küre icat etmek zorunda kaldılar ve buna Karşı yer ismini verdiler.⁵⁸ Pythagorasçılar paralel bir sütun içinde 10 ilkenin varlığını şu şekilde sıralarlar:

Sınır ve Sınırsız	Sükûnette olan ve Harekette olan
Tek ve Çift	Doğru ve Eğri
Bir ve Çok	Aydınlık ve Karanlık
Sağ ve Sol	İyi ve Kötü
Erkek ve Dişi	Kare ve Dikdörtgen (Aristo, 2010:103).

Presokratik düşünce geleneğinde özellikle karşıtlık (enantion) fikrinin çok önemli bir payı vardır, pek çok filozof dünya fenomenleri içerisindeki zıtlıklara şaşırarak ve bu zıtlıklardan çıkarımlar yapmaya çalışmıştır. Özellikle İyonya okul geleneğinin 3 filozofları Thales, Anaksimandros ve Anaksimenos nesnelerin zıtlıkları konusunda hemfikirdir. Sıcak ve soğukun, kuru ve nemlinin nesnenin değişim göstermesinde başka bir forma dönüşmesinde belirleyici bir rol oynadığını düşünürler. Görülüyor ki Pythagoras bunu daha farklı ve soyut kavramlar ile açıklamaya çalışmış, ancak her şeye rağmen presokratik gelenek içerisinde hala bir ana madde arama geleneği sürmektedir. Ancak W.K.C Guthrie'nin de belirttiği gibi, ister aritmetik ister geometrik açıdan düşünölsün, ister kendini müzikal aralıklarda göstere, sayının formel bir bileşen olduğu açıktır, bu nedenden dolayı Aristoteles'in Pythagorasçılara karşı en önemli eleştirisi formel neden ile maddi nedenleri karıştırmalarıdır. Ayrıca Guthrie "erdem" konusunu da ele ilk alan kişinin Pythagoras olduğunu ancak onu yanlış incelediğini söyler, erdemleri sayılara indirgeyerek araştırmalarını konusu ile ilgisiz hale getirdi, çünkü adalet bir kare sayısı değildir der (Guthrie, 2011:309).

Pythagoras hakkında bir diğer önemli bir bilgi de kendisinin siyasi anlamda etkili olmaya çalışan bir filozof olmasıdır. Özellikle Kroton'da başlatmış olduğu siyasi hareket kısa zamanda çevreye yayılmış ve hatırı sayılır sayıda müridi etrafında toplamayı başarmıştı. Dergâha veya cemaate katılanlara belli bir süre sessizlik yemini ettirilmesi ve bir takım tuhaf perhizlerde bulunmaları istenmesi hem merak uyandırıyor hem de gizemi arttırıyordu. Presokratik filozoflar içerisinde bir tarikat kurup geniş kitlelere siyasi anlamda da yayılmayı hedeflemiş olan başka bir filozof yoktur.

⁵⁸ O dönemde görünen 9 gök cisimleri sabit yıldızlar küresi, yedi gezegenin küreleri güneş, ay ve dünyadır.

Pythagoras'ın perhizlerinin arkasında bir takım mesajlar olduğu da söylenir, özellikle Laertios bu konu hakkında uzun uzun açıklamada yapar ve yasakları ve neden yasaklandığının nedenini kendince açıklamaya çalışır. “Ateşi bıçakla karıştırmak kesinlikle yasaktı, terazinin üstüne basılmasını istemezmiş, bir tahıl kilesinin üstüne asla oturulmamalı imiş, yükü kaldırana yardım et indirene değil diyor, yaygıların her zaman derli toplu olsun, külde kazanın izini barındırma, güneşe karşı işeme, kendinle aynı çatı altında kırlangıç barındırma, kanca tırnaklı kuş besleme, tırnak ve saç kesiklerinin üstüne işeme ve basma, yurdundan ayrılırken dönüp sınıra bakma” vb. (Diogenes Laertios, 2007:387) Bunların açıklamalarını ise şöyle yapar: Ateşi bıçakla karıştırmak demek, güçlülerin öfkesini ve yüksek gururunu kıskırtma demektir. Terazinin üzerine basma demek ise, adaleti ve eşitliği çiğneme manasına gelmektedir. Tahıl kilesinin üstüne oturma, gelecek içinde aynı şekilde kaygılan demektir, çünkü kile insanın günlük azığıdır. Yurdundan ayrılırken geri dönme demek ise yaşamdan ayrılanlara yaşama tutkuyla yapışmalarını ve yaşam hazlarına kapılmamayı salık veriyormuş (Diogenes Laertios, 2007:388).

Tüm bu yasaklamalarının içinde en tuhaf olanı da tabi ki fasulye yenmemesine ilişkin olanıdır. “Temel bitkisel proteinlerden biri olan fasulyenin Pythagorasçılarca yasaklanmasına ilişkin garip görüşler vardır, ancak bunların en eskisi veya gerçeğe yakın olanı Hippolytos'un kayıtlarıdır. Pythagoras'ın fasulyeyi yasak etmesinin temelinde Zaratas'ın düşüncelerinin etkili olduğu söylenir. “Başlangıçta tüm şeyler karışım halindeydi ve dünya oluşmaya başladığında insanlık ve fasülye birlikte mayalandılar” der (Hippolytos, 2016:21). Bunun kanıtı olarakta şöyle bir iddiada bulunurlar: Bir fasülyeyi ve sapını alıp güneşte kurumaya bırakırsanız, zamanla insanın ersuyu yani menisi gibi kokmaya başlarmış. Bundan başka eğer bir fasülye bitkisinden çiçeği ile alınıp bir toprak çanağa koyacak olursak ve toprağa gömer isek birkaç gün sonra açıp baktığımızda görüntüsü bir kadının cinsel organı gibi olacaktır ve daha da yakından bakıldığında küçük bir çocuğun başının ondan filizlendiği görülür.⁵⁹ Eski dünya hikâyelerinde oldukça sıklıkla rastlanan bu hurafenin Pythagoras ve müridlerince ısrarla uygulandığını söyleyebiliriz. Ancak dönemin bu tür hikâyeler ve hurafelerle dolu olduğu da unutulmamalıdır.

Pythagoras'a ait en eski antik kaynak Aristoteles'e ait olsa da Herodotos da kendisinin de inanmadığını söylediği bir Zalmoksis hikâyesi geçer. Kendisinin yanında yetişmiş ve daha sonra Trakya'ya yurduna dönüp kendi insanlarına kimsenin aslında ölmeyeceğini, hepsinin bir yere gideceğini öğretmiş (Herodot, 2009:333,334). Yunanlıların çoğunun Homeros'un ruhun önemsiz bir gölge olduğu inancıyla takip ettiğini bilmek son derece önemlidir. Aslında sıradan insanlar arasında bir öteki dünya fikrinin tam olarak ne zaman başladığına dair bir referans tarihi veremesek de, dönem bize insanlar arasında düşünülen bir kavram olduğunu

⁵⁹ Daha fazla bilgi için bkzn. “Refutation of all Heresies” Hippolytos M. Davit Litwa çevirisi 2016 syf 19,20,21

göstermektedir. Daha önceleri sadece Mısır firavunlarına ve krallara mahsus bir şey olan öteki dünyada yaşanacak olması ihtimali belli ki bir dönem sonra sıradan insanlar için de geçerli olmaya başlamıştır. Biz bu düşüncenin en idealize edilmiş halini Sokrates ve Platon'da göreceğiz. Ancak bu düşüncenin VI. Ve V. Yüzyıllarda halk arasında da yaygın bir inanç olduğunu söyleyebiliriz.

Kroton'da kurduğu tarikat *αἵρεσις* sempati topladığı kadar antipati de topluyordu, çünkü Pythagoras bu dergaha herkesi kabul etmiyordu, kendi belirlediği kriterlere göre insanları seçiyordu. Kroton'un önde gelen zengin ve soylu ailelerinden birine mensup Kylon adında bir genç Pythagoras'ın okuluna girmek ister. Bu yüzden denilene göre Pythagoras'a dil döker, başka bir deyiş ile ona yaranmaya çalışır, ancak büyük bir titizlik ile öğrencilerini kabul eden Pythagoras kabul etmek şöyle dursun Kylon'u kapı dışarı eder. Tabi ki böyle bir karşılık beklemeyen Kylon'un gururu kırılır ve Pythagoras'a düşmanlık besler. Sözü geçen bir ailenin üyesi olması dolayısıyla kısa zamanda çevresinde insan toplar. Pythagoras'ın hocası Pherekydes'i görmek için Delos adasına ziyarete gittiği bir esnada damadı güreşçi Milon'un evinde iken Kylon ve arkadaşlarının baskınına uğrar. Söylendiğine göre bu baskından sadece Arkhippos ve Lysis kurtulur (Slyvan Gutrie, 1987:152).

Hakkında pek çok efsane ve olayların anlatıldığı Pythagoras'tan elimize maalesef hiçbir şey ulaşamamıştır. Pythagoras hakkındaki kaynaklarımızın oldukça sınırlı olduğu gerçeğini yeniden hatırlatmakta yarar vardır. Onun müzik notalarının mucidi olduğu bugün otoritelerce kabul edilmekte ve hikâyesi de İamblikos'un ve Porphyrios'un *Pythagoras'ın Yaşamı* adlı kısa kitaplarında tekrarlanmaktadır. Evren görüşü yani kozmolojisi hakkında Aristoteles bize Pythagoras'ın karşı yeri nasıl icat ettiğini veya oluşturduğunu anlatır.

Pythagoras düşüncesinde de kendisinden önceki filozoflar gibi çok fazla ahlaki düşüncelere rastlanılmaz. Sayıların gizemi ile adeta kendinden geçen Pythagorasçılar tüm evreni ve dünyadaki hayatı sayılar vasıtası ile açıklamaya çalışmışlardır. Bu durum Pythagorasçılara hem avantaj sağlamış hem de dezavantaj sağlamıştır. Sayılarla ilgileniyor olmaları onların matematik biliminde ilerlemelerini sağlamıştır. Herşeyi sayılarla açıklama çabası onların ahlaki konularda alternatif fikirler geliştirememesine ve sadece Pythagoras'ın düşüncelerini takip etmeye hapsolmuşlardır. Bunun yanında aslında Pythagoras öldükten sonra efsanesi daha da büyümüş ve hatta hayattaki öğrencileri de birkaç kuşak önemli hale gelmişlerdir. Bu kişiler yaptığı açıklamalar ve öğretiler ile Pythagorasçılığı daha çok bilgi ile doldurmuş, doğru olup olmayacağını hiçbir zaman bilemeyeceğimiz bir bilgi yığını meydana getirmişlerdir. Bu öğrencilerden bazıları hala gizemini korumaktadır. Bunların başında Taraslı Arkhytas gelir ve bu filozof Pythagorasçılığı Platon ve Akademia zamanına kadar ulaştırır. Arkhytas ve Platon arasında iyi bir

dostluk olduğu bilinmektedir. Arkytas'ın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bir bilgimiz yoktur ancak onun savaşlarda hiç yenilmeyen komutanlardan biri olduğunu bilmekteyiz. Hatta Diogenes Laertios eserinde Platon'u hükümdar Dionysos'un elinden bir mektup ile kurtaranın o olduğunu söyler (Laertios, 2007:4008). Bir diğer önemli Pythagorasçı ise Philolaos'tur. Kendisi İtalya'lıdır. Onu biz antik kaynaklardan Platonun Phaidon adlı diyalogunda geçen bölümden biliyoruz. 61E'de Kebes'in "Philolaos bizim kentimizde iken bu konudaki sözlerini işitmiştim" ibaresi Philolaos'un Thebai'de yaşadığına dair bir kanıt olarak görölmektedir (Guthrie, 2011:335).

Modern dünyada Pythagoras, adını andığı teori nedeniyle en çok matematikçi olarak bilinir, ikinci olarak da kozmolog olarak, ancak onun şöhretinin öncelikle matematik veya kozmik esaslara dayandığına dair bir kanıt yok. Ne Platon ne de Aristoteles, Pythagoras'ı Presokratik kozmik bilimin gelişmesine katkıda bulunmuş gibi görmez. Aristoteles konuyu özellikle Metafizik kitabında ayrıntılı olarak ele alıyor. Bertrand Russell'ın da Batı Felsefesi Tarihi adlı kitabında söylediği gibi yazılan ilk bilimsel matematik kitabının Eukleides'in (330 – 275) Elementler veya Öğeler ismi ile yazdığı kitaptır. Bu kitapta Eukleides kendisinden önceki matematikçilerden ne kadar ve ne ölçüde yararlandığını da yazmamaktadır. Ancak araştırmalarımızdan şunu görebilmekteyiz ki Pythagoras'a göre insanın bir ruhu vardı. Onunla birlikte artık ruh ölümsüzleşiyor; artık pek çok sıradan insan o dönemlerden ölümden sonrada bir yaşamın olma ihtimaline inanmaya başlıyor. Tabi ki bu durum beraberinde öldükten sonra ne olacağı sorununun ortaya çıkarıyor. Pythagorasçılar bu sorunu reenkarnasyon ile çözüyorlar. Öldükten sonra bu yaşama tekrar bir hayvanın bedeninin de dahi gelme ihtimalimiz olduğunu düşünüyorlar. Onlara göre belirli aralıklardan sonra bir kez daha meydana gelen şeyler olur, böylece hiçbir şey tamamen yeni olmaz ve son olarak tüm animasyon parçaları aynı aileye aittir.

Görölüyor ki Pythagoras zamanında artık insanların çoğunluğunun kafasında ölümden sonra bir ödüllendirme veya tekrar bir şeylere dönüşebilme ihtimali oluşmaya başlamıştı. Bu düşüncelerini Pythagoras Mezopotamya ve Mısır'a yaptığı seyahatlerden mi getirdi? Yoksa bu tamamen onun felsefesinin sonucunda geldiği veya ulaştığı bir nokta mı bunu kesin olarak tespit etmek güçtür.

Bunun yanında onun bir matematikçi ve kozmolog olan yönü çok fazla eleştirilir, Pythagoras'ı matematikçi ve Guthrie gibi rasyonel kozmolog olarak gören bazı bilim adamları, en eski kanıtların bu görüşü desteklemediğini kabul etse de, Pythagoras'ın geç geleneklerdeki matematikçi olarak öneminin erkenden ortaya konması gerektiğini savunuyor (Lloyd, 2014:25). O ve takipçilerinin hakkında bildiklerimiz aslında bu geleneğin yani doğa bilgisine bilinçli olarak sayısal, matematiksel bir temel bulmaya çalışan ilk teorisyenler olmalarıdır. Bu onları bilim

adına çok büyük öneme sahip bir gelişmenin başına yerleştirir. Ancak Lloyd’a göre başarılarını bir perspektife oturtmak için iki şey eklenmelidir. Bunlardan ilki Pythagorasçılarının yalnızca fenomenin biçimsel yapısının sayılarla ifade edilebilir olduğuna değil, aynı zamanda şeylerin (nesnelerin) sayılardan oluştuğuna da inanmalarıdır. Birçoğu şeylerin sayılardan oluştuğunu varsayıyordu, sayıların kendileri ise somut maddi nesneler olarak düşünülüyordu.

İkincisi ise Pythagorasçıların sayılar ve şeyler arasında bulduklarını iddia ettikleri benzerliklerin çoğu oldukça şaşırtıcı ve tesadüfi şeylerdi. Yani adaleti dört sayısıyla, evliliği beş sayısıyla, fırsatı yedi sayısıyla eşleştirmişlerdi (Lloyd, 2022:59). Bu gerçekten anlamsız ve saçma bir şeydi, zaten Aristoteles de bu durumu eleştirmiştir. Açıktır ki sayısal oranların araştırılması, müzikal armonilerin analizi ve matematiğin kendisi gibi alanlarda verimli olsa da Pythagoras daha çok geliş güzel bir sayı mistisizmine yol açmış gibidir.

Yine Lloyd’un fikrine göre Aristoteles’in Pythagorasçılar tarafından sayıların gelişigüzel şekillendirilmesine ilişkin verdiği örneklerden biri astronomidir ve bu alandaki söylentilerin daha detaylı bir incelemeyi hak ettiğini düşünür. Bu alanda da dini ve etik güdülerden çok etkilendiler. Tüm gökyüzünün “bir müzikal armoni ve bir sayı” olduğuna inanıyorlardı ve kürelerin uyumu konusundaki meşhur doktrinlerine göre gök cisimlerinin hareketleri duyulamayan sesler üretti. Ruh aynı zamanda bir harmonia veya uyum olarak tasvir edildi ve onun refahı, tıpkı dünya düzeni veya kozmos’un kendisi gibi düzenli ve iyi davranışlı olmasına bağlıdır (Lloyd, 2022:60, 61).

Lloyd’un söylediğine göre genellikle erken dönem Pythagoras geleneğini temsil ettiği düşünülen bir doktrine göre dünya evrenin merkezindedir ve çekirdeğinde “Hestia”⁶⁰ adı verilen devamlı yanan ateşli bir ocak vardır. Ancak bazı Aristoteles sonrası kaynaklar tarafından İ.Ö. 5. Yüzyılda yaşamış olan Pythagorasçı Krotonlu Philolaus’a atfedilen ikinci bir teorinin varlığı da ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu iddiaya göre merkezdeki ateş olan Hestia yeryüzünün içinde değil ayrı bir cisimdir ve dünyanın kendisi de diğer gök cisimleri, gezegenler, Güneş ve Ay gibi onun etrafında dönüyormuş gibi hayal edilir (Lloyd, 2022:61).

Bu açıklama doğal olarak aklımıza aklına güneş merkezli evren anlayışımızın mimarı Kopernikus’u getirir. Kopernikus’tan önce bir tek Aristarkhos’ta⁶¹ bir benzerini görebileceğimiz bu düşüncenin arkasında acaba gerçekten Pythagorasçılar mı var? Bu soruyu sormadan

⁶⁰ Rhea ile Kronos’un kızı olan Hestia, Zeus’un en büyük kız kardeşidir. Olimpos’taki tanrıların en kibarı olarak bilinen Hestia, aile tanrıçasıdır, bu yüzden günlük ev hayatında önemli bir yere sahiptir. Hiçbir mitolojik anlatımda yer almadığı gibi, Antik Yunan’da ona adanan tapınakları da olmamıştır. Olimpos’ta yanan kutsal ateş ve dünyadaki yanan her ocak onun kutsal mekânı sayılır. Betimlemelerde genellikle ocakta yanan ateşi bekleyen bir tanrıça olarak resmedilir.

⁶¹ Aristarkhos İ.Ö. 310 – İ.Ö. 230, Yunan gökbilimci ve matematikçidir. Sisam adasında doğdu. Evrenin merkezine dünyayı değil de güneşi koyan güneş merkezli inancının bilinen ilk savunucularındandır ayrıca Pythagoras’tan ve Philolaos’dan etkilendi.

geçemezdik. Ancak Pythagorasçılarının öğretileri konusundaki tutumları göz önüne alındığında bu durumun sağlıklı bir şekilde aydınlatılması pek olanaklı görünmemektedir. Ancak antik dönemde ister Pythagoras’a ister Philalos’a veya Aristarkhos’a ait olsun bu kadar teknolojik donanımdan yoksun bir dönemde sadece gözlem yaparak güneşin evrenin merkezinde olabileceği düşüncesi dahi çok önemli bir gelişme olarak önümüzde durmaktadır.

Ancak Lloyd’a göre bu ne güneş merkezli, ne de yer merkezlidir. Merkez gözle görülemez bir ateştir, ikinci bir görünmez cismin, yani yerin altındaki merkezi ateşi çevreleyen “karşıt-dünyanın” ortaya çıkmasıyla teori daha da karmaşık bir hale gelir.

Bu açılardan bakıldığında Pythagoras ve Pythagorasçılarının antik dünyanın en gizemli kişilikleri olduğunu düşünebiliriz. Hali hazırda zaten ciddi bir kaynak sıkıntısı çeken eski çağ felsefesi özellikle Pythagorasçılarının sessizlik yemini ile dönemin aydınlatılması daha da zorlaşmıştır.

Pythagoras’tan sonra Sokrates öncesi dönemin tek din reformcusu Ksenophanes’i inceleyeceğiz. Çoğu akademisyen ve antik çağ yazarları Ksenophanes’i bir filozof olarak dahi değerlendirmez. Görüşleri ile aynı zamanda Elea okulunun da temsilcisi olduğu söylenen Ksenophanes ilk çağ filozofları içerisinde ve özellikle ilk dönem Hristiyan teologları arasında da etkili olmuştur.

1.5. Ksenophanes Şair Mi Filozof Mu?

Ksenophanes antik Yunan felsefesi geleneğinin Anaksimenes ile birlikte felsefi yönü en çok eleştirilen düşünür kişilerinden biridir. Onun enteresan bakış açısı ve radikal dinsel düşünceleri onu bir din devrimcisi ve reformisti gözü ile algılamamızı ve tanımamızı sağlamıştır. Jonathan Barnes onunla ilgili yazdığı yazısına, “Kolophonlu Ksenophanes dört köşeli bir adamdı, ilgi alanlarının genişliği, düşüncelerinin derinliği ve ömrünün uzunluğuyla dikkat çekiyordu. O bir şair ve ünlü bir hicivci, bilgili ve çok yönlü bir bilge ve hatırı sayılır bir filozoftu” diye başlar (Barnes, 1979:63). Ksenophanes pek çok açıdan bizi şaşırtan ve hayrete düşüren bir antik dönem portresidir. Kendisi meşhur Elea Okulu’nun fikir babası olmakla anılırken bir yandan da fikirlerinin felsefi olup olmadığı akademik dünya tarafından sıklıkla tartışılmaktadır. Onun olaylara bakış açısı ve algısı sanki düşünce, yaradılış ve oluş konularından ziyade daha çok toplumsal ve reformist bir özellik taşır.

Çağdaş düşünürlerden özellikle Karl Popper’ın onun hakkındaki düşünceleri son derece ilginç ve sıra dışıdır. Popper, onu bırakın filozof olmamayı ilk çağ filozoflarının piri sayar. Hatta daha ileri giderek ilkçağ filozoflarının çoğunun, hemen hepsinin trajik ve umutsuz bir

bunalımın altında çabaladığını, bir tek yükünü cesaretle taşıyan tek-tanrı Ksenophanes'in farklı olduğunu söyler (Popper, 2013:195). Popper'a göre görece düşünce bağımsızlığına yol açan en önemli mesleklerden birisi gezgin ozanlıktır. Bunların içerisinde ilerici Ksenophanes ilk sırada yer almış (Popper, 2013:277). Popper'ın Ksenophanes'e karşı olan bu ilgisinin ve onu eşsiz görmesinin arkasındaki bakış açısını görebilmemizin ondan kalan fragmanların oldukça sınırlı olduğu düşünülürse daha çok rölatif bir sempati olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ksenophanes de bizim göremediğimiz ancak Popper'ın gördüğü çok sıra dışı şeyler olsa gerek. Ancak görüşleri ve bakış açısı ile deyim yerindeyse ilkçağ filozofları geleneği içerisinde kendini bir şekilde geleneğin içine sıkıştırmış olan Ksenophanes daha detaylı bir tanıtılmayı ziyadesiyle hak etmektedir.

İlkçağ filozoflarının çoğunluğunun zengin ailelerden olduğu düşünülürse o bu ezberi bozan varlıklı olmayan, fakir bir temsilcidir. Mal varlığının çok olmadığı ve ailesinin zengin olmadığı bilinmektedir. Gezgin bir karaktere sahip olan Ksenophanes şair yönü ağır basan bir düşünürdü. Ksenophanes dönemin din anlayışına yani tanrılarla dalga geçen ve onları arsız gibi gösteren Homeros ve Hesiodos'un tanrı anlayışına savaş açmıştı. Onun asıl amacı yerleşik inançların bu tanrı ve tanrıça anlayışı yerine daha ahlaki ve tutarlı bir inanç getirmek olduğunu söyleyebiliriz. Bu eleştirileri neredeyse ölümünden 150 yıl sonra bir kere daha sadece Sokrates'te görebilmekteyiz. Bu cesur kişilik bize arkaik dünyadan deyim yerindeyse Guardino Bruno gibi seslenmektedir. Popper'ın da söylediği gibi o gezici bir ozandı, bir din eleştirmeni ve reformistti. Elea Okulu'nun fikir babası ve Parmenides'in öğretmeni olduğu söylenir. Miletoslu filozoflar gibi dönemin moda sorunları ile ilgilenmemiştir. Ksenophanes de diğer ilk çağ filozofları gibi ülkemizde pek ilgi görmemiş ve gölgede kalmış bir kişiliktir. Şimdi bu gölgeye biraz ışık tutalım ve Ksenophanes'i daha yakından tanımaya çalışalım.

Ksenophanes Diogenes Laertios'un söylediğine göre Orthomenes'in oğlu ve Kolophonludur⁶². Yurdundan sürgün edilen Ksenophanes Sicilya da Zankle ve Katane'de yaşadı. Destan vezninde eserler yazan Ksenophanes Hesiodos ve Homeros'un karşı tanrılar hakkında söylediklerine karşı alay eden Elegeia⁶³ ve İambler⁶⁴ yazdı. Ayrıca kendi şiirlerini kendisi

⁶² İzmir'in, Menderes İlçesi, Değirmendere ve Çamönü köyleri arasında yer alan antik kent

⁶³ Elegeia VII. Yüzyılda ortaya çıkan ve lirik şiirin en eski biçimlerinden biri olan Elegeia, dil ve şekil bakımından epos'a yani destana benzer. Zaten elegeia, epostaki heksameton mısraya pentametron şeklinde bir mısra daha eklenmesi ile oluşmuştur. Daha fazla bilgi için Bknz. Güler Çelgin, "Eski Yunan Edebiyatı"

⁶⁴ Elegeia ve İambos İyonya bölgesi Lirik şiir türleridir: Elegeia, flavta eşliğinde söylenen şiirdir, yarı şarkı yarı okumadır. Bir mısra heksameter, bir mısra pentameter olan sıralardan katışık bir şiir çeşididir. Elegeia ilkin İyonya'da doğmuştur. Ele aldığı konular; savaş, yas, insan ve hayat üzerinde düşüncelerdir. İambos ise şarkı olmaktan çıkmış konuşmaya en yakın bir şiir türüdür. Yunanların konuşma diline en uygun dedikleri İambos vezni halk edebiyatından gelme bir vezindir. Yaşamın kaba ve bayağı yanını ortaya koyar. İamboslar destan, dil ve vezin geleneği tümüyle kırılmış olan ve yerine günlük konuşma diliyle yazılmış konusu çoğu zaman günlük hayattan alınmış bir şiir meydana gelmiştir.

okumuştur. Thales ile Pythagoras'ın düşüncelerine karşı çıkan Ksenophanes Epimenides'i de eleştirmiştir (Laertios, 2007: 428).

Yine Diogenes Laertios onun için “kaygılarını Yunanistan boyunca oraya buraya taşıyalı 67 yıl olmuştu” der. Büyük kaygıları ve gizemleri olan Ksenophanes için Diogenes Laertios yine onun evrende dört öge olduğunu söylediğini belirtir: Ona göre sayısız dünyalar vardır, ama bunlar değişmez. Bulutların oluşması, güneşten çıkan buharın yükselip onları dıştan saran hava katmanına kaldırılması vasıtasıyla gerçekleşir. Tanrının özü küre biçimlidir ve insana benzer hiçbir tarafı yoktur; baştan aşağı göz, baştan aşağı kulaktır, soluk almaz, tümünden akıldır, düşüncedir ve sonsuzdur. Var olan her şeyin elbet yok olacağını ve ruhun soluk olduğuna ilk dikkat çeken de odur (Hippolytos, 2016:49).

Görüldüğü üzere aslında Diogenes Laertios'tan bize ulaşan bu metinde Ksenophanes'in din devrimcisi olmasının yanında Miletos okulunun meteorolojik kaygılarını da sürdürdüğünü sezinlemekteyiz. Bulutların oluşmasına getirmek istediği açıklama kanımızca başka ne türlü yorumlanabilir. Güneşin, bulutların ve rüzgârların nasıl oluştuğu fikri hala İyonya gündemini meşgul etmektedir. Ksenophanes de diğer Yunan filozofları gibi çok yönlü bir filozoftu, ancak diğer filozoflar felsefenin yanına astronomiyi, matematiği, siyaseti veya başka bilimleri koyarken o din anlayışında bir muhalif olma yolunu seçmiştir. Tanrıların şekline dair olan antropomorfik bakış açısına yeni bir alternatif getirdiğine tanık oluyoruz. Bu tavır Tanrıları daha saygıyla anma, cinsel hikâyelerden arındırma ve neredeyse hepsini tek elde toplama kaygısı güttüğü şeklinde de yorumlanabilir. Semavi dinlerin tanrı anlayışına oldukça yakın olan bu tanrı tanımı felsefe tarihçilerinin ilgisini çekmiş oldukça ilginç yorumlar yapılmış ve ona İ.S. I. ve II. yüzyıllarda ilk Hristiyanlar tarafından övgüler yazılmıştır. O neredeyse tanrının her yerde var olduğunu onun göz, kulak, akıl, soluk olarak her yerde gezindiğini söylemesi tek tanrı inancına davetiye çıkarır niteliktedir. Tanrının özünün küre biçimli olduğunu düşünmesinin dönemin bir filozof geleneği olduğu kanısındayız. Var olan her şeyin yok olacağı gözleminin arkasında ne gibi bir niyetinin olduğu tam açıklığıyla kavranılamasa da, ruhun soluk olduğu düşüncesinin ilkin ona ait olduğu söylenilebilir.

Daha sonra Diogenes Laertios onun için ayırdığı küçük bölümünde onun bunca çok nesnenin akıldan aşağı olduğunu bildirir. Akabinde onun her filozofta gördüğümüz gibi küçük aforizmalarına yer vererek ona ait olan bölümü bitirir. Tiranlarla karşılaşmalarımız ya olabildiğince az, ya da olabildiğince hoş olmalıdır der (Diogenes Laertios, 2010:428). Bu sözü onun siyasi açıdan Tiranlara pek de hoş bakmadığının bir işareti gibidir, ancak bu cümle iyi Tiranlarında var olduğuna inandığı şeklinde yorumlanabilir. Onun İ.Ö. 590-500 arası bir dönemde yaşadığını kabul edersek demokrasiye oldukça yabancı olduğunu düşünebiliriz. Antik Yunanlar

demokrasi uygulamasına İ.Ö. 509 yılında Kleisthenes ile geçmişlerdir. Arkaik ve klasik dönemlerin genel yönetim anlayışları Tiranlık olarak kabul edilir. Bu tiranlar iyi olabildikleri gibi kötü de olabiliyorlardı. İ.Ö. 607 yılları civarında doğduğu söylenen Peisistratos yine İ.Ö. 527 yılında ölmüştür. Kabaca Ksenophanes ile aynı zaman diliminde yaşamıştır. Peisistratos'un iyi tiranlığını Ksenophanes'in duymamış olmasının imkânı olmadığı kanısındayız. İyon asıllı Atinalıların başına geçen Peisistratos⁶⁵ iyi tirana en güzel örnek olarak gösterilebilir. Onun dönemi o kadar refah ve mutluluk içinde geçmiştir ki, literatürde onun dönemine Kronos çağı adı verilir. Ancak çocukları Hipparkhos ve Hippias onun kadar faydalı olamamışlardır.

Yine Diogenes Laertios'un vermiş olduğu sağlam olmayan bir bilgiye göre kendisi köle olarak satılmış ancak onu Pythagorasçı Parmeniskos ve Orestades kurtarmıştır.

Miletos'un çöküşünden önceki kuşaklar boyunca İyonya biliminin tohumlarının Samoslu Pythagoras ve Kolophonlu Ksenophanes tarafından deniz yoluyla batıya taşındığı söylenir. Pythagoras ve Ksenophanes farklı kişiliklere ve görüşlere sahip olmalarına rağmen her ikisinin de fikirlerinin kaynağında Anaksimandros vardır. İ.Ö. 540 yılında Medler bölgeyi işgal etmeye başladığında zorunlu bir yolculuğa çıkan Ksenophanes Sicilya, Malta ve Mısır topraklarını gezdikten sonra Lukanya⁶⁶ kıyılarındaki Elea⁶⁷, da Paestum⁶⁸ yakınlarında bir yere yerleşmiştir (Capelle, 1994: 97,98). Onun herhangi bir ekole veya okula bağlı kalmadan kendi başına özgür yaşam tarzı yeni deneyimler kazanmasına, her şeyi rahat bir şekilde beklentisiz eleştirebilmesine, fikirleri eleştiri süzgecinden geçirebilmesine ve bağımsız bir şekilde düşünebilmesine neden olur. Ksenophanes'in bu türlü yaşam şekli onun geleneklerden bağımsız olgun bir bilinçte geliştirmesine vesile olur. Ayrıca Presokratik filozoflar zinciri içerisinde Pythagoras ve Ksenophanes en gezici iki filozoftur. Bu gezginlikleri neticesinde kendilerinden önceki azda olsa felsefi ve bilimsel birikim farklı yerlerde dolaşım imkânı bulmuştur. Bu durum tabi ki Yunanca konuşulan topraklarla sınırlıdır.

Onun öğretilerine ve evren görüşüne geçecek olursak yine en eski ve mecburi kaynaklarımızdan biri olan Aristoteles'in Metafizikine ve onun emrivaki fikirlerine bakmak

⁶⁵ Peisistratos 'un yaşamının ilk yılları hakkında fazla şey bilmiyoruz. Yasa koyucu Solon' un kuzeni belki de sevgilisi olan Peisistratos, göz kamaştırıcı bir yakışıklılığa sahipti. Onun iktidar arzusunu da ilk olarak Solon fark etmişti. İ.Ö. 560'larda Peisistratos, komşu Megara şehriyle savaşta Atinalıların başına geçti. Kazandığı zaferle popülerliği daha da artınca, Atina Tyrannos'u (yani hükümdarı – Tiran) olmak için girişimde bulundu. Tam üç kere Tiran olan Peisistratos Uzlaştırıcı tutumu, imar çalışmaları ve halk'ın güvenini kazanmaya verdiği önem sayesinde iyi kalpli, sevecen ve bağışlayıcı biri, bir tirandan ziyade bir yurttaş olarak takdir topladı.

⁶⁶ Tiren Denizi'nden Taranto Körfezi'ne kadar uzanan, Güney İtalya'nın antik dönem kıyılarına verilen addır.

⁶⁷ Elea İtalya'nın batı kıyılarında yer alan Alento Irmağı'nın denize döküldüğü yerde kurulan bir Yunan kolonisi olan kenttir.

⁶⁸ Paestum Güney İtalyada Tiren sahilinde yer alan önemli bir antik Yunan şehridir. Paestum kalıntıları, Dor tapınakları yapımı döneminden, İ.Ö. 600'den 450'ye kadar uzanan, çok iyi bir şekilde korunmuş olan üç antik tapınağı ile ünlüdür. Kent surları ve amfiteyatrosu büyük ölçüde bozulmamıştır. 1998 yılında Dünya Mirası olarak ilan edilmiştir.

durumundayız. Aristoteles Metafizik kitabında bir konunun ortasındaiken aniden Ksenophanes'i olayın içerisine dâhil eder. Bunun sebebinin muhtemelen Aristoteles'in Ksenophanes'i fazlaca küçümsemesinden fizik⁶⁹'e (doğa) ilişkin bir görüşünün olmamasından dolayı kaynaklandığı düşünülür. Onun özellikle Homerosçu ve Hesiodosçu Antropomorphik tanrı anlayışına olan muhalefedinin önemi Aristoteles tarafından da yeterince kavranmadığı düşüncesindeyiz.

Aristoteles Metafizik kitabının 986a bölümü ve 986b bölümlerinde Pythagorasçıların evreni sayılar ve müzikal görüşleri ile açıkladığından söz eder, 10 sayısının mükemmel olmasından dolayı görünen gök cisimlerinin 9 tane olması nedeniyle karşı yeri icat ettiklerini yazar. Daha sonra sayıların kökenine değinen Aristoteles çift olanların da bir olandan çıktığını söyleyerek devam eder. Daha sonra bir olanın Parmenides ve Melissos açısından formel ve maddi bakımdan iki farklı bakış açısı ile değerlendirildiğini vurgulayıp Parmenides'in evreni sonlu, Melissos'un onun sonsuz olduğunu söylediği sonucuna götürür. Daha sonra birden Ksenophanes'i bunu savunanların en eskisi olarak devreye sokar ve onun bu konuda her hangi bir şey söylemediğini ve bu nedenlerden hiçbirinin doğasını anlamadığı konusunda onu suçlar. Daha sonra kendini ele vererek onun (Ksenophanes) bakışlarını maddi evrenin bütünü üzerinde gezdirerek "Bir" olanın tanrı olduğunu söylediğini dile getirir. Daha sonra Ksenophanes'in ve Melissos'un kaba tasavvurlara sahip oldukları için ciddiye alınmamaları gerektiğini düşünür. (Aristoteles, 2010:104,105). Biz bu noktada Aristoteles'in neden Ksenophanes'i böyle bir tartışmanın muhatabı yaptığını anlayamadık, çünkü Ksenophanes'in her ne kadar Parmenides'in öğrencisi olduğu söylene de onun doğa (physis) olayları ile çok yakından ilgilendiğini söyleyemeyiz. O bir din reformcusu ve devrimcisiydi. Mevcut Yunan inançlarının gayri ahlaki tavrına karşı cephe alıp onu daha ahlaki bir zemine oturtmaya çalışmaktaydı. Bizce Aristoteles bu noktada Ksenophanesi yanlış bir kulvarda değerlendirmiş ve yorumlamış gibidir.

Sextus Empiricus, İ.Ö. 210-160 yılları arasında Antik Yunan'da yaşamış bir Romalı hekim ve filozoftur. Onun yazmış olduğu "Pyrrhonculuğun Esasları" adlı eserde bize Ksenophanes hakkında bazı bilgiler verir ve alıntılar yapar. Özellikle onun tanrının birliğine ve tekliğine karşı olan inancı vurgulanır. Bu noktayı özellikle ilk Hristiyanlarında çok sevdiğini belirtmiştik. Şimdi özellikle Ksenophanes'in Sextus Empiricus vasıtası ile erken Hristiyanlara fikirlerinin nasıl sevimli ve hoş gelecek şekilde aktarıldığını inceleyelim.

Ksenophanes diğerlerinin ön kabullerine katılmıyordu, ona göre her şey birdir. Tanrı her şeyin dâhil olduğu birliktir ve küreseldir, kayıtsızdır, değişmezdir ve aklidir (Empiricus,

⁶⁹ Aristoteles'in bakış açısına göre Miletoslular ile başlayan evrenin ana maddesini arama geleneği içerisinde her filozofun bir Arkhesi olması gerektiği düşüncesi ağır basar. Yine Aristoteles'e göre Ksenophanes'in evrene ilişkin yani doğaya ilişkin her hangi bir görüşünün olmaması ve bir Arkhe öne sürmemesi Ksenophanes'i doğal olarak değersiz kılar.

2019:58). Ksenophanes'e göre ana ilkeler iki tanedir, bunlar toprak ve sudur (Empiricus, 2019:149). Özellikle bu iki alıntı kanımızca ilk Hristiyanların neden Ksenophanes'e karşı özel bir ilgilerinin olduğunu ve hepimizin toprak ve sudan geldiği inancını desteklediğini açıkça görmekteyiz. Özellikle dişi ve erkek olarak kabul edilen paganik tanrılar Ksenophanes'te tek elde toplanmaya doğru gitmiştir. O tanrının tek olduğunu, akıl olduğunu, göz olduğunu, duyan olduğunu semavi dinlere müjdeliyor gibidir.

Özellikle Naucratisli Athenaios'un İmparator Marcus Aurelius zamanında yaşadığı düşünülür, en çok 30 kitaptan oluşan ve 1.500'den fazla günümüzde kaybolmuş eserden seçilmiş bölümlerden oluşan derleme kitabı Deipnosophistae ile tanınan Yunan retorikçi ve yazardır. Bu yazarın kitabı "Yemek Sofrası Filozofları" anlamına gelen Deipnosophistae, 15 kitapla günümüze ulaşmıştır. İlk iki kitap ve üçüncü, on birinci ve on beşinci kitabın bölümleri yalnızca özet olarak mevcuttur, ancak bunun dışında çalışma tamamlanmış görünmektedir. Bu, özellikle yemek yemeye ilgili konularda, ama aynı zamanda müzik, şarkılar, danslar, oyunlar, fahişeler ve lüks üzerine de açıklamalar içeren muazzam bir bilgi deposudur. Özellikle yapmış olduğumuz araştırmalarda Athenaios'un kitabının belirli bölümlerinde Ksenophanes'ten bahsettiği görülmektedir.

Athenaios Ksenophanes ile ilgili bilgilere ilkin onun Medlerin yani Perslerin batı Anadolu kıyılarında göründüklerinde kaç yaşındaydın sözü bize coğrafyanın referans aldığı şeylerin hayatı kökten etkileyen olaylar olduğunu göstermektedir. O dönemlerde Yunanların en korkulu düşmanları İranlılardı. Hatta bütün iç ve batı Anadolu Perslerin istilasına altındaydı.

Ateşin başında şunları söylemeli kış günü

Yumuşak bir sedire uzanarak, tok karınla

Tatlı şarap içip leblebi yiyerek:

"Kimsin? Kimlerdensin? Kaç yaşındasın yiğidim?

Kaç yaşındaydın Medler (Med İmparatorluğu) geldiğinde?" (Athenaios, 1859:90).

Yine bir başka metinde Athenaios bize Ksenophanes'in özellikle Yunanların sporculara gereğinden fazla abartılı değer verildiğini ve gereksiz övgüler aldığını belirttiği bir metin oldukça ilginçtir. Yunan dünyasının spor müsabakalarında birinci gelen sporculara ezelden beri göstermiş olduğu derin saygının yersiz ve anlamsız olduğunu söylediği bu devrimci söylem onun gerçekten toplum mühendisliğine kalkıştığının en açık örneğidir.

"Ama eğer biri ayak çabukluğuyla bir zafer kazanırsa

Yâda pentatlonda, Zeus'un mıntıkasında

Olympia'daki Pisa akıntısının yanı başında, yada güreşle

Veya ağırlı yumruk dövüşüyle,

*Ya da serbest dövüş denen korkutucu şeyle,
Hemşerilerine daha şanlı görünecek
Ve yarışmalarda kendisine ön sıralarda yer bulacak
Ve yiyeceği halkın cebinden karşılanacak
Kentten de ailesine yadigâr bırakacağı hediyeler alacak;
At binerek de zafer kazansa bunların hepsini alacak,
Ama benimki kadar değerli olmayacak. Zira kuvvetinden daha iyi
Adamların ya da atların bizim bilgeliğimiz.
Ama bu gelenek özensiz, adil de değil
Kuvveti yeğ tutmak iyi bilgeliğe.
Zira insanlar arasında iyi bir yumruk dövüşçüsü olduğunda
Ya da iyi bir güreşçi olduğunda veya
Çabuk ayaklı biri olduğunda
Bu kişi sayesinde kent daha iyi yönetilen bir yer olmayacak.
Kent ondan pek az memnuniyet duyacak,
Eğer biri Pisa kıyılarında yarışıp zafer kazanırsa;
Sonuçta kentin hazinesini zenginleştirmeyecek” (Athenaios, 1859:662).*

Bu gerçekliğine çok da emin olmadığımız ama çok fazla da alıntılanan fragmanda Ksenophanes’in sporculara karşı toplumun gereksiz övgülerinin eleştirisi ile karşı karşıyayız. Aslında sorunun günümüz dünyasında da karşılığının olduğunu düşünebiliriz. Sporculara baktığımız zaman her birinin çok fazla paralar kazandığını ancak ülke sorunları ve kamu yararına herhangi bir faydalarının olmadığını bugün de söylemek doğrudur. Ksenophanesin doğruluğunun zamana direnen bu muhalefetine hayran olmamak elde değildir. Gerçekten metnin söylediği şeyin doğruluğuna katılmamak elde değildir, ancak Yunan dünyasının o günkü durumu söz konusu olduğunda böyle bir karşı çıkışın makul karşılanmadığını söyleyebiliriz. Ancak Ksenophanes’in önemi ve etkisi aslında bu noktalarda ortaya çıkmaktadır. O toplumun neye ihtiyacı olduğu ve topluma gerçekten yararı dokunacak kişilerin kimlerin olduğu konusunda kafa yormuştur. Ona yakıştırılan toplum mühendisliği sıfatını da oldukça hak etmektedir. Yunanların sorgusuzca övgüler düzdüğü sporcuların aslında düşünüldüğünde toplum yararına aslında pek bir faydalarının olmadığını sadece hayranlık uyandıran sportif başarıları ile boş bir şövenizmi beslediğini daha o günlerden sezmiş gibidir. Gerçekten de bir sporcunun günümüzde dahi sosyal ve kamusal alanda bir faydasının ülke toplumuna olup olmadığını düşünürsek Ksenophanes’in daha o günlerde ne kadar önemli ve toplumsal bir gerçeğe parmak bastığını anlayabiliriz.

Bunun yanında Ksenophanes hakkında kayda değer bilgiler veren bir diğer önemli antik dönem yazarı İskenderiyeli Klement olarak göze çarpmaktadır. Klement'in (İ.S. 150-215) hayatının detaylarına dair kesin bir bilginiz bulunmamaktadır. Kendisi bir Hristiyan olmayı tercih etmiştir. Hristiyan olmasından önce, Yunan felsefesi ve özellikle Platonculuk alanlarında çalışmış olan Klement oldukça donanımlı bir eğitime sahipti. Origenes'in (185-254) öğretmeni olduğu düşünülen Klement'in yazdığı tüm eserlerinde Hristiyanlık ve Yunan kültürü arasındaki bağların ortaya konulması arayışında olduğu görülmektedir. Protrepticus, Paedagogus ve Stromata adları ile eksiksiz olarak günümüze ulaşan üç önemli eseri bulunmaktadır. Stromata bizim dilimize *Kırkyama* olarak geçen eserinde Ksenophanes'e yer yer değinmektedir. Biyografik olarak kırkinci olimpiyat sırasında doğduğunu söyler, bu tarih olimpiyatların İ.Ö. 776 yılında başladığı kabul edilirse Ksenophanes İ.Ö. 616 da doğmuş olması gerekir. Onun ayrıca Dareius ve Kyros zamanına kadar yaşadığı söyleniyor (Klement, 1991:70). Onun bilinen en meşhur açıklamalarından bir tanesi de:

*Ama eğer elleri olsaydı boğaların, atların ve aslanların
Ya da çizebilselerdi elleriyle ve iş bitirebilselerdi insanlar gibi,
Atlar atlara, boğalar da boğalara benzer
tanrı şekilleri çizer ve bedenler yaparlardı,
Her biri kendi vücuduna benzer biçimde*

Ksenophanes bu fragmanda geleneksel antropomorfik tanrı anlayışının eleştirisine devam ederken onu var eden nedenleri de göstermeye çalışmıştır. Bu şekilde yani antropomorfik tanrı anlayışının ortaya çıkışını insanın kendi niteliklerini tanrılara atfetmesi ve içinde bulunduğu kültürü görece bir biçimde tanrısal olana yansıtmasıyla açıklamıştır.

Ancak biz bu konuda aynı fikirde olduğumuzu söyleyemeyiz, bunun sebebi antropomorfik tanrı anlayışının yunanca konuşulan bölgelerde yoğun olmasına rağmen Mezopotamya ve Mısır gibi ülkelerde hayvan benzeri tanrı ve tanrıçaların yoğun olduğunu görmekteyiz. Ksenophanes bu anlayışı ile dini anlamda bir devrim yaratmış gibi görünüyor olabilir. Ancak bu antropomorfik tanrı anlayışının arkasında teolojik anlamda bir devrim olduğu unutulmamalıdır. Yunanların tanrılarını insan benzeri seçmeleri ve insana dair bütün kusur ve meziyetleri tanrılara yüklemeleri aynı zamanda onlara pek çok şey de kazandırmıştır. Gündelik seküler hayat onların yine gündelik insan sorunları üzerinde rahat ve özgürce düşünebileceği, eleştirebileceği hatta zaman zaman alaycı davranabilecekleri bir ortam yarattı.

Antropomorfik tanrı anlayışının aslına bakılırsa Yunan dünyasına olumlu katkıları olmuştur. Biz böyle bir yapıyı başka toplumlarda göremeyiz. Ksenophanes tabi ki yerinde bir devrim ve değişiklik yapmak istemiştir. Kâinatı ve insanları yaratan bu tanrı daha çok saygıyı

hak ediyordu. Bu Homeros ve Hesiodos'un cinsel hikâyelerde onların komik ve gülünç şekillerde hikâye edilmesi Ksenophanes açısından tabi ki kabul edilemezdi. Ancak bunun yanında böyle bir inanç sistemi Yunanlara daha rahat bir sosyal ortam yarattı, tanrı ve tanrıçaları ile zaman zaman alay eden Yunanlar fazla bir dini baskı olmaksızın rahat düşünübilme ortamı da kazanmıştır.

Simplicus Aristoteles'in Fizik kitabına yazdığı şerhlerden bir tanesinde Ksenophanes'i Theophrastus'un dilinden anlatır. Theophrastos, Parmenides'in hocası Kolophonlu Ksenophanes'in ilkeyi, var olanı ya da evreni bir saydığını, onun sınırlı ya da sonsuz ve hareketli ya da durağan olmadığını öne sürdüğünü söylüyor. Ardından bizim de söylediğimiz gibi bu görüşü anımsatmanın doğa felsefesinin değil de, başka bir araştırmanın konusu olduğunu söyler. Ksenophanes nitekim bu Bir'in ve evrenin tanrı olduğunu söyler, bu tanrının bir olduğunu da onun her şeyden güçlü olmasından hareketle gösterdi. Çünkü birden fazla olsaydı hükmetmenin hepsine benzer derecede ait olması gerekirmiş, oysa tanrı her şeyin içinde en hâkim ve en güçlü olandır. Onun doğmamış olduğunu da doğanın (yani oluşanın) ya benzerden ya da benzemezden oluştuğu gerçeğinden hareketle göstermiş. Ancak benzer benzere kayıtsızmış, çünkü benzerin benzerden oluşması ya da onu oluşturmaması hiçbir şekilde uygun değilmiş. Öte yandan benzemezden doğsa, bu, var olanın var olmayandan doğmuş olacağı anlamına gelirmiş, bu şekilde onun doğmamış ve ezeli olduğunu göstermiş.

Ne sınırlı ne sonsuz olması da, bir yandan sonsuzun bir başı, ortası ya da sonu olmaması dolayısıyla bir var olmayan olmasından, diğer yandan da çokluğun birbirini sınırlamaya işaret etmesinden ileri geliyormuş (Simplicius, 2022: 64, 69, 70). Görüldüğü üzere Ksenophanes'de bir tek tanrı mühendisliğinin ve tasarımının varlığını görmekteyiz.

Son olarak harekete şöyle bir açıklama getirir: Aşağı yukarı aynı şekilde hareket ve durağanlığı da yok sayarmış, nitekim hareketsiz olan var olmayanmış, çünkü ne başka bir şey ona doğru gidebilirmiş ne de o başka bir şeye. Öte yandan, birden fazla olan şeyler hareket edermiş, çünkü bir şey başka bir şeyle yer değiştirirmiş, dolayısıyla aynı yerde kalır ve hareket etmezmiş. Hareketin zıddı bir durum olarak duradurduğunu değil, onun hem hareket hem durağanlıktan yoksun olma anlamında duradurduğunu kastediyormuş.

Ksenophanes Presokratik gelenek içerisinde Pythagoras ile birlikte en ilgi çekici kişiliklerinden bir tanesidir. Hatta Ksenophanes şiirlerinden bir tanesinde Pythagoras'ın eziyet edilen bir köpek yavrusunun yanından geçerken içi sızlamış ve şu sözleri söylemiştir: “Durun dövmeysin, çünkü o aslında bir dostun ruhu, çığlık atarken sesinden tanıdım” der. Pythagoras'taki çok yönlülüğün getirdiği kafa karışıklığının bir benzeri de Ksenophanes'te sezilir gibidir. Ksenophanes varlıkla ilgilenmiş ancak ilgilenmemiş gibi, oluş ve bozuluşla ilgilenmiş sanki

ilgilenmemiş gibi bir izlenim vermektedir. Ancak bize kalan fragmanlardan onun yeni bir tanrı tasarımına giriştiğini rahatça görebilmekteyiz. Onun bu tek tanrıyı işaretini Parmenides gözden kaçırmamış ve onu Elea geleneği ile zenginleştirecektir. Fikirleri ile Elea Okulu'nun da kurucusu olduğu söylenen Ksenophanes hakkında da elimizde yeterli veri bulunmamaktadır.

Onun bir filozof olmadığını söylemek bizce ona karşı bir haksızlık olurdu. Yunanların özellikle Homeros ve Hesiodos'un tanrı ve tanrıçalara karşı olan alaycı tavırları onu daha üstün bir yaratıcı fikrine götürdü. Parmenides'in Bir (hen) fikrinin temellerini attı. Bu da onu Presokratik felsefenin en önemli filozoflarından bir tanesi olan Parmenides'in hocası yapar. Haliyle Ksenophanes'in bu devrimci fikirlerinin Parmenides'in fikirlerinin oluşmasında öncü olduğunu söylemek yanlış bir söylem olmaz. O hem şair tarafıyla hem de filozof yanıyle Sokrates öncesi filozofların en önemlilerinden bir tanesi olarak tarihteki yerini korumaktadır.

Bir sonraki filozofumuz toplumun pek anlayamadığı ve hatta çok da sevemediği karanlık lakaplı Herakleitos'tur. Onunla birlikte düşünce tarihinin ilk çatışması yaşanacaktır. O Presokratik geleneğin materyalist yanına bir de oluş düşüncesini ekler ve değişmeyi felsefenin gündemine koyar. Şimdi Herakleitos'u inceleyelim.

1.6. Herakleitos'un Karanlığı

Presokratik filozoflar arasında en ilginç ve en sıra dışısı diye bir liste yapılacak olsa Ephesoslu Herakleitos *Ἡράκλειτος ὁ Εφέσιος*, ilk sırayı alırdı. Lakabında bize verdiği mesajdan anladığımız kadarı ile bu karanlık filozof kendine has düşüncelerinin derinliği ve zor kavranılmasından dolayı kendini halka karşı karartmıştır. Bu lakabı kendine halk verir, sebebi fikirlerinin anlaşılmasının ve kavranmasının zor olmasından kaynaklanır. Fikirlerinin sıra dışılığı ve seçkin bir zümreye hitap etmesi modern filozoflardan Frederich Nietzsche ve Arthur Schopenhauer'un dahi ona sempati beslemesine sebep olmuştur. Onun oluşa ilişkin fikirleri ve değişim konusundaki düşünceleri binyıllardır insanları etkilemiştir. Ona göre değişmeyen tek şey değişimin kendisidir, bunu zaten meşhur aforizması "bir ırmakta bir kez yıkanabilirsiniz" deyişi ile temellendirmiştir. Doğadaki akışı ve değişimi anlatabilmek adına iyi bir örnek olan akış örneği dillere dolanmış ve yıllar içerisinde geçerek günümüze kadar tanınırlığını sürdürmüştür, çünkü ona göre her şey akar (*πάντα ῥεῖ*).

Ephesoslu Herakleitos, Blosson'un ya da, kimilerine göre Herakon adında birinin oğluydu. "Blosson'un oğlu Herakleitos'un, tiran Melancomas'ın gücünü bir kenara iterek Kral Darius'tan gelen "Pers diyarını ziyaret et" daveti ile de alay ettiği söylenir (Clement, 2005:72).

Ona göre çok bilgi insanı akıllı yapmazdı, yapsaydı Hesiodos'u, Pythagoras'ı, Ksenophanes'i ve Hekataios'u akıllı yapardı. Ona göre bilgelik tek idi ve önemli olan da tüm dünyayı

her yerde yöneten düşünceyi bilmektir (Diogenes Laertios, 2007:422). Krallar soyundan bir aristokrat olan Herakleitos tahtı istemez ve kardeşine devredip kendini doğaya bırakır. Aslında onun amacı dünyayı her yerde yöneten evrensel düşünceyi anlayabilmektir. Her zaman da anlaşılmaz yazdığı doğru değildir der Diogenes Laertios, bazen de o kadar açık ve parlak yazar ki, en kalın kafalı insan bile onu kolayca anlar ve ruhunun yükseldiğini hisseder (Diogenes Laertios, 2007:424). Onun öğretilerine geçmeden önce birkaç konuyu açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır.

Burnet “*Erken Yunan Felsefesi*” adlı eserinin Herakleitos bölümünde antik kaynaklardan Hippolytos’un “Eski Heretiklerin Çürütülmesi” adlı eserinde Thales, Pythagoras, Herakleitos ve Empedokles’e ayırdığı ilk dört bölüm için çok nitelikli bir özetten değil ama çoğunlukla uydurma anektod ve özdeyişlerden oluşan bir yaşam öyküsü düzenlediğinden bahseder (Burnet, 2013:109). Karşımıza çıkan bir diğer önemli güçlükse Diogenes Laertios tarafından sözü edilen Herakleitos yorumcularının çoğunun Stoacı olmasıdır. Bu durumda şöyle iki zorlukla karşı karşıya bulumaktayız, antik dönem kaynakları abartılı ve doğru olmayan bilgilerle dolu ve özellikle Herakleitos ve Pythagoras filozofları müridlerinin abartmalarından dolayı yanlış bir bilgi örtüsü ile örülmüştür. Özellikle stoacı filozofların Herakleitos’a bakış açıları çok farklıdır, Sokrates öncesi filozoflardan Herakleitos’a o kadar büyük bir saygı duyarlar ki, onu aynı zamanda filozofların en büyüğü olarak gördükleri için Herakleitos fragmanları oldukça tartışmalıdır.

Bir diğer nokta ise Sextus Empiricus’un “*Pyrrhonculuğun Esasları*” adlı çalışmasında kuşkucu felsefenin Herakleitos felsefesinden farkını açıklamak gibi bir zorunluluğa girmesidir. Buda aklımıza şöyle bir çıkarımı getiriyor: kuşkucularında onun felsefesinden etkilendiği izlenimi vermesidir. Empiricus: “Herakleitos’un belirsiz meselelerde dogmatik iddialar ortaya koyduğunu ancak kuşkucuların böyle davranmadığını söyler. Ainesidemos ve takipçilerinin sık tekrarladığına göre kuşkucu öğretisi Herakleitos’un felsefesinin yolundan gidermiş. Karşıtların aynı yere vardığı ilkesi aynı yere vardığının görüldüğü düşüncesi ile uyumluymuş, buna bağlı olarak kuşkucular karşıtların aynı yere vardığını söylediği için Herakleitosçular da bu noktadan hareket ile aynı görüşü savunurlarmış” (Empiricus, 2019:53)⁷⁰. Görüldüğü üzere Herakleitos’a kadar hiçbir filozof ciddi anlamda fikirleri bu kadar sahiplenilip belli gruplarca benimsenmemişti⁷¹. Bu noktada gerçek Herakleitos’u eklentilerinden sıyrıp tüm gerçekliği ile görebilmek

⁷⁰ Empiricus daha sonra kuşkucu felsefeyi aklamak adına şöyle devam eder: Aslında Kuşkucu felsefe Herakleitos felsefesine onay verecek bir düşünce yapısı içermez, aksine ona karşı çıkar. Aksine Kuşkucular Herakleitos tarafından kesin birer iddia olarak sunulan inançların hepsini kınar. Örneğin son derece tartışmalı bir konu olan “evrensel yangın” meselesidir. Karşıtların aynı yere vardığı düşüncesine, bir başka deyişle dogmatik kesinlikle düşünlünen her Herakleitosçu düşünceye karşı çıkar, anlamıyorum ve bir sonuca varamıyorum der. Daha fazla bilgi için bkz. Sextus Empiricus “Pyrrhonculuğun Esasları” syf 53, 54.

⁷¹ Bu noktada tek istisna Pythagoras ve mirasçıları düşünülebilir. Ancak onlar daha çok sayılar ve matematiksel, müzikal evrensel harmoni üzerinde durduklarından dolayı, düşünce dünyasında Herakleitos kadar

son derece zor görünmektedir. Biz bu noktalarda hem abartıya kaçılmış bilgileri ayıklamakta, hem de konu üzerinde genelin kabul ettiği bilgileri okuyucuya vermekte gerekli gayreti göstereceğiz.

İlk olarak basit bir şekilde Herakleitos'un felsefesi bize neyi söylüyor onu anlamaya çalışalım ve ona kadar gelen filozoflar zinciri içerisinde neyi farklı yapabilmiş veya felsefi düşünüşe ne gibi farklılıklar katmış incelemeye çalışalım.

Herakleitos öğretisini basitçe ele alacak olur isek aslında kendisinden önceki Miletoslu filozofların kaygılarından başka bir şeyin peşine düştüğünü göremeyiz. O da diğer filozoflar gibi evrenin ana maddesi sorunu ile ilgilenmiş ve arkhe nedir diye sormuştur. Ancak onun farkı soruya verdiği cevabın kapsamı, yani mahiyeti ve bilimselliğe çok yakın oluşunda yatmaktadır. O kuramsal anlamda hem kozmolojik, hem epistemolojik hem ontolojik hem de ahlaki felsefenin yolunu açmıştır diyebiliriz. Hatta düşünce tarihindeki ilk fikri çatışmanın baş aktörlerinden biridir⁷². Ona göre her şey ateşten olmuştur ve yine onda çözülür. Ateş bir ögedir, her şey seyrelme ve sıkışma yoluyla ateşin değişiminden oluşur. Ona göre sonsuz yaşam boyunca dönüşümlü olarak ve belirli aralıklarla ateşten doğar ve yine ateşte yanar ve bu yazgıya göre olur. Karşıtlar arasında oluşuma götürene savaş veya kavga, yanmaya götürene ise uyum ve barış denir (Diogenes Laertios, 2007:426) Herakleitos'a göre ateş sıkılaşıp suyu meydana getirir, suda katılaşıp toprağı meydana getirir. Biz bu zıtlıklar arasındaki seyrelme ve yoğunlaşma fikrine Miletos Okulu'ndan aşınayız. Ateş farklı bir arkhe olabilir, ancak temelde sorun yine evrenin ana maddesine açıklık getirmek olduğundan Herakleitos'u nasıl anlamalıyız? Yoksa şu ana kadar yanlış mı anladık?

Daniel Graham kitabının Herakleitos ile ilgili bölümüne şöyle bir giriş ile başlar: "Erken İyonyalı filozoflarından Herakleitos sınıflandırmak ve değerlendirmek son derece zordur". Radikal olarak bu İyonyalı filozof sadece İyonya'nın geleneklerini değil, aynı zamanda mevcut düzeni eleştirmesi, mantık yasalarını da kritize etmesi açısından son derece önemlidir. O, ya çok geleneksel veya çok radikal bir filozoftur" (Graham, 2006:113). Graham'ın böyle düşünmesi gayet doğaldır çünkü Herakleitos gerçekten öyledir. Ateş'i arkhe yapması ile Miletos Okulu geleneğini devam ettirir. Logos ile evrenin bir aklı olduğunu ortaya koyar. Değişim fikri ile felsefe tarihine yeni bir alan açar. Tüm bu özellikleri ile Herakleitos'u gerçekten bir sınıflandırmaya tabi tutmak pek mümkün görünmemektedir.

hırpalanmamışlardır diyebiliriz. Kanımızca Herakleitos'un bu kadar takipçi kitlesi oluşturmamasının sebebi bir varlığın arayışı yerine sürekli devam eden ve savaş halinde olan oluş fikrini ortaya atmasından kaynaklanmaktadır.

⁷² Herakleitos ve Parmenides düşünce tarihinde oluş konusunda tartışmaya giren ilk filozoflardır. Herakleitos "her şey akar" değişmeyen tek şey değişimin kendisidir derken, Parmenides değişimin olmadığını, durağanlığın olduğunu ve algımızın bizi yanılttığını söyler.

Beraberinde Guthrie'nin bu konudaki düşüncesini de ele alacak olursak: "Herakleitos'un düşüncesini tartışmak kendine özgü güçlükleri beraberinde getirmektedir, o eski çağda da modern çağda da yorumcuların becerilerine meydan okudu ve pek az kişi bu meydan okumaya karşı koyabildi (Guthrie, 2011:410). Görüldüğü üzere konu üzerinde otorite 3 büyük bilim insanının Herakleitos konusundaki ortak görüşleri onun anlaşılması ve yorumlanması güçlüğünde hem fikir olmalarıdır.

Burnet kitabında Herakleitos'un ısrarla çevresini, toplumunu, halkını bu kadar hor görmesinin ardında, onların göremediği ancak kendinin gördüğünü iddia ettiği bir şeyin yatmış olması gerektiği konusunda fikir yürütür. Bunun arkasındaki fikrin irdelenmesi ve Herakleitos'un neyi görmüş olabileceğinin anlaşılması gerektiğini söyler. İlginç bir şekilde Burnet bize fragmanlarla cevap verir ve bunun cevabının 18. ve 45. Fragmanlarda yattığını söyler: Şimdiye kadar göz ardı edilen gerçeklik görünürde bağımsız ve çatışma içinde olduklarını sandığımız birçok şeyin aslında bir olduğu ve öte yandan bu bir'in çokta olduğudur. Karşıtların çatışması gerçekte bir uyumdur Ἀρμονία (Harmonia). (Burnet, 2013:109) Buradan şu çıkarımda bulunuyor, bilgeliğin birçok şeyin bilgisi değil, ama savaşılan karşıtların temelde yatan birliğinin algısıdır. Karşıtlar aslında bir'dir, bir bölününce karşıtlar ortaya çıkar. Aslında bu noktaya kadar Herakleitos Anaksimandros ve Anaksimenos'ten çokta fazla bir şey söylemiyor gibi görünür. Onlarında arkhelerin de hem Apeiron da hem de Hava elementlerinde bu karşıtlar sıkışmış halde bulunuyordu. Seyrelmeye ve yoğunlaşmaya bağlı olarak temel elementlere ve cisimlere dönüşüyor ve tekrar değişiyordu. Herakleitos buna uyum dese de aslında biz bu uyumu Anaksimandros'un Simplicus'tan bildiğimiz meşur fragmanından hatırlıyoruz.

ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστι τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς αὐτὰ γίνεσθαι κατὰ τὸ
χρεὼν•

διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν
τοῦ χρόνου τάξιν.

"Her şey kökenini birbirinde bulur

Ve birbirinde yok olur,

Zorunlulukla.

Her şey birbiriyle adil kılınır,

Ve gayri adilliği birbiriyle dengeler,

Zamanın düzenine uygun olarak" (Simplicius. Fizik, 24.13-25).

Aslında Herakleitos'un bu pasajdan çokta farklı bir şey söylemediğini işaret etmektedir. Yani Anaksimandros'un apeiron'unda da zıtlıklar sonsuzdan çıkmakta ve yine sonsuza

gitmektedir. Yine aynı şekilde Anaksimenes'in havası yoğunlaşınca su, biraz daha yoğunlaşınca toprak olmaktadır.

Daniel Graham kitabında şöyle der: Herakleitos beş meşhur doktrini ile tanınır, Genel bir yorum için önemli olan doktrinler: (1) Ateş dünyanın arkhesi veya orijinal maddi nedenidir; (2) periyodik olarak kozmos tüketildiğinde dünya dönemler halinde yanar, daha sonra yeniden oluşur; (3) her şey akış halindedir; (4) zıtlıklar aynıdır;5 ve ([3] ve [4]'ün sonucunda), (5) Herakleitos çelişmezlik Yasasını ihlal eder. Modern yorum dönemi, tüm bu doktrinlere karşı ortak bir saldırı ile başlar. John Burnet bu savlardan (2), (4) ve (5)'e karşı çıktı, Karl Reinhardt beşine de karşı çıktı. Görüldüğü üzere alanın tüm uzmanlarının üzerinde tam olarak anlaşamadığı Herakleitos hakkında doğru bilgilere ulaşabilmek oldukça güçtür. Ancak biz çalışmamızda bu tartışmaların hepsine giremeyeceğiz, ama Graham'ın bu konu hakkındaki yorumlarına yer vereceğiz. Şimdi Graham'ın bu kitabında kim ne söylemiş kısaca bakalım: Son olarak, Herakleitosçu bir doktrin olarak akış doktrininin de yeniden değerlendirilmesi gerekir. Bu fikir, sürekli geri dönen karşılaştırmadan ortaya çıktı. İçindeki su sürekli olarak aynı kalan nehrin İçerisine mi dışarısına mı akıyor? Tek bir parça fragmanda bile her şeyin akış içinde olduğu düşüncesi ifade edilmez, Herakleitos'un temel fikri, daha ziyade bunun en kesin zıttıdır. Akış doktrini için tasavvur edilebilir, değişimde devamlılık, bölünmede birlik, içinde sonsuzluk olan bir yıkım. (Reinhardt 1916, 206–7) Bu olgulardan çıkan sonuç oldukça açıktır: Herakleitosçu doğa felsefesi de aynı şekilde çelişki sorununa fiziksel bir çözüm getirmeyi vaat eder.

Platon ve sonraki tüm antik eleştirmenler, nehir analojisini değişik fikirlere uygulamak için kullandılar. Herakleitos, aslında öncekilerden daha fazla değişime inanmadı, birçok şey değişse de her şey sürekli değişiyordu. Yani değişiyor ve her şey eninde sonunda değişmek zorundaydı (Kirk, 1954:366). Herakleitos'un mantıksal-metafizik dünya düzeni, evrensel olarak Logos'ta karşıtların geçerli eşitliği ve sürekli dengede, dinlenmeye devam eden ancak gergin yaya çok benzer. . . Minimum değişiklikle. . . Ve hareket ile (Marcovich 1965, sütun 293) (Graham, 2006:114).

Görüldüğü üzere Herakleitos konusunda literatürde son derece keskin fikir ayrılıkları mevcuttur. Bunun aslında büyük oranda nedeni Herakleitos'un felsefesine aşırı sempati besleyen Stoacılarıdır. Bunun nedeni ortada aslında ona ait olmadığı düşünülen bir takım abartılı eklentilerin Herakleitos'a yakıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada karşımıza çıkan soru çok basittir. O zaman Herakleitos'un gerçek ve eklentilerinden sıyrılmış olan felsefesi nedir? Bunu bilebilmemize imkân var mı? Veya bunu en yakın kim tahmin etmiş olabilir?

Şimdiye kadarki Türk felsefe tarihi yazarlarının Herakleitos'a ayırdığı sayfa sayısını toplayacak olursak belki de bir elin parmaklarındaki sayıyı geçmez. Onun klişe haline gelmiş

ve klasikleşmiş aforizmalarının haricinde onun hakkında pekte kayda değer bir tarihi ve felsefi bilgiye sahip değilizdir. Bunu literatürümüzdeki kitapların mevcut durumu da doğrulamaktadır. Ancak Ahmet Arslan kanımızca bu ezberi bozan ciddi araştırmalar yapmıştır. Herakleitos'un arkhe olarak ateşi seçmesi konusunda şöyle düşünür: "Yanma olayı dikkatli bir biçimde gözlemlenirse, ateşin bu rol için ne kadar uygun düştüğü gözlemlenebilir. Yanan bir şeyde alev son derece hareketli ve canlı görünür. Daha sonra alevin kendisinden meydana geldiği şey, yani yanan şey sürekli olarak yandığı ve değiştiği halde alevin kendisi değişmez. Niteliği değişmediği gibi yanma süreci boyunca niceliği ve miktarı da değişmez. Alev hep aynı alevdir. Bir başka şekilde dile getirecek olursak, yanan şeyler başka başka şeylere dönüştükleri halde hepsi yanarak alev olurlar, bu durumu da Herakleitos ilginç bir benzetme ile ortaya koyar" (Arslan, 2008:188).

"Nasıl ki bütün mallar altınla, altın ise bütün mallarla değiş tokuş edilirse, her şey ateş ile ateş ise her şey ile değiş tokuş olur (DK. B 90)."

"Yanma olayında her şeyin yanarak ateş olduğunu görürüz. Buna karşın ateşin nasıl başka şeyler olduğunu göremeyiz, bu en fazla duman veya is olur. Bununla birlikte ateşle yanan şeyler arasındaki bu ilişkiye bakarak tersi bir sürecin, yani ateşinde dönüşerek başka şeyleri meydana getirmesinin mümkün olduğunu düşünebiliriz" (Arslan, 2008:189).

Ahmet Arslan daha sonra şöyle devam eder: "Ateş, zıtlıkların kendisinden çıkabilecekleri bir şey değildir, onun doğası gereği değişerek zıtlaşabilecek, zıtlara dönüşebilecek bir şeydir. Burada Herakleitos'un kast ettiği şey fiziksel anlamda ateş olduğunun da belirtilmesi gerekir. Hatta gözümüzle gördüğümüz kaba ateşi değil de onun çok daha ince bir versiyonunun olduğunu öne sürer. Bu noktada Arslan'ın tespitleri son derece mantıklı ve tutarlıdır: Kendisinden önceki doğa filozofları, hareket, oluş ve yok oluş süreçlerini gözlemlemekteydiler. Bu gözlemden amaç, bu sürecin altında yatan şeyi bulmaktı ve bunun maddi bir şey olması gerektiği konusunda emin idiler. Ancak Herakleitos bunun aksine bu sürecin altında herhangi bir varlık olmadığını varlığın kendisinin yalnızca oluş olduğunu ve yalnızca oluşun var olduğunu söylemek ister gibidir" der (Arslan, 2008:190). Bu noktada Herakleitos bize düşüncede bir kırılma sunar, daha açık bir ifade ile kosmos'u yaratan ilk ana madde arayışı yerini aslında sürekli devam eden bir oluş sürecine ve değişime bırakır. Özellikle değişim problemi veya düşüncesi daha çok Herakleitos ile anılmaya ve onun düşüncesine özgü bir terim olarak algılanmaya başlar.

Herakleitos "Savaş" yani Polemos Πόλεμος evrendeki her şeyin babasıdır der. Kimini tanrı, kimini insan olarak ortaya çıkarır, kimini köle kimini özgür kılar (Çakmak, 2014:141).

Herakleitos düşüncesinde bu savaş iki açıdan ele alınır: “Bunlar kozmik savaş ve antropolojik savaştır. Ona göre kozmik savaş bir arada bulunan karşıt öğelerin birbiri ile olan savaştır, bu savaş oluşun nedenidir. Bu savaşın neticesinde şu veya bu şekilde nesneler meydana gelir. Antropolojik savaş ise insanın tutku ve arzulara karşı verdiği savaştır. Bu savaş neticesinde kişi özgür veya tanrı, köle veya insan olur. Bu ikinci savaş bireyin kendi içinde verdiği savaştır ve tanrının her yerde geçerli olan düzeninin kavranmasıdır” (Çakmak, 2014:141).

Kirahan’a göre Herakleitos’un keşfettiği en önemli şeylerden bir tanesi de, gerçekleşen ya da gerçekleşecek olan her şeyin bir Logos’a λόγος uygun olarak gerçekleştiğidir; bu, her ikisi de geçerli olduğu için ortaktır. Her yerde ve ayrıca nesnel olduğu için ve tüm insanlar için erişilebilir ve kavranabilir der. Bu, dünyanın rasyonel bir ilke tarafından yönetildiği iddiasına tekabül eder. Ona göre ortalama bir insan bunu anlayabilir. Bunu anlayabiliriz çünkü biz rasyoneliz ve bizim rasyonalitemiz evrensel rasyonel ilke ile ilişkilidir, bu da yöneten logos’tur (McKirahan, 2010:128). Yine McKirahan’a göre, dünyanın muazzam çeşitliliği göz önüne alındığında, eğer her şey tek bir prensip yüzünden oluyorsa -ki bu Herakleitos’a göre logos’tur- bu ilke birçok farklı şekillerde çalışmalı veya gösterilmelidir. Bu ilke tamamen evrensel, tamamen genel olacaktır ve bu nedenle bir olgunun Logos terimleriyle açıklanması çok genel bir düzeyde olacak ve onu diğer birçok fenomene bağlayacaktır. Bu tür hesaplar bu şekilde düşünmeye alışık olmayan insanların büyük çoğunluğuna yabancı olacaktır. “Her şeyi doğasına göre ayıran Herakleitos’u herkesin anlamaması şaşırtıcı olmayacaktır” der. Bunu da bir diğer paradoksal fragmanı ile destekler: Şeylerin şaşırtıcı ve karmaşık doğalarını ve aralarındaki ilişkileri iyi kavramak gerekir. “Doğa saklanmayı sever” ve “çok basit hesaplar bunu kavrayamaz bu yüzden, gerçekliğin bu temel özelliğini yakalayın” der (McKirahan, 2010:129).

Herakleitos hakkında yazmış olan tüm insanların ortak özelliği onun çok fazla şifreli ve manalı düşünceleri olmasından dolayıdır. Herakleitos gerçekten doğada her şeyin birbiri ile iyi bir uyum içerisinde olduğunu görmüştür. Bu uyumun da sebepsiz yere gerçekleşmeyeceğini bunun arkasında bir akıl olması gerektiğini düşünmüştür, bu akıl da Logos’tur. Ayrıca karşıtların savaşı Herakleitos’ta çok daha fazla görülür. Ona göre doğa iki zıt kutubun sürekli savaşı halindedir. Islak ve kuru, sıcak ve soğuk, iyi kötü sürekli bir çekişme içindedir. Bu düalist anlayışın belirtilerini ilk çağ filozoflarında da görmek mümkündür.

Uyum Ἀρμονία, muhtemelen Herakleitos’un felsefesiyle en çok bağlantılı olan terimlerden biridir, adeta bir bütün olarak düşüncesinin karakterini belirten bir başlık gibidir. Aslında bu Yunan mitolojisinde de ortaya çıkar. Uyum yani Harmonia Savaş tanrısı Ares ile güzellik tanrıçası Aphrodite’nin çocuğunun ismidir. Herakleitos’a göre zıtlıklar ahengi ve uyumu meydana getirir.

Ona göre evren kosmos'un ateş ile düzen bulmuş halidir. Öte yandan, uyum kavramı Herakleitos'un felsefesinin merkezi tezi olduğuna inanılan şeye sözde karşıtların birliği fikrine yol açar. Şimdi, "karşıtların birliği" neredeyse Yunan felsefesinde hemen her yerde rastlanan bir kavram olsa da çağdaş yorumlarda zıtlarla ilgili bazı temel noktaları kısaca ele alacağız. Herakleitos'ta sık sık birlik terimini buluruz, ancak karşıtlar için Yunanca bir kelime olan ἐνάντιος asla bulunmaz. Herakleitos fragmanlarının koleksiyonu sonsuz sayıda resmi olarak karşıtlar olarak sınıflandırılabilir şeyler içerir. Bu sözde karşıtlar çok çeşitlidir ve buna göre varlıklarının mantığı neredeyse eşit çeşitlilikte olabilir. Herakleitos hiçbir yerde bize bu çeşitli örneklerin tek bir örnek olarak alınması gerektiğini söylemez. Örnekleri oldukları gibi alan ve onlardan çıkarılması gerekeni sunan kişinin sorumluluğundadır. Yine de biri bunu yapmakta ısrar ederse, böyle bir tezi savunmak tercümana (çevirmene, o fragmanlardan çıkarım yapan kişiye) düşer. Çünkü her ikisi de şu sonuca varacaktır: Herakleitos, en hafif tabirle, kendi durumunu abartmıştır, çünkü bu mantıksal olarak sağlam bir şekilde formüle edildikten sonra birçok örnek birlik tezine uymadığını gösterir.

Bilindiği üzere Sokrates öncesi filozoflar söz konusu olduğunda elimizdeki en eskiye dayanan kaynağımız Aristoteles'in Metafizik adlı eseridir. Aristoteles bu eserinde Sokrates öncesi filozofları kendi belirlediği kıstaslara göre sınıflandırmış ve yorumlamıştır. Herakleitos'un özellikle bir şeyin hem var olduğu hem de var olmadığı, aslında ikisinin de aynı şey olduğu konusu kanımızca Aristoteles'i de oldukça rahatsız etmiştir. Ona göre bunu düşünmek imkânsız bir şeydir. "Eğer karşıt niteliklerin aynı zamanda aynı özneye ait olmaları imkânsız ise ve yine eğer bir başka düşüncenin çelişği olan düşünce, bu düşüncenin karşıtı ise aynı zihin, aynı zamanda aynı şeyin hem var olduğunu hem de var olmadığını düşünmesi imkânsızdır" der (Aristoteles, 2010:202)⁷³. Eğer bu noktada yanılıyorsak, aynı anda birbirine karşıt olan düşüncelerimizin olması gerekir der. Ancak diğer Aristoteles ve Herakleitos yorumcularının da söylediği üzere aslında Aristoteles burada Herakleitos'a hakaret etmemekte yalnızca onun fikrini yeterince kavrayamadığını belirtmektedir⁷⁴ (Aristoteles, 2010:202).

Bir diğer önemli eleştiri de değişim konusunda gelmektedir. Aristoteles'e göre "Onların (Herakleitosçuların) değişen şeyin, değiştiğinde var olmadığına ilişkin düşüncelerinin belli ölçüde haklı bir yanı vardır" der. Ancak ona göre bu yine de tartışmalı bir meseledir. Çünkü nihayetinde bir niteliği kaybetmek üzere olan şey, bu kaybetmek üzere olduğu şeyden hala bir

⁷³ Ahmet Arslan burada çelişkisizlik ilkesinin önemine vurgu yapar: Eğer siyah ve beyaz aynı zamanda aynı özneye ait olmazlarsa beyaz ile beyaz olmayan kesinlikle öyle olmaz ve karşıtlar hakkında geçerli olan şey, bir aynı zihinde yer alan karşıt kanılar için de geçerlidir. Çelişkisizlik ilkesi her şeyden önce ontolojik (varlıksal) bir kanundur ve ancak dolaylı olarak zihnin bir kanunudur der.

⁷⁴ Bu bilgiyi Ahmet Arslan Aristo'nun "Metafizik" adlı kitabının çevirisini yaptığı 202'inci sayfanın 3. Dipnotunda vermektedir.

şeylere sahiptir ve varlığa gelen şeyden de daha önce bir şeyler var olmalıdır” (Aristoteles, 2010:22). “Genel olarak yokluğa giden bir varlıkta, varlığını devam ettiren bir şeyler vardır ve varlığa gelen bir varlıkla ilgili olarak da bu varlığın kendisinden meydana geldiği şey ile kendisi sayesinde meydana geldiği şeyin var olması zorunludur ve bu süreçte sonsuza kadar gidemez” (Aristoteles, 2010:220). Aristoteles eleştirilerini sürdürür, biz nesnelerin niceliksel değişme bakımından varlıklarını devam ettirmediklerini kabul etsek de biz her şeyi formu bakımından biliriz. Oluş ve yok oluşun hüküm sürdüğü tek bölge bizi direkt çevreleyen duyusal dünya bölgesidir. Dolayısıyla göksel dünyayı duyusal dünyadan ötürü mahkûm etmekten ise duyusal dünyayı göksel dünyayı göz önüne alarak bağışlamak daha doğru olacaktır der.

Sonuç olarak Herakleitos Sokrates öncesi filozoflar içerisinde aslında elimize en çok fragmanı ulaşan kişidir. Onun Stoacılar tarafından sevilen kimi düşünceleri zamanla belki ona ait olmayan bazı görüşlerinde onun fikirleriymiş gibi algılanmasına sebep olmuştur. Ancak onun hakkında kesin olarak bildiğimiz bilgilerimiz de vardır. Herakleitos Miletos Okulu geleneğine uygun olarak evrenin ana maddesi olarak ateş’i öne sürmüştür. Herakleitos’a göre evren durmayan bir akış içinde hareket eder ve herşey değişir. Değişmeyen tekşey değişimin kendisidir. Evrendeki herşey zıtların savaşının meydana getirdiği bir uyum içerisinde. Bu değişim ve uyum ise Logos adı verilen bir akıl tarafından yönetilir. Bu fikirleri ile Herakleitos felsefe tarihindeki ilk düşünce çatışmasına zemin hazırlamaktadır. Parmenides onun değişim fikrine karşı çıkmıştır. Değişim diye bir şey yoktur der. Bütün olan biten duyularımızın bize yanlış bilgiler aktarmasından dolayı biz bir değişim varmış gibi hissediyoruz der. Şimdi Herakleitos’a karşı çıkan Parmenides’i inceleyeceğiz.

1.7. Akışı Durduran Filozof Parmenides

Parmenides hakkında Diogenes Laertios bize çok karışık bilgiler vermektedir. Onun Ksenophanes’in öğrencisi olduğunu söyleyerek başladığı cümle, akabinde Theophrastos’un yazdığı *Özet* adlı eserde Anaksimandros’un öğrencisi olduğunu söyleyerek devam eder. Paragraf onu Pythagorasçı Amenias’ın öğrencisi olduğu bildirimi ile sona erer. Biz kimden ne kadar etkilenmiş olabileceği ihtimalini bir kenara bırakıp, daha çok onun yaşamı, felsefesini ve felsefe tarihi içerisindeki önemini inceleyeceğiz. (Diogenes Laertios, 2007: 429) Parmenides Pyres adlı zengin bir babanın oğluydu. Kendisi zengin ve seçkin bir aileden geliyordu. Ksenophanes’in öğrencisi olsa da onun peşinden gitmemiştir. Daha ilginç bir bilgi vermek gerekirse Diogenes Laertios ünlü kitabı “Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri” adlı kitabında Parmenides’e sadece 1 sayfa yer vermiştir. Platonun adına diyalog yazdığı, Aristoteles’in sayfalarca yazdığı, Simplicus’un sayfalarca eleştirdiği Parmenides’e Diogenes Laertios’un sadece 1 sayfa yer

vermesi oldukça düşündürücüdür. Bunun sebebinin fikirlerinin karmaşıklığından dolayı anlamamış olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Parmanides o ana kadar felsefenin doğduğu andan kendi yaşadığı döneme kadar felsefe tarihinde çığır açacak ve onu farklı bir eksene kaydırması olan tek filozoftur. Kosmos'un yani evrenin nereden geldiğine ilişkin Miletos okulunun sorgulama geleneği Parmanides ile birlikte ondan çok farklı olmayan ancak metodik bir çerçevede ele alınmaya başlanan bir sürece girmektedir. Parmenides'e kadar olan filozofların aşağı yukarı hepsi bilgelik geleneği içerisinde teorik anlamda fikir beyan edemeyen ancak aforizmaları ve fikirleri ile kendilerini gündemde tutmuş filozoflardan oluşmaktaydı. Bu gelenek Parmanides ile değişmiştir, artık rastgele veya üstünkörü konuşma dönemi bitmiş, düşüncelerini mantıklı bir zemine oturtma zarureti doğmuştur. O ontolojik anlamda görünüş ve gerçekliği, epistemolojik anlamda ise akılsal olan ile duyumsal olanı birbirinden ayırmıştır. Parmenides dış dünyayı zihin ile açıklamaya çalışan ilk rasyonel filozoftur diyebiliriz.

Peki, Parmanides'i bu kadar özel kılan neydi? O neden felsefe tarihinin en önemli ve çığır açıcı bir filozofu olarak kayıtlara geçecekti. O neyi, nasıl farklı yorumlamıştı? O neyi nasıl görüyordu? O neden akışı durduran bir filozof olarak anılıyordu? Bu soruların cevabını batılı bilim insanları yıllarca aramıştır. Parmanides hakkında bilgilerimiz aslında çok da sınırlı değildir. Platon gibi büyük bir felsefe yazarı acaba neden diyaloglarından birinin ismine onun adını vermiş olabilir? Ayrıca kendisinden *Peri physeos* adında doğa üzerine adlı bir kitabın 155 mısrası kalmıştır. Aslında nispeten Parmanides diğer filozoflara kadar o kadar da kayıp bir kişilik değildir.

Herakleitos hakkında yazılarımızda aslında değişim probleminin ne kadar önemli ve ilk filozoflar nezdinde ne kadar dikkate alınan bir konu olduğunu vurgulamıştık. Herakleitos için her şeyin değişimden ibaret olduğunu ve oluş ve değişim denilen sürekli bir hareketin var olduğunu, bunun sebebinin de cosmos'un sürekli bir hareket ve değişim içinde olduğu çıkarımını yapmıştık. Ancak Parmanides bu konuda tamamen Herakleitos ile zıt fikirdedir. Peki, bu basitçe ne anlama gelmektedir. Herakleitos bize neyi söylemekte ve Parmanides ona ne için karşı çıkmaktadır?

Bu konuda öncelikle Herakleitos'un kısaca ne anlattığını ve doğa ile oluş için ne gibi fikirler öne sürdüğünü hatırlamakta fayda vardır. Herakleitos'un düşüncesine göre kosmos, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içinde devinmektedir. Ontolojik dünyadaki her nesne ateşten oluşur. Ateşin kendisi sürekli bir devinim içindedir. Dolayısıyla bu değişim ve dönüşüm ilk nedenden yani ateşten kaynaklanmaktadır. "Çünkü ateş bildiğimiz gibi asla hareketsiz kalmayan, sürekli olarak hareket halinde olan bir varlıktır. O halde ateşten meydana gelen

varlıkların ve bütün kosmos'un aynı özelliklere sahip olmasından, yani sürekli hareket, oluş ve akış içinde olmasından daha doğal bir şey olamaz. Bu şekilde evrende her şey daimi olarak değişerek aslında aynı şeyin bir başka şeklini almaktadır. Ateş havanın sona ermesini, hava da ateşin sona ermesini gerçekleştirmektedir. Bir fragmanda "ateşin ölümü havanın doğumudur; havanın ölümü suyun doğumudur" diye geçer. Bu dönüşüm ve değişim iki türlü devinimi içerir. Birinci devinim yukarıdan aşağıya doğrudur ve bir yoğunlaşmadır. Ateş sırasıyla hava, su ve toprağa dönüşür. İkinci türden devinim ise yukarıya doğrudur ve daha çok gevşeme yoluyla olur. Toprağın suya ve havaya dönüşmesidir der. Buraya kadar olan bölümde Herakleitos'un kendisinden önceki filozoflar gibi evrenin ana maddesinin kaynağını sorgulama geleneğine uyduğunu görmekteyiz.

Ancak Herakleitos'un bunun yanında bir teori ortaya attığı düşünülür. Bu onun oluşa ilişkin açıklamasıdır. Anaksimandros karşıtların çatışmasını bir "türesizlik" olarak ele almıştı ve Herakleitos' un göstermeyi istediği şey, tersine onun en yüksek türe olduğu fikriydi. Bu durum haliyle zorunlu olarak kendisi ile birlikte dünyanın değişim ve devinimine belli bir bakış açısı yolunu gerektirmekteydi. Doğal olarak bu düşünüşün sonunda her şeyin akış halinde olduğu ve hiçbir şeyin durmadığı sürekli hareket halinde olduğu ünlü aforizması doğar. Tüm şeyler tıpkı akıntılar gibi devinmektedir, tüm şeyler geçip gider ve hiçbir şey kalmaz. Herakleitos şeyleri bir ırmağın akıntısına benzetir ve aynı akıntıya iki kez giremeyeceğimizi söyleyerek düşüncesini temellendirir. (Burnet, 2013:111). Bu görüş antik dünyada o kadar yaygın olarak bilinen bir görüştü ki hemen her filozof onun bu ünlü sözü üzerinde onu örnek gösterip tartışabiliyordu (Platon, Kratylos 1196:215).

Herakleitos denilince aklımıza üç temel düşünce gelmektedir. Bütün evreni yöneten Logos ile beraber, karşıtların uyumu, herşeyin sürekli devinim ve değişim içinde olması ve dünyanın hep canlı kalan bir ateş olmasıdır. Guthrie'ye göre Herakleitos şunu söylüyor olabilir: Onun anladığı haliyle kosmos, içinde ateş olan tanrısal ve hep canlı kaldığı için kesin bir önceliğe sahiptir. Ama farklı görünümlere bürünmesine karşın özünde aynı kalan kalıcı bir dayanak değildir. Bu türden kalıcı bir physis (doğa) akış yasası ile çelişir ve Herakleitos'un dünyadan defedilmesi gerektiğini düşündüğü durağanlığı ve kalıcılığı dünyaya dâhil eder. Evrende yasa vardı, ama bu bir kalıcılık yasası değil, yalnızca bir değişim yasasıydı, ya da Herakleitos'un renkli kişiliğine uygun olarak bir "orman yasası" idi, çünkü her şey çatışma yoluyla meydana gelir ve savaş her şeyin efendisidir. Aynı zamanda Herakleitos her madde formunun diğerinin ölümü ile ortaya çıktığını söylerken de değişim anlayışını dile getirmektedir (Guthrie, 2011:469). Ancak sahnenin diğer tarafında bu düşüncelere büyük oranda itiraz eden karşıt fikirli Parmenides isimli bir filozof daha vardır.

Aslında Parmenides ismiyle Sokrates öncesi felsefe tarihi de ikiye ayrılmaktadır. Onun çok değerli olan bakış açısı, evrenin kökeni ve nasıl meydana geldiği hakkındaki akıl yürütmeleri resmen değişimi ve oluşu durma noktasına getirmiştir. Sürekli bir akış içinde olduğunu söyleyen Herakleitos’a karşı akışın olmadığını her şeyin sabit olduğunu söyleyerek yaşamdaki akışı durdurmuştur.

Parmenides’in başlangıç noktası var olmayan’a karşı olarak var olan varlık düşüncesi- dir. Bu noktada varlıktan anladığı saf ve soyut varlık kavramı değil, doluluğu (plenium) yer kaplayıcı kütsel özelliğidir. Ünlü fragman Fr.4, 6f de belirtildiği üzere: “Yalnızca varlık vardır, var olmayan yoktur ve o nedenle düşünülemez” der. Varlığın bir başlangıcı olmadığı gibi sonunun gelmesi de düşünülemez, çünkü o hiçbir surette var olmayandan yaratılmamıştır ya da var olmayana indirgenemez. Her yerde aynı olduğundan dolayı bölünmez ve bölünebileceği hiçbir şey yoktur. O hareketsiz ve değişmezdir, her yerde kendisine özdeştir, merkezle her köşesine eşit uzaklıkta olduğu yuvarlak bir küre (spaihre) ile sembolize edilir. Parmenides’e göre doğru olan biricik kavrayış bize her şeyde değişmeyen varlığı, yani aklı (logos) gösteren kavrayıştır. Öte yandan varoluşu, yok oluşu ve değişimi, şeylerin çokluğunu ve çeşitliliğini yani var olmayanın bir varlığını taşıyan duyular her türlü hatanın kaynağıdır (Zeller, 2008:80). Aslında hem Herakleitos hem de Parmenides duyuların bize sergilediği bilgilere güvenmeyip, onu düşünce ile ama tam karşıt yollardan doğrulamaya çalışmışlardır. “Herakleitos’a göre duyular kalıcı bir varlıkla ilgili esaslı bir yanılsamaya neden olurlar. İşte bu yüzden Herakleitos her daim değişim halinde olan ateş tözünü onun arkasındaki gerçeklik olarak görmüştür. Buna karşın Parmenides görünüşteki oluşu ve bozulustaki duyuların yanılsamasını gözlemlemiş ve onun arkasındaki değişmez olan varlığa sahip çıkmıştır. Bir başka deyişle Parmenides’in varlık hakkındaki katı ve boş kavramı algı ve tecrübeyi bütünüyle inkar etmekte salt mantıksal bir düşüncenin yolunu aralamaktadır” (Zeller, 2008:82). Ama her şeye rağmen Parmenides kendi öncellerine karşın yeni bir düşünme şeklinin de yöntemini müjdelemiştir.

Görüldüğü üzere antik dünyanın ilk düşünce çatışmasının tarafları olan Parmenides ve Herakleitos varlığa, onun görüntüsüne, bizde oluşturduğu düşünceye ve onu yöneten akla farklı bakmışlardır. Gözümüzün önünde bugün dahi oluşan ve bozulan varlık bu iki filozof açısından hem sürekli bir değişime maruz kalan bir akış, ya da duyularımızın bizi yanılttığı için değişim olduğunu sandığımız aslında sadece bir teklik olduğu algısı ile yorumlanmıştır.

Elea okulunun filozofları arasında değerlendirilen Parmenides felsefe tarihi açısından dönem değiştiren filozoflardan birisi olarak düşünülür. Bunun sebebi oluş sorunudur. Milet okulunun doğa felsefesine ve ilk ana madde, devamlı hareket, kanun veya yöneten kader (ananke-zorunluluk, dike-adalet) gibi temel kavramlarına değinilirken, Parmenides’ten sonra

gelen filozoflarda, kavramların kendileri hakkındaki düşünceye ve metafizik olayların içine doğru felsefî eğilim görülür. Bu arkhenin, su, hava, nefes, sonsuz dediğimiz ilk prensibin kendisi nedir? Ona atfettiğimiz bu yaratıcı ve öldürücü hareketi, bu physis'i (doğayı) nasıl almalıdır? Çünkü nihayet prensip ezeli ve ebedidir, oysa onun halleri her an değişiyor, madde değişmez, ondan yapılan şeyler ise meydana geliyor ve kayboluyorlar. Bu son derece masum ve çocukça gözlemin sonucu ise şudur: Varlık olduğu gibi kalıyor ve varlıklar ister doğmak ve gelişmek için olsun, ister bozulmak ve ölmek için olsun, sürekli olarak değişiyorlar. İşte esas soru da bu noktada gelmektedir. Nasıl oluyor da var olan hem var olarak kalabiliyor, hem de kalamıyor? Nasıl hem var oluyor, hem var olmuyor? Bunu tek kelime ile açıklayacak olursak Oluş (genesis) nedir? (Weber, 1998:14). Gördüğümüz kadarı ile Parmenides evrenin ana maddesinin ne olduğu kaygısı ile başlayan felsefe ve bilime önemli bir katkıda bulunuyor. Gözlerimizin önünde sürekli olan ve bozulan şey aslında tek bir şey mi? Biz duyularımızın bizi aldatmasından dolayı çok şeymiş gibi mi algılıyoruz? Tabi ki böyle bir bakış açısı felsefe tarihi açısından çok değerliydi ve filozofların ilgisini birden değişim ve oluş problemi üzerine kaydırmıştı. Oluş ve bozuluş artık felsefenin başat ilgisi olmuştu.

Weber bu açıklamalarından sonra kaçınılması imkânsız olan bu soruya, bütün Avrupa felsefelerinin örneği olan üç sistemin cevap verdiğini söylüyor. Elea sistemi, Herakleitos sistemi ve (Pythagorasçılar tarafından idealist yönde, Leukippos ve Demokritos tarafından materyalist yönde, Anaksagoras tarafından ise düalist bir nüansla ortaya atılan) Atomcu sistemdir⁷⁵. Weber bunların ilk ikisinin radikal olduğunu ve sıra ile çelişik terimlerden birini ortadan kaldırdığını söyler, üçüncüsü ise bir uzlaşma doktrindir. Elealıların düşüncesine göre varlık her şeydir, değişiklik görünüşten ibarettir; Herakleitos'a göre değişiklik her şeydir ve varlık, süreklilik, ancak insanın içine doğan, olmasını istediği bir şeydir. Monadçılara (tekçilere) ve Atomculara göre, hem süreklilik ve hem değişiklik vardır, süreklilik varlıklarda, sürekli değişiklik onların bağlantılarındadır. Kısaca Elealılar oluşu inkâr ederler, Herakleitosçular tanrılaştırırlar, atomcularda açıklarlar der (Weber, 1998: 14).

Weber'in açıklamalarını değerlendirecek olursak pek de akla yatmayan bir şey düşündüğünü söyleyemeyiz. Gayet açık bir biçimde Miletosluların ilk töz, ilk yaratıcı madde merakı ve geleneğine filozofların bu kavramlar hakkındaki kendi düşüncelerini eklemeleriyle Metafizik bir devrim yaşandı demek istiyor, bunda da haksız sayılmaz. Akabinde o dönemki Yunan felsefesinde, Elea sistemi ve Herakleitos sistemi çatışma halindeydi. Oluşun inkârı ve oluşun ispatı her şeydi. Bu filozofların çoğu için eğlendirici bir uğraştı, çünkü oluş sorusu ve sorunu

⁷⁵ Alfred Weber bu yaklaşımı ile Parmenides öncesi dönemin felsefi kaygıları ile daha sonraki okul ve ekollerin katkıları ile birlikte Elea okulunun da aralarında bulunduğu bu düşüncede okullaşma olayını anlatmaktadır.

en popüler bilimsel sorunlardan bir tanesiydi. İşin enteresan tarafı taraflardan hangisinin haklı olduğunu bugün hala bilemiyoruz. Atomcu kuramında bütün olan biteni açıkladığına dair cümlesi ile biter. Ancak Atomcu kuramın neyi tam olarak açıkladığı konusuna biraz daha açıklık getirmiş olsa daha anlaşılabilir olabilirdi. Bugün modern dünyada her şeyin atomlardan oluştuğunu biliyoruz ancak atomcu kuram dahi oluşa herhangi bir açıklama getirememiştir. Bu atomların uzayda rastgele hareket ediyor önermeleri ise hala tartışmalı ve ihtilaflı bir konudur.

Ancak yine Weber'in ilginç görüşlerinden bir tanesine daha dikkat çekelim. Weber bir den Ksenophanes'e döner onun İtalya'da Velia⁷⁶ 'ya geldiğini ve ilahiyat hakkında ortaya koyduğu yeniliklerle bunları bir metafizik yüksekliğe çıkardığını, aynı zamanda bunun Sisamlı Melissos tarafından geliştirildiğini ve bir sistem haline konulduğunu söyler. Parmanides'in öğrencisi Zenon da bunları diyalektik vasıtasıyla savunmaya çalıştı ve sofistleri hazırladı der (Weber, 1998:15). Daha da ilginç olanı ise Antik Yunan dininin amansız düşmanı Ksenophanes mitoloji karşısında polyteizme ve onun görüşlerinin boşluğuna karşı seslerini yükselten İbrani peygamberlerinkine benzeyen bir rol oynamaktadır söylemi bizi ister istemez Yunan-İbrani ilişkilerinin o dönemki boyutu ve ilişkilerini düşündürmektedir. Kendisinin çok gezmiş olduğunu bildiğimiz Ksenophanes belki de Yahudi bir toplulukta bir süre zaman geçirmiş ve onlardan etkilenmiş olabilir mi? Ancak modern bilim ve arkeoloji ve Epigrafinin bize gösterdiği sonuçlara göre tarihte bu kadar yakın bir Yunan İbrani ilişkisi İskenderiye okulunun kuruluşuna kadar mümkün görünmüyor. Ancak Ksenophanes'in haykırıışları oldukça ilginçtir. Sadece bir Tanrı vardır, diye bağılıyor ve ne bedence, ne zekâca Homeros'un tanrıları ile veya insanlarla mukayese edilmeyecek kadar bir ve yüksek tanrı vardır. Bu tanrı bütün gözdür, bütün kulaktır, bütün zihindir. Değişmez ve hareketsizdir, iradelerini yaptırmak için sağa sola gitmeye ihtiyacı yoktur, yalnız düşüncesiyle her şeyi zahmetsizce idare eder. Gerçekten bu yaklaşım üzerinde daha detaylı bir şekilde çalışılması gereken başka bir araştırma konusudur. Ksenophanes gerçekten açık bir şekilde tek tanrı inancına davetiye çıkarıyor gibidir.

Ksenophanes felsefe tarihine tek tanrının var olabileceğini fısıldayan ilk sestir. Bu ses ilerleyen yıllarda semavi dinleri doğuracak din devrimcisi Ksenophanes'in⁷⁷ düşüncesi idi. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde Yunan felsefesinin Hristiyanlık dini içerisinde nasıl eridiği

⁷⁶ Bu Velia şehri aynı zamanda Zenon ve Melissos'un şehridir. Bu Şehre ilkin Ksenophanes gelir. Kendisi de zaten Elea okulunun kurucusu olarak görülür.

⁷⁷ Biz daha önce Ksenophanes bölümünde bu filozofun aslında ne kadar önemli bir din devrimcisi olduğundan söz etmiştik. Kendisi aynı zamanda bu haykırıışları ile de Elea okuluna ilham veren veya okulu kuran kişi olarak da anılmaktadır. Ancak Weber'in bir İbrani'nin o dönemde bir Yunanlı ile karşılaşması olasılığının azlığını da göz önüne alması gerekmektedir. Şunu da unutmayalım ki, İbrani toplumu her zaman böyle bir Yunan temaslı düşünce etkileşiminin rüyasını kurmuşlardır. Ancak arkeolojik ve epigrafik kaynaklar bize böyle bir etkileşimin olmadığını işaret etmektedir.

bölümünde Ksenophanes'e tek tanrıyı işaret etmesi açısından ilk Hristiyanların ne denli saygı gösterdiğinden bahsedeceğiz.

Tekrar Weber'e dönecek olursak konuya ilişkin fikirlerini Ksenophanes'in vurucu bir sözü ile bitirir. Bu uydurma varlıklar yerine, bizi bağrında taşıyan ve kendisinde ne doğuş, ne bozulma, ne değişme ne oluş bulunan bir sonsuz varlığa tapalım. Bu büyüleyici sözleri duyan Parmanides bunu tamamıyla monist bir sistemin hareket noktası yapıyor. Mademki tanrı da değişme yoktur ve tanrı her şeydir, şu halde bizim değişme (alloiousthai) dediğimiz şey bir görünüş, bir yanılgıdan (doksa: sanı) ibarettir ve gerçekte ne oluş ne ölmek vardır. Yalnız ezeli ve ebedi varlık, vardır (Weber, 1998:16).

Parmenides'ten elimize kendisinin yazdığı bir şiir kitabı ve Platonun yazdığı Parmenides diyalogu kaldı. Zaten bütün eski ve modern Parmenides yazarları onun bu iki eserinden yani 155 mısralık *Doğa Üzerine* adlı şiirinden ve Platonun onu Sokrates ile sözüm ona⁷⁸ konuşturduğu Parmenides diyalogu elimizdeki tek veridir.

Presokratik felsefenin en önemli filozofların bir tanesi olan Parmenides aynı zamanda en karmaşık ve anlaşılması güç bir diyalogda genç Sokrates ile konuşturulur. Var olanı temellendirirken, üzerinde yüzyıllarca tartışılan ve halen tartışılmakta olan bir ve çokluk sorunu üzerine Sokratesle oldukça karmaşık bir tartışma yaparlar. Parmenides diyalogu Platonun yaşlılık diyaloglarından. Ayrıca ilk örnekler ve pay alma konusunda uzunca bir şekilde tartışılmıştır.

1.7.1. Parmenides Diyalogunun İncelemesi

Platon bu metinde birlik-çokluk sorunu temelinde tartışarak ana madde arayışını sürdürmüştür. Bütün tartışmalar Platon'un bildiğimiz "idea" dünyası üzerinden değerlendirilir. Bir'i idea dünyasında bir kavram, tanrı ya da ilk madde gibi düşünebiliriz. Bu idea dünyasında ruhumuz kavramları görmüştür ve bu dünyadaki bilgilerimiz de o bilgileri hatırlamaktan ileri gelir. Biz buna aynı zamanda *Anemnesis* (hatırlama) de deriz. Diyalog aslında çok karışık gibi görünse de temelde var olan yalnız Bir'in var olması ve var olmaması durumları tartışılır.

Metindeki tartışma aşamaları önce Bir birse? Bir varsa? Bir yoksa? Soruları ile devam eder. Zaman zaman da Parmenides'in öğrencisi Zenon diyaloga dâhil olur, şimdi biz kısa ve yalın bir biçimde Platon'un aslında hiç gerçekleşmeyen bu diyalogda Parmenides ve Sokrates'in ağzından kendi idealar dünyasını ve Tanrı anlayışını anlattığını görelim.

⁷⁸ Sokrates ve Parmenides'in doğum ve ölüm yılları karşılaştırıldığında Parmenides öldüğünde Sokrates'in 9 yaşında olması gerekirdi. Batılı kaynaklarında Parmenides'in ölüm yılının İ.Ö 460 olduğu belirtildiğine göre bu diyalogun gerçekleşme ihtimali pek bulunmamaktadır.

Bir Birse ne olur?⁷⁹

Ne bütün ne de bir bütünün parçası olacaktır. Çünkü bütün olursa parçaları da olmak zorundadır ve parçalara ayrılan bir, bir olmaz çok olur. Bütünün parçası olursa zaten bir olmaz yine çok olur.

Bir ne özdeş ne de değişik olacaktır. Çünkü Bir'in doğası ile özdeşliğin doğası aynı değildir. “Bir’e bir nesneden başka bir şey olmak yakışmaz” cümlesi de gösterir ki Bir değişik değildir. Değişik olursa bir o farklı olduğu şeyler birlikte Bir değil, çok olacaktır.

Bir zamanla bağdaşmaz, ne içindedir ne dışında. Zamandan pay almaz. Bir sabit kalandır.

Bir yer değiştiremez çünkü yer değiştirmesi için belli bir merkezinin olması gerekir oysaki Bir uzamsal değildir. Ayrıca bir herhangi bir şeyin içinde olmadığından ne devinebilir ne de olduğu yerde kalabilir.

Bir Varsa ne olur?

Başı, sonu, ortası vardır. Bu yüzden yer değiştirebilir ve biçimden pay alır.

Bir parça olarak kendi içinde, bir bütün olarak başka bir şeyin içindedir.

Öteki nesnelerle hem benzer hem benzemez, hem aynı hem başka olabilecektir.

Zamansal olduğu için zamanla daha genç-yaşlı veya yaşıt olabilir (Babür, 2001:48,100).

Bir Yoksa ne olur?

Bir yoksa derken burada Bir'in var olmaması durumu kastedilir. Yani Bir olmasa bile varlığı söz konusudur.

Olmayan Bir'in hiçbir zaman durmadığını, hiçbir zaman devinmediğini söyleyebiliriz.

Bir olmadığı için çok da var olmayacaktır. Bir yoksa daha önce saydığımız belirlemelelerin hiç biri söz konusu olamaz.

“Parmenides felsefesinin bize bıraktığı tartışma alanlarından biri, belki de en önemlisi varlık ve düşünme konuları ile Parmenides'in bu iki önemli kavram arasında kurduğu ilişkidir. Elbette bu kavramlar Parmenides'le birlikte ortaya çıkmamıştır ama hem ayrı ayrı hem de aralarındaki ilişki açısından bu konu sonraki tüm bir felsefe tarihini de önemli ölçüde etkilemiştir. “Varlık konusunu felsefesinin merkezine yerleştiren Parmenides, felsefe tarihinde ontolojinin kurucusu olarak kabul edilir. Ontoloji sözcüğü, Grekçe on (öv) (çoğulu onta, övτα), “olmak” (İng. to be, Alm. sein) fiilinin geniş zaman ortacı (sıfat-fiil) olan einai (εἶναι) sözcüğünden gelir. Parmenides'te, var-olan (on ti), “Var-olan” (to on / to eon) ve “Var-olmak” (einai, fiil) şeklinde üç ayrı kullanımla karşı karşıya kalırız. Parmenides, kendi felsefesini on (öv) sıfat-fiilinin önüne

⁷⁹ Bu bölüm için Saffet Babür'ün Parmenides diyalogunun incelenmesi kitabının 48 ile 100. sayfaları arasına bakılabilir (137a-160c).

to (τὸ) belirli nesnesini koyarak tanımlar. Sözcük anlamı “oluş, varlık, mevcudiyet, olma, varoluş, varlık” (İng. being) demek olan to (τὸ), “canlı, yaşayan, varolan” anlamına gelir. Geleneksel olarak İngilizcede “Being”, büyük harfle “Varlık” olarak çevrilir. Küçük harfle yazılan “being”, “varlık” felsefede iki türlü kullanılır; biri Grekçe sıfat-fiille ilgili, diğeri Grekçe mastar olarak. Parmenides 8. fragmanda “Var-olan”ın (eon) özelliklerini sıralayarak tarif ederken aynı zamanda “Var-olma” (eiani) ve kavrama / idrak etme (voëiv, noein) arasında bir bağlantı kurar. Parmenides’ten önceki düşünürler de benzer konularla uğraşmışlardır ama hem yaklaşımları hem de araçları farklıdır. Onlar, ta onta (τα ὄντα) ile uğraşırken, Parmenides hem kavrama yüklediği anlamı genişletmiş, hem de kendinden öncekilerin yaptığı gibi arkhê ile çıkılan yolu hiç tercih etmeyerek, “var-olanlar”dan (ta onta) “Var-olan”a (to on, τὸ ὄν) geçerek kendi felsefesini bunun üzerine kurmuştur” (Önder, 1016:87).

Parmenides’in bir diğr önemli yapıtı da onun Doğa Üzerine olan şiiridir. Yaklaşık 155 mısradan oluşan bu şiir üç bölümden oluşmaktadır; ilk olarak varlık ve hiçlik, ikinci olarak haikat ve sanı, üçüncü olarak da birlik ve çokluktur. Şiir güneş tanrısı Helios’un kızlarının Parmenides’i adalet tanrıçası Dikeye götürdükleri mistik bir yolculuk ile başlar. Bu yolculuğun sonunda Dike Parmenides’e önce hakikatten, sonra fanilerin aldanışlarından ve son olarakta karşıtların birliğine inananların düştüğü gafletten bahseder (Sev, 2015:10).

Parmenides’in Doğa Üzerine adlı bu çalışmasından günümüze sadece 155 mısra gibi az bir bölüm kalmıştır. Dike’den almış olduğu vahiyle “vardır” ın hakikati takip eden yegane yol olduğunu, “yoktur” un üzerine düşünölemeyeceğini ve konuşulmaz olduğunu, hem vardır hem yoktur’un ise kafası karışık şaşkın bir kitlenin yanılgısı olduğunu söyler.

“Toparlayacak olursak Yunan düşüncesinin evreni yaratma konusunda Hesiodos’un kendiliğinden oluşan dört tanrının hikâyesine alternatif bir cevap ile diğr bir deyişle Thales’in suyu ile başlayan başlangıç problemi Anaksimandros tarafından daha da geliştirilmiştir. Madde’den bağımsız olan Apeiron ile Anaksimandros başlangıcı sınırsızlaştırmıştır. Anaksimandros’un maddi olmaktan çıkardığı tanrısal başlangıcı Ksenophanes devinimsiz olan ve düşünme yetisiyle devindiren tek bir tanrıya dönüştürür. Diğr taraftan Parmenides’in tek var olanın küre biçiminde olmasının sebebinin onun maddi bir şey olduğu değil, mükemmel olduğu gerçeğini de gözden kaçırmamak gerekir” (Sev, 2015:18).

Doğal olarak bütün bu gelişmeler bizi Aristoteles’in Metafizik eserinin 12. (Lambda) kitabına götürür. Eserinde Aristoteles, maddeden bağımsız olan, tözü (ousia) saf etkinlik olan, bununla birlikte devinmeyen, devindirilmeksizin devindiren, yani devinimin ereksel nedeni olan “ilk devinmeyen devindiriciyi” temellendirir. O devinmeyen devindirici, bir anlamda dairesel devinen gök cisimlerinin taşıdığı küreler, bir anlamda ise etkinliği kendi üzerine düşünme

olan tanrısal bir düşünme yetisidir. O halde Aristoteles'in tek tanrı olarak yorumlanan ünlü "Devinmeyen Devindirici" sinin altında Hesiodos'tan Parmenides'e adım adım büyüyen bir gelenek yatar. İşte bu yüzden Parmenides düşüncesi Presokratik dönemin zirve noktası olarak görülür.

Parmenides Herakleitos ile birlikte felsefe tarihinin ilk düşünce çatışmasının taraflarıdır. Parmenides Herakleitos'un aksine oluş ve değişimin olduğu fikrinin aksine böyle bir şeyin olmadığını bunun sadece bize duyu organlarımızın söylediği bir yanılsama olduğunu öne sürmektedir. Onun fikrine göre aslında her şey Bir'dir. Aslında öğretmeni Ksenophanes ile aynı fikirde olmadığı söylense de Parmenides öğretmeni Ksenophanes'in tek bir tanrı olma olasılığının savunucusu gibi hareket eder. Onun için değişim yoktur, değişim duyuların sebep olduğu bir yanılsamadır. Bu nedenle her şey Bir'dir ve Bir'den gelir.

Parmenides Sokrates öncesi felsefe geleneğinin zirve noktasıdır. O görünüş ile gerçekleği, duyumsal olan ile akılsal olan arasındaki farkı felsefe tarihinde en net bir biçimde ortaya koyan kişidir.

Felsefe ve bilimin çiçeklendiği Anadolu coğrafyası pek çok ünlü ve önemli filozoflar yaratmıştır. Artık zaman felsefenin Yunan coğrafyasına aktarılması zamanıdır. Bu görevi de bilge Anaksagoras yüklenir.

1.8. Anaksagoras

Hegesibulos ya da Eubulos oğlu Anaksagoras İyonya bölgesinden Klazomenai (Urla) da doğmuştur. Kendisi felsefeyi Atinaya getiren kişi olarak bilinir. Zengin ve soylu bir aileden geldiğini bildiğimiz Anaksagoras, ailesinin serveti ile ilgilenmeyerek tüm dikkatini doğanın gözlemine vermiştir. Başından oldukça trajik olayların geçtiğini bildiğimiz Anaksagoras ölen çocuklarını kendi elleri ile gömmeye talihsizliğini de yaşamıştır. Ayrıca kendisini ölüme mahkûm eden Atinalılara karşı "Hayat da onları ölüme mahkûm etti" demiştir". Diğer presokratik filozoflar gibi onunla ilgili elimizde hemen hemen hiçbir bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer filozoflarda da olduğu gibi onun hakkındaki bilgileri Aristoteles'ten ve Diogenes Laertios'tan edinmekteyiz.

Yine Diogenes Laertios'un söylediklerine göre, Apollodoros onun felsefe uğruna politik gücünü ve iyeliklerini göz ardı ettiğini bildirir. Hızla Yunan kültürünün merkezi olmakta olan Atina'da Kallias'ın arkhonluğu sırasında ders vermeye başladı. Takriben İ.Ö 462 yıllarında Atinaya geldiği söylenir. Ünlü devlet adamı Perikles'in dostluğunu ve hayranlığını kazandı ve orada 30 yıl kaldı. Bu süre içinde Euripides gibi ünlü tragedya yazarı ile dostluk kurdu. Soyluluğu ve zenginliği ile göze çarpan Anaksagoras aynı zamanda çok yüce bir ruha sahipti, baba

mirasını tamamen ailesine bırakmıştı. Kendisini ilgisizlik ile suçlayanlara “Neden kendi işinize bakmıyorsunuz” dediği söylenir. Ülken seni hiç ilgilendirmiyor mu? Sorusuna ise “Sus” diyerek gökyüzünü gösterip “Ülkem ile çok yakından ilgileniyorum demiştir” (Diogenes Laertios, 2013:69).

Klazomenealı Anaksagoras yetmişinci Olimpiyatta (İ.Ö. 500-497) doğdu ve seksen sekizinci Olimpiyatın birinci yılında (İ.Ö. 428) öldü. Bir Lydia kenti olan Klazomenai Kolopfon ve Ephesos'a yakındı. Anaksagoras Demokritos'tan önce gelir ve yaşça Empedokles'den de büyüktür. Ayrıca Parmenides ile de çağdaştı ve yaşı Zenon'unkine yakındı. Diogenes Laertios'a göre babasının ismi Hegesibulos ya da Eubulos idi. Anaksimenes'in öğrencisi olduğu söylenen Anaksagoras maddeye bir us bağlayan ilk filozoftu (Diogenes Laertios, 2013:69). Sokrates'ten kısa bir süre önce yaşadı ve onunla tanıştı. Hatta bu tanışıklığa ilişkin Sokrates'in kendisine düşüncesini bir üst seviyeye taşıyamadığına ilişkin eleştirel bildirimleri vardır (Cornford, 2022:4,5). Felsefesinde eklektik özellikler gördüğümüz Anaksagoras Empedokles gibi kendisinden önceki filozofların felsefesinden oldukça iyi bir çıkarım yapmış gibi görünür, ancak bunun bilge Sokrates'i pek tatmin etmediğini yukarıda belirtmiştik, bu konuya daha sonra tekrar değinilecektir. Anaksagoras'ın en önemli özelliklerinden biri onun felsefeyi ve bilimsel araştırma ruhunu İyonya'dan Atina'ya getirmesi oldu.

Anaksagoras'ın Atina'ya gelişine dek felsefenin yeri İyonya ve İtalya'ydı. Pers istilası İyonya'da bir bakıma felsefenin de sonunu getirdi. Anaksagoras Pers Savaşları ile Perikles çağı arasındaki dönemde şimdi büyüklüğünün doruğuna ulaşan Atina'da yaşadı. Atina Pers savaşlarından sonra Yunan adalarının büyük bölümünü ve Trakya'daki bir dizi kıyı kentini egemenliği altına almıştı. Hem Yunan politik gücünün önderi, hem de bilim ve sanatların özeği olmuştu. En büyük sanatçılar Atina'da toplanırken felsefecilerin en dikkate değer olanları ve sofistler de oradaydı. Aikhylos, Sophokles, Aristophanes, Thoukydides, Protagoras, Anaksagoras ve Küçük Asya'dan gelen daha başka insanlar Atina'yı dönemin kültür merkezi haline getirdiler. Dünya tarihinin bugün de modeli olan bir estetik değerler birikimi, demokrasi, bilim ve felsefe, insan erdemi ve güzelliği Atina'da eşsiz bir ışıltı ile sergilendi.

Anaksagoras'tan elimize geçen çok az fragman vardır, bunların sayısı aşağı yukarı 22 tanedir (Burnet, 2013: 192, 193, 194). Bu fragmanlar az olduğu için Anaksagoras'tan kalan fragmanların hepsini bu çalışmamızda vereceğiz. Onun felsefesine dair bütün çıkarımlar yaklaşık olarak bu fragmanlara dayanmaktadır. Yine Romalı yazar Hippolytos ve Akademia'nın son temsilcilerinde Simplikios'un ona dair yazıları mevcuttur.

Gök cisimleri üzerine gözlemleri onu evren düzeni için yeni kuramlar oluşturmaya götürdü, güneş tutulmalarına, meteorlara, gökkuşaklarına ve güneşe bilimsel bir açıklama

vermeye çalıştı. Güneşi Pelopenez'den daha büyük yanıcı bir metal kütle olarak betimler. Gök cisimlerinin dünyadan kopmuş ve hızlı çevrim tarafından tutuşturulmuş taş kütleleri olarak betimler. Bu kuramlar nedeniyle çok geçmeden popüler inanç ile çatışmaya düştü, yerleşik dinsel inançlara karşı çıkmakla suçlandı ve dostu Perikles'in politik karşıtları tarafından tutuklandı. Perikles tarafından kurtarılmasına karşın Atina'dan ayrılmak zorunda kaldı (Diogenes Laertios, 2013:70,71). Daha sonraki hayatının geri kalanın Lâpseki'de geçirdi ve İ.Ö. 428 yılında orada öldü.

Biz Anaksagoras'a ayırdığımız bu bölümde sırasıyla onun “herşeyin içinde her şeyden bir şey vardır” bildirimini, pay alma düşüncesini, şeylerin kökeni olan tohumlar (spermata) fikrini ve evreni yöneten akıl yani Nous'u inceleyeceğiz. Daha önceki filozofların incelenmesinde tanık olduğumuz gibi Diogenes Laertios'un bildirimleri genellikle filozofların biyografisi ağırlıklı olduğundan, biz yine Anaksagoras'ın felsefi fikirleri konusunda elimizdeki en eski kaynak olan Aristoteles'in Metafizik kitabına zaruri olarak başvurmak durumundayız. Aristoteles'in söylediklerine göre, Anaksagoras ilkelerin sonsuz sayıda olduklarını ileri sürmektedir. Çünkü o su ve ateşin olduğu gibi, benzer kısımlardan meydana gelen hemen hemen herşeyin bu biçimde, yani ancak birleşme ve ayrılma yoluyla varlığa geldiğini ve ortadan kalktığını, başka herhangi bir anlamda ne varlığa gelip, ne de yok olduğunu, tersine ezeli ve ebedi olarak varlığını sürdürdüğünü söylemektedir. Ayrıca alışık olduğumuz tavrı ile Aristoteles Anaksagoras'ın hareketi keşfetmiş olduğunu da bildirir ve Parmenides ile Anaksagoras'ı diğerlerinden bu yönü ile ayırmaktadır (Aristoteles, 2010: 93,94).

Özellikle “her şeyin içinde her şeyden bir şeyler vardır” bildirimini Anaksagoras'ın en bilinen fragmanlarından bir tanesidir. Burnet “Anaksagoras'ın bu noktayı tanıtlamaya çalışırken kullandığı uslamamlamanın bir bölümünün bozuk bir şekilde Aetios tarafından saklandığını ve Herman Diels'in özgün sözlerinin bir bölümünü bir yorumcudan yeniden düzelttiğini söyler. Fragman 10'da söylediği gibi “Ama saç nasıl saç olmayandan ya da et et olmayandan yapılabilir? Burnet bu noktada Miletosluların ilgisini Meteorolojiden fizyolojiye kaydardıklarını söylemektedir. Her şeyde her şeyin bir payı olduğu bildirimini yalnızca şeylerin dünyaların oluşumundan önceki kökensel karışımına göndermede bulunuyor olarak algılanmayacaktır” der (Burnet, 2013:195).

Biz bu çalışmamızda Anaksagoras'ın erken Yunan felsefesi geleneğinde önemli bir yer teşkil etmesinden dolayı ve kendisine ait fragmanların sınırlı sayıda olması nedeniyle ona ait tüm fragmanları çalışmamızda Burnet'in Herman Diels'in çalışmasındaki sıraya göre verdiğini beyan ettiği “Erken Yunan Felsefesi” kitabında verdiği sıraya göre açıklamayı uygun gördük. Bu şekilde hem Anaksagoras'ın düşüncesini okuyucu kapsamlı olarak görebilmekte hem de

elimizdeki verileri tam olarak görerek daha verimli bir açıklama yapabilme şansına sahip olmaktayız.

1.8.1. Anaksagoras Fragmanları

1. “Hem sayı hem de küçüklük bakımından tüm şeyler birlikteydi; çünkü küçük de sonsuzdu. Ve tüm şeyler birlikte iken hiçbir küçüklüklerinden ötürü ayırt edilemiyordu, hiçbir şey açık ve seçik değildi; çünkü hava ve ether, her ikisi de sonsuz olduğu için, tüm şeyleri kavıyorlardı; çünkü bunlar her şeyde bulunur ve hem sayı hem de büyüklük açısından en büyüktürler.

2. Çünkü hava ve ether dünyayı çevreleyen kütleden ayrılmıştır ve çevreleyen kütle nicelikte sonsuzdur.

3. Küçük olanın bir en küçüğü değil, ama her zaman daha küçüğü vardır; çünkü var olanın kesilme yoluyla var olmaya son vermesi olanaksızdır, Benzer olarak her zaman büyük olandan daha büyüğü vardır ve sayı açısından küçük olana eşittir, çünkü kendisi ile karşılaştırıldığında her bir şey hem büyük hem de küçüktür.

4. Ve bu şeyler böyle oldukları için, kabul etmeliyiz ki bileşik olan tüm nesnelerde her türden birçok şey, her türden şekil ve renk ve kökü ile tüm şeylerin tohumları vardır. İnsanlar ve dirimli olan tüm başka hayvanlardan onlardan oluşur. Bizim aramızda olduğu gibi bu insanlar kentlere yerleşmiş ve tarlalar ekmişlerdir ve yine bizim aramızda olduğu gibi bir güneşleri ve bir ayları ve daha başka şeyleri vardır. Toprakları onlar için en iyilerini evlerine taşıyıp kullandıkları her türden pek çok şeyi üretir. Ayrılma konusunda bütün bunları şeylerin yalnızca bizim aramızda değil ama başka yerlerde de ayrılacaklarını göstermek için söyledim. Ama ayrılmadan önce tüm şeyler bir aradaydılar ve giderek herhangi bir renk bile ayırt edilebilir değildi, bunu önleyen şey tüm şeylerin karışımıydı. Nemli ve kuru, sıcak ve soğuk, aydınlık ve karanlık olanların, ondaki bol toprağın ve hiçbir yolda birbirine benzemeyen sayısız tohumun bir kalabalığının. Çünkü başka şeylerden hiçbirisi başka herhangi biri gibi değildir. Ve bu böyle olunca, şeylerin bütünde var olduklarını kabul etmeliyiz.

5. Ve bu şeyler için karar böyle olunca, tümünün de ne daha çok ne daha az olduğunu bilmeliyiz, çünkü onlar için tüm olandan daha çoğu olmak olanaklı değildir ve tümü oluşturanlar her zaman eşittir.

6. Ve büyüğün ve küçüğün payları miktarda eşit olduğu için, bu nedenle tüm şeylerde de her şeyde olacaktır, ne de ayrı olmaları olanaklıdır, tersine tüm şeylerde her şeyde olacaktır, ne de ayrı olmaları olanaklıdır, tersine tüm şeylerde her şeyin bir payı bulunur. Bir en “az” şeyin

olması olanaksız olduğu için, ayrılamazlar, ne de kendiliğinden varlığa gelirler, ama şimdi, tıpkı başlangıçta oldukları gibi, hep birlikte olmalıdırlar.

7. Öyle ki, ister sözde ister edimde olsun, ayrılan şeylerin sayısını bilemeyiz.

8. Tek bir dünyada olan şeyler ne bölünür, ne de birbirlerinden bir balta ile koparılır, ne sıcak soğuktan ne de soğuk sıcaktan.

9. Çünkü bu şeyler kuvvet ve hız yoluyla döner ve ayrılır. Ve hız kuvveti oluşturur. Hız şimdi insanlar arasında olan şeylerden herhangi birinin hızı gibi değildir, ama her yolda birçok kat daha hızlıdır.

10. Saç nasıl saç olmayandan gelebilir, ya da et et olmayandan?

11. Nous dışında, her şeyde her şeyin bir payı vardır ve içlerinde Nous'un da bulunduğu kimi şeyler vardır.

12. Tüm başka şeyler her şeyden bir pay kapsar, ama Nous sonsuz ve kendine egemendir ve hiçbir şey ile karışmış değil ama kendi başına yalnızdır. Çünkü eğer kendi başına değil ama bir başka şey ile karışmış olsaydı, herhangi bir şey ile karışmış olmakla tüm şeylerden paylar kapsıyor olurdu. Çünkü daha önce dediğim gibi, her şeyde her şeyin bir payı vardır ve onunla karışmış olan şeyler onu engelleyecek ve böylece hiçbir şey üzerinde gücünü şimdi yalnızca kendi başına olduğunda taşıdığı gibi taşımayacaktı. Çünkü Nous tüm şeyler arasında en ince ve en arı olanıdır ve her şeye ilişkin olarak tüm bilgiyi ve en büyük gücü taşır, yaşam taşıyan hem büyük hem de küçük her şey üzerinde gücü vardır. Nous bütünün dönüşüne de egemendi, buna göre onu başlangıçta devinime geçiren o oldu. Bütün ilkin küçük bir alanda dönmeye başladı, sonra dönüş giderek uzayın büyük bir bölümüne yayıldı ve daha da büyük bir bölümüne yayılacaktır. Bir araya karışan ve bir birbirlerinden ayrılan ve ayırt edilebilen tüm şeyler Nous tarafından bilinir ve Nous olmuş olacak tüm şeyleri, olmuş olan ve şimdi olacak tüm şeyleri ve şimdi olan tüm şeyleri ve şimdi içinde tüm yıldızların ve güneşin ve ayın dönmekte olduğu bu dönüşü ve şimdi birbirinden ayrılmış havayı ve ether'i bir düzen içine getirdi. Ayrılmaya bu dönüş neden oldu. Seyrek olan yoğun olandan, sıcak soğuktan, aydınlık karanlıktan ve kuru nemliden ayrılır. Birçok şeyin birçok payı vardır. Ama Nous dışında hiçbir şey başka her şeyden bütünüyle ayrılmış ve ayırt edilmiş değildir. Ve tüm Nous, hem daha büyüğü hem de daha küçüğü benzerdir, oysa hiç bir şey başka hiç bir şeye benzemez, ama her bir tekil şey içinde en çoğunu kapsadığı şeylerdir ve en belirgin olarak bu şeylerdi.

13. Nous şeylerin devinimini başlatınca devindirilen her şeyden ayrılma yer aldı ve Nous'un devinime geçirdiği kadar şey ayrıldı. Ve şeyler devinime geçirilip ayrılırken, dönüş daha çok ayrılmalarına neden oldu.

14. Ve her zaman olmuş olan Nous hiç kuşkusuz şimdi başka her şeyin olduğu yerde, çevreleyen kütlede ve onunla birleşmiş ve ondan ayrılmış şeylerde vardır.

15. Yoğun, nemli soğuk ve karanlık şimdi toprağın olduğu yerde bir araya gelirken seyrek sıcak ve kuru dışarıya ether'in en uzak parçasına doğru ayrıldı.

16. Toprak bu şeyler ayrılırken katılaşıyor oluşur, çünkü su bulutlardan ve toprak sudan ayrılır. Taşlar toprağın soğuk tarafından katılaştırılarak oluşur, sudan daha çok dışarıya doğru atılır.

17. Helenler varlığa geliştiren ve yitip gidişten söz ederken terimleri doğru kullanmazlar, çünkü hiçbir şey varlığa gelmez ve yitip gitmez ama var olan şeylerin karışması ve ayrılması vardır. Böylece varlığa gelmeye “karışma” ve yitip gitmeye “ayrılma” demekle doğru yapmış olacaklardır.

18. Aya parlaklık veren güneştir.

19. Güneşin bulutlardaki yansımasına gök kuşağı deriz. O fırtınanın bir işaretidir, çünkü bulut çevresinde akan su rüzgâra neden olur ya da yağmur da aşağı dökülür.

20. Köpek yıldızının doğuşu ile insanlar hasada başlar, batışı ile tarlaları sürmeye başlarlar, yıldız kırk gün ve kırk gece gizlenir.

21. Duyularımızın zayıflığından ötürü gerçeği yargılama yeteneğinde değiliz.

21a. Görünen görünmeyen bir görünüşüdür.

21b. Aşağı hayvanlardan yararlanabiliriz çünkü kendi deneyim, bellek, bilgelik ve sanatımızı kullanmalıyız.

22. Kuş sütü denilen şey yumurtanın akıdır (Burnet, 2013: 192,193,194).

Anaksagoras'a ait olan toplamda yaklaşık 24 adet fragman yukarıda verdiğimiz cümlelerden ibarettir. Onun Doğa felsefesine, Nous teorisine, Evrenin oluşumuna, kimya veya kozmogonisine ilişkin bütün çıkarımlar elimizde mevcut olan bu fragmanlardan çıkarılmıştır. Her bilim adamı kendince bu fragmanları yorumlayıp bu cümleler içerisinde farklı şeyler görmüşlerdir. Daha öncede söylediğimiz gibi çalışmamızı kolaylaştırmak açısından modern bilimin bize sunduğu olanaklardan faydalanarak Anaksagoras hakkındaki fragmanlar için, Hippolytos'a, Eusebios'a, Simplicios'a veya herhangi bir eski çağ tarihi yazarının eserlerine bu noktada başvurmamıza gerek yoktur. Bütün fragmanları Burnet Herman Diels'in sıraladığı gibi vermektedir.

İlk olarak Anaksagoras'ın doğa felsefesine ilişkin görüşlerini inceleyelim. “Weber'e göre Anaksagoras düşüncesinde Empedokles'te olduğu gibi madde tek bir elemana su, hava veya ateş gibi başka cisimler haline gelebilen homojen bir cisme indirilemez. Bir cismin başka bir cisim olmasını akıl almaz. O halde bu durumda birden fazla elemanlar vardır ve bunlar

Empedokles'in sandığı gibi dört tane değil sonsuzdur. Eşyanın bu tohumları (spermata) sayılamayacak kadar çok ve sonsuz küçüktür, yaratılmamışlardır, yok edilemezler, temel nitelikleri sonsuza kadar değişmeden kalır. Toplam sayıları değişmeden kalır, ne bir şey katılabilir ne de bir şey kaybolabilir. Onlar için ne doğma ne de bozulma vardır. Genellikle oluş ve ölüm hakkında edinilen fikir tamamıyla yanlıştır. Hiçbir şey yoktan (ex nihilo) var olmaz, var olan yok olmaz. Eşya önceden var olan tohumların bir araya gelmesi ile oluşur ve yine bu tohumların ayrılmalarıyla ortadan kalkar" (Weber, 98:31). Weber'e bakılırsa Anaksagoras bu noktada Empedokles ile dört element fikri üzerinde uzlaşmamaktadır. Ona göre şeylerin sonsuz kökenleri vardır.

Doğum ve ölüm kelimelerinin de yanlış kullanıldığını, sevgi ve nefretin gücü ile bir araya gelme ve ayrılmanın söz konusu olduğunu belirtmektedir. "Vorlander bu yaratılmış en küçük parçacıklara Aristoteles'in "homoiomerien" adını verdiğini söyler. Anaksagoras'a göre benzer olan bu küçük parçalar birbirleriyle birleşir, benzer olmayanlar ise birbirlerini iter ve uzaklaşırlar. Her şey her şeyden oluşmuştur. Her şey her şeyde dâhil ve ortaktır. Yine Vorlander'in görüşüne bakacak olursak, bu teori garip gözükürse de Empedokles 'in dört unsuruna göre sayının belirlenmemiş halde bırakılmış olması bir ilerleme oluşturur, bu ilerleme adımı Thales'in belirli ilk ilkesine karşı, Anaksimandros'un apeiron'unun teşkil ettiği ilerlemeye benzer. Aynı zamanda Anaksagoras'ın teorisi nicel değil, belki bir tür nitel atomculuk olması bakımından, Demokritos'un felsefesine bir geçiş niteliğindedir" (Vorlander, 2022:68)

Bu noktada özellikle Guthrie'nin fikirlerine de yer vermemiz zaruridir, çünkü Guthrie Anaksagoras'ın oluş problemi ve elementler problemi üzerine diğer önemli bilim insanlarının karşıt fikirlerini düzenli bir şekilde belirtmiştir. "İlk olarak Aristoteles'in şemasında, madde dört temel karşılık seviyesinde bulunur. En gelişmiş seviye tamamlanmış canlı varlıkların, bitkilerin hayvanların ve insanların seviyesidir. Bunlar özellikler ve organlardan oluşur (gözler, burun, eller, kalp, ciğerler, meyveler) ki bunlar Aristoteles'in homoeomer olmayanlar olarak adlandırdıklarıdır çünkü kendi parçalarına bölünemezler, örneğin kalp küçük kalplere bölünemez. Ancak bunlar "parçaların her açıdan bütünüyle aynı olan" şeklinde tanımlanan homoeomerous maddelerinden oluşmuşlardır. Hayvan kemiği ve dokuları, odun kabuk, özsu ve diğer bitki dokuları, cevherler, metaller ve taşlar ve sırasıyla basit yapıdaki dört elementi, toprak, hava, su ve ateşi içerirler. Bunlarla beraber kavramsal olarak madde ve forma bölünebilir olsalar da en basit maddesel varlıklara ulaşıyoruz. Guthrie daha sonra şöyle devam eder:

Onun prensiplerinin ikisine de uymak için (a) her şeyin içinde diğer her şeyden biraz bulunur ama (b) her şey sonsuz kez kendi homojen parçalarına bölünebilir ilkelerini uygulamak için Cornford, Tannery'nin Burnet tarafından da onaylanan açıklamasının özünü benimsemiştir.

Anaksagoras'ın belli paragraflarında, Aristoteles'in karşıtlar dediği sıcak ve soğuk, ıslak ve kuru, yoğun ve nadir ve benzerlerinden bahsedildiği görülür. Karşıtlar, özellik ya da materyal maddelerin sahip olduğu özellik olup olmadığını sorgulamadan nötr olarak kullanılan bir kelimedir. Tannery bunun Anaksagoras için soğuk ve sıcak kavramlarının kendi dönemlerinde algılanan şekilde olduğunu var saydığı için şüphesiz ki anakroniktir. Bu tehlike hala sürerken, Cornford bunlara, madde ve özellik kavramı açıkça belirlenmediği ve doğada iki şekilde de bulunabileceği varsayımıyla bunlara “nitelikli şeyler” demiştir. Buna sunulan çözüm, “her şeyde diğer şeylerden belirli bir oranda bulunur” cümlesindeydi, buradaki şeyler ya da faktörler παντός kelimesinin (her şey) karşıtının nötr kullanımına çıkıyordu. Bu durumda bu yargı, her altında geri kalan her şeyden bir parça bulunmaz (et, kıl, odun) ama (daha modern bir terminoloji kullanmak için) her şeyin belirli bir ısıda, belirli derecede nem de ya da kurulukta, dayanıklılıkta ya da renkte olması gerekir. Buna göre Raven'a herkes için şu basit cümleyi ἐν παντί παντός μοῖρα ἐνεστίν (her şeyde diğer her şeyden belirli bir oranda bulunur) yazmanın imkânsız olduğu ve παντός ile παντί'den tamamen farklı bir anlama geldiği konusunda katılmaktan başka bir çaremiz yoktur (Guthrie, 2019:234,235).

Anaksagoras ile ilgili bir diğer önemli gelişme onun “Nous” teorisidir, Anaksagoras'a antik çağda bile (Platon ve Aristoteles'in eserlerinde) daha büyük bir ün sağlayan yön, diğer bir ilkenin yani hareket ilkesinin konulması olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi bütün bu parçaları bir araya getiren hareket ettirici güç nedir? Anaksagoras buna Nous adını veriyor. Nous konusunda Burnet şöyle diyor: “İlk olarak Nous karışımıdır (fragman 12) ve başka şeyler gibi her şeyin bir payını kapsamaz. Karışımın sonucunda her şeyin üzerinde gücünün olmasıdır. Bu kadarını Herakleitos ateş için ve Empedokles çatışma için de söylemişti. Dahası, Nous tüm şeylerin “en ince” olanıdır. Öyle ki her şeyin içine işleyebilir ve özdeksel olmayanın özdeksel olandan “daha ince olduğunu söylemek” anlamsız olacaktır. Doğrudur ki Nous ayrıca tüm şeyleri bilir ama belki de Herakleitos'un ateşi ve hiç kuşkusuz Diogenes'in havası da biliyordu. Zeller gerçekten de Anaksagoras'ın cisimsel olmayan bir şeyden söz etmeyi amaçladığını savunur, ama bunu yapmayı başaramadığını kabul eder ve tarihsel olarak önemli olan nokta budur. Nous hiç kuşkusuz uzay dolduruyor olarak imgelenir, çünkü daha büyük ve daha küçük parçalarından söz edilir. Gerçek büyük olasılıkla Anaksagoras'ın Nous'u Empedokles'in sevgi ve çatışmanın yerine geçirmiş olduğudur” (Burnet, 2013:199).

Bu noktada Burnet Anaksagoras'ın Nous'u sevgi ve çatışmanın yerine geçirmiş olduğu beyanı ile neyi kastetmektedir? Belli ki burada Anaksagoras hareketin kaynağına bir neden aramaktadır. Bu kanımızca hem Aristoteles'in dikkatini çekmesi açısından hem de bizim dikkati nazarımızdan kaçmaması açısından felsefe tarihinde önemli bir devrimdir. Çünkü Anaksagoras

ilk kez felsefe tarihinde oluşun ve onun içindeki hareketin bir nedeni olarak Nous fikrini öne sürmüştür. Gerçi bu düşüncenin daha önce Pythagoras ve Parmenides tarafından dolaylı olarak ele alındığını unutmamamız gerekir. Hem Pythagoras'ın monad fikri hem de Parmenides'in teklik düşüncesi zaten Anaksagoras'ın bu düşüncesine ışık tutmaktadır. Bu nokta da Anaksagoras'dan beklenmesi gereken tek şeyin önüne tutulan aydınlığı yorumlaması ve daha tutarlı bir açıklama getirmesi olacaktır. Bir önemli nokta da Anaksagoras'ın teklik düşüncesine bir katkısı olup olmadığı konusudur. Özellikle erken dönem presokratik gelenek içerisinde evreni yöneten bir tek aklın olması gerektiği fikri aşikâr ki bütün erken Yunan filozoflarının zihnine yerleşmiş gibidir. Hemen hepsinde bu evreni yöneten ortak akıl farklı şekillerde tezahür etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu Pythagoras'ta monad iken, Herakleitos'ta logostur, Parmenides'te tektir, Anaksagoras'ta Nous'tur. Bu teklik kavramı ve evrenin yönetilmesinin tek bir idareciye evrilmesi konusu insan düşüncesinin zirve yaptığı antik Yunan filozofları döneminin kanımızca en ilginç fikir birliğidir.

Herakleitos'ta her şey devim ve değişim içindedir. Empedokles bu akışkan ve yitici çokluğu bir birlik içine toplar, ama bu birlik dışsal bir sentez ilişkisidir ve Leukippos ve Demokritos boşluğu (vakum) varsaymakla doluluğu (plenum) ya da atomları dışsal olarak biraraya getirirler. Ama Atomcular için öğeler çokluğu aynı zamanda duysal olmayan arı soyutlamalardır ve tekillik ile karşıtlık içinde evrensellik karakterini taşırlar. Anaksagoras tüm öncelleri ile karşıtlık içinde şimdi Arkhe olarak böyle dışsal bir evrenseli değil, ama içsel evrenseli, düşüncenin kendisini, Nousu ileri sürer. Nous aynı zamanda nesneldir ve Platonik İdeanın ussal karakterini taşır.

Her ne kadar Sokrates Anaksagoras'tan beklediği cevapları alamadığını söylesede, evrenin ilk kez bir neden uğruna yaratılmış olabileceğini dile getirmesi ile ona olan ilgisi ortaya çıkar. Sokrates ve Platon gerçekten Anaksagoras'a çok şey borçludur. O felsefeyi sadece Atina'ya getirmekle kalmamış, bu felsefeyi devlet adamı Perikles'e, tragedya yazarı Euripides'e ve bilge Sokrates'e aktarmıştır. Atina demokrasi ile yönetilmesine rağmen aynı zamanda dindar da bir şehirdi. Halk bazen sıradışı yorumlara tahammül edemiyor ve meclis enteresan kararlar alıp kişiyi bir anda idama veya sürgüne gönderebiliyordu. İşte bu olaylardan bir tanesi de Anaksagoras'ın başına gelir. Anaksagoras sürgün yıllarını Çanakkale bölgesindeki Lampseki'de geçirir. Öldüğünde gömüldüğü yerde her yıl öldüğü ayda çocukların oyun oynamasını vasiyet etmiştir.

Anaksagoras'tan sonraki filozofumuz Atina'dan uzakta yaşayan bir devrimci, hekim, filozof ve şair olan Empedokles'tir. Onun tüm arkeleri bir araya toplayıp kendisininde eklediği

toprak ile birlikte canlılık için gerekli olan dört elementin temelleri atılmıştır. Şimdi Empedokles'i inceleyelim.

1.9. Empedokles'in Küresi

Antik Yunan filozofları içerisinde demokratik eğiliminden emin olduğumuz tek filozof Empedoklestdir. Bunun yanında Empedokles hakkında en fazla fragman bulunan ve bu fragmanlar üzerinde çok fazla tartışılan bir isimdir. Kendisi demokrat bir devrimci, doktor, filozof, büyücü, sihirbaz, doğa bilimci olarak pek çok konuda kendini yetiştirmiş meraklı bir düşünürdü. Pek çok konuda tartışmaların ortasında kalan Empedokles bugün dahi bilim insanlarının çok merak ettiği ve araştırdığı bir filozoftur, onun fikirleri orta çağ İslam dünyasını dahi etkilemiş ve onun fikirlerinden alıntılar yapılmıştır. Orta çağ İslam ve Hristiyan felsefesini de oldukça etkilemiş görünen Empedokles yaşadığı dönemde kitleleri arkasından sürüklemiş bir kişiliktir. Dört temel elementi hayatımıza ilk kazandıran odur. Thales'in suyu, Anaksimenes'in havası ve Herakleitos'un ateşi onun toprağı ile anlam bulmuş ve bütün canlılarda ortak olduğu bilinen dört element fikrinin temelleri onunla birlikte atılmıştır. Artık felsefe ve bilim bu noktadan itibaren dört element fikrini iyice sindirip içselleştirecek ve gelecek bilimi bu temeller üzerine inşa edilecektir.

Arınmalar ve Doğa Üzerine adlı eserleri şiir şeklinde yazılmıştır ve büyük oranda korunarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Dedesi ile aynı isme sahip olduğunu bildiğimiz Empedokles modern Napoli kentinin 20 km kuzeybatısında olan Akragas kentinde doğmuştu (Latince Agrigentum). Dedesi çok seçkin bir at yetiştiricisi olarak kentin ileri gelen kişilerinden biriydi. Kendisinin erguvan renkli giysiler giydiğini, altın bir kemer taktığını, ayakkabılarının tunçtan olduğunu ve başında bir defne tacı taşıdığı söylenir (Diogenes Laertios, 2007:398,405). Diogenes Laertios bize kendisinin bilinen Arınmalar ve Doğa Üzerine adlı eserlerinden başka 600 sayfalık bir tıp kitabı ile tragedyalar da yazdığını söyler. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi onun felsefi görüşleri hakkında pek bilgi vermez. Dolayısı ile biz Empedokles hakkındaki gerçeğe en yakın bilgileri yine Aristoteles'in Metafizik adlı kitabından, elimize ulaşmış olan fragmanlardan ve batılı bilim insanlarının onun hakkındaki yazılarından çıkarmak durumundayız.

Empedokles hakkında çok fazla inceleme yapılmış, makale ve kitaplar yazılmış hatta onun insan dışı olabileceği düşüncelerine bile kapılanlar olmuştur. Bu gizemli fikirlerinin temelinde onun "Arınmalar" katharsis adlı eseri bulunmaktadır. Capelle bu durumu son derece ilginç bir şekilde Orpheusçu ve Pythagorik bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. "Empedokles'ten çok daha önce Orpheusçular ve Pythagorasçılar çevresinde gelişen bu gizemci görüşlerin merkezinde insan ruhu ile ruhun kaderi yer alır. Empedokles'te öncülleri gibi burada

antropolojik bir ikiciliği savunur, gizemciliğinin özgün yanı, ruhların kaderini iki kozmik gücün, yani “sevgi” ile “çatışma”nın etkilemesidir. Empedokles çatışma ögesinin etkisi ile bedene giren, cisimleşen ruhların kaderlerini kendi başlarına yaşayacaklarına inanır, bu nedenle et yemeyi kesinlikle yasaklayan olumsuz bir çileciliği önerir” (Capelle, 1994:165). Empedokles kendisinden önceki filozofların fikirlerini son derece bilgece o günün şartlarına uygun bir şekilde harmanlayıp kendi fikirlerini bilgece oluşturmaya çalışan çok ilginç bir geçiş filozofudur. Onun felsefesinde önceki filozofların etkileri görülür. Empedokles kendisinden önceki dönemi çok iyi sindirip yorumlamış olan tam bir eklektizm uzmanıdır. Thales’ten kendi dönemine kadar bütün filozofları kendi potasında karıştırıp kendince bir felsefi ve bilimsel bir yaklaşım oluşturmuş gibidir. Buna karşın bazı satırlarda gerçeğe ulaşmada Parmenides’in saf aklın bilgisine güvenmemiz konusundaki yaklaşımına tepkiler koyar. Empedokles sadece duyguların yanılmazlığına inanmamakla kalmayalım, aynı zamanda akıldan da kesinliğe ulaşmak konusunda fazla bir beklenti içerisinde olmamamız gerektiğini söyler⁸⁰ (Guthrie, 2019:134). Ancak kendisinin yazmış olduğu bilinen ve elimize fragmanları parça parça ulaşan iki kitabı Doğa Üzerine ve Arınmalar son derece ihtilaflı metinlerdir. Özellikle batılı bilim insanları bu kitaplar üzerine farklı yaklaşımlar sergilemektedirler.

“Empedokles’ten bize kalan eserlerin yorumlanmasında ortaya çıkan temel iki sorun Guthrie’ye göre genel olarak tamamen farklı bir karakterde oldukları kabul edilen iki şiir yazmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bunlardan birine dönemin modasına uygun olan Doğa Üzerine *Περὶ Φύσεως* adı verilmiştir. Bu kitapta Empedokles doğal dünyayı bilimsel ve akılcı gerçeklerle kendi bakış açısına göre açıklamaya çalışmıştır. Diğer şiir kitabı olan Arınmalar *κάθαρσις* içerik ve amaç bakımından oldukça dinseldir. Ruhun hac yolculuğunu, aslında ait olduğu kutsal âlemden kendi hatası ile sürgün edilmesini ve dünyasal yaşam biçimlerinin her formunda bir enkarnasyonlar döngüsüne girmeye mahkûm oluşunu anlatır ve ilkel katışıklığın doğasını ve kefareti ödeyip ölümsüzlüğün mutluluğuna geri dönmenin yollarını ifşa eder” (Guthrie, 2019:124).

Biz özellikle Empedokles’in felsefe tarihi içerisindeki geçiş filozoflarından biri olması dolayısı ile hem kendisinin neden bir geçiş filozofu olarak adlandırıldığını, hem de kendisinin ilk kez dört temel elementi bize tanıtırken araştırmacıların üzerinde tartıştığı aither ve aer kavramlarını açıklamaya çalışacağız. Bunun yanında Empedokles’in neden kendisini gizemli ve

⁸⁰ Guthrie Yunan Felsefe Tarihi 2 adlı kitabının 134. Sayfasında *Parmenidesten Uzaklaşma* adlı bir başlık atar. Görüşlerinin çoğunluğuna katılmasına rağmen yani Parmenides’in Herakleitos’u hakikatin anlaşılması konusunda duyulara güven olmayacağını söyler. Onların aldatıcı oldukları ve gerçeğin bilgisini veremeyecekleri konusundaki yaklaşımı ile aynı fikirde olmasına rağmen Parmenides’in salt akıl ile hakikatin kavranabileceği fikrini de güve- nilmez bulur.

büyülü bir kişilik olarak yansıtmaya çalıştığını açıklamaya ve felsefe tarihi açısından önemini anlamaya çalışacağız.

İlki, onun felsefe dünyasında dört elementini toprağı da ekleyerek gündemimize getirmesi olayıdır. Daha önceden aşına olduğumuz evrenin ana maddesinin tek bir element ile yorumlanmaya çalışılması geleneğı artık yerini Empedokles ile çoğulcu bir anlayışa bırakmaktadır. Dünya veya evren Thales'in iddia ettiğı gibi ne su'dan, ne de Anaksimenes'in söylediğı gibi sadece havadan veya Herakleitos'un öne sürdüğü gibi sadece ateşten gelmiş olamazdı. Nesneleri oluşturan şeylerin içinde ateş, su, hava ve toprak doğanın gerektirdiğı ölçüde nefrete ve sevgiye bağılı olarak varola gelmekte ve çözülüp tekrar sevgi ile başka bir nesneye dönüşmekteydi. Ölüm sadece bu varlıkların sonlarına bizim taktığımız bir isimdi. Empedokles'e göre bu varlıklar her zaman varlıklarını sürdürürler ve varlığa gelmezler. Onlar sadece sevgi ve nefretin gücü ile birleşme ve ayrılma yoluyla çoğalır ve azalırlar ve bu anlamda oluşa tabidirler (Aristoteles, 2010:93) Ancak Empedokles'in bu elementlerinden biri olan hava (aither) zaman içerisinde aer kelimesi ile ilgili bir anlam karışması yaşamış ve Empedokles'in aslında aer'i kastetmiş olabileceğı düşünölmüş⁸¹. Bunun sebebi ise aither'i ateşin bir biçimi sayan stoacıların görüşünden kaynaklanmış olmasıydı, aslında Empedokles aither ile havayı kastetmiştir. Empedokles'e göre aither gökyüzü, evrenin dış sınırları ve aynı zamanda yerin yüzeyine kadar inen havaydı. Yani çevremizdeki hava, soluduğumuz hava aither'dir, aer ise sis ve buhar anlamına gelmektedir (Kingsley, 2002:45). Empedokles'in aer'ini hava elementi ile eşitlemek tabi ki onun yorumcularının işiydi. Biz bu konu üzerinde fazla durmadan onun daha çok elementleri ile ilgileneceğiz. Empedokles ayrıca bu dört elementi bir tanrı ve tanrıça ile eşleştirerek arkası kesilmeyen tartışmalara yol açmıştır. Empedokles'in F. M. Cornford'un felsefenin dinden türediğı şeklindeki yaklaşımına çok uyan bir presokratik filozof olduğunu da unutmamalıyız (Cornford, 2020:126,127,128,205).

⁸¹ Özellikle bu konuda Peter Kingsley'in yazmış olduğı "Antik Felsefe Gizem ve Büyü" adlı kitabının giriş sayfası yıllarca yanlış anlaşılmış olan aither ve aer konusu üzerine çok tutarlı bilgiler vermektedir. Empedokles'in elde kalan eserlerinde dört öğeyi birkaç kez sıralar. Kingsley, bir defasında ateş, su ve toprağın dışındaki dördüncü elementten gök (ouranos) olarak bahseder. Ancak diğier bütün durumlarda dördüncü element aer değil aither'dir. Klasik örnek "Biz toprağı toprakla, suyu suyla, aitheri aither ile ve ateşi ateş ile görürüz" ifadesidir. Antik dönemde uydurulan ve bugün hala tekrarlanan aer'in Empedokles'in hava elementine verdiğı isim olduğı iddiası doğru değildir. Peki, bu anlam karmaşası nasıl meydana geldi? Kingsley şöyle devam eder: "Yaşayan en erken Yunan edebiyatı ve İ.Ö. IV. Yüzyıla kadar inen şiir geleneğinde aither bizim şimdi hava olarak kast ettiğimiz şeyin tam karşılığı idi. Öte yandan aer başlangıçta yalnızca loş sis ve bulut gibi çok yalıtık bir havanın örneğiydi. Giderek sis ve buhardan soluduğumuz nemli bir atmosferi tarif eden ve böylece genel olarak havayı ve atmosferi gösteren bir anlam genişlemesine uğradı. Aer teriminin kapsamı genişlerken aither sözcüğünün kapsamı daraldı. İ.Ö 4. Yüzyılın başlarında bu sözcük yalnızca göklerin en üstünde, en yüksek ve en yüce havayı belirtmek için kullanılıyordu". Daha fazla bilgi için ayrıca bkznz. Antik felsefe gizem ve büyü syf 25, 26, 27. Bu durumu ayrıca John Burnet de Erken Yunan Felsefesi kitabının 171. Sayfasının dört kök başlığı altında onaylar.

Bir diğer aydınlatılması gereken önemli konulardan biri de, literatürde fragman 6 olarak bilinen ve her bir elementi bir tanrı ile açıkladığı bildirimidir. Empedokles dört temel element için belli tanrıların isimlerini kullanır. Bunları, parlayan Zeus, yaşam getiren Hera, Aideneus (Hades) ve Nestis⁸² diye sıralayarak tanımlar. Burnet özellikle bu konuya biraz ihtiyatlı yaklaşmaktadır, çünkü fragman yeterince açık değildir, hangi tanrının neyi temsil ettiği tam olarak bilinememektedir. Nestis'in Sicilya'nın yerel bir su tanrıçası olduğu bilinsede, geriye kalan tanrı ve tanrıçaları otoriteler, Zeus'un ateşi, Hera'nın havayı temsil etmesinde stoacıların önemli etkisi vardır. Hades'in de toprağı simgelediği düşünülmektedir (Burnet, 2013:171). Burnet daha sonra sanki Cornford'a cevap verir gibi, bu konunun muallak olmasının bizi oyalaması gerektiğini ama bu sözcüklerinde dinsel anlamda kullanılmadığını söyler. Bu noktada pek de haksız sayılmaz çünkü bizim mevcut durumda Empedokles'ten kalan fragmanlar eşliğinde en sağlıklı şekilde onun neler düşünmüş olabileceğini çıkarsamamız gerekmektedir. Onun hakkında o kadar çok tuhaf yorumlar yapılmıştır ki, Wilhelm Capelle Fransız yazar Ernest Renan'ın Empedoklesi Newton ile Caliostronun bir karışımı diye tanımladığını, oysaki akılcı ve akıl dışı öğelerin böylesine garip bir tarzda bir araya geldiği Empedokles gibi karmaşık bir kişiliği bu şekilde formüle etmenin mümkün olmadığını söyler (Capelle, 1994:166). Aynı şekilde W. K. C. Guthrie, "eleştirmenler onun hakkında söylenen "un Newton double d'un Cagliostro" sözlerini Renan'a atfetmeyi çok severler ancak, bu ne Empedokles ne de Renan için adil bir davranış değildir" der (Guthrie, 2019:124).

Bir diğer bakış açısına Vorlander de rastlamaktayız, kendisi Empedokles'i dünyanın ilk kimyacı sayar. "Vorlander'e göre Empedokles'in felsefesini, Elealıların varlık teorisi ile Herakleitos'un "değişme" sinin birleştirilmesi olarak kabul etmemiz mümkündür. Bununla birlikte Empedokles de kendi benliğine uygun olarak bir matematikçi ve diyalektikçi olmaktan çok kimyacı, biyolog ve antropologdur. Empedokles de bir şeyin yokluktan oluşmasını ve yokluğa geçebilmesini Elealılarla birlikte ret ve inkâr eder. Ona göre madde genel görünüşü bakımından değişmez, oluşma ve bozulma yoktur, fakat karışım ve ayrılma vardır. Bunu da meydana getiren şeyin nefret ve sevgi olduğunu daha önce söylemiştik. Vorlander'e göre Empedokles'in düşünce dünyasına giren bir kimse, kimyaya ilişkin tasavvurlar içerisinde kalır. Parmenides'in görüşler teorisindeki iki unsur, Empedokleste dörde dönüşmüş: değişmez fakat bölünebilir olduğu düşünülen bu unsurlar "bütün eşyanın kökleri" sayılmıştır. Bunlar Thales'in ilkesi olan su, Anaksimenes'in ilkesi olan hava, Herakleitos'un ilkesi olan ateş ve bunlara dördüncü olarak kendisinin eklemiş olduğu toprak gelmektedir. Aristoteles tarafından Orta çağa devredilip

⁸² Nestis Sicilya'nın yerel su tanrıçasının ismidir.

aktarılan tanınmış dört unsurdur. Ancak bu dört unsur Empedokles'in eserlerinde bazen mitolojik bir niteliğe bürünmüş olarak ortaya çıkar" (Vorlander, 2022:65).

Şimdi bu noktadan sonra Empedokles'in insanlık tarihine bırakmışmış olduğu epistemolojik, ontolojik, teknik ve bilimsel mirası incelememiz gerekiyor. Buna yine en ilkin garanti kaynaklardan olan Aristoteles'in metafizik kitabında onun hakkında ne söylediğinden başlamanız gerekmektedir. Aristoteles Empedokles hakkında şunları bildirir: Aristoteles bize Empedokles'e ilişkin ilk olarak bütün felsefe tarihi yazarlarının malumu olan ilk temel dört elementi kendisine ait olan toprağı da ekleyerek tanıtan ilk filozof olduğunu bildirir. Empedokles, oluşların ve bozuluşların nedeni olarak da nefreti ve sevgiyi ortaya koyar (Aristoteles, 2010:93). Daha sonra Aristoteles alışık olduğumuz eleştirel tavrını Empedokles üzerinde de sürdürür ve onu nedenleri anlamak konusunda Anaksagoras'tan da büyük ölçüde nedenlerden yararlanmakla birlikte, onları kullanmakta tutarlı davranmadığını belirtmektedir. Şeyleri bir araya getiren dostluk ve ayıran nefret kavramları açısından baktığımızda Empedokles kendisinden önce gelenlere karşıt olarak bu nedenin ikiye bölünmesini ilk ortaya atan kişi olmuştur. O tek bir hareket kaynağını değil, farklı hatta karşıt hareket kaynaklarını kabul etmiştir. Yine maddi yapıda dört öğeden ilk defa söz eden de o olmuştur. Ancak o dört öğeyi, dört öğe olarak kullanmamaktadır, onları sadece iki imişler gibi ele almaktadır. Bir yana ateşin kendisini koymakta, onun karşıtlarını (toprak, hava ve suyu) ise tek bir şey gibi ele almaktadır.

Aristoteles bunu ancak şiirini incelediğimizde görebileceğimizi belirtmektedir. Görüldüğü üzere Aristoteles kendisinden önceki filozofların tümünün sadece maddi nedeni kavramış olduklarını söyler. Ancak bunların içerisinde Empedokles ve Anaksagoras'ın sevgi ve nefreti akli işin içerisine dâhil ederek ilk kez hareketin kaynağını zikretmiş olduklarını belirtmektedir. Aslına bakılırsa Aristoteles'e bu noktada hak verebiliriz, bu ilk fizikçilerden hiç birisi gerçekten de hareket ile veya onun kaynağı ile ilgili her hangi bir açıklamada bulunmamışlardır. Empedokles hakkında Aristoteles metafizik kitabında bir miktar bilgi verdikten sonra bizi kendisinin diğer bir eseri olan "Fizik" kitabına yönlendirir. "Çokluğu açıklarken Empedoklesi birbirlerinden oluşan varlıkların durumu söz konusu olduğunda bir cismin sürekli ateş ve toprak olarak kalmaması durumunu "Doğa Üzerine" Fizik kitabımızda inceledik" der (Aristoteles, 2010:120). Burada şu önemli noktayı da kavramamız gerekmektedir. İlk çağ filozoflarının çoğunluğu Parmenides sonrası doğadaki çeşitliliği ve çokluğu merak etmişlerdir. Anaksagoras da doğal olarak varlıkların bu kadar kendilerinden oluşagelen bu çeşitliliğin ne olduğu konusunda merakla düşmüştür. Ancak Anaksagoras Sokrates'i olduğu kadar bizi de sorduğu sorular konusunda biraz hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu çokluğun ve çeşitliliğin nereden kaynaklandığı konusunda bir kuşkuya düşmektense o ısrarla Miletos Okulu geleneğini takip edip hala evrenin ana

maddesinin ne olduğu kaygısını gütmüştür. Aslında Anaksagoras kanımızca biraz olsun Parmenides felsefesini anlamış ve kavramış olsaydı Atinaya götürdüğü felsefe belki de çok daha büyük ve farklı sonuçlar verebilirdi. Anaksagoras bizim düşüncemize göre Atinaya sadece felsefe tarihini götürmüş gibi bir. Belki de bu yüzden Platon bir Anaksagoras diyalğ yerine olmayan bir Parmenides diyalğn kurgulamıştır.

Bu durumda Empedokles incelememizi Aristoteles'in Fizik eseri üzerinden devam ettireceğiz. Aristoteles fizik kitabının 33. sayfasında Empedokles'in dört elementini ve var olanların dostlukla bir araya gelmelerini ve nefret veya kin ile ayrışmalarını şu şekilde değerlendirmektedir: "Dolayısıyla sonsuz sayıda olan ilkeler veya elementler yerine Empedokles'in yaptığı gibi sınırlı sayıda olanların alınması daha iyidir. Zaten Empedokles kendisinin sınırlı sayıdaki ilkeleriyle, Anaksagoras'ın sonsuz sayıda ilkeyle aıkladığđ herşeyi aıkladığđna inanıyor. Öte yandan bazı karşıtlar ötekilere göre nicelik taşıyor ve bazıları birbirlerinden oluşuyor. Szgeleşi tatlı-acı, ak-kara oysa ilkelerin hep kalması (kalıcılık taşıması) gerekiyor". Bu noktada Aristoteles var olanların açıklanması açısından karşıtların aslında her zaman bir üçüncü varlık oluřturmadığđnı ne sürmeye çalışmaktadır.

"Demek ki, söylediklerimizden çıkan şu: ilke tek olmadığđ gibi sonsuz sayıda da değerdir. Madem sınırlı sayıda ilke var, yalnızca iki ilke olmamasının bir nedeni var demektir. Çünkü bu durumda "acaba seyreklik sıklığa mı bir etkide bulunuyor, yoksa sıklık seyrekliğe mi?" sorusunun sorulması gerekir. Her ne olursa olsun, öteki her bir karşıtlık için de bu böyledir, nitekim Dostluk Kin'i gütmüyor ve ondan herhangi bir şey oluşurmuyor. Kin de Dostluk'tan; ama her ikisi bir üçüncü şey oluşturuyor, bazıları da daha çok sayıda ilke alıp bunlardan var olanların doğasını çıkartıyor, bunlara ek bir soru da şu: Acaba karşıt doğaların altında bulunan, bunlardan ayrı bir ilke mi ne sürülecek? İmdi var olanların hiçbirinin tözü karşıtlar olamaz, bunu görüyoruz. İlkenin bir taşıyıcıya yüklenmemesi gerekir, çünkü bu durumda ilkenin ilkesi olacak: taşıyıcı bir ilkenin, taşıyıcının kendisine yklenenden önce varolduğ görünecektir. Ayrıca bizim görüşümüz bir tzn bir başka tze karşıt olmadığđdır. O zaman tz olmayanlardan bir töz nasıl olabilir? Yoksa bir 'töz olmayan' bir tözden daha önce mi varolacak? İşte bunun için bizim daha önceki savımız doğru diye kabul edilecek olursa şu da zorunlu: Bu her iki (karşıt) korunacaksa, bir üçüncü şey taşıyıcı olmalı. Szgeleşi her şeyin bir tek doğası olduğn ileri sürenlerin dediği gibi su, ateş ya da bunların arasındaki şey'dir. Daha çok da bunların arasındaki şey olsa gerek; çünkü ateş, toprak, hava, su karşıt çiftler arasına sokulmuştur. Bunun için bir başka şeyi taşıyıcı olarak koyanların, ötekilerin içinde ise hava diyenlerin görüşü akla yakındır. Çünkü hava ötekiler içinde en az duyulur farklılıklar taşıyanıdır. Sonra su gelse gerek. Ama hepsi 'bir'i (yani temel ilkeyi) karşıtlıklarla biçimlendiriyor: 'Sıklık-seyreklik', 'daha çok-daha az' ile.

Bunlarsa daha önce dediğimiz gibi genelde açıkça aşırılık ile eksiklik. ‘Bir’ ile ‘aşırılık-eksiklik’ var olanların ilkesidir, görüşünün de oldukça eski olduğu görünüyor; ancak temellendirme tarzları aynı değil: Daha eskiler ‘iki’yi etkin ‘bir’i edilgin olarak ele alıyor, daha sonraki düşünürlerden bazıları ise tam tersi, daha çok ‘bir’i etkin, ‘iki’yi, [karşıtları] edilgin diye öne sürüyorlar” (Aristoteles, 2012:33,34).

Görüldüğü üzere Aristoteles Empedokles’in karşıtlar konusundaki görüşlerini bu şekilde eleştirmektedir.

Biz bu noktada diğer antik dönem yazarlarının Empedokles hakkında yazdıklarını detaylı incelemedik. Bunun sebebi bu yazarlara, Hippolytos’a, Eusebios’a, Diogenes Laertios’a ve Simplicios’a baktığımızda genelde Aristoteles’in bize aktarmış olduğu benzer bilgiler ile karşılaşmış olmamızdır. Genel olarak bir Empedokles dünyasına baktığımızda karşımıza ağırlıklı olarak dört elementin aktarıcısını ve Anaksagoras ile birlikte presokratik felsefe geleneği içerisinde harekete bir nebze olsun eğilen iki filozoftan birini görürüz. Ancak onun gökyüzü olaylarına ilişkin birtakım bildirimlerine hem Hippolytos’ta hem Eusebios’ta hem de Simplicios’ta rastlamaktayız. Bu bildirimlerin en tutarlı yorumlamalarını ise Guthrie’nin analizlerinde görmekteyiz.

Guthrie bize Empedokles’in Ay hakkındaki görüşlerini İskenderiyeli Klemens’in *Stromateis* adlı eserini kaynak göstererek açıklamaktadır. “O Ay’ın tek başına ateş tarafından koparılmış *aer*’den oluştuğunu ve böylece dolu gibi katılaştığını ve ışığını güneşten aldığını söyler. Aetius’a göre bu ateş tarafından katılaştırılmış, bulut benzeri sıkıştırılmış havadır ve bu yüzden de bileşimdir. Ploutarkhos bunu “doluya benzeyen havanın katılaşması” olarak tanımlar. Şekli diske ya da merceğe benzer şekilde yuvarlak dış bükey kenarlıdır, küresel değildir. Empedokles’in ışığını Güneşten aldığını bildiğine dair kanıtlar Parmanides’inkinden daha güçlüdür. Parmanides’in yabancı ışık dediği kelime oyunlu satırını taklit etmiştir der” (Guthrie, 2019:178).

Guthrie Empedokles’in dünyanın şekli ile ilgili hiç bir bildiriminin elimize ulaşmadığını belirtir, denizin ise kökeninde dünyada bulunan ve kozmik dönüş ile sünger gibi sıkılan dünyadan çıkan su olduğunu belirtir. Empedokles’e göre deniz dünyanın teriydi, Aristoteles bunu anlamsız ve saçma bulur ancak Empedokles için oldukça anlamlıydı. Deniz tamamen tuz dolu değildi ve fark edilmez oranda temiz suya sahipti, bu sayede balıklar için besin oluşuyordu. Empedokles’in bu kozmolojisinin belirli özellikleri şunu açıkça gösteriyor ki o, Parmanides’in görünen dünyasını en az kendi doğrusu kadar çalışmıştı. Biri ateş diğeri *aer* ile biraz ateşin karışımı iki yarım küre dairesel şeritlerde bir saptırma akla getiriyor, bunlardan biri seyrek

diğeri ise yoğun madde ve bunların arasındaki diğerleri aydınlık ve karanlığın bir karışımı. Parmenides için Ay'da aer ve ateşin bir karışımıdır (Guthrie, 2019:179).

Empedokles ile ilgili bir diğer önemli fragman onun insan evrimine benzer bir akıl yürütmede bulunduğu ve yorumcuların belki de gereğinden fazla anlam yüklediği şu bildirimdir: Empedokles'e göre sevgi hüküm sürdüğünde ilk önce başlar, eller ve ayaklar gibi parçalar var oldu ve sonra o "insan başlı öküzler" karşıt şekilde "öküz başlı insanlar" ortaya çıkıp türedi, bu insan ve öküzün bir araya gelmesiydi. Bu parçalar korunmalarını garantileyecek şekilde bir araya gelirken hayvanlar oldular ve hayatta kaldılar çünkü ortak ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Diş yemeği parçalıyor ve yumuşatıyor, mide hazmediyor ve ciğer kana dönüştürüyordu. İnsan başı insan vücudu ile buluştuğunda, bütünü korumasını garantiledi ancak uygunsuz olduğu için öküz vücutlu olanlar yok oldu. Uygun bir formül ile (logos) bir araya gelmeyen bütün bu türler yok oldu (Guthrie, 2019:182). Tabi ki bu bildirim tek başına yeterli değildir. Modern bilim insanların maymunlardan evrimleştiğini söylüyor ve görünüş olarak en çok maymun'a benzemekteyiz. Ancak Empedokles burada yarı öküz yarı insan yaratığından söz ediyor. Bu durumun Öküz hayvanının yıllardır o coğrafyalar da en kutsal hayvan olmasından ileri geliyor olabilir. Ancak Mısır ile yapılan yoğun ticaretler sonrası pek çok hayvanında alınıp satıldığı bir ortamda, acaba Empedokles hiç maymun görmüş müdür? Tabi ki görmüştür, eski Yunan filozoflarının çoğunun Mısır ülkesine olan ilgisini biliyoruz. Ancak Empedokles insanın en çok maymuna benzemesine rağmen neden boğa veğa öküz ile olan bağlantısına girmiştir. Bunun temel nedeni o dönemki kadim uygarlıkların pek çoğunda boğa'nın kutsal bir hayvan olarak algılanmasındandır. Ayrıca Empedokles felsefe tarihinde insanın kökenleri konusunda düşünmüş tek filozof değildir. Biz Anaksimandros bölümünde de onun insanın ataları konusunda balık benzeri yaratıklardan geldiği konusundan bahsetmiştik. Bu durum şu anlama gelmektedir: İlk çağ Yunan filozofları gerçekten evrenin ana maddesinden ziyade insanın da kökenleri konusunda meraklı olmuşlar ve kökeninin ne olduğu konusunda düşünmüşlerdir. Bu tabi ki haklı olarak Yunanlıların tarihin ilk antropologları da yapmaktadırlar.

Görüldüğü üzere Yunan filozofları insanın ataları konusuna da değinmeden geçememişlerdir, Anaksimandros'un insan türünü balıktan evrimleşen bir canlı olarak düşündüğü bir ortamda tam 600 sayfalık bir tıp kitabını yazmış olduğunu bildiğimiz Empedokles bu konuya değinmeden geçemezdi. Yunanlı filozofların çok yönlü olduklarını daha öncede belirtmiştik, bu filozoflar sadece astronomi, matematik, felsefe ile ilgilenmemiş aynı zamanda çevrelerindeki bitki ve hayvan canlılığı da ilgilerini oldukça çekmiştir. Yunanlı filozof ve bilim insanları merak uyandıran ve dikkat çeken tüm olayları incelemekten ve analiz etmekten kaçınmamışlardır.

Bu açıklamalarında açıkça görülüyor ki Empedokles hala mitolojiden tam anlamıyla kopabilmiş değildir. Boğa veya öküz başlı insan hikâyesi bize Girit adasındaki Minatouros⁸³ hikâyesini anımsatır. Bu hikâye antik dönemlerde oldukça yaygın olarak bilinen hikâyelerden bir tanesidir. Boğa'nın çok kutsal bir hayvan olması nedeniyle ilk insanların boğa insan karışımı yaratıklar olmasını düşünmesi gayet olağandır. Ancak bu bildiriminden yola çıkarak onu ilk Antropolog da saymak doğru olmazdı diye düşünmekteyiz.

Düşüncemize göre Empedokles dönemin geleneğinin bir uzantısı olarak insan türünün nasıl ortaya çıkmış olabileceğine dair bir yaklaşımda bulunmuştur. Bu yaklaşımdan daha başka veya olduğundan farklı şeyler türetmenin veya Empedokles'i evrimi başlatan bir filozof olarak görmenin çok sağlıklı olmadığı kanısındayız. Ancak onun felsefe tarihindeki yeri ve önemi tartışılmaz. Empedokles uzunca yıllar boyunca kabul edilen dört element fikrini öne süren, maddeye hareket kazandıran, tıbbi çalışmaları olan çok yönlü bir filozoftu. Ondan geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır ama biz yine eski çağ tarihi yazarlarından bildiğimiz kadarı ile iki önemli eser yazmıştır.

Bu eserlerden ilki dönemin modasına uygun olan ve hemen her filozofun yazdığı “*Doğa Üzerine*” adlı eseridir, bu eserden başka bir de *Arınmalar* (Katharmoi) adını verdiği bir diğer eseri vardır. Burnet bize “Empedokles’ten kalan fragmanlar başka herhangi bir erken Yunan felsefecisinden daha fazladır” der. Eğer Diogenes’ten ve Souidas⁸⁴’tan bize ulaşan el yazmalarına güvenebilirsek, İskenderiye kütüphanecileri Doğa Üzerine şiirinin ve Arınmalar’ın birlikte 5000 dize kapladığını hesaplamışlardır. Bunlardan 2000 kadarı ilk çalışmasına aittir. Herman Diels kozmolojik şiirden 350 kadar dize ve dize parçası verir ve bunlar bütünün beşte birinden daha azdır. Bu elverişli durumda bile çok fazla şeyin yitirilmiş olduğunu görmekteyiz (Burnet, 2013:153). Burnet “Erken Yunan Felsefesi” adlı kitabında fragmanları Diels tarafından düzenlendiği şekilde verdiği için bizde Empedokles’in eserlerinin yorumlanmasında kendisini takip edeceğiz.

İlk olarak Empedokles “Doğa Üzerine” adını verdiği kitabında satırlarına şöyle başlar:

Dinle Pausanias, bilge Ankhitos oğlu!

⁸³ Girit’te hüküm süren güçlü kral Minos, gücünü kanıtlamak için denizler tanrısı Poseidon’dan ona kurban etmek üzere bir boğa vermesini ister. Poseidon boğayı Minos’a verir. Fakat hayvan, Minos’un hoşuna gider ve Minos, boğayı kurban etmez. Bunun yerine başka bir boğayı kurban eder. Poseidon bunu fark ettiğinde çok sinirlenir ve Eros’tan okuyla Minos’un karısını boğaya âşık etmesini ister. Minos’un karısı Pasiphae, boğayla çiftleşir ve yarı insan yarı boğa bir çocuk doğar. İnsanlar bir süre sonra çocuğa "Minotor" yani "Minos'un boğası" derler.

⁸⁴ Suda ya da Souda, Yunanca: Σοῦδα Suidas adlı bir yazar tarafından 10. yüzyılda Bizans’ta yazılmış Antik Akdeniz dünyası ile ilgili bilgi veren dev ansiklopedidir. 30.000 tanım içerip, ansiklopedik sözlük biçiminde yazılmıştır; pek çok sayfalar kaybolmasına rağmen kimi kısımlar Orta Çağ Hristiyan derleyicileri tarafından muhafaza edilmiştir. *Suda* isminin kökeninin muhtemelen Bizans Yunancasında "kale", "hisar" manasına gelen *souda* kelimesinden geldiği düşünülmektedir.

Burada sözü geçen Pausanias Empedokles'in öğrencisi olarak bilinir, Diogenes Laertios bize onun aynı zamanda sevgilisi olduğunu da söyler (Diogenes Laertios, 2013:401). Bu eserin belli başlı bölümlerinin bize ulaştığını daha önce de belirtmiştik, eser genel olarak Empedokles'in dağınık ilgisini ve doğa üzerine yaptığı çıkarımlarını yansıtmaktadır. Öncelikli şeylerin dört element kökenli oluşunu 6. Fragmanda elementleri tanrılarla özdeşleştirerek vermektedir. Önce tüm şeylerin kökünü dinle: "Parlayan Zeus, yaşam getiren Hera, Aidoneus⁸⁵ ve gözyaşları ile ölümlülere bir pınar sunan Nestis" (Burnet, 2013:154). Daha sonra Empedokles ay tutulmasını, kemiğin, kanın ve etin yapısını, derimizin nasıl soluk aldığını, algılarımızdan, düşünmeden ve duymadan bahseder. Daha sonra bitkiler ve hayvanların evrimi ve bütün bu oluşun çekişme ve sevgi ekseninde geliştiği konusunu görüşünün merkezine oturtur. Bunu Lloyd şu şekilde izah etmektedir: "Bilimsel teorilerin tarihi açısından, Empedokles sisteminin iki önemli özelliği vardır, bunlar fiziksel elementler kavramı ve orantı fikridir. "Element" terimi belirsizdir, şöyle ki: (1) herhangi bir şey var olduğu sürece var olan "orijinal" maddeler için –ve (2) "basit" maddeler için- bileşiklerinin analiz edilebileceği, ancak kendileri daha fazla ayrıştırılamayan maddeler. Her iki fikrin izlerini Empedokles'ten çok daha önce bulabiliriz. Thales'in suyu, Anaksimandros'un sınırsız ve hatta belki de Hesiodos'un esneyen boşluğu ilk anlamda elementseldirler. Bazı karmaşık şeylerin diğer basit şeylerden yapıldığı fikri de belirli bağlamlarda Yunan düşüncesinden çok daha erken ortaya çıkar. Dolayısı ile insanların topraktan ve sudan yapıldığı inancı Hesiodos'un *Pandora* mitinde üstü kapalı şekilde anlatılır. Hephaistos toprağı suyla karıştırıp şekil vererek ilk kadın Pandorayı yapar. Kolophonlu Ksenophanes efsanevi olmayan bir anlatımla insanların toprak ve sudan oluştuğu fikrini tekrarlar" (Lloyd, 2022:75). Bu noktada Lloyd bize sanki Empedokles'in dört element fikrine daha önceki filozoflar ve Yunan toplumunun tarafından aşina olduğuna dair bir izlenim yaratır, onu sanki aslında yeni bir şey değilmiş gibi yorumlamamıza sebep olur, ancak sonraki açıklamaları bize daha doğru ve sağlıklı bir Empedokles fikri vermektedir:

"Ancak Empedokles hem orijinal hem de basit maddelere dair fikrini önceki herhangi bir otoriteden daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Elbetteki filozof Yunancada Platon'a kadar belli bir ad konmamış, ancak sonrasında element için teknik bir terim haline gelen (Stoicheion) στοιχεῖον 'u kullanmıyor, ancak toprak, su, hava ve ateşi iyi tanımlanmış bir anlamda *Rhizomata* yani kökler olarak ifade ediyor. Birincisi kökler kendileri var olmazlar, ancak ebedi ve birileri tarafından da yaratılmamışlardır, o halde orijinal madde konusunda elementseldirler. İkincisi onlar (bu kökleri birleştirmek ve ayırmaktan sorumlu olan sevgi ve nefret ile birlikte) dünyadaki her şeyin yapıldığı şeydir. Bu noktada Empedokles her şeyden önce bileşikler ve

⁸⁵ Yunan mitolojisinde Yeraltı tanrısı olan Hades'in diğer adıdır.

bunların neden oluştuğu arasında açık bir ayrım yapıyor” (Lloyd, 2022:76). Örneğin meşhur 23. Fragmanda, bir ressamın kendi pigmentlerinden yapabileceği renk çeşitliliği ile köklerden çıkan farklı şeylerin çeşitliliğini karşılaştırıyor ve köklerin her şeyin kaynağı olduğu konusunda ısrar ederek bu fragmanda bir sonuca varıyor:

Sayısız miktarda görünen tüm ölümlü şeyler için bundan başka bir kaynağın var (dört kök) olduğu konusunda hatanın aklınızı karıştırmasına izin vermeyin. Empedokles çoğulcu filozofların en önemli kişiliklerinden bir tanesidir. Kendisinden önce tekilci monist olan geleneği bir nevi genişletmiş ve geliştirmiştir. Yunan felsefesi bundan sonra evrenin sadece tek bir madde’den gelmediğine ikna olmuş gibidir. Artık elimizde evrene ilişkin kritik dört ana madde bulunmaktadır: Toprak, su, hava ve ateş’tir. Ancak sorun hala tam olarak çözülebilmemiş görünmez. Hala kafaları kurcalayan pek çok soru ve sorun beklemektedir.

“Empedokles nesnelerin toprak, su, hava ve ateşten yapıldığını, ancak “toprak” terimini çok çeşitli katı maddeleri içine alan bir terim olarak ele almıştır. “Su” genellikle sadece çeşitli sıvılar değil, aynı zamanda metaller içinde kullanılırdı (çünkü eriyebilir şeylerdi) ve “hava” herhangi bir gaz için kullanılan Yunanca bir terimdi. Öyleyse Empedokles’in kökler kelimesini Lavaoisier sonrası kimyadaki oksijen ve hidrojen gibi saf maddeler olarak düşünmemeliyiz. Öte yandan, bu Empedokles’in ilk bakışta görüldüğü kadar keyfi olmayan gerçek element seçimini anlamamıza yardımcı olabilir. Teorisini etkileyen diğer faktörler ne olursa olsun toprak, su ve hava yaklaşık olarak katı, sıvı ve gaz halindeki maddeyi temsil eder ve bir süreçten ziyade bir madde olarak düşünülen ateş, diğer üçü ile aynı seviyede doğal olarak dördüncü bir “element” olarak dâhil edildi” (Lloyd, 2022: 77).

“Lloyd’un Empedokles’in fiziksel teorisinin gelişimine olan katkısı üzerine ikinci önemli yaklaşımı ise onun ilk olarak oran fikrini kullanmasıdır. Gördük ki diğer tüm maddelerin, öne sürdüğü dört köken elementin bileşikleri olduğunu varsaydı. Ancak, sınırlı sayıdaki elementin, görünüşte neredeyse sınırsız sayıda farklı maddeye nasıl yol açabileceği konusundaki zor soruya dair yanıtı yalnızca ilham verici bir tahmin olarak tarif edilebilir. Asıl elementlerin farklı oranlarda birleşmesiyle farklı maddelerin oluştuğunu söyledi ve belli bir maddenin her zaman sabit ve belirli bir oranda birleşen elementlerden oluştuğunu varsaydı. Bu teori hakkında iki yorum yapılmalıdır. Birincisi, orantı fikriydi ve Pythagorasçılar tarafından müzik teorilerinde kozmolojilerinde ve etik konularında hali hazırda yaygın olarak kullanılıyordu. Ayrıca bu fikir şüphesiz Empedokles için de etik anlamda çağrışımlar içeriyordu. Harmonia’yı Philia, yani sevgi ile eşanlamlı olarak kullanır, kozmolojisinde özellikle Arınmalar’da Sevgi genellikle iyi bir ilke olarak algılanır, iyi sonuçlar getirir, nefret ise kötü ve lanetli olarak tanımlanır. İkincisi, teorisinin belirli maddelere uygulanması çok sınırlıdır. Günümüze ulaşan fragmanlardan yalnızca

ikisi, farklı bileşiklerdeki elementlerin oranlarına atıfta bulunur, kemiğin 4:2:2 oranında ateş, su ve topraktan oluştuğunu öne süren 96. fragmanda ve kan ile farklı türlerden etlerin eşit oranlarda dört elementten yapılmış olduğunu gösteren 98. fragmandadır” (Lloyd, 2022:78).

Lloyd tüm bunlar söylendiğinde, geriye fikrinin yine de kimyasal teoriye yaptığı temel katkı kalır. Sabit oranlar yasası kimyasal bileşiklerin kendilerini meydan getiren elementleri ağırlıkça sabit ve değişmez oranlarda içerdiğini belirtir, ancak deneyle böyle bir yasa oluşturulmadan önce, Empedokles benzer bir genel ilkeye varsayım yoluyla ulaşmıştı.⁸⁶

İlk çağ filozoflarının çoğunda olduğu gibi Empedokles’de de evrenin ana maddesinin ne olduğu kaygısı vardır. Ancak o bu meselenin cevabına çoğulcu bir yaklaşım getiriyor. Bir tek ana madde yerine dört elementin birleşmesi ile varlıklar oluşmuştur der. Ancak o da diğer filozoflar gibi çokluğu açıklamakta zorluklar yaşıyor. Acaba nasıl oluyordu da bu dört element belli miktarlarda varlıklarda meydana geliyor, büyüyor, ölüyor ama yok olmuyordu. O zaman yok olmayan belli miktarda dört element vardı. Pythagorasçılar da bu meseleye benzer yaklaşımda bulumuşlardır. Evrende uyum olduğu gibi bir orantı da vardı. Tüm diğer filozoflar gibi Empedokles de çokluğu ve değişimi açıklamakta sıkıntılar yaşamıştır.

Empedokles Şiirinin açılışını şu cümleler ile yapmaktadır: “Sarı Akragas’a tepeden bakan, hisarın yükseklerindeki kasabada yaşayan arkadaşlar, iyi işlere niyetlenenler, yabancıyı onurla barındıranlar, isteği bilmeyenler, size selamlamanızı öneririm. Ben ölümsüz tanrı, artık ölümlü değilim, hepimizin arasından geçtim, tanışmada onurlandım, kuşaktan ve çiçekten çelenklerle taçlandım. Bunlarla birlikte olduğumda gelişmekte olan şehirlere gelirim, erkek ve kadınlar için bir hürmet objesiyim. Bazıları bana kehanet sorar, bazıları gidecekleri yerleri, bazıları da her türlü hastalığı tedavi eden kelimeleri duymak isterler” (Guthrie, 2019:2009). Görüldüğü üzere Yunan filozoflarının bazılarında kendilerinde tanrısal özellikler görme ve görüşlerinde tanrılardan esintiler barındırma fikri bulunmaktadır. Guthrie de Doğa Üzerine şiirinde “Empedokles’in Pausanias’a verdiği sözlerde aynı küstahlık ve süper güçleri olduğu iddiası tekrar karşımıza çıkıyor” der. Daha sonra sevginin altın çağından, tekrar bu dünyaya gelebilme ihtimalimize karşı kan dökme günahından, düşmüş ruhlardan, kurtuluşa giden yollardan tanrılardan ve ruhun doğası ve kaderden söz eder.⁸⁷

Kranz, Arınmalar’ın tamamıyla Orphiklerin ve Pythagorasçıların etkisi altında olduğunu düşünür. “Orphik karamsar öğretiyeye uygun olarak burada insanlar ve şairin kendisi de, düşmüş ruhlar ve yeryüzü yaşayışı, öteki dünyada sonsuz ışığın ülkesinde işlenen suçun

⁸⁶ Empedokles fragmanlarının daha detaylı analizi için ayrıca bkz. G. E. R. Lloyd “Eski Yunanda Bilim” Syf. 73-82.

⁸⁷ Empedokles’in Arınmalar adlı eserinin tüm açıklama ve analizi için W.K.C. Guthrie’nin Yunan Felsefesi Tarihi 2 Syf. 208-222. Ayrıca Bknız. John Burnet Erken Yunan Felsefesi Syf. 166-169.

cezasıdır. Burada aşağıda insanlar dünyasında kötü kuvvetlerin, öldürme ve oç alma ruhlarının, hastalıkların, meydana gelme ve yok olmanın ve başka karşıtların karanlığı hâkim olmaktadır. Et yememek ve belli bitkilere perhiz etmekle, çeşitli arınmalar ile ruh binlerce yıl boyunca birçok vücut kalıplarından geçerek yetkinleşebilir ve sonunda yeniden yurdu olan ışığa yükselebilir” (Kranz, 2014:105). Empedokles’in yaşadığı dönem 5. Yüzyıl ortalarına denk gelir. Bu dönemde hem Orpheusçuların hem de Pythagorasçılarının etkisinin çok güçlü hissedildiği yıllardır. Öldükten sonra tekrardan bu hayata başka bir hayvanın formunda gelme inancı ne kadar yaygındı bunu bilemeyiz. Ancak Pythagoras ve Empedokles’te bunun baskın bir şekilde öne çıktığını görmekteyiz.

Empedokles çalışmamıza Alfred Adler’in Empedokles’in tarihsel önemi üzerine görüşleri ile devam edelim. “Tıptaki bilgisi, hastalıkları iyi etmesi ve sahip olmaktan hoşlandığı manevî nüfuzun kendisini bir sihirbaz ve tanrı diye tanıttığı Empedokles, uzun bir felsefî şiirin yazarıdır. Bu şiirden günümüze kalan parçalara bakılırsa, Empedokles, Elealılar'la İyonyalılar arası bir noktada yer almaktadır. Empedokles, Herakleitos ‘un anladığı anlamda oluşu inkâr etmekle Elealılar'a bağlıdır fakat hareketin varlığını kabul etmekle İyonyalılara yaklaşır. Özü bakımından madde değişmez, ama cisimler durmadan değişirler onları oluşturan elemanlar çeşitli oranlarda birbirleriyle birleşirler ve ayrılırlar. Empedokles, İyonya fizikçileriyle aynı anlamda Hylozoist (canlı maddeci) midir? Onun dört elemanında (stoikheia) bulunan hareket, onların kendilerine mi aittir, yoksa bunu başka bir prensipten mi almışlardır? Onun düşüncesini benzetmelerle dolu cümlelerinden çıkarmak ne kadar güç olursa olsun, o, Anaksagoras gibi madde ve hareket ettirici kuvvet’in bir düalizm’inden yana gibi görünmektedir; bu sonuncusu da elemanlar üzerine iki zıt yönde etki yapan iki zıt kuvvete ayrılmaktadır. Sevgi yahut birleşme prensibi ve nefret, ayrılık prensibi hakikatte bir olan, ama şairin hayal gücünün birbirine zıt tanrılar şeklinde gördüğü bu iki hareket ettirici neden, sıra ile elemanlar üzerinde hüküm sürerler. Başlangıçta Sevgi onları birleştiriyor ve bir tek küresel cisim haline koyuyordu (sphairos). Anlaşmazlık geldi ve onları böldü; bunun sonucunda toprak, okyanus, hava, göksel esir ve yıldızlar meydana geldi. Anlaşmazlığın eseri olan bu ilk yaratma devresinden sonra, Anlaşmazlıkla Sevgi arasında bir kavga devri, bitkilerin hayvanların, insanların doğduğunu gören devir geliyor. Anlaşmazlık, elemanları birbirinden ayırarak, her sınıf varlığa uygun olan yeri hazırladı, ama organizmaları meydana getiremedi; çünkü bunlar dört elemanın bir karışması ve dolayısıyla birleştirici prensibin eseri. Nefretin tekeli hâkimiyetine karşı hareket eden Sevginin meyvesidirler. Her ne kadar şimdiki yüzyılda, iki prensip henüz savaş halinde iseler de, ‘Sevgi sonunda üstün gelecek ve bugün ayrı olan âlemin dört küresi bir kaos halinde, sonuncu günde

birbirlerine karışacaktır. Elemanların ayrışma ve birleşme devrelerinin sıra ile birbirini kovalaması, önüne geçilemez bir zorunluluktur ve sonsuza kadar sürecektir” (Weber, 1998:29).

Görüldüğü üzere Empedokles hem Elealılar’dan, hem Pythagorasçılardan hem de Herakleitos’tan etkilenen çok yönlü bir filozoftur. Empedokles gerçekten Adler’in söylediği gibi İyonyalılar ile Elealılar arasına sıkışmış bir düşündürdür. Kendisinden önceki felsefeyi çok rasyonel bir şekilde yorumlayan Empedokles kendi düşüncelerini oluşturmuştur. Oda sevgi ve nefret fikri ile İyonyalıların ısrarla üzerinde durdukları zıtların birliği fikrini benimsemiştir. Şimdi ise incelememize Elea okulu’nun bir diğer önemli filozofu Zenon ile devam edelim.

1.10. Zenon

Zenon Parmenides’in en meşhur öğrencilerinden biridir. Her zaman olduğu gibi yine Diogenes Laertios’un verdiği bilgilere göre kendisi Elea’lıydı. Teleutegoras’ın oğlu olan Zenon’u yine Parmenides’in evlat edindiği de söylenir (Diogenes Laertios, 2013:428)⁸⁸. Platon Parmenides diyalogunda görünüm olarak onu boylu, poslu, iri yapılı biri olarak tanımlar (Parmenides, 2001:32). Laertios’un çok az yer verdiği Zenon’un biyografisinde Platon ondan Sophist ve Phaidros diyaloglarında bahseder. Ayrıca yörenin yani Elea bölgesinin tiranı ile yaşadığı polemikten de söz eder. Felsefede de, devlet adamlığında da çok soylu bir karaktere sahip olduğu söylenir. Yine Diogenes Laertios’un verdiği bilgilere göre Tiran Nearchos’u kimilerine göre de Diomedon’u devirmek isterken yakalanır, hatta Tiranın kulağını ısırdığına dair muzip bir bildirim de vardır (Diogenes Laertios,2013:428). Muhtemelen Zenon da Empedokles gibi mevcut yönetimle sürekli didişme halinde olan bir filozoftur.

Onun çok az bilimsel görüşlerine yer veren Diogenes Laertios onun için birçok dünyalar olduğunu, boşluğun olmadığını, her şeyin özünün sıcak ve soğuk olduğu, kuru ve yaştan geldiğini söyler (Diogenes Laertios, 2013:429). Bunların birbirlerine dönüşmesi ile katı cisimler oluşur ve insan topraktan oluşur, ruh da yukarıda adı geçen öğelerin eşit oranlı karışımıdır der. Aslında fikirlerinin kendinden önceki filozoflarınkini andırdığını anlamak güç değil, o da zıtlar kavramına, Anaksimandros’un dediği gibi başka dünyalara ve evrenin ana maddesinin ne olabileceği sorununa inmiş görünmektedir. İşte Eski Yunan felsefesini devamlı ve hareket halinde kılan da bu ısrarlı gelenektir. Öğrencilerin çoğunluğu kendisinden önceki filozofların ne düşündüğünü, belli sorulara nasıl yaklaştığını ve yorumladığını özümledikten sonra kendi doktrinini veya teoremini oluşturmaktaydı. Bu sağlam gelenek aynı zamanda felsefenin anayurt olarak

⁸⁸ Ayrıca Platon onu Sophist ve Phaidros diyaloglarında anar ve ona “Elealı Palamedes” der. Diogenes Laertios, s 428.

Yunan toprağını seçmesinin bir başka nedeni olarak görülebilir. Ancak o görüş olarak öğretmeni Parmenides'e daha yakındır.

Parmenides diyalogunda Sokrates ona şöyle bir karşılık verir: “Parmenides bir biçimde senin yazdıklarının aynısını yazmış, değişik yollardan gidip, başka bir şey söylediğine inanmamızı istiyor. Nitekim sen dizelerinde her şeyin Bir olduğunu söylüyorsun ve bunu yeterince temellendiriyorsun, o ise çokluğun olmadığını belirtiyor, kanıtlarını da çok sayıda ve genişleterek ortaya koyuyor” (Parmenides, 2001:33). Sokrates Parmenides ve Zenon'un aynı şeyleri farklı yollardan giderek anlattığına inanıyor. Temelde en yüce Bir, onun altında varlık ve nesnelerin çokluğu bu teorinin ana hatlarıdır. Ancak diyalogda Zenon'a çok küçük bir yer veriliyor ve devreye hemen öğretmen Parmenides giriyor.

Zenon ontolojik anlamda zıtların savaşının şeylerin var olma nedeni olduğunu biliyordu. Bu gerçek zaten uzun zaman önce Miletos Okulu temsilcileri tarafından kayda alınmış bir gerçeklikti. Bu âlem gerçekten Herakleitos'un dediği gibi aynı zamanda bir savaştı (polemos). Bu zıtlar fikrini Guthrie, Burnet, Cornford ve Zellerde dikkat çekmektedir ve neredeyse tüm filozofların aşağı yukarı üzerinde uzlaştıkları bir kesişim kümesi gibidir. Hemen hepsi ontolojik anlamda bu âlemde zıtların sürekli bir savaş veya çekişme içinde kaldıklarını ve güçlü olanın kazandığını söyler. İnsanın topraktan geldiği fikri ise sadece Yunanlıların değil belli bir medeniyet aşamasına gelmiş tüm insanların yaşam süresi boyunca gözlemleyebileceği en basit doğa olayıydı. Birden fazla dünyalar olduğu fikrine de felsefe tarihi Anaksimandros'tan bu yana aşikârdı, yani bu da yeni bir şey sayılmazdı. Ancak Zenon'un öne sürdüğü boşluğun olmaması da neydi? Acaba Demokritos'a mı göz kırpyordu?

Aristoteles Parmenides ile sayının bir töz olup olmadığına ilişkin analizinde yine Parmenides'in Bir'in varlıkları nasıl ilgilendirdiğini anlamaya çalıştığı noktada Zenon'u konuştur (Metafizik, 2010:179)⁸⁹.

“Çünkü Zenon bir başkasına eklendiği veya ondan çıkarıldığında bu başka şey daha büyük veya daha küçük kılmayan bir şeyin var olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre var olan bir şeyin bir büyüklüğü olması gerekir ve eğer varlık bir büyüklükse cisimseldir. Çünkü cisimsel olan bütün boyutlarda varlığa sahiptir. Buna karşılık matematiğin nesneleri yüzey ve doğru, belirli bir biçimde eklendiklerinde eklendikleri şeyi daha büyük kılarlar, başka bir biçimde eklendiklerinde ise hiçbir değişiklik meydana getirmezler. Nokta ve birime gelince onlar böyle değildirler (Aristoteles, 2010:179,180). Aristoteles'in onaylamadığı filozofların fikirlerini zaman içinde toparlayabilmek o kadar zordur ki, sonraki filozoflar bile Aristoteles'e olan aşırı saygılarından onun önemsemediği filozofları önemsememiş gibi görülürler. Aristoteles'in

⁸⁹ Aristoteles Zenon'un fikrinin doğru olmadığını düşünüyor.

sözlerinden anlaşıldığı üzere o, Zenon'un fikrini çok basit bir akıl yürütme mantığı ile çürüttü. Kendisine eklendiğinde büyümeyen kendisinden bir şey verildiğinde azalmayan bir şey cisimsel olamaz. Bu mantık ve matematik kurallarına aykırı bir şeydir.

Aristoteles'e göre görünmeyen bir şey var olabilir. Aristoteles bu noktada Zenon'un sadece belki soyut matematikte haklı olabileceği bir kapı aralamaktadır. Bölünmez olan bir başkasına eklendiğinde onun büyüklüğünü arttırmayacak, ancak sayıyı arttıracaktır. Bununla birlikte böyle bir Bir olandan veya çok olandan bir büyüklük nasıl meydana gelebilir?

Biz Aristoteles'in her ne kadar pek fazla ciddiye almasa da Zenon'un presokratik felsefe tarihinde bir önemi olduğunu düşünmekteyiz. Zenon'u Platonun diyaloglarında da ara sıra görmekteyiz. Phaidros diyalogunda Sokrates'in ağzından şu şekilde anılır:

“Elealı Palamedes de aynı sanatla konuşur ve kendisini dinleyenlere aynı anda hem benzer hem benzemez, hem hareketli hem durağan göstermesini bilir, bunu biliyorsun değil mi Phaidros? (Phaidros, 2017:75).

Klasik dönem yazarları olsun, modern derleyiciler olsun felsefe tarihini kayda alan bütün katkıcılar değerlidir, ancak bir eserin veya filozofun kendisinin veya eserinin döneminde sevilip tutulmaması bunun gelecekte de aynı olacağı anlamına gelmiyor. Bu açıdan baktığımızda modern bir göz eski Yunan felsefesini tarihsel dönemler söz konusu olduğunda nasıl bir doğru dönem arasına da sıkıştıracağını düşünmelidir. Batılı uzmanlar için Zenon hiçte yabana atılacak bir filozof değildir.

Guthrie Zenon'u şöyle yorumlar: “Zenon'un bilinen bütün önerme ve yaklaşımlarına karşılık Guthrie tamamlayıcı bir argüman öne sürer. Eğer birçokluk varsa, hem sonlu hem sonsuz sayıda bileşen içermelidir. Sonlu, çünkü olduklarından ne daha az ne de daha fazla olmalıdır, sonsuz çünkü eğer birbirinden tamamen ayrı iseler, o zaman onlar her ne kadar bir birine yakın olsalar da aralarında her zaman başkaları ve yine onların arasında başkaları olacaktır, an, bir (Ad Infinitum). Bu sonsuz bölünebilirlik hipotezinin başka bir uygulamasıdır⁹⁰ der. Eğer herhangi bir nesnede bir noktayı başlangıç olarak, bir diğerini ise merkez alırsak, her zaman başlangıcın bir başlangıcı ve merkezin merkezinde de daha küçük bir kısım olacaktır” (Guthrie, 2919:95,96). Görüldüğü üzere Zenon burada çokluğa dolayısıyla Miletos Okulu temsilcileri ve Empedokles'e karşı çıkmaktadır. Zenon çoklu arkhe belirleyenlere karşı çıkar çünkü o da hocasısı gibi her şeyin aslında “Bir” olduğuna inanır. Maddecilere karşıdır çünkü onun Bir'i madde ötesi bir şeydir ezelidir ve ebedidir.

Parmenides ve öğrencisi Zenon'un çokluğa karşı çıkışı Yunan felsefesi geleneğinde büyük bir devrim yaratmıştır. Zenon'da öğretmeni Parmenides gibi herşeyin Bir olduğunu

⁹⁰ Guthrie kendisi bu alıntı için (165a-b) gösterir.

düşünüyordu. Ancak açıklanması gereken bir çokluk problemi ve bu çokluğun Bir ile olan ilişkisi vardı. İşte bu soruların cevabını Platon Parmenides diyalogunda öğretmeni Sokrates'i Parmenides ile konuşturarak arar ve bütün alternatifleri düşünürler. Biz bu noktaya Parmenides bölümünde değinmiştik.

Henüz geometrik bir nokta ile minimum bir büyüklük arasında net bir ayrım yapmamışlardı ve Zenon onları şu ikilemle karşı karşıya getirdi: “Eğer dünyayı inşa ettikleri birimler hiçbir büyüklüğe sahip değilse, o zaman büyüklüğü olan hiçbir şeyi de bunlardan üretemezlerdi, yok eğer bir büyüklükleri varsa, o zamanda herhangi bir kuantum sonsuz bölünebilirliği absürtlüklere sürükleyecekti” (Guthrie, 2019:99).

Weber onun için “Parmenides'in dinleyicisi ve öğrencisi, Elealı Zenon okulun kavgacısı hırçın genç, abese indirgeme ile kanıtlama metodunun bulucusu, diyalektik ve sofistliğin babasıdır” der (Weber, 1998:19).

Onun hareket ile ilgili olan düşüncelerini ise şöyle yorumlamaktadır: Zenon'a göre yalnız Bir düşünülür, yer kaplama büyüklük, hareket, mekân gibi şeyler düşünülemez⁹¹. Herhangi bir büyüklüğü (sınırlı) ele alalım, bu büyüklük zorunlu olarak, sonsuz büyük ve sonsuz küçük olacaktır. Sonsuz büyüktür çünkü sonsuzca bölünebildiğinden, sonsuz sayıda parçacıklardan oluşmuştur. Sonsuz küçüktür, çünkü yer kaplamayan parçalar sonsuzca çoğalsalar bile, bir yer kaplama, bir büyüklük meydana getiremezler. Yine bu noktadan hareket ile hareket düşünülemez çünkü hareket noktasıyla varış noktasını birbirinden ayıran çizgi noktalardan oluşur ve nokta yer kaplamadığından, sonsuz sayıda noktalardan oluşur. İşte bu Zenon'un meşhur Paradoksları için çıkış noktası olmuştur.

Zenon'un paradokslarını⁹² düşünürsek ayağı çabuk Aşil'i ağır giden kaplumbağanın istediğiniz kadar yakınında kabul edin, hiçbir zaman ona yetişemeyecektir. Bunun için ne kadar küçük olursa olsun önce kendisini kaplumbağadan ayıran mesafenin yarısını aşması gerekir,

⁹¹ Yani tam anlamıyla Zenon öğretmeni Parmenides gibi Oluş fikrini tamamen reddiyor.

⁹² İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış Yunan filozof Elealı Zenon, birçok ünlü paradoksları ile de kafaları oldukça karıştırmıştır. Bunlara en harika örnek, Aşil ve Kaplumbağa Paradoksu'dur. Bu paradoksta, büyük mitolojik savaşçı Aşil (Akhilleus), bir kaplumbağa ile bir koşu yarışındadır. Kaplumbağalar herkesin bildiği gibi yavaş olduğu için, kaplumbağaya bir avans vermeyi kabul eder. Aşil koşmaya başlamadan önce kaplumbağanın 1000 metre önde başladığını varsayalım. Açık ki, Aşil koştuğunda, kaplumbağadan çok daha hızlı koşacak ve sonunda kaplumbağanın 1000 metrelik başlangıç noktasına ulaşacaktır. Bununla birlikte, Aşil 1000 metrelik işarete ulaştığında, kaplumbağa yaklaşık 100 metre daha yürümüş olacaktır. Aşil'in bu noktaya ulaşması biraz daha zaman alacaktır. O zamana kadar, kaplumbağa tekrar bir adım daha yürümüş olacak. Mesafe küçüldükçe küçülecek olsa da Aşil her zaman ilerlemekte olan yavaş kaplumbağaya yetişmek için sonsuza kadar koşmak zorunda kalacaktır. Kaplumbağayı asla geçemeyecektir, çünkü kaplumbağanın gittiği bir sonraki yere ulaşmak için her zaman koşması gereken bir mesafe olacaktır. Şimdi, pratik olarak konuşursak, gerçek hayatta bir kaplumbağayı geçmek o kadar da zor değildir. Ancak pratiklik bu ünlü paradoksun amacı değildir. Bunun yerine, bu paradoks yalnızca matematiğin en temel ve kavranması en zor yönlerinden biri olan sonsuzluğa dair bir içgörü sağlamak için vardır. Zenon'un “Aşil ve Kaplumbağa Paradoksu”, iki sonlu sayı arasında sonsuz bir mesafe olduğu kavramını ele almaktadır. Örneğin, bir ile sıfır arasında, 0.1, 0.01, 0.001, 0.0001 gibi sonsuz sayıda daha küçük ve daha küçük sayılar (veya mesafeler) vardır ve liste böyle devam etmektedir.

ayrıca bu yarı mesafeyi aşmak için bunun yarısını aşmaya başlaması gerekir ve bu böylece sonsuza kadar giden bir döngü oluşturur.

Yine Weber'e göre çizginin bölünebilir olması, Zenon için aşılmaz bir engeldir, siz okun uçtuğunu sanırsınız, oysa onun hedefine varması için mekânda bir takım noktalar dizisini aşması gerekir, şu halde birbiri ardınca bu farklı noktalarda bulunmak zorundadır. Zenon'un bu ünlü ok paradoksunda da göreceğimiz üzere ona göre ok bu farklı noktalarda bulunmak zorundadır aynı zamanda herhangi bir anda, mekânın bir noktasında bulunmak hareketsiz olmak anlamına gelir. Bu durumda ok hareket etmiyor gibi görünmektedir ve hareketi bizi yanıltan bir görünüşten ibarettir.

Zenon'da hocasının da problem gördüğü aynı soruna farklı bir bakış açısı ile yaklaşır. Platon'a göre Zenon, Parmenides'in Bir'inin devinmediğini aksi yöndeki tezleri çürütterek kanıtlamıştır. Bu Bir hiç şüphe yok ki tanrının ta kendisidir demek yanlış olmaz. Zaten Platon da onu diyalektiğin kurucusu olarak anar. Peki, Zenon diyalektiği dediğimiz bu şey tam olarak nedir? Zenon diyalektiğinin genel yapısı şudur: Parmenides'in ontolojisine göre uzlaşmaz bir tarzda karşı çıkan muhaliflerinin görüşlerini tek tek eleştirel bir deneyden geçirir. Bunu yaparken belirtilerini daha önce Parmenides'te gördüğümüz dolaylı argüman gösterme yolunu kullanır. Bu yöntemi ilk defa Zenon geliştirerek büyük bir ustalık düzeyine çıkarmıştır. Bu yöntemi uygularken şu yolu izler: Önce muhalifinin temel varsayımını kabul eder ve buradan tek ve aynı sorun için birbiriyle tamamen çelişen iki ayrı sonuç çıkarır. Böylece muhalifi bu çıkmazdan (Aporia) ne kurtulabilir ne de onu düzeltebilir, sonuçta tüm beklentilere karşın birbirini dışlayan, ama kaçınılmaz olarak iki ayrı sonuca yol açan temel varsayımdan vazgeçmek zorunda kalır.

İlginç bir nokta ise Parmenides diyalogunda Sokrates ile arasındaki yaş farkından dolayı gerçekleşmesi mümkün görünmeyen bir diyalogda da karşımıza çıkmasıdır. Zenon'un bu diyalogu İ.Ö 450 yılında hocası Parmenidesle birlikte Atina'yı ziyaret ettiği zamanda Parmenides'in hala 40 yaşlarında olduğu bir zamanda Atina'nın ünlü siyaset adamı Perikles ile birlikte dinlediği ve çok beğendiği rivayet edilir. Ancak o günlerde mantık hala gelişmediği için hemen hemen hiç kimse o dönemde Atina'da Elealıların argümanlarını çürütecek yani çıkardıkları sonuçların yanlış olduğunu anlayacak durumda değildi. Hocası Parmenides ile birlikte Presokratik felsefe tarihi içerisinde önemli bir dönem yaratmışlardır. Elea okulu dönemi olarak adlandırılan bu süreç de Zenon diyalektiğin kurucusu ve eğlenceli paradoksların yaratıcısı olarak tarihe geçmiştir. Hem Parmenides'in hem de Zenon'un ısrarla çoğulculara karşı çıkmaları Herakleitos'un değişimini reddetmeleri Yunan felsefesinin gelişmesinde ve ilerlemesinde çok önemli katkıları olmuştur. Görünüşle gerçekliğin, duyumsal olan ile akılsal olanın bu kadar net

çizgilerle ayrıldığı Elea Okulu temsilcilerinin bu görüşleri felsefeye seviye atlatmış ve başka bir düşüncenin kapılarını aralamıştır. Artık oluş ve değişim felsefenin başlıca ilgilerinden bir tanesi olmuştur.

Elea okulu'nun bir diğer temsilcisi kendisi hakkında günümüze çok az bilgiler ulaşmış olan Melissos'tur.

1.11. Melissos

Melissos (470-430) hakkında elimize ulaşan bilgiler çok azdır. Kendisinden sonraki tarih, biyografi ve felsefe tarihi yazıcıları da ona sayfalarında çok az yer vermişlerdir. Ancak yine de kendisi Sokrates öncesi felsefenin literatürüne girmiş ve çok az fragmandan dünya görüşlerini çıkarsayabildiğimiz bir filozoftur. Melissos'ta Pythagoras gibi Samos (Sisam) adalıdır. Diogenes Laertios'un belirttiğine göre İthaigenes oğlu Melissos Parmanides'in öğrencisiydi, ancak Herakleitos ile de konuşmaları olduğu söylenir (Diogenes Laertios, 2013:427).

Aslında Sokrates öncesi dönemde bazı filozofların birbirleri ile temaslarına nadiren de olsa rastlıyoruz. Ancak ne konuştukları ve ne yazdıkları konusunda herhangi bir şey elimize ulaşmamıştır. Tarihte bu dostluğun en güzel örneklerini yine bize Diogenes Laertios'un verdiği Solon ve Thales arasındaki mektuplardır.

Diogenes Laertios'un söylediğine göre Melissos gemi kaptanlığı dahi yapmıştır ve gösterdiği kararlılıkta da hayranlık uyandırdığı söylenir⁹³ (Kranz, 1994:100). Melissos'a göre evren sonsuzdur, değişmez ve devinmezdir. Onun da diğer filozoflar gibi aynı kaygıları taşıdığını hemen anlayabiliyoruz. Her şeyin tek olduğu ve kendine benzer ve içi dolu olduğunu söyler. Devinim yoktur o yalnızca devinirmiş gibi görünüyor. Belli ki Elea okulunun ilkeleri Melissos'un iliklerine kadar işlemiştir. Tanrılarla ilgili olarak ise son derece ihtiyatlıdır, onlar hakkında hiçbir şey bilmediğimizi, herhangi bir şeyin de ileri sürülmemesi gerektiğini söyler (Diogenes Laertios, 2013:427).

Melissos'un fikirleri üzerinde çok baskın bir Elea etkisi vardır. Bu durumda biz tekrardan eski çağ felsefe tarihi kaynağı Aristoteles'in çok az bir sayfa ayırdığı Melissos bölümüne bakalım: O "Parmanides için Bir'i formel bakımdan, Melissos ise maddi bakımdan ele alıyor" der. Nitekim bundan dolayı ilki onun sonlu, ikincisi ise sonsuz olduğunu söylemektedir. Bir olanın varlığını savunanlar arasında en eskisini biz Ksenophanes olarak biliyoruz. Aristoteles bir şey söylemediği gibi, bu nedenlerden hiçbirini de anlamış gibi görünmez (Aristoteles,

⁹³ Walter Kranz'ın bildirimine göre Politikada Pericles'in düşmanıydı ve Samosluların (memleketi olan) 441 yılında 84. Olimpiyatların olduğu dönemde bir deniz savaşında Tragedya şairi Sophocles'e karşı savaşmıştır. Aristoteles'in bildirdiğine göre Pericles de bir kere bir deniz savaşında Melissos'a yenildiğini söyler.

2010:105). Aristoteles bu noktada madde ve form ilişkisinden söz eder. Ayrıca o bir olanın Tanrı olduğunu söylediğini kast eder⁹⁴. Ayrıca Ksenophanes ve Melissos'u gerçekten çok kaba tasavvurlara sahip olduklarından dolayı tümüyle bir yana bırakmamız gerektiğini söyler. Aristoteles neden acaba teklik fikrini bu kadar değersiz görmüş olabilir? Sanırsanız ki bu fikir ona pek ilgi çekici gelmedi.

Kendisinin oluş ve hareket hakkındaki görüşlerini anımsayalım, Aristoteles Oluşun başına "Hareket etmeyen hareket ettirici" kavramını koyuyordu, yani buna kısa yoldan Tanrı demek istemiyor çünkü bu durum bir ilerleyişin, sürekliliğin sekteye uğraması anlamına geliyordu. Parmenides bir noktaya kadar onun için makul kabul edilebilirdi. Ancak tek bir tanrı vardır, o gözdür, o kulaktır, o doğmamış doğrulmamıştır diyen Ksenophanes ve Melissos'un fikirlerini pek ciddiye almayı tercih etmedi.

Ancak Burnet Melissos'a Aristoteles'ten daha fazla yer vermektedir. Ona göre incelemesini Parmenides'in "Yokluk yoktur" önermesinin bir yeniden öne sürümü ile açmış görünür ve bu görüşü desteklemede kullandığı uslamlamalar daha şimdiden tanıdığımız uslamlamalardır. Olgusallık Parmenideste olduğu gibi ilksiz, sonsuzdur. Varlığa gelen her şeyin bir başlangıcı ve sonu olduğuna göre varlığa gelmeyen her şeyin bir başlangıcının ve sonunun olmadığını ileri sürer (Burnet, 2013:239).

Ancak Melissos sadece bu noktada Parmenides ile çelişkiye düşmez. Uzaysal olarak sonsuz olgusallık konusunda Melissos gerçekten de olgusallığın uzaysal olarak olduğu gibi zamansal olarak da sonsuz olduğunu savunmada Parmenides'ten ayrılıyordu. Ama Zenon'un bu fikir ayrılığı için kendi gerekçeleri vardı ancak çok iyi bir neden gösteremedi. Melissos'un söylediği şuydu: Eğer olgusallık sınırlı olsaydı, boş uzay tarafından sınırlanırdı. Bunu Aristoteles'in kendisinden biliyoruz. Bu Parmenides üzerinde gerçek bir ilerlemeyi temsil eder. Parmenides olgusallığı sonlu bir küre olarak görmenin olanaklı olduğunu düşünmüştü, ama bu görüşü ayrıntıları ile geliştirmesi güç olurdu. Kürenin dışında yokluğun olduğunu söylemesi gerekcekti, ama hiç kimse yokluk diye bir şeyin olmadığını ondan daha iyi bilemezdi (Burnet, 2013:239). Felsefe tarihi yazan antik dünya yazarlarının gözünden hiçbir şey kolay kolay kaçmıyordu. Elea okulunun başı yokluğun tanımı ile ciddi bir tehlike altındaydı. Yokluk nedir? Ve nasıl tanımlanabilir?

Daha sonra Burnet bize Melissos'un Miletoslulardan etkilenmiş olabileceğine dair birtakım fikirler vermektedir. "Melissos sonlu bir küreyi onu sonsuz bir boş uzay tarafından

⁹⁴ Gerçekten de Aristoteles'in Metafizik adlı eserinin 986b-25 bölümünde bunu Aristoteles'in açıkça söylediğini görürüz.

çevrelenmiş olarak görmeksizin imgeleyemeyeceğimizi⁹⁵ (Zenon ile anlaşmazlığı) gördü ve okulun geri kalanı ile birlikte boşluğu yadsıdığı için, olgusallığın uzaysal olarak sonsuz olduğunu söylemek zorunda kaldı. Bunda İyonya Okulu ile bağlantısı veya etkilenmiş olduğu tartışmalıdır. Başka bir deyişle bu şekilde düşünmüş olmak onu tekrar Miletosluların haklı olabileceği düşüncesine sürüklemiştir. Diogenes Laertios bize Herakleitos ile olan bir arkadaşılığın dan bahsetmişti ancak bunun tarihsel açıdan bir olanağı görünmüyordu (Herakleitos 535-475, Melissos 470-430). Bu olsa olsa onun fikirlerinin iyi bir takipçisi olduğuna işaret sayılır. Çünkü Herakleitos'un hayranları çok fazladır. Özellikle geçmiş bölümde yani Herakleitos bölümünde de belirtmiştik. Deyim yerindeyse Stoacılar onu bağrına basar ve ilerleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere ilk Hristiyanlar da sevgiyle kucaklayacaklardır.

Konumuza dönecek olursak Melissos Miletos okulunun ve Herakleitos'un görüşlerini biliyordu. Yine Burnet'e göre Melissos'un en dikkate değer fragmanı belki de sonuncusudur⁹⁶ der. Bu Anaksagoras'a karşı bir misilleme gibi görünür, Burnet en azından bu dilin başka herhangi birine ait olmaktan daha çok ona ait olduğunu söyler. Anaksagoras algılarımız söz konusu olduğunda bunların onun kuramı ile uzlaşmadığını görmüş, ama bunun yalnızca onların zayıflığına bağlı olduğunu savunmuştu. Melissos bu kabullenimden yararlanarak ileri sürer ki, eğer duyulardan olgusallığın sınavıncısı olarak vaz geçsek, Eleacı kuramı reddetmeye pek hakkımız yoktur. Çok iyi bir kavrayışla der ki: Anaksagoras ile birlikte şeylerin çok olduğunu söylersek, onlardan her birinin Elealıların Bir olarak bildirdikleri şey gibi olduğunu da söylemek zorunda kalırız. Başka bir deyişle, biricik tutarlı çoğulculuk atomik kuramdır (Burnet, 2013:241).

Burnet'e şu noktada katılmamak yanlış olurdu. "Melissos'un değeri Aristoteles'in eleştirilerinden ötürü haksız olarak düşürülmüştür".

General iken Perikles'in taktiksel bir hatasından faydalanıp ülkesi Sisam adasını kurtarmıştır⁹⁷. Bundan daha önce söz etmiştik. Acaba literatürde bu kadar fazla anılmamasının sebebi Atina'ya karşı kazanmış olduğu zafer olup olmadığı sorusu da aklımıza gelmektedir. Perikles'in çok uzunca bir süre Atina'yı yönettiğini düşünürsek, belki de Melissos'un düşüncesine ilişkin her türlü yayını, kitabını engellemiş olabilir. Aynı şeyi Platon ve öğrencisinin Demokritos'a yaptığını biliyoruz.

Ona göre Perikles çağının tüm kültürel olaylarına şahit olduğunu, entelektüel mayasının da Atina ve çevresinde (Miletos, Ephesos) geçtiğini söyler. Aynı zamanda Empedokles, Anaksagoras ve Herodotos'un da çağdaşıydı. Hatta muhtemelen Leukippos ve Demokritos'tan biraz

⁹⁵ İmgelem: bir nesneyi, bir durumu zihinde tasarlama, biçimlendirme yetisi.

⁹⁶ Bu fragman 8 nolu fragmandır. Daha fazla bilgi için bkz John Burnet "Erken Yunan Felsefesi" sayfa 238

⁹⁷ Aynı olaydan Thucydides "Peleponnesos savaşları tarihi" adlı eserinde bahsetmektedir.

daha yaşlıydı. Kendisi Atina'nın altın çağına şahitlik etmiş şanslı bir filozof olarak duruyor. Ancak yine elimizdeki bilgilerin azlığı yüzünden kimilerinin iddia ettiği gibi onun atomcular üzerinde değil de Atomcuların onun çalışması üzerinde bir etkiye sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Yani bir başka deyişle Melissos hem Miletoslulara hem de Elealılara göz kırpyordu. Atomcuların onunla ilişkileri çok fazla anlaşmazlık konusu olmuştur. Guthrie onun için öğretmeni Parmenides'e bazı konularda katılmadığını söyler. Özellikle gerçeklikle (yani Oluş ile) ilgili konuların en az bir kısmında bu böyleydi. Melissos basitçe hiçbir şeyin varlık haline gelmediğini söyler, oysa Parmenides, hakikatte olmasa da görünümde bunun mevcut olduğunu ifade ediyor (Guthrie, 2019:107).

Melissos'ta öğretmenleri Parmenides ve Zenon gibi dinsel terimlere, tanrı ve tanrıça ilişkisine veya ilahi herhangi bir açıklamaya rastlayamayız. Melissos hem Elea okulundan etkilenmiş hem de İyonyalı filozoflardan etkilenmiştir. Herakleitos ile ilgili bir arkadaşlığından söz edilse de bunun tarihsel açıdan mümkün görünmediğini söyledik. Aristoteles onu madde ve form kavramlarını yeterince kavrayamadığı için eleştirir ve kitabında ona çok az yer verir. Melissos V. yüzyıl Yunan felsefesinin merkezi olan Atina'da yaşadı. Dönemin tüm büyük filozoflarını devlet adamlarını, tragedya yazarlarını görmüş büyük bir entelektüeldir.

1.12. Son Bağımsız Filozof Apollonialı Diogenes

Felsefe tarihinde tam olarak nereye yerleştireceğimize bir türlü karar veremediğimiz bir diğer Sokrates öncesi filozofumuz da ünlü Apollonialı Diogenes'tir. Diogenes'i herhangi bir ekol'e ya da okul'a dâhil edemediğimizden dolayı onu bağımsız olarak değerlendirdik. Doğumu ve ölümü hakkında bir şey bilmediğimiz Diogenes'in V. yüzyılda yaşadığı tahmin ediliyor. Yani o da Atina'nın altın çağına şahit olmuş şanslı bir filozoftur. Bu dönemde, Perikles'i, Sophokles'i, Parmenides'i, belki Aiskhylos'u ve Euripides'i de görmüş olabilir. Ancak bu kadar ünlü isimlerle temas halinde olan Apollonialı Diogenes hakkında bildiklerimiz oldukça azdır.

Diogenes Laertios'un bahsettiğine göre kendisi Apollonothemis'in oğlu Apollonialı Diogenes'tir. Kendisinin çok ünlü bir doğa düşünürü (filozofu) olduğu söylenir. Belki bu görüşleri ile onun materyalist Miletos Okulu yakınlığını düşünebiliriz. Pek tabi Diogenes'te Miletosluların evrenin ana maddesinin ne olabileceği sorusu üzerine kafa yormuştur. Yine Antisthenes'in söylediğine göre Anaksimenes (585-525) öğrencisiymiş. Ancak bunun tarihsel olarak sadece öğretilerinin öğrencisi olduğunu görmekteyiz (Diogenes Laertios, 2013:443). Ama Anaksagoras'ın (500-428) zamanında yaşadığı söylenir. Yine Diogenes Laertios'un belirttiğine göre

Demetrios “Sokratesin Savunması” adlı eserinde onun Atina’da büyük bir kıskançlıkla karşılandığını ve bu yüzden neredeyse canının tehlikeye girdiği söylenir (Diogenes Laertios, 2013:444).

Diogenes Laertios bize onun dünya görüşü hakkında çok kısa bilgiler verir, ona göre hava bir öge’dir, havanın sıkışıp yükselmesi sonucu dünyalar oluşur, hiçbir şey yoktur, var olamaz ve yokluk da yok olamaz. Yer yuvarlaktır, merkezde hareketsiz durur, oluşumunu sıcaklığın yol açtığı donmaya borçludur. Eserinin başlangıcında şöyle demiş: “Bence her konuşmanın başı tartışmasız doğru, anlatımı yalın ve yüksek olmalıdır”. Diogenes Laertios’un bize verdiği bilgilere göre Diogenes’in kendisinden önceki okul ve ekollerden etkilendiğini görebilmekteyiz. Yunan felsefesinin en önemli özelliklerinden bir tanesi olan bu eklektik yapı pek çok filozofta kendini göstermektedir. Bu durum Yunan felsefesinin ilerleyebilmesinde deyim yerindeyse lokomotif etkisi yaratmıştır. Hemen her filozof kendisinden önceki düşünce sistemlerini öğreniyor ve filozofların çoğunluğunun fikirlerini biliyorlardı.

Aristoteles ondan çok az bahseder. Anaksimenes ve Diogenes Thales’in aksine havayı suyun önüne koymuşlardır, bu açıklama Diogenes’i ilk çağ Miletos okulunun problemlerine hala duyarlı olduğunu göstermektedir. Evrenin ana maddesinin ne olabileceği sorusuna hala cevaplar aranıyordu. Her ne kadar Herakleitos ve Parmenides felsefeye *oluş* hakkındaki görüşleri ile farklı bir yön verse de evrenin ana maddesinin ne olduğu da bir o kadar önemliydi. Artık sorular haliyle zamana bağlı olarak artmaya başlamıştı.

Alfred Weber Diogenes için “hem elemanların çokluğunu hem zekâdan yoksun bir madde ile maddi olmayan bir zekânın düalizmini inkâr ediyor” der. Anaksimenes’in sadık bir takipçisi olarak, ilk bir tek elemanı, tabiattaki her hayatın kaynağından ve her cismin temelinde bulunan havayı kabul ediyor.

Anaksagoras’ın ayrı bir prensip olarak gördüğü ruh, havadan o kadar ayrıdır ki, insan nefes almaktan menedilince ondan çekilir. Bu durumda havayı yapan ruh, düşünce değildir. Aksine ruhu meydana getiren havadır. Havasız hayat, bilinç, zekâ olamaz. Şu halde hava, yani madde biricik prensiptir. İşte bu noktada Diogenes’in Miletos okulunun da etkisi ile tuhaf bir atomculuğa sürüklenişine tanık olmaktadır. Zekâ ayrı bir cevher değildir, belki havanın bir sıfatıdır. Diogenes şüphesiz kabul ettiğimiz prensip büyük ve kudretli, ezeli ve ebedi ve bizimle dolu bir şeydir diyor. Aynı zamanda Melissos’un ve Elealıların manevi yakın akrabası olduğunu da bildiğimiz bu doğa filozofu için düalizm bilimin temel prensibinin inkarıdır (Weber, 1998:34)

Weber daha sonra şöyle devam eder: Gerçekten, toprak, su, hava gibi sözde elemanlar eğer aslında bir olmasaydı, nasıl birleşebilirlerdi, nasıl birbirinin işine yararlar veya birbirlerine

zarar verebilirlerdi? Toprak nasıl bitki yetiştirebilir? Veya bitkiler nasıl hayvan meydana getirebilirlerdi? Bu durumda eski doğa filozoflarını da kutsayarak, filozofların çoğunda her şeyin aynı cevherden geldiğine ve yine oraya dönmeye mahkûm olduğuna dair ağır bir kanının yerleştiğini görmekteyiz.

Diogenes, belki de alternatif olarak bir şey bulamadığından veya memnuniyetsizliğinden dolayı, Miletli kozmolojinin kendince güncellenmiş bir biçimini önerdi. Parmenides sonrası çoğulcu sistemlerin karmaşıklığıyla birlikte, Anaksagoras'ın, Empedokles'in ve Leukippos'un fikirleri belki de kafasını çok karıştırmıştı. Her ne kadar bazı önemli şeyler yapmış olsa da yenilikleri büyük ölçüde mevcut fikirlerden yararlanarak ve sentezleyerek sürdürdü.

Elea okulunun Oluş için verdiği mücadelenin farkındaydı ve Anaksagoras'ın felsefesinin unsurlarını ustaca değerlendirdi. Özellikle de Anaksimenes ile güçlü bağları vardır. Xenophanes ve Herakleitos'u çok sevdiğini biliyoruz.

Bu bağlamda, Beşinci yüzyılın ikinci yarısında Diogenes'in amacı sadeliğe dönmektir (McKirahan, 2010:351). Elimizdeki kanıtların onun ne kadar başarılı olduğunu söyleyemeyecek kadar yetersiz olması talihsizliktir. Ama o her şeye rağmen diğer Sokrates öncesi filozoflar gibi felsefenin tarihi içerisinde kendisine bir yer bulmayı başarmıştır.

V. yüzyılın ortalarında Atina'da birtakım gelişmeler olur ve ortalıkta, Pazar yerlerinde, bahçelerde ve evlerde para ile ders veren öğretmenler ortaya çıkmaya başlar. Atina demokrasisinin içinde faal olarak yer alabilmek ve kamu görevi edinebilmek iyi bir konuşmacı ve mantıkçı olmaktan geçiyordu. Dolayısıyla bu yetenekleri öğretecek öğretmenler türedi. Bunlara Sofist adını veriyoruz. Sofistler sadece konuşma (retorik) veya mantık dersleri vermiyordu aynı zamanda felsefe de öğretiyorlardı. Dolayısıyla V. yüzyıl ortalarında Atina çok kozmopolit bir ortamda yaşıyordu. Sokrates öncesi filozofların felsefeyi getirdiği nokta oldukça iyiydi. Bu birikim Atina topraklarında V. Yüzyıl ortalarında para ile ders veren Sofistleri yarattı. Bu sofistlerin yöntemleri ve verdiği dersler bir anda Atina gündemine hakim oldu ve tartışmaları da beraberinde getirdi. Acaba bu Sofistler toplum için faydalı birey için adil ve doğru şeyler öğretiyorlar mıydı? Şimdi kısaca bu Sofistlerin en ünlülerini inceleyelim.

1.13. Sofistler Dönemi

Thales ile başlayan bilim ve felsefenin materyalist ağırlıklı yolculuğu zaman içerisinde pek çok düşünce biçimlerinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum bilim ve felsefe üzerine pek çok kavram ve kavramlar yaratmış, zaman zaman düşünceler belli okullarda gruplaşıp okullaşmışlar ve anlayabildikleri bütün evrene ve yaşadıkları tabiata karşı o ana dek sorulmaya cecaret edilmemiş soruları büyük bir hazla cevaplamaya çalışmışlardır. Miletos okulunun ilk

materyalistleri Ephesoslu Herakleitos ve Elealı Parmanides'in ilk düşünce çatışması benzersiz sayılır, o dönemlerde böyle bir çatışmanın geçtiği başka bir örnek görmek pek mümkün değildir. Empedokles'in temel öğeleri alıp eklektik bir deha ile toprağı da ekleyerek temel elementlere can vermesi bugünün biliminin de temelini oluşturmaktadır. Presokratik felsefe her ne kadar üzerinde hak ettiği kadar durulmasa da Atomik kuram ile zirve noktasına ulaşmıştır. Ancak bu kuramın yaratıcısı olduğu düşünülen Leukippos ve bu kuramı zirveye taşıyan Demokritos'a karşı Atinanın çok tuhaf bir gaddarlığı olmuştur. Çalışmamızın Demokritos bölümünde, Platonun bir öğrencisi ile birlikte Demokritos'un kitaplarını toplattırıp yaktırdığından bahsetmiştik. Çok fazla kitap yazdığını bildiğimiz Demokritostan (50'nin üzerinde olduğu söylenir) günümüze neredeyse birkaç fragman haricinde hiçbir şey kalmamıştır.

Atina demokrasisi felsefe ve bilimi bir mıknaşın demiri çekmesi gibi Miletos topraklarından Atina'ya çekti. Bu konuda tabi ki Anaksagoras'ın katkısı gözardı edilmemelidir. O Miletos bilim ve felsefesinin Atinaya getirilişinde köprü görevi üstlenmiştir. Onun şöhretini Sokrates, ünlü siyasetçi Perikles ve Atinanın en büyük tragedya yazarlarından biri ve felsefe dostu Euripides biliyordu ve ayrıca sık sık Anaksagoras'ı dinlerlerdi.

Atina demokrasisi şemsiyesi altında büyüyüp gelişen bilim ve felsefe altın yıllarını yaşıyordu. Atina artık bilimi, felsefesi, siyaseti, astronomisi, edebiyatı, tarihi ve sanatı ile resmen ışıldıyordu. Sosyal hayat oldukça zenginleşmiş, dışarıya önemli miktarda zeytinyağı, şarap ve vazolarını (sanat eserlerini), hatta tanrı ve tanrıça heykellerini bile satıyorlardı. Daha sonra Atina yaşamında Demokrasi, felsefe ve bilim kaynaklı bu gelişmelerden birtakım değişimler yaşanmaya başlandı. Bu aslında Atina'da bilginin çok değerli bir hale geldiği gerçeğiydi.

Atina'da İ.Ö 5. yüzyılın ortalarına doğru para karşılığı ders veren bir takım gezgin insanların belirdiğini görmeye başlıyoruz. Bu durum onlara artan talep doğrultusunda sayılarının gittikçe artmasına ve şehirde ünlü olmalarına sebep oldu. Bu kişilere o dönemde Sofist adı verilmişti. Aslında en basit deyişle bu kişiler para karşılığı eğitim veren ilk profesyonel öğretmenlerdi. Şehrin zengin Atinalıları çocuklarının musikide, gramerde, edebiyatta, sporda, ahlakta, hitabette daha iyi olmaları için bu öğretmenlere para akıtıyorlardı. Ancak bir anda bu derslerin tek bir alanda çoğalmaya başlaması dikkat çekmeye başlamıştı. İnsanlar daha çok Retorik (hitabet) yani etkili konuşma dersi almak istiyorlardı.

Öğretmenlerin bu işte ne kadar usta olduklarının reklamı ise bir o kadar acı vericiydi. Sofistler sözlerin gücünü ve etkisini kullanarak istediklerini kolay ve etkili yoldan ama ancak aldatarak ve hile ile elde edebileceklerini duyurdular. Atinalılar sahip oldukları yönetim biçimi gereği mecliste yani Ekklesia'da konuşmaları gerekiyordu. Çünkü Atina'da gücü ele geçirebilenin tek yolu çoğunluğu etkileyici sözlerle ikna etmekten geçiyordu. Artık hitabet yani

konuşma sanatı her şeydi. Bu kişiler Atina sokaklarında geziyor ve birtakım yeteneklere sahip olduklarını söylüyor ve bu yetenekleri belirli bir ücret karşılığında herkese öğretebileceklerini duyuruyorlardı.

Ancak bu şu anlama da gelmiyor muydu? İyi ve etkili bir konuşmacı bu sanatı kullanarak mahkemede veya kamu kurumunda haksız bir insanı kolayca cezadan kurtaramaz mıydı? Bu adaletsizlik olmaz mıydı? Bu sanatı öğrenmek ahlaklı biri olduğumuz anlamına gelir miydi? Bu sorunları Atinalılar mutlaka sormuşlardır. Ancak sonuç değişmedi Sokrates ve Platon'un tüm uyarılarına rağmen hitabet sanatı çok büyük rağbet gördü. Antik Yunan dünyasında hitabet sanatını öğreten ve toplumu etkileyip arkalarından sürükleyenler arasında Demosthenes, İso-krates, Gorgias ve Elisli Hippias'ı sayabiliriz.

Atinalılar hitabet sanatını dönemin öğretmenlerinden öğrenmek için can atıyorlardı, sofistler onları eğitiyor ve uzmanı olmadıkları konularda bile belagat sanatı ile tartışmayı kazanıyorlardı. Ancak bir tarafta da Etik ve ahlaki duruşu birileri sergilemeliydi. Bu sanatın kötüye kullanıldığında nelere sebebiyet verebileceği iyi analiz edilmeliydi. Tabi farklı düşünen Sophistler de vardı, bunlar insanlara hayatta gerçekten işlerine yarayabilecek şeyler öğreten, doğru ahlaki öğreten felsefe ve bilim veren dürüst kişilerdi. Dönemin aydınları ve ünlü düşünürleri Platon ve Sokrates bu insanların topluma bir yararı olup olmadığı konusunda bir tartışma başlattı. Biz bu sorunun cevabını ünlü birkaç sofisti inceleyip analiz ettikten sonra cevaplayalım.

1.14. Protogoras

Protogoras Abderalıydı⁹⁸, Diogenes Laertios'tan edindiğimiz bilgiye göre o ve Keoslu Prodikos halka açık okuma etkinliği ile geçiniyorlardı. Platon Protogoras adlı diyalogunda Prodikos'un tok sesli olduğunu söyler. Protogoras'ın hocasının Demokritos olduğu söylenir. Favorinus'un "Tarih derlemesi" adlı eserinde onu bilge diye anar (Diogenes Laertios, 2013:440). Her durumda birbirine zıt iki söylem bulunduğunu ilk o ileri sürmüştür. Bunu ilk olarak kendisi uygulayarak, bu yöntem ile mantık yürütüyordu. Eserinin başlangıcı o meşhur aforizması "İnsan her şeyin ölçüsüdür" (πάντων χρημάτων ἄνθρωπον μέτρον εἶναι). "Var olanların var olduk-ları ve var olmayanların var olmadıkları konusunda".

Sofistliğin kurucusu olduğu düşünülen Protogoras (481-420) çok uzun yaşamamıştır. Platon'un Theatetos diyalogunda söylediğine göre ruhun duyulardan öte bir şey olmadığını ve her şeyin gerçek olduğunu öne sürüyordu (Platon, 1996:193). Tanrılar hakkındaki soruya yanıt olarak, "ne var olduklarını ne de var olmadıklarını söyleyebilirim" der, çünkü bunu engelleyen

⁹⁸ Abdera, Batı Trakya'da İskeçe sınırları içinde kalan Nestos ırmağı ağzı yakınlarında deniz kıyısında yer alan Antik Yunan kentidir.

çok şey olduğunu söyler. Bunların hayattaki belirsizlikler ve insan yaşamının kısılalığı der. Atinalılar diğer pek çok filozof gibi zamanla Protogoras'ında düşüncelerine tahammül edemeyerek onu şehirden kovarlar. Hatta bir tellal çıkarılıp kitapları ellerinde bulunduranlardan tek tek toplatılıp Agora da yakılmıştır (Diogenes Laertios, 2013:441).

Atina her ne kadar bilim, sanat, felsefe ve mühendisliğin merkezi olsa da bazen bilim insanlarını kovma ve kitaplarını yakma alışkanlıkları da vardı. Anaksagoras'ı, Protogoras'ı şehirden kovdular, Sokrates'i idam ettiler, Aristoteles ise canını zor kurtardı. Aslında dışarıdan bakıldığında hiçte öyle romantik bir ortam yoktu. Filozoflar bazen hayati tehlikeler de atlattıyorlardı, çünkü her şeye rağmen günümüzde olduğu gibi geçmişte de bilim ve felsefe ile ilgilenen insanlar çok azdı. Yunan dini her ne kadar ibadeti zorunlu bir din olmasada, Yunanlılar tanrı ve tanrıçalarına oldukça önem veriyorlardı. Yunanlıların yaptığı bu şehirden kovmalar ve sürgünler Yunanların pek çok nitelikli insan kaynağını da kullanamamasına sebep olmuştur.

İşte bu noktada demokrasi yönetiminin eğitilmiş insan kalitesi ile refah toplumu yaratabileceği olgusu keşfedilmiş oldu. Belki de demokratik yönetimin en kötü ve acımasız yanlarından bir tanesi de çoğunluğunu cahil insanların oluşturduğu bir topluluğu ele geçirerek toplumu örgütlü bir kötülüğe ve çürümüşlüğe götürmesiydi. Yunanlı bilgiler bu felaketi çok önceden sezmişti.

Sofistler içinde en ünlüsü ve Platonun dahi ismini bir diyaloguna vererek onurlandırdığı Protogoras'tır. Bu diyalog sofistler ve erdem üzerine geçen bir diyalogdur. Protogoras'ın İ.Ö. 420 yıllarında öldüğünü düşünürsek Sokrates ile aralarında geçen bu konuşmada Sokrates 40 veya 50 yaşlarında olsa gerektir. Protogoras'ta tartışmanın canlılığı ve ele alınan konu (erdem) felsefi bir özellik taşıdığı gibi tartışanların ünlü Sofist Protogoras ve diğer tarafta bilge Sokrates olması ve erdem kavramına ve sofistliğe farklı pencerelerden bakmaları diyalogu zenginleştirmiştir.

Diyalog Sokrates'in genç Hippokrates ile birlikte Protogoras'ı görmeye gidişi ile başlamaktadır. Geldikleri Protogoras'ın evinde ünlü Hippias ve Prodikos'a da rastlarlar. Protogoras para karşılığı verdiği derslerin ne gibi bir amaca yönelik olduğu açıklayarak diyaloga girer. Daha sonra Hippokrates'i⁹⁹ de yurttaşlık ve siyaset konularında yetiştireceğini söylüyor. Protogoras burada basit anlamda parayla ders veren, ilim öğreten gezgin bir öğretmen (sofist) konumundadır.

⁹⁹ Hippokrates Apollodoros oğludur ve valıklı bir aileden gelmektedir. Platon diyalogda onu ilerde hitabet yeteneği ile devlette önemli bir yere getireceğine inanıyor. Protogoras diyalogu, Platon 316c.

Sokrates'in erdemin öğretilip öğretilemeyeceği konusundaki sorusuna ilişkin olarak Protogoras, insanın kökeninin ne olduğuna dair bir masal anlatıyor. Daha sonra erdemin hem tek tek kişiler hem de devlet tarafından öğretilbilmesinin mümkün olduğunu öne sürüyor.

Diyaloğun 334e bölümünde Sokrates artık Protogoras'ın biraz sinirlendiğini ve canının sıkıldığını söyler, “bir an için cevap vermekten tedirginlik duyduğunu sezdim” (Platon, 1996:147)der. Bu aslında onun sorularıyla ve Sokratik yöntemi ile karşısındakini psikolojik olarak nasıl baskı altına aldığını da göstermektedir. Aklın bu saf ve basit ilerleyişi karşısında Protogoras sıkışır ve diyalog yine Sokrates'in gayri resmi başarısı ile sonuçlanır. Ancak diyalogun son bölümü şu şekildedir:

Protogoras: “Sokrates, sorunları incelemek biçimini ve başarını överim, çünkü bende bulunmamasıyla övündüğüm öbür kusurlar bir yana, hiç kıskanç değilimdir. Karşılaştığım insanlar arasında en değer verdiğimin sen olduğunu, seni yaşlıtlarından çok üstün tuttuğumu sık sık söylemişimdir. Bir gün seni ünlü bilgeler arasında görürsem hiç şaşırmayacağımı da ekleyeyim. Şu söylediğin sonuçlarıysa, istersen başka bir zaman inceleriz. Çünkü şu an acele görülmesi gereken bir işim var” (Platon, Protogoras, 1996:175). Burada oldukça sıkışan Protogoras'ın konuşmayı terk etmek istemesi ile karşılaşılıyor. Sokrates'in birbiri ardına gelen soruları artık Protogoras'ı köşeye sıkıştırmıştır. Sokrates erdemin daha tam olarak ne olduğunu bilmediğini söylemesine rağmen Protogoras onun hem tek tek bireyler tarafından öğrenilebileceğini hemde devletin bunu yapabileceğini söylemiştir.

Sonuç olarak hem Sokrates'in hem de Protogoras'ın başlangıçta savundukları görüşlerin tam tersini savunduklarını gördük. Sofistlerin erdem ile bilgi arasında özdeşlik olduğunu ileri sürmesi erdemin öğretilbilir bir şey olduğu varsayımına (oysa bu görüşü tartışmanın başında kabul etmiyordu) yol açar. Tartışmanın başlangıcında, erdemin öğretilbilir bir şey olduğunu ileri süren Protogoras ise, diyalog biterken erdemin bilgi olmadığını ve bundan ötürü öğretilemeyeceğini söyler (Platon, 1996:122).

Sonuç olarak Protogoras, gerçeğin veya bilginin objektif bir temeli olmadığını düşünür. Ona göre, her bireyin kendi gerçekliği vardır ve bu gerçeklik kişiden kişiye değişebilir. Bu düşünce, “İnsan her şeyin ölçüsüdür” sözleri ile formüle edilir. Protogoras'a göre, bir şeyin iyi veya kötü, doğru veya yanlış olup olmadığına karar verirken başvurduğumuz ölçüt, bireysel deneyimlerimizdir. Bu nedenle iyi veya kötü, doğru veya yanlış, sıcak veya soğuk kişinin kendisi ile ilgili deneyimleridir.

1.15. Gorgias

Platon'un bir diğerk çok önem verdiğı hitabet sanatçılarında biri de sofist Gorgias (483-375) tır. Gorgias verdiğı derslerden zengin olmuş çok ünlü bir sofisttir. Uzun bir yaşam süren Gorgias'ın Sokrates ile olan kendi ismini taşıyan bu diyalogda oldukça zorlandığı görülür. Sokrates daha diyalogun başında Gorgias'ı kendisine söylev çekilmektense, söylev sanatını incelemek istediğini söyleyerek uyarır. Daha sonra diyaloga katılan Gorgias'ın öğrencisi Polos'ta Sokrates'in sorularına doğru cevaplar verememektedir (Platon: 1996:48-55). Daha sonra Sokrates'in konuyu söylevciliğın ne tür sözlerle ilgilendiğı sorusuna, insanlarla ilgili en büyük ve en iyi şeylerle diyerek karşılık vermesi oldukça düşündürücüdür (Platon, 1996:52). Gorgias yaptığı işin (söylevcilik) içinde okadar kaybolmuştur ki, Sokrates'in sorduğı soruların hiç birine makul cevaplar veremez. Gorgias diyalogu aslında Sofistler konusunda Sokrates ve Platon'un neden endişe duyduklarını çok iyi yansıtan bir eserdir. Özellikle Sokrates diyalog'da sık sık vurguladığı “bilgisizin biri bilgisiz insanları etkilemede bilgiliden daha iyidir” söylemi oldukça düşündürücüdür.

Gorgias da aslında diğerkleri gibi hitabet sanatı öğreten bunu aldatma pahasına yapmayı kabul eden Sokratik açıdan ahlaksız biriydi. İ.Ö. V. Yüzyılda bir Yunan kolonisi olan Sicilya'nın Leontinoi kentinde dünyaya gelmiş olan Gorgias Syrakousalılara karşı yardım istemek için 427 yılında elçi olarak Atina'ya geldiğinde artık iyice yaşlanmıştı. Kendisi aslında Empedokles'in dört elementi ve diyalektikçi Elea okulunun etkisinde kalmıştır. Retorik ile ilgili eserlerinden geniş kapsamlı fragmanlar ve “Helena” ile “Palamedes” adlı iki konuşma metni günümüze ulaşmıştır. Her çeşit ciddi felsefeyi ve her türden bilimi reddeden “Var Olmayan” üstüne başlıklı eserinden anladığımız kadarı ile Gorgias kendini tamamen retoriğe vermiştir.

Gorgias'ın aynı zamanda ontoloji üzerine de fikirleri bulunmaktadır, Onun meşhur şu üç önermesini de vermeden geçmeyelim, o varlık üzerine olan düşüncesinde:

- a- Hiç bir şey var olamaz
- b- Herhangi bir şey var olsa bile biz onu bilemezdik
- c- Herhangi birşeyi bilebilseydik bile bildiklerimizi öğretemezdik der.

Gorgias genel anlamda hiçbir şeye inanmamakta, bunun yerine sözlerin gücüne ve ustalıklıla biçimlendirilmiş ve sahte bir tonla seslendirilen bir konuşmanın insanları son derece etkilediğine inanıyordu. Bu sanatıyla da oldukça fazla para kazandığı söylenir. Platon böyle bir sofisti tabi ki görmezden gelemezdi, onun da Sokrates ile konuşması gerekecekti.

Atina V. yüzyılda öyle bir yerdi ki, Fenelon'un dediğı gibi: “Atina sitesinde her şey halka, halk da konuşmacılara bağılıydı”. Bu şu anlama geliyordu, dünyaya demokrasi fikrini

aşıl原因 ve insanlar arasındaki eşitliği kanun önünde savunan halk, yasaları aldatan ve suçluyu aklamaya yarayan bir sanatın peşinde koşup gidiyordu.

Demokratik Atina yönetimi altında yaşayan bir bireyin halk meclisinde belli bir topluluğun karşısında konuşabilmesi ve dinleyicileri yapmak istedikleri konusunda ikna etmesi gerekirdi. İkna kabiliyeti retorik sanatını zaruri kıldığından bu dersleri veren sofistlere olan talep inanılmaz artmıştı. Bunların başında Leontinoi'lu Gorgias geliyordu. Daha önce de söylediğimiz gibi, tüm amaç ve hedeflere doğru ve adil olmasa bile süslü, hileli ve etkileyici bir ikna sanatı ile ulaşmak acaba etik bir duruş muydu? Buna benzer bir soruyu daha önce de sormuştuk. Bunu Platon, Sokrates ve Aristoteles çok net görmüştü. Eğitimsiz kitlelerle yürütülen demokrasi oligarşiye dönüşür, demişti.

Sokrates ile konuştuğu Gorgias diyalogu bize onun hakkında görüşleri, hayata bakışı ve para kazanma yöntemleri üzerine oldukça fazla fikir vermektedir. Söylev sanatı üzerine tartışılan bu diyalog tam anlamıyla Platoncu düşünceleri yansıtmasa da tam olarak Sokratesçi de sayılamaz. Diyalogun konusunu tam olarak anlayabilmemiz için o dönemin toplumsal ortamını da anlamakta fayda vardır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Atina demokrasisine özgü kurumlarda söylev sanatının önemi büyük ve tartışılmayacak kadar yönlendirici ve belirleyicidir.

Beşinci yüzyılın ortalarında Atina politik sistemi içerisinde böyle bir silaha sahip olmak güç anlamına geliyordu, bu güce ulaşmak isteyenlerin tek seçenekleri bu işi para ile öğreten sofistlerden ders almaktı. Özellikle siyasi gücü ellerinden kaçırmış olan Aristokrat sınıfın temsilcilerinin çoğunluğu çocuklarının böyle bir eğitim alması için sıraya girdiler. Eski Yunan dünyasının önemli bir dönemini biçimlendiren bu harekete Sokrates, yeni bir yaşam, yeni bir ülkü ve mutluluk anlayışı getirerek karşı çıkar. Bilge Sokrates'in savına göre elde edilmesi için çaba gösterilecek şey, demokratik kurumlar olan meclislerde, mahkemelerde söylev sanatı ile başarıya ulaşmak ve böylelikle gerçek bilgiyle donanarak erdemli ve mutlu olmaktır, der. Ancak bu düşüncelerin Gorgias için hiçbir önemi yoktur. Zaten bu diyalogun temelde amacı hitabet sanatının insan mutluluğu açısından ele alınması ve sofistlerin toplumu bazen yanlış eğiterek demokratik kurumları ne gibi zararlara ve kötülüklere sürükleyeceğini göstermekti.

Diyalog'un genel anlamda Gorgias, Polos, Sokrates, Khairaphon ve Kallikles arasında geçer. Sokrates daha diyalogun başında hiç zaman kaybetmeksizin söylev dinlemekten ziyade bu sanatı incelemek istediğini belirtir (Platon, 1996:47). Ancak bir anda Gorgias'ın talebesi Polos diyaloga dâhil olur. Ancak Khairaphon ona ne iş yaptığını sormasına rağmen Polos cevap vermez. Söylevciliği sanatların en soylusu saydığı için çok yanlış bir önerme ile tartışmaya giriyor. Çünkü orada Sokrates oturmaktadır, ona daha söylevciliğin ne olduğunu açıklamadan nasıl sanatların en soylusu diyebilirsin? Dedliğini hepimiz duyuyoruz (Platon, 1996: 49).

Bir müddet sonra Sokrates Gorgias'ın söylev sanatını akılcı soruları ile analiz etmeye başlar. Ustası olduğunu başkalarına da öğretebileceğini söylediğin şu sanat neyin sanatıdır? Mesela dokumacılıktan söz açsak, dokumacılık kumaş yapmaktır dersin, musiki ise ezgilerin birleşmesi ile oluşur. Peki, bu senin soylu sanatın nelerle ilgilidir Gorgias? (Platon, 1996:50). Sokrates uyanık Gorgias'ı bir şekilde sanatının sözlerle ilgili olduğuna ikna eder. Soruların içinde aslında oldukça vurucu ve düşündürücü sorular da vardır, mesela Sokrates Gorgias'a senin sanatın söylediklerini düşünmeyi öğretir mi? diye bir soru sorar. Sokrates daha sonra doğal olarak konuyu hatipliğin ne tür sözlerle ilgilendiği konusuna geliyor. Yani hekimlik hekimlikle ilgili sözlerle, beden eğitimcisi beden eğitimi ile ilgili sözlerle, gemiciler veya kaptanlar denizcilik mesleği ile ilgili sözlerle iş görürken, bu soylu söylev sanatı acaba ne tür sözlerle ilgileniyor? Gibi can alıcı bir soru sorar (Platon, Gorgias 450a 1996: 50).

Haliyle Gorgias sıkışır ve tıkanır, çünkü üzerine gelen şey mantığın ve aklın ta kendisidir. Gorgias yaptığı işte o kadar kaybolmuştur ki, tam bir akıl tutulması ile hitabet sanatının insanla ilgili en büyük ve en iyi şeylerle ilgilendiğini söyler. Okuyucunun dahi sinirini bozan bu cevaba karşın bilge Sokrates insan için en iyinin başta sağlık, arkasından güzellik, daha sonra namusla kazanılmış zenginlik olduğunu söyler (Platon, 1996: 52)

Herhalde böylesine akıl dolu bir cevaba akıllı başında ve erdemli hiçbir insanın karşı çıkmayacağını düşünürüz. Sokrates bir insanın hayatında isteyebileceği üç güzel şeyi sıralamıştı. Bunlar erdemli insanların peşine düşeceği şeylerdi. Gorgias iyice sıkışmıştı. Sokrates resmen ona sofistlik mesleğini kötü amaçlar için kullanan edebi yeteneği olan bir yan kesici muamelesi yapar. Bunun bir kandırma sanatı olduğunu, sözün gücünü edinebildin mi, hekim de beden eğitimcisi de gemi kaptanı da senin buyruğuna girer, der Gorgias (Platon 1996:56). Sözün kandırma gücü ile elde edilen bir menfaatin doğru yaşamaya çalışan bir insan için hiçbir iyi tarafı olmadığını biliyoruz. Gorgias ve benzeri sofistlerin halk arasında yaptığı şeyin basit karşılığı bir nevi dolandırıcılık oluyordu. Yani insanları kendi menfaatleriniz için sözlerle kandırıp, manipüle edip bir nevi dolandırıyordunuz. Gorgias'ın yaptığı da tam anlamıyla buydu, onun para kazanmayı seçtiği yolun hiçbir insani ve ahlaki tarafı yoktu, bu erdemli bir insanın yapacağı iş değildi. Bu öğrettiğini iddia ettiği sanat ne bir bireyi ne de toplumu ileriye götürebilirdi. Bu durum toplumda sadece kendi menfaatlerini düşünen bencil insanlar yaratacaktı. Demokrasi gerçekten ilginç bir yönetim biçimiydi. Demokratik yönetimin kusursuz olmadığı söylense de zaman içerisinde kendini bularak gelişmiş ülkelerin can simidi oldu. Yani bir başa deyişle zaman içerisinde bünyelerindeki kötü sofistlerden (öğretmen) arınarak demokratik kurumların ahlaklı ve doğru insanların çokluğu sayesinde rahat nefes alabileceğini gördüler. Gorgias diyalogu bize ayrıca Protogoras ve Sofist diyaloglarındaki gibi kötü insanların demokrasiyi

kullanarak ülkede önemli kurumlara gelmesinin ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Ne üzerine bir kandırma sanatı olduğunu soran Sokrates artık tamamen sıkışmış olan Gorgias'tan buna mahkemelerde ya da başka toplantılarda doğru olan ya da olmayan şeyler üzerine bir kandırma sanatıdır der (Platon, 1996:55). Diyalog biterken Sokrates Gorgias'ı "Bilgisizin biri, bilgisiz kimseleri kandırmada, bilgiliden daha ustadır" der. Bu cümlemin tüm diyalogun özü olduğunu söylersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Cehaletin eline geçen gücün veya güçlerin toplum için ne türlü zararlar getirebileceği daha o yıllarda Yunan toplumunda tartışılıyordu.

Kısa bir özetini verdiğimiz Gorgias diyalogu aslında bir diyalog analizi değil, dönemin bazı sofistlerinin ne gibi güdülere sahip olduklarının genel görüntüsünü Gorgias diyalogu üzerinden vermektir. Kötü sofistlerin öğrencileri kötü, iyi sofistlerin öğrencileri iyi oluyordu, bu anlaşılması en basit bir mantık olayıydı. O zaman suçlu öğretmen oluyordu.

Bu aslında bir bakıma üzücü bir olayın bize tehlikelerine işaret ediyordu. Aslında sadece hitabet sanatı değil bütün pozitif ve sosyal bilimlerin temsilcilerinin kötü insanların eline düşmesi durumunda toplumun ne gibi tehlikelerle karşılaşabileceğini göstermişti. Yani doğru eğitim çok önemliydi. İşte bu yüzden erken Yunan felsefesinde Sofistler dönemine aynı zamanda bir okullaşma dönemi de diyebiliriz.

1.16. Antiphon

Antiphon (470-411) felsefe tarihinin antik ve modern yazarları içerisinde sayfalarında çokça yer alan bir sofist değildir. Diogenes Laertios'un onu yazmadığını biliyoruz. Aristoteles pek anmaz, ancak modern yazarlar içerisinde Eduard Zeller onun için ilginç olabilecek bilgiler verir. Bunu onun hakkında ele geçen son dönem fragmanlardan elde ettiklerini söyler. Platon'un asla bahse değer görmediği Atinalı Antiphon¹⁰⁰ hakkında son zamanlarda papirüs bulgularıyla artmış olan çok sayıda fragmana sahibiz. İki önemli eserinden Aletheia (hakikat) başlıklı olanı Protagoras ve Parmenides'e çok şey borçludur. Antiphon bize göre kimi zaman Ksenophanes ve Parmenides'in kimi zaman da Empedokles'in fikirlerini benimseyen bir sofist gibi görünmektedir. Physis ve nomos arasındaki karşıtlıktan faydalanmış, devleti toplumsal sözleşmeye bağlamış, ahlak ve adalette doğanın bağlarını (desmoi) görmüştür. Hiçbir kuşkuya yer bırakmayan terimlerle bütün insanların eşit olduğunu öne sürmüştür. Asiller, avamlar, Grekler, Libyalılar arasındaki ayrımı barbarlık olarak görmüştür (Zeller, 2008:155). Bütün bunlar günümüz dünyasından baktığımızda son derece büyüleyici geliyor, Antiphon'un daha o çağlarda bütün

¹⁰⁰ Ksenophanes *Sokrates'ten Anılar* adlı eserinde ondan söz eder I,6

insanların eşit olduğuna dair fikri haykırması bizce tarihsel bir olaydır. Kanımızca sadece bu cümlesi ile bile bizce felsefe tarihinde anılmayı hak etmektedir. Bulduğumuz tarihten Antiphon'un yaşadığı ve bu sözleri söylediği anlara dönebilseydik, kanımca tarihin en büyük ve en anlamlı haykırışına tanıklık edecektik.

Çağlar öncesinden insanlar arasındaki eşitliği savunan bu ileri görüşlü sofist Antiphon ne yazık ki tarih sayfalarında pek yer kaplamamaktadır. Ona çok az antik dünya yazarı yer verir. Biz en doğru ve birincil kaynaktan Zeller'in son dönem fragmanları olarak değerlendirdiği 8 nolu fragman üzerinden gideceğiz. Ancak baş eseri περί όμovoίας'ın (Benzerlerin) ikinci yarısı insan hayatına ilişkin kötümser bir görüş dile getirmiş ve öyle görünüyor ki, doğal haklar teorisinin modelleri olarak mistik insanların betimlemesini yapmıştır (Zeller, 2008:125). Hayatta en önemli şeyin eğitim olduğunu söyler, en büyük kötülüğünde anarşi olduğunu söylemiş. Tesselli yazıları ile de ünlü olan Antiphon Wilhelm Capellenin "Sokratesten Önce Felsefe" adlı eserinde bir erkeğin başına bir kadının ne kadar tatlı bir bela olacağını anlatır (Capelle, 2006:281). Bunun dışında Ksenophon "Sokrates'ten Anılar" adlı eserinin VI. bölümünde sofist Antiphon ile sohbet eder (Şentuna, 1997:32,35).

1.17. Elisli Hippias

Elisli Hippias'ın 5. Yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Platon'un sofistlerinde (Protagoras diyalogunda) adı zaman zaman geçmektedir. Diğer pek çok filozofta ve sofistte olduğu gibi onun hakkında da yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak onun hakkında bulunan fragmanlarda oldukça ilginçtir. Genç sofistlerden biri olan Hippias bir elçi gibi diğer Grek devletlerinde özellikle "Sparta'da" bulunmuş, bu görevinden ve başka vesilelerden dolayı yaptığı konuşmalar hayranlık uyandırmıştır. Bu yüzden yalnız memleketi Olympia'da değil, Sicilyanın en ücra kentlerinde bile yüksek ücretler almıştır (Capelle, 2011:277).

Sofistler arasında Hippias matematik bilimini de öğretim programına alan tipik bir ansiklopedicidir. Matematğin yeri doldurulamaz pedagojik değerini önceden anlamış olan Hippias çok önemli bir sofisttir.

Fragman 6 onun derlemecilere özgü çalışma tarzına karakteristik bir örnek oluşturur (Capelle, 2011: 280). Ayrıca kendisi pratik ve teknik anlamda evrensel bir sanatçı olarak karşımıza çıkmaktadır. Belleğinin çok güçlü olduğu söylenir. Capelle onun için tam anlamıyla bir "Homo universale"dir (evrensel insan) der. Kendine has bir düşüncesi veya kuramı olmayan Elisli Hippias pek çok şey üzerine düşünmüştür.

Biz onu Protogoras diyalogunda yaptığı şu önemli sözü ile hatırlarız: Protogoras'tan sonra bile Hippias şöyle dedi, "Burada bulunan sizler, sanırım hepimiz (geleneğe göre değil

yaradılıştan) birbirimizin yakınıyız ve soydaşız, aynı ülkenin yurttaşlarıyız. Zira benzer, yaratılıştan benzerin yakınıdır, ama insanların despotu olan gelenek doğaya aykırı pek çok şeyi zorla yaptırır” (Capelle, 2011:278). İşte Elisli Hippias’ta böyle bir sofistti. Hippias son derece evrensel düşünen bir sofist olarak karşımıza çıkar. O dünyanın tüm insanların kardeşliğine daha o yıllarda inanan önemli bir filozoftu. O da erken Yunan filozoflarının çok yönlü geleneğine uymuş ve adını felsefe tarihine önemli sofistlerden bir tanesi olarak yazdırmıştır.

1.18. Prodikos

Sofistler arasında en ilginç olanı Prodikos’tur. İ.Ö. 5.yüzyılda yaşadığı düşünülen Prodikos Keos adasında dünyaya gelmiştir. İ.Ö. 423 yılında Aristophanes’in “Bulutlar” adlı eserinde Meteorosofist¹⁰¹ olarak adından söz ettirmiştir. Yani döneminde oldukça tanınan bir sofisttir. Ayrıca yine İ.Ö. 414 yılında bu sefer de Aristrophanes’in “Kuşlar” adlı eserinde aynı nedenden dolayı alaya alınır (Capelle, 2011:270).

Elçi olarak sık sık geldiği Atina’da başarılı konuşmalar yapmıştır. Onun dinleyicileri arasında dönemin yıldızları da bulunmaktadır. Ünlü tragedya yazarı Euripides, ünlü hatip İsookrates bunlardan bir kaçıydı.

Capelle onu Fr. 8’de iyinin ve kötünün göreliliğini söylediği fikrinden tanıdığımızı söyler. Ancak onun esas ününün yani özgünlüğünün nedeni başkadır. Onun ünü bir synonmik olması yani eş anlamlı sözcüklerin kavramsal yönden belirgin şekilde ayırt edilmesine ilişkin öğretinin kurucusu olmasından gelir. Oldukça kafa karıştırıcı bir yönde ilerlemeyi seçen Prodikos’un Sokrates’e ve Thukydides’e tavsiyeler verdiği söylene de bunun için elimizde ciddi kanıtlar yoktur. Ancak Platonun Kratylos diyalogunda Sokrates’in bir serzenişinde geçer: “Sözcük bilgisi kolay bir iş değildir, Prodikos’un 50 Drahmilik parlak konuşmasını dinlemiş olsaydım (ki Prodikos bunu dinleyen bu konuda bilgilendiğini iddia ediyor) o zaman önünde sözcükleri doğru kullanmama engel olacak bir şey kalmazmış. Ne ki ben onu değil, sadece 1 Drahmilik konuşmayı dinledim” (Capelle, 2011:271).

“Yol Ayrımındaki Herakles” adlı eseri onun düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu eserle ilgili elimizde Ksenophon’dan küçük bir metin kalmıştır¹⁰². Bundan başka Platon’un Şölen adlı eserinde (177B) geçer. “Ama sen saygı değer Prodikos gibi Herakles’e ve diğerlerine düz

¹⁰¹ Meteorosofist herhangi bir ciddi bilimsel bir araştırmaya girişmeden daha çok gökyüzünün maviliğinden söz ederek meteoroloji ile Astronomi sorunlarını ele alan kişidir. Bir nevi kendisi Miletos Okulu takipçilerindendir. Yine Capelle’nin belirttiğine göre sonradan bu deyim (meteorosofist) yani meteorolog ateistin ikinci anlamı durumuna gelmiştir.

¹⁰² Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Candan Şentuna “Sokrates’ten Anılar” bölüm 6 syf. 32-35

yazıyla övgüler kaleme alan özü sözü bir sofistlere göz atmak istiyorsan” (Capelle, 2011: 272). Derken Prodikos’u Sokrates’in ağzından özü sözü bir sofist olarak görmekteyiz.

Bundan başka Cicero “Tanrıların Özü Üzerine” adlı eserinde ondan bahseder. Sextus Empiricus da “Pyrrhonculuğun Esasları” adlı eserinde ondan bahseder. Bu kaynakların çoğunda Prodikos dindar bir tavırla, ilk çağda insanların güneşi ve ayı, ırmakları ve kaynakları yaşama-mıza yarayan her şeyi, tıpkı Mısır daki Nil gibi sağladıkları yarar yüzünden tanrı yerine koymuş olduklarını iddia eder. Bu nedenle ekmeğe tanrıça Demeter, şaraba tanrı Dionysos, suya Poseidon, ateşe ise Hephaistos denmiş olduğunu söyler. Prodikos’a ayrıca 4. yüzyıl Bizans yazarı Themistos değinmiştir.

1.19. Thrasyamakhos

Thrasymakhos (459-400) her ne kadar bir sofist gibi görünse de onun filozof bir kişiliği de bulunmaktadır. Thrasyamakhos’u biz Platon’un “Devlet” adlı yapıtında Sokrates ile tartışmasıyla tanırız. Kendisi Khalkedonlu (Kadıköy) imiş ve Atina’da hayatını sofist olarak yani öğretmenlik yaparak kazanmıştır. Gerçek doğası ve düşüncelerinin bir şekilde belirsiz olduğu söylenir (Guthrie, 2021:281).

Paeonic ritim tekniğini iyi kullandığı söylenir. Aristophanes’in İ.Ö. 427 yılında yazdığı kayıp bir oyunda da adı geçmektedir. İskenderiyeli Klement Thrasyamakhos’un Makedon Arkhelaos¹⁰³ ile olan tartışmasını yazmıştır. İntihar etmiş olabileceğine dair dahi imalar vardır. Asıl olarak retorik öğretmeni olarak para kazanıyordu. Bu derslere birtakım yenilikler getirmişti ve ona yapılan göndermelerin büyük kısmı onun üslubu ile ilgilidir. El kitaplarını ve model konuşmalarını yazarken sanatın teknik ayrıntılarına büyük önem verdi ve nesir ritimlerini kullanma konusunda deneyler yaptığı gibi, dinleyicilerin duygularına daha cazip hale getirdi (Platon, Phaedros, 2017:84). Bir başka deyişle kelimelerle o kadar muhteşem oynuyordu ki dinleyiciler kulağını ondan sakınamıyorlardı. Ama hangi dinleyiciler? Bu noktada aklımıza hemen meşhur Demosthenes’in eşeğin gölgesi hikâyesi gelir. İnsanların gerçekten çok küçük bir kısmı ciddi meselelere kulak kesilirler avam çoğunluk ise daha çok basit ve gereksiz şeylere dikkat kesilirler. Thrasyamakhos sanatını o kadar ileriye taşımış ki yığınların çoğunluğu onun konuşmalarından etkileniyormuş ve büyüleniyormuş. Acaba onu dinleyen kitleleler sıradan mı yoksa akıllı insanlar mı?

Sokrates onu *Phaedros* adlı konuşmasında oldukça iyi anar: Doğru konuşma ya da bu türden birtakım hikâyeleri vardı. Ama yine de yaşlılık ve acındırası sözler söyleme konusunda Khalkedonlu (Thrasymakhos’tan bahsediyor) yu geçebilecek birini tanımıyorum. Konuşmaları

¹⁰³ Makedonyalı Arkhelaos (413-399) arası Teselya bölgesi hâkimi

sayesinde büyük bir kalabalığı harekete geçirmek ya da sakinleştirmek konusunda çok becerikliydi. Yani birilerini suçlamak ya da suçlamadan kurtarmak konusunda tam bir uzmandı. Diğer bir deyişle toplumdaki en tehlikeli insan tiplerinden biri oluyordu. Evet, bazılarına göre başka bir isim verebilirdi, ancak herkes sonucun ne olduğunu bilirdi”. Diyalogdan da anlayacağımız üzere bu söz sanatının en iyi temsilcilerinden birinin Thrasymakhos olduğunu söyler, kalabalıkları kontrol etmekteki hünerinden bahseder, daha sonra öyle bir şey söyler ki, aslında bu cümle sofistlerin ne kadar tehlikeli olabileceğini görmemiz açısından çok önemlidir. Sokrates onun birilerini suçlamak ya da suçlamadan kurtarmak uzmanlık alanıydı der. Aklımıza Sokrates ve Platon’un sofistlere karşı çıkmasındaki haklı nedenlerden bir tanesinin en iyi örneği gibi görünmektedir. Bu durum günümüzde suçlu olsa da sanığı parayla ipten alan modern avukatlara benzemiyor mu?

Zeki Atinalıların çoğu bunu görmüştü, sofistler kanuna aykırı bir şey yapmıyorlardı, yaptıkları her şey kanunlara uygun ve yasalı.

Aristoteles ayrıca sofistik çürütmelerde ona değinir ve retorik teorisinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığından söz eder.

Thrasymakhos’un karşımıza en çok çıktığı yer Platon’un “Devlet” adlı eseridir. Bu eser onun Sokrates ile geçen konuşmasının biraz uzunca bir metnini verir yine bu metin üzerinden onun Gorgias gibi etik dışı yollarla para kazanmayı yeğleyen kötü niyetli bir sofist mi yoksa düşüncelerini gerçekten açıklamakta zorlanan bir filozof mu olduğunu anlamanın zor olduğunun tartışıldığı bir diyalogdur.

Biz konuyu daha iyi inceleyebilmek adına diyalogda¹⁰⁴ geçen konuşmanın tamamını vermek yerine kısaca üzerinde yorumlar yapmayı daha çok tercih ettik. Bu diyalogda adalet anlayışı tartışılırken Sokrates’in de zaman zaman sıkıştığı durumlar olduğunu görmekteyiz. Ancak sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Devlet’te Thrasymakhos ve Sokrates’in savunduğu

¹⁰⁴Devlet diyalogunda bahsi geçen konuşma şu şekilde geçer:

-Sokrates: Konuşmamızın bu noktasına geldiğimiz ve doğruluk konusu tam karşısına dönüştüğü zaman Thrasymakhos bana cevap verecek yerde, söylesene Sokrates süt ninen var mı dedi? Bende niçin diye karşılık verdim ve devam ettim: Daha sonra böyle saçma sorular sormaktansa bana cevap versene

-Thrasymakhos: Çünkü sütninen senin nezle olduğunu fark etmiyor ve (çok gerekli olduğu halde) burnunu silmiyor, sen de koyunu çobandan ayırt edemiyorsun

-Sokrates: Ne münasebet

-Thrasymakhos: Çünkü sen koyunlarla sığırların sağlığını düşündüklerini sanıyor ve onları semirtip tımar ederken efendilerinin ve kendilerinin çıkarını değil de başka bir amaç gözettikleri vehimine (kuruntusuna) kapılıyorsun! Gerçekten birer yönetici olan devletin başındaki kişilerin uyuklarını, bir çobanın koyunları düşünmesinden farklı şekilde düşündüklerini, gece gündüz kendi çıkarlarını değil de başka bir şey gözettiklerini sanıyorsun. Sen doğru ile doğruluğu, eğri ile eğriliği anlamaktan çok uzaksın, doğruluğun ve doğru olanın aslında başkasının çıkarı olduğunu da bilmiyorsun. Yani güçlünün ve yönetenin yararına karşılık boyun eğenin ve hizmet edenin zararı. Eğrilikte ise durum tersinedir. Eğrilik safdillere ve doğrulara hükmeder, yönetilenler sadece güçlülere ve efendilerine çıkar sağlayan işleri yaparlar. Yerine getirdikleri bu angarya ile onların mutluluğunu sağlarlar ama kendimizinkini değil. Platon, “Devlet” (343a-344c).

adalet anlayışlarını “realist” ve “idealist” diye niteleyecek olursak tartışmanın gelip düğümlendiği nokta değişmez bir gerçekliğin var olup olmadığı ve bu gerçekliğin “makul” veya “mahsus” olup olmadığıdır. Devlet’te karşımıza çıkan değişmez idealar, Sokrates’in savunduğu paradigmatik (ideal model) adalet anlayışını gerektirir. Ancak “mahsus” dünyanın ötesinde değişmez bir gerçekliğe karşı şüphe duyulması veya inanıldığı zannedilse bile aslında umursanmaması veya bu gerçekliğin farklı bir şekilde tasavvur edilmesi durumunda gerek bireyler arası ilişkilerde gerek siyasette Machiavelli’nin savunduğu gibi insanların nasıl davranmaları gerektiğine değil de nasıl davrandıklarına bakmak zorunluluğuyla yüzleşiriz ki bu durumda hoşumuza gitmese de Thrasymakhos’un argümanları daha cazip olacaktır (Özgüç, 2016:17).

1.20. Sofistlik Hareketi ve Sofistler Atina Yaşamını Nasıl Etkiledi ve Değiştirdi

Başından itibaren özenle incelemeye çalıştığımız Sokrates öncesi filozoflar, Sokrates’in ortaya çıkması ile felsefe tarihinde kendilerini Sokrates’ten önce yaşayan filozoflar olarak buldular. Ancak Sokrates yaşarken kendisinin de şahit olduğu öyle ilginç bir dönem yaşandı ki biz buna felsefe tarihinde Sofistlik hareketler diyoruz veya başka bir deyişle bu dönemi Sofistler dönemi olarak adlandırıyoruz. İ.Ö. 508 yılında Atina siyasal yaşamı çok büyük bir değişiklik yaşamıştı. Atina artık çevresindeki benzer kentler gibi, krallıkla veya Tiranlıkla yönetilmiyordu, artık Atinaya demokratik bir yaşam hâkimdi. Peki, bu ne anlama geliyordu?

Bu tam anlamıyla halkın kendi kendisini yönettiği kamu ve kişisel problemlerin oy vererek oy çokluğu ile karara bağlandığı bir yönetim şekliydi. Siyasi anlamda daha önde gelişmeler yaşayan Atina bilimsel ve felsefî yönden de Anaksagoras’ın katkısı ile o dönemde parıldayan bir şehir haline dönüşmüştü. İnsanlar artık sadece Meteorolojik olaylara veya Oluş problemine merak sarmıyor, bundan başka ilimlerde insanların ilgisini çekmeye başlıyordu. İ.Ö V. yüzyılın ortalarında adına Sofist dediğimiz kişiler para karşılığı insanlara etkili ve ikna edici edebi bir sanatı hitabeti istediklerini kolayca elde etmeleri için öğretiyorlardı. Hitabet sanatı dönemin en çok talep edilen dersiydi. Bu yüzden Sofistler dönemin eleştiri oklarının hedefi haline gelmişlerdir. Ancak buradan çıkarılacak önemli derslerinde olduğunu düşünmekteyiz. Başka bir deyişle Atinalılar güzel, etkili ve ikna edici hitabet sanatını ahlak felsefesi öğrenmeye tercih ediyorlardı. Gerçi Sokrates’in arkasında onu takip eden önemli bir genç toplulukta vardı. Ancak gençler Sokrates’in hayranı olsa da ebeveynler Sokrates’i devlet ve Yunan dini için tehlikeli buluyordu. Kamu işleri Atinalıları diğer uğraşlara göre daha fazla çeken bir alandı. Yapılacak etkili bir konuşma sizi o dönemde önemli mevkilere getirebilirdi. Hatta o dönemdeki

yargıçların yaşamlarını ve halkın durumunu bize dönemin komedyayazarı Aristophanes Eşek Arıları¹⁰⁵ adlı eserinde yansıtmaktadır.

Aslında durum hiçte öyle değildi, kötüye kullanıldığında Belagat (konuşma) sanatı resmen bir organizmaya kanser bulaştırmak gibi bir şeydi. Şunu unutmamamız gerekir ki sofistler insanlara sadece konuşma dersleri vermiyorlardı. Hitabet sanatından başka ilimler ve meziyetlerde öğretiyorlardı. Bu sofistler toplumsal ilerlemenin ve kişiler ve kurumlar arası adaletin sürdürülebilmesinin çok önemli temsilcileriydiler. İyi ve ahlaklı insanlar demokratik yönetimin kurumlarında bulundukları sürece demokratik yönetim rahat nefes alabilirdi. Çünkü demokrasi her insana kanun karşısında eşit haklar tanıyordu. Ancak bu demokrasi zamanla Demagoglar için yaptıkları kötülükleri örten bir kalkana dönüştü. Demokrasinin güçlerinden faydalanıp onun kurallarını hitabet sanatı ile atlatıp istediklerini elde edebiliyorlardı.

Sanatını kötüye kullanan Gorgias diyalogunda ve diğer birkaç sofistte gördüğümüz gibi aslında suçlu görülenler sofist öğretmenlerdi. Öğrenenler yeteneklerini kullanmakta ahlaklı davranmadıkları için dolayısıyla öğretenler suçlanmıştı. Sokrates hatırlarsanız Gorgias diyalogunda kalkıp gitmeye dahi kalkmıştı, çünkü konunun değersiz ve kıymetsiz bir tartışma olduğunu önceden biliyordu. Yani sanatı zavallıları kandırarak para kazanmak olan birinin karşısında zaman harcamak istemedi. Gorgias'ın sanatı modern dönemin mahkemelerindeki hâkimleri, avukatları ve kamu yöneticilerini andırır. Günümüzde de son derece etkileyici ve büyüleyici bir konuşma yapan Avukatın suçlu bir insanı ipten aldı deyimi de dilimize yerleşmiş değil midir? İşte Sokrates ve Platon'un Sofistliğe olan karşı çıkışları bu gerekçeye dayanıyordu.

Atina halkının hepsi eğitilmiş kişiler değildi, hatta bugün bile biliyoruz ki Ostrakismos mahkemelerinde sürgüne gönderilecek kişilerin isimlerini arkadaşlarına bile yazdıranlar vardı. Atina'nın o dönemdeki eğitim istatistiği hakkında bir bilgimiz yok, ancak halkın hepsinin eğitilmiş olmadığını biliyoruz. Bütün bu tehlikelerin üzerine bir de bu insanları istedikleri gibi yönlendiren Sofistler ortaya çıkınca Sokrates ve Platon'un endişelenmesi yersiz değildir.

Atina şu gerçeği daha bilmiyordu, demokratik yönetim eğitilmiş ve adaletli insanların kurumlardaki çokluğu ile nefes alabilirdi, çünkü eşitlik ve adalet Atina'nın demokrasisinin ciğerlerine giden bir hava gibiydi. Eğitimsiz ve boş konuşan insanların çoğunlukta olduğu bir toplumda insanlar kendi cehaletleri içinde boğularlar. Atina bu tehlikeyi henüz yaşamamıştı

¹⁰⁵ Eşek Arıları, İ.Ö. 422 yılında sahnelenmiş bir yapıttır. Aristophanes, bu oyununda Atina'nın adalet sistemi ile alay eder. O zamanlarda demagoglar ve savaştan yana olanlar, yargıçları kendi siyasi çıkarları uğruna kullanırlardı. Sıradan insanlar Spartalılarla işbirliği yapmakla suçlanır ve insafsız yargıçlar tarafından çok ağır biçimde cezalandırılırlardı.

Yargıçlar kararlarını balmumu tabletler üzerine sivri bir kalemle yazdıkları için Aristophanes, o kalemleri eşekarılarının iğnelerine benzetmiş, bu oyunuyla Atina halkını aydınlatmak, uyarmak istemiştir.

çünkü daha çok genç ve deneyimsiz bir demokrasiydi. Ancak Sokrates ve Platon gibi zeki filozoflar tehlikenin farkına vardılar.

Bu süslü söylemlerle istediğini elde etme sanatı olan hitabet, zaten ne Platon, ne Sokrates, ne de Aristoteles tarafından pek ciddiye alınmamıştı. Ancak üçünün de sofistler hakkında düşünceleri vardır. Peki, gerçekten sofistler toplumu ve sistemi kötülüğe sürükleyip çürüten insanlar mıydı? Onlar kötü öğretmenler miydi? Yunan toplumunun gerçek anlamda öğretmenleri olarak bilinen ve gerçekten de didaskalos (öğretmen) diye çağrılan tragedya yazarları oyunlarında asla topluma bu türden tavsiyelerde bulunmazlardı. Onlar halkın menfaatlerini ve eğitimi gözeterek oyunları ile toplumu düşündürüp eğitiyorlardı.

Zeller Grek felsefesinin dikkatini insanın kendisini incelenmesine yönelten ve ilk kez gençlerin sistematik eğitiminin temellerini atan Sofistliğin felsefeye ölümsüz hizmetine değinmek gerekir der. Bu dönemden itibaren, büyük nispette Gorgias'ın öğrencisi İsostrates'in Platon'un Akademisine rakip olarak kurmuş olduğu hitabet okulu tarafından teşvik edilmiş olan Retorik Yunan eğitiminin vaz geçilmez bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Ne var ki, büyük tehlikenin gizlendiği yer de buradaydı. Şekil içeriği tehdit eder hale gelmiş, ikna sanatı hakikat hissini kemirmeye başlamıştır. Sofizm felsefesi kuşkuculuğuyla sadece bilimin olabirliğini şüpheli hale getirmekle kalmamış, ilerici düşünceleriyle ve üyelerinin bazılarının her şeyi kuşatma eğilimindeki bireyciliğiyle, din, devlet ve ailenin, kendi kurumlarına karşı mevcut otoritelerini de sarsmıştır. Çözdüğünden daha fazla problem ortaya çıkarmıştır. Ama Sokrates ve ondan ilham alan diğer düşünürler yarattıkları tehlikenin farkına varmışlardır (Zeller, 2008:128). Görüldüğü üzere Zeller de Sofistler konusunda kötümser değil, aksine iyi işler yaptıkları ve getirdikleri sağlıklı bir kuşkuculuk ile bilime ve felsefeye daha farklı bir soluk getirdiklerini de söylemektedir. Ancak kaygılar hep aynıdır, bizimde yukarıda söylediğimiz gibi kötü niyetli Sofistler Atina şehrinin ve demokrasisinin, din, devlet ve ailenin sarsılmasındaki nedenlerden biri olabileceği tehlikesi de gözden kaçmamıştır.

W. K. C. Guthrie “Sofistlerin Atina yaşamında giderek politikada etkin bir rol alma fırsatlarının artması sonucu, doğa filozoflarına karşı duyulan yoğun bir güvensizlik duygusu ve tanrılara ilişkin kaba insanbiçimsel (Antropomorfik) resimlerle birlikte, geleneksel din öğretiminin geçerliliği hakkında artan bir kuşkuculuk olarak özetlenebilir” der. Bu Kuşkuculuk, doğa felsefesinin ulaşmış görüldüğü kör düğümün doğal bir sonucuydu. Bilgi iki şeye bağlıdır: Bizi gerçeklikle ilişkiye sokabilecek yetilere sahip olma ve bilinecek bir durağan gerçekliğin varoluşu. Bilginin araçları olarak görülen duyular, her zaman çok ciddi bir biçimde ele alınıp eleştirilmiş, buna karşın yerlerine şimdiye dek hiçbir şey konmamıştır. Evrenin birliğine ve sürekliliğine ilişkin inancın altı kazılırken, buna karşın şimdiye kadar, fiziksel dünyanın ötesinde ve

gerisinde, sürekli ve bilinebilir bir gerçekliğin bulunabileceği düşüncesi de gündeme gelmemiştir. Dolayısıyla sofistlerle ilgili bir kuşkuculuk ortaya çıkmasaydı, buna şaşmak gerekcekti” (Guthrie, 1999:72). Demek oluyor ki Guthrie’ye göre bu beklenen bir şeydi. Bütün bu gelişmelerin kuşkucu Sofistleri yaratacağı düşüncesi içinde olan Guthrie şöyle devam eder: Bunun yanında Sofistlik mesleğini idealize eden insanlar da vardır. Mesela İsokrates Platon’dan çok Protogoras’a yakın bir ideal olarak gördüğü sofistlik mesleği için bir sofistin en iyi ve en büyük ödülü öğrencilerinden bir kısmının akıllı ve saygın yurttaşlardan biri olduğunu görmektir” der. Tabii ki bazı kötü sofistler de vardır ama felsefeden doğru biçimde yararlananlar sepetteki birkaç çürük yüzünden suçlanmamalıdır (Guthrie, 2017:46).

Genellikle söylenildiğine göre sofistlerin profesyonel öğretmenler olmaları dışında ortak bir yönleri olmadığını, öğrettikleri konuların ya da bunların yarattığı zihin yapısının ortak bir zemini olmadığını söylemek bir abartı olacaktır. En azından bir konuyu hepsi birden uyguluyor ve öğretiyordu, retorik ya da logos sanatı en yaygın öğretimdi. Atina da beşinci yüzyılın ortasında etkili bir konuşmacı olmak iktidarın anahtarıydı. “Söz güçlü bir despottur” diyordu Gorgias, yine Gorgias’a göre, başarılı bir politik kariyer için gerekli olan her şey Logos sanatı ile birlikte yürüyordu (Guthrie, 2017:53,54).

O dönemde halk sadece Tragedya oyunları ile eğitilmiyordu, aynı zamanda komedi de Yunanların Lenea şenliklerinde izlemekten keyif aldıkları bir oyun şekliydi. Komediye de ise Atina şehrinde siyasette, askerlikte, bilimde, felsefede öne çıkan kim olursa olsun Aristophanes gibi bir dehanın dilinden kurtulamıyordu. Aristofanes gibi bir komediye yazarı için sofistlerin fikirleri bir çöküş semptomuydu. Yunanistan’ın büyük günleri Pers savaşları dönemi, erkeklerin erkek olduğu bir dönemdi. Cesaret ve sertlik, yaşama tarzının yalınlığı, yüksek ahlaki ölçüler hep bu eski kuşağa atfediliyordu. Artık ölçütler şaşmış ve kimse doğruyu yanlıştan ayıramıyordu, ya da farkında olmadan yanlış savunup doğruyu hor görüyordu. Genç kuşaklar lükse düşkün, kadınsı, ahlaksız ve korkak olmuşlardı. Tiyatroya bakın: Artık oyun yazarları Aiskhylos gibi yüksek ve soylu konular seçmiyor. Bunun yerine Euripides zinadan, enestten bahsediyor ve ihanet üzerine oyunlar yazıyor ve alçakça şeyleri övüyordu. Aristofanes bunların hepsinin sofizm hareketinin getirdiği sonuçlar olduğunu söylüyordu (Guthrie: 2017:57,58).

Son olarak da Capelle’nin sofistik akım hakkındaki düşüncelerine yer verelim, ona göre V. yüzyılın ikinci yarısı haklı olarak sofistlik hareket ile başlar, çünkü bu o güne kadar ki gelişmenin basit bir devamı değildir, deyim yerindeyse tamamen yeni bir başlangıçtır. Eduard Meyer’in söylediği gibi: “Bu sorunlar felsefi temele dayalı organik bir ilerleme nedeniyle ortaya çıkmamıştır, tersine bu ilerleme, ulusun manevi gelişmesi tarafından eski yönünü terk etmeye ve araştırmalarına bağlı olduğu halde uzmanlarca bugüne kadar üzerinde tartışılmayan

sorunlara yönelmeye zorlanmıştır”. Werner Jaeger’in belirttiği gibi: “Sofistik hareket bilimsel bir hareket değil, yönü değişen yaşamsal çıkarlar nedeniyle, özellikle de ekonomi ile devletin yapısında meydana gelen değişikliklerden doğan pedagojik ve sosyal sorunlar nedeniyle bilimin istila edilmesidir (Capelle, 2011:239, 240).

Aslında Werner Jaeger bunun bir bilimsel hareket olmadığını düşünmesinde Capelle haksız sayılmaz der. Çünkü sofistlik hareket bilimsel bir hareket değildir. Gerçekten de değişen siyasi yapı, bilim, felsefe Atina’da buna bağlı olarak yaşamsal çıkarlarını da göz önünde bulundurması gereken bir toplum yaratmıştı. Toplumun kanımızca bu boşluğunu kötü niyetli sofistler büyük bir hızla doldurmuştu. Atina toplumunun tümünün eğitilmiş olmadığını biliyoruz. Bu siyasi yaşam içerisinde Gorgias’ın da dediği gibi Politik kariyer için zaruri olan tek şey hitabet sanatıydı. Ancak bu sanat kötü niyetli insanların elinde maalesef sistemi tehdit eder hale geldi. Ama iyi niyetli sofistlerinde olduğunu söyledik. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, sofistlik hareket her ne kadar Yunan siyasi yapısının ve toplumun ahlaki yapısını tehdit eder gibi görünsede eğitimde kamu hizmeti vermeyen Yunan toplumu için özel bir eğitim alanıydı. Pek çok varlıklı aile çocuklarını bu para karşılığı ders veren öğretmenlere emanet etmişti. Ancak zaman bu dersler içinde en çok hitabet sanatının öne çıkmasını sağladı. Bu mevcut Yunan toplumunun son derece doğal bir refleksi idi. Devlette çalışmaya hevesli pek çok gencin olması hiç şaşırtıcı değildir. Bunun için iyi bir konuşmacı olmasının gerektiği gayet doğaldır. Yunanlılar dünya tarihinde ilk kez Demokrasiyi uyguluyorlardı, her meslek grubundan ve sosyal tabakadan gelen bir grup insanı tabi ki konuşma yeteneğimiz ile ikna edebildik. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, sofistlik hareketler içerisinde hitabet sanatının öne çıkması Yunan toplumunun o dönemde yaratmış olduğu sosyolojinin bir sonucuydu. Haliyle bu öğretmenlerde insanların en çok talep ettikleri şeyleri öğretmeyi seçmişlerdi. Ancak bu noktada öğrencinin bu öğretilenleri kötü bir amaç için kullanması ne öğretmen açısından ne de öğrenci açısından açıklanabilir.

1.21. Presokratik Felsefenin Sokrates, Platon ve Aristoteles Üzerine Etkisi

Şu ana kadar yapmış olduğumuz inceleme Yunan felsefesinin doğa filozflarının görüşleri üzerineydi. Anaksagoras’ın bu felsefeyi Atina’ya getirdikten sonra Sokrates vasıtası ile felsefenin ilgi alanının doğadan insana doğru kaydığını gördük. Ancak Sokrates her ne kadar felsefeyi alıp göklerden yere indirip insana doğrultsa da Sokrates’in kendisinden önceki filozoflardan etkilenmediğini söylemek doğru bir söylem olmaz. Yunan felsefesinin bu geleneksel tavrı gelişip ilerlemesindeki en önemli faktörlerden bir tanesidir. Sokrates’in öğrencisi Platon’un da Sokrates öncesi pek çok filozoftan etkilendiğini biliyoruz. Kendisinin Pythagoras’ın öğrencileri ile yakınlık kurduğunu ve aynı zamanda gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı bir

diyalogda hocası Sokrates ile Parmenides'i konuşturduğunu gördük. Daha sonra Platon'un öğrencisi Aristoteles'in öğrencisi Theophrastos'u Sokrates öncesi filozofların görüşlerini içeren bir kitap yazmaya teşvik ettiğini de biliyoruz. Bu durum bize şöyle bir çıkarım yapma sonucunu doğurdu:

Yunan felsefesinin üç büyük filozofu olan Sokrates, Platon ve Aristoteles Sokrates öncesi felsefeyi merak etmiş ve incelemiş filozoflardır. Zaten kendilerinden önce böyle bir geleneğin var olup olmadığını bilmeselerdi kendileri olur muydu? Sorusu da aklımıza gelmektedir.

Yunan felsefesinin materyalist geleneğini başlatan Thales aslında günümüzden bakıldığında pek bir şey başaramamış gibi gözükebilir. Ancak dönem dünyası ile empati kuracak olursak onun çabaları günümüzde bilim ve felsefenin miladıdır, bu bile üzerinde "neden olduğu" sorusunun düşünülmesi açısından son derece önemli bir konudur. Miletos okulu büyüyerek yeni ve pek çok filozof yetiştirmiş ve bunu bir ekol haline getirmişlerdir. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in bu çabaları tepkisiz kalmadı ve Yunan toprağının her tarafından sesler gelmeye başladı. Sisam adasından Pythagoras sayılarını ortaya attı, Ephesos'tan Herakleitos değişim sorununu felsefeye getirdi, Parmenides herşeyi dondurdu, Empedokles bütün elementleri birleştirdi. Bu sesler her ne kadar Yunan anakarasından gelmesede, çığlıkları duyulabiliyordu. Henüz demokrasilerini düzene koymaya çalışan Atinalılara Anaksagoras bilimleri ve felsefeyi getirdi.

Altıncı yüzyılın sonlarında ilk filozofların çoğu ölmüş bir kısmı da hayattaydı. Hayatta olanlar ölmüş olanların ve kendilerinin fikirlerini Yunan toprağına taşıyorlardı. Sesler Atina da Sokrates adında bir genç tarafından duyulmakta gecikmedi. Genç Sokrates bilimlere ve felsefeye ilgi duyuyordu. Ancak onun ilgisi her defasında yeni sorular yaratan materyalist felsefeye karşı soğuktu, o daha çok insan ve insanın erdem arayışı ile ilgileniyordu. O kendisinden önceki

filozofların materyalist ilgilerini bilmekle beraber bunun yaşamı anlamak için yetersiz olduğunu düşünüyordu. Bunu bize literatürde en iyi açıklayan bilim insanı F. M. Cornford'tur. Ancak Sokrates'in materyalist felsefeye karşı olan bu tavrının felsefe tarihinde bir gerilemeye neden olup olmadığı konusunda da tartışmalar mevcuttur. Biz Sokrates ve öğrencisi Platon'un materyalist felsefenin en son temsilcisi ve zirve noktası sayılan Demokritos'a karşı olan düşmanlığını da anlayabilmiş değiliz. Ne Sokrates ne de öğrencisi Platon Demokritos ismini ağzına daha almaz. Bunun temel sebebi Demokritos ve öğrencilerinin atomcu kuramının Platon ve Sokrates'in idealar kuramına tamamen zıt olduğudur.

"Sokrates, Perikles'in arkadaşı Anaksagoras'ın dünyanın bir Akıl tarafından düzenlendiğini söylediği kitabını yüksek sesle okuduğunu duydu. Bu onu daha çok umutlandırdı. Her şeyi düzenleyen bir Akıl, diye düşündü, elbet onları "en iyi şekilde" düzenler. Anaksagoras'ın dünya düzeni kaçınılmaz mekanik bir zorunluluğun sonucu olarak değilde, bir tasarım ürünü

olarak açıklayacağını umdu ancak umduğunu bulamadı. O tekrar dünyayı anlamak için mekanik bir tavır içerisinde girmeyi tercih etti (Cornford, 2015:4).

Sokrates kendi kendisine Anaksagoras'ın bitirmeden bıraktığını tamamlayamadan ölemezdim diye söylendi. Sokrates Anaksagoras'ta ışığı bulmuştu, bu evrenin yaratılışının insan açısından bir önemi olmalıydı? Sokrates tamda bu soru ile aydınlanmış ve felsefeyi materyalizmin yörüngesinden insana, kendini tanımaya kaydırmıştır.

Geriye sadece insanın bu hayatta tutunabileceği bir duygusal umudun mühendisliği kalmıştır. O malzemeyi de Parmenides'ten almıştır. Sokrates'in meşhur her nesnenin idealar dünyasından pay alma fikri Parmenides bölümünde de açıkladığımız gibi Parmenides'ten gelmektedir. Platon kronolojik anlamda gerçekleşmesi mümkün olmayan bir diyalogu kendisinin ve öğretmeninin ideolojik boşluğunu doldurması ve anlam katması açısından varmış gibi yazmıştır.

Sokrates kendisinden önceki felsefeyi çok iyi özümsemiş ve serimlemiş gibi görünür. Aristoteles'in aksine o Presokratik felsefeyi yazmasada öğrencisi Platon'un diyaloglarında felsefenin sorunlarına ne kadar hâkim olduğunu bize göstermektedir.

Platon'a bakacak olursak gençlik yıllarında karşılaştığı hocası Sokrates'ten sonra felsefeye ilgi duymuş gibi görünür, en azından literatürün bize söylediği budur. Platon hocası Sokrates'ten sonra bütün ilgisini felsefeye kaydırır. Haliyle o da hocası gibi bu hayatta sorgulanmaya değer şeyin insanın kendisi olduğunu düşünür. Kendisinde oldukça baskın Pythagorasçı ve Parmenidesçi etkiler görülür.

İngiliz matematikçi ve filozof Alfred North Whitehead "Avrupa felsefe geleneğiyle ilgili yapılabilecek en güvenilir genel nitelendirme, Platon'a ait bir dizi dipnottan oluştuğudur" demiştir. Çağdaşlarının aksine, eserlerinin tahminen hepsi günümüze ulaşmış olan Platon genellikle kendi çevresinde karakterlerden oluşan, belirli bir mekânda ve zamanda geçen, bir konu etrafında insanların tartıştığı ve birbirlerine karşı argümanlar vererek iddialarını çürütmeye veya ispatlamaya çalıştığı, çeşitli şakalar ve göndermeler de içeren, tiyatro metinlerine oldukça yakın kurgusal diyaloglar yazmıştır.

Platon akıl, ruh, beden, tümeller, ahlak ve devlete dair tartışmalarda oldukça etkili olmuştur. En sık okunan ve temel düşüncelerinin çoğunu açıkladığı düşünülen diyalogları Devlet, Sokrates'in Savunması, Phaidon, Şölen, Theaitetos, Menon, Parmenides, Protagoras ve Timaios'dur. Platon'un bunlar dışında asıl Sokrates'in bir konu hakkında konuştuğu kişinin verdiği cevapları çürüterek o insanı kendini sorgulamaya ve böylece felsefe yapmaya yönlendirme sürecini tasvir ettiği diyalogları tarih boyunca gündemde olmuşlardır.

Bu birikimlerin tabi ki temelinde Sokrates'in kendinden önceki filozofların önemli katkıları vardır. Sokrates bu filozofların doğa, değişim, birlik, evreni yöneten akıl konusundaki fikirlerini bilmeseydi kendisi sahip olduğu fikirlere ulaşamazdı. İncelememizde defalarca yer verdiğimiz Aristoteles'in Metafizik adlı eseri baştan sona Sokrates öncesi filozofların doğa, değişim ve oluş üzerine olan fikirleri ile doludur. Platon diyaloglarında Sokrates öncesi filozoflardan Parmenides'e ve sofist Protagoras'a, Gorgias'a yer vermiştir. Sokrates öncesi filozoflar olmaksızın doğru bir Yunan felsefesi değerlendirmesi yapamayız.

Platon Parmenides ve Herakleitos'tan da oldukça etkilenmiştir, özellikle idealar dünyası ve pay alma konusunda öğretmeni Sokrates'i Parmenides adını verdiği diyalogunda tartıştırmıştır. Bu diyalogda amaç idealar dünyasından pay alma konusundaki düşüncenin mükemmelliğe ulaştırılmasıdır. Platon Sokrates öncesi felsefenin hemen hemen tüm kaygılarına değinmiştir. Daha yedi bilgiler döneminde sorgulanan en iyi yönetim biçiminin ne olması gerektiği sorununa Devlet adlı önemli yapıtında yer vermiş ve ideal devlet düzenini aramıştır. Toparlayacak olursak Atina'nın üç büyük filozofu olan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in fikirlerinin şekillenmesinde İlk çağ doğa filozofların çok önemli katkıları bulunmaktadır. Dolayısıyla Sokrates öncesi felsefe yeterince incelenmeden ve anlaşılmadan Atina'nın bu büyük filozoflarını anlayabilmenin son derece zor olduğunu düşünmekteyiz.

Tezimizin konusu gereği kronolojik sırada bir atlama yapmak durumundayız. Düşünce tarihi Sokrates'ten sonra Sokrates sonrası okullar ile devam etmektedir. Bu okullar da düşünce tarihine Sokrates'in fikirlerini farklı açılardan yorumlayarak katkıda bulunmuşlardır. Bu okullar Stoa Okulu, Epikürcü okul, Septik okul ve Kinizm bizim araştırma konumuzun içerisinde bulunmamaktadır. Akabinde tarihsel olarak beliren Hristiyanlık düşüncesine de kısaca değindik. Bunun sebebi Hristiyanlık düşüncesinin de İslam düşüncesine benzer bir yol izleyip Yunan felsefesinin kavram ve terimleri ile kendi inançlarını yapılandırmalarıydı. Hristiyanlık tarih sahnesinde belirdikten sonra ilk yıllarında bu düşüncüyü halk arasında yayabilmek ve yaygınlaştırmak adına Yunan felsefesine başvurmuştur. Diğer bir deyişle Hristiyanlık Yunan felsefesinin bir türevidir.

Biz incelememizi orta çağ'da İslam düşüncesi üzerine çevirdik. Avrupa orta çağını incelememizi daraltmak açısından devre dışı bıraktık. Bunun sebebi böyle bir çalışmayı da incelememize dahil etmenin son derece zorlu ve yorucu olduğunu düşünmemizdendir.

İslam orta çağı Avrupa orta çağının aksine bir aydınlanma hatta bir İslam rönesansı olarak görülür. Ancak biz Rönesans kelimesinin yeniden doğuş anlamına gelen Fransızca bir kelime olduğunu düşünürsek, tarihte Arapların geçmişte ne gibi bir aydınlanma yaşadırlar yeni doğdular gibi bir soruyu aklımıza getirmektedir. Bu durum için bizce en uygun terimin

aydınlanma olduğunu düşünmekteyiz. Peki, bu aydınlanmanın mahiyeti ve sınırları hakkında ne biliyoruz? Bu aydınlanma neden Avrupadaki gibi bir Rönesans getirmedi? Bu aydınlanma bir saray çevresi aydınlanma mı yoksa topluma da yayılmış bir aydınlanma mıydı? Bu sorular bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz ve cevap arayacağımız sorunlar olarak önümüzde durmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

HELENİSTİK KÜLTÜRÜNDEN İSLAM KÜLTÜRÜNE ÇEVİRİ HAREKETLERİ VE SONUÇLARI

2.1. İskenderiye Efsanesi

Tezimizin bu bölümünde daha önce incelemiş olduğumuz Yunan kültürünün ve üç büyük filozofu Sokrates, Platon ve Aristoteles'in düşüncelerinin ve eserlerinin Ortaçağda İslam uygarlığı ile karşılaşmaları, Yunan kültürünün İslam kültürünü çeviriler vasıtasıyla nasıl etkilediğini ve İslam uygarlığını nasıl şekillendirdiğini sonuç olarak da bu ilerlemenin neden devam etmediğinin incelemesi yapılacaktır. Arap hükümdarların neden Yunan düşüncesine yaklaştığı ve neden bu kültürden çeviriler yaptığı, bu çevirilerin hangi eserler olduğu ve bu çevirilerden sonra oluşan İslam felsefesi ve biliminin özgün olup olmadığı analiz edilecektir. Özellikle 8. yüzyıllarda başlayan Abbasi devletinin yayılmacı politikalarının sonucunda karşı karşıya gelen bu iki kültürün tarihsel etkileşimi bu bölümün odak noktasını oluşturmaktadır.

Yunan dünyasında yaratılan bilim ve felsefe aslında birkaç yüzyıl yine Yunan dünyası ile sınırlı kalmıştır. Ancak Büyük İskender ile bu kültür çok uzaklara taşınmış ve deyim yerindeyse dünyaya açılmıştır. Helenistik dönem büyük okulları ile Sokrates sonrası felsefeyi Akdeniz'e yaymış olsa da bizim araştırmamız bu önemli dönemi ayrıntılı olarak kapsamamaktadır. Ancak Helenistik dönemin etkileri bu çalışmanın da bir parçasıdır, o dönemde yapılan felsefenin de çeviri hareketlerinde önemli etkileri olmuştur.

Mezopotamya'da ve günümüz Arabistan ülkesinde yaşayan Sami asıllı Arap topluluklarının Hz. Muhammet tarafından İslam dini etrafında organize edildikten sonraki yayılmacı bir politika izlemişlerdir. Arap kültürü diğer topluluklarla (Pers, Türk, Yunan, Mısır) karışmaya başlamış ve yeni aynı zamanda yeniliklere ihtiyaç duyan bir toplum oluşmuştur. Özellikle Muhammet'in amcası Abbas soyundan gelenlerin kurduğu Abbasi devletinin Yunan kültüründen yapılan çeviriler konusunda çok önemli katkıları olmuştur. Hatta en önemli etkiyi Abbasi hanedanlarının yaptığıı söylesek hatalı bir bilgi vermemiş oluruz.

Abbasi hanedanlığından önce kısa bir süre İslam uygarlığının kontrolünü elinde tutan Emevi Devleti yayılmacı bir politika gözeterek eski Yunanlarla belli bölgelerde karşı karşıya kalmışlardır. Ancak işgal ettikleri Yunan kültürünün yaşandığı topraklarda aslında pek de ne yapacağını bilememiş gibi görünmektedirler. Bu süreç ne yapacağını bilemeyen Emevi toplulukları açısından kanımızca sessiz ve ne ile karşı karşıya kalındığının gözlemlenmesi süreci ile geçmiştir. Şunu söyleyebiliriz ki Araplar ilk olarak kendilerinden çok daha yüksek bir kültür ile karşı karşıya kaldıklarını anladılar. En azından Arap seçkinlerin ve zengin sınıfın bunu çok

iyi anladığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Arap kültürü 640'lı yıllarda Halife Ömer ile İskenderiye şehrini fethetmiş ve ister istemez Yunan kültürünün en uzak karakolu olan ve kültürel açıdan en donanımlı merkezlerinden biri olan İskenderiye'de bu yakınlaşma daha da artmıştır. Bu şehrin meşhur kütüphanesi ve felsefe okulları çeviri hareketlerindeki etkilenimde önemli rol oynamıştır. Şunu da unutmamak gerekir ki, İslam felsefesinde her ne kadar en önemli düşünce kaynağı Yunan felsefesi gibi görünsede, aslında bu etki doğrudan değil, İskenderiye yani Helenistik felsefe ve Hristiyanlaşmış Yunan felsefesi kanalı ile gerçekleşmiştir. Atina Okulu dağıldıktan sonra filozofların bir kısmı İskenderiye'ye, bir kısmı Suriye'ye ve hatta İran (Pers) ülkesine göç etmişlerdir. Buradaki düşünürler Platon ve Aristo'yu açıklayarak Hristiyanlaşmış Yunan felsefesini meydana getirmişlerdi. Bu eserler önce Yunanca yazılıyordu, fakat sonradan, Süryaniceye ve Aramcaya çevriliyordu. Bizim şu an elimizde bulunan ve İslam felsefesini etkileyenler bu eserlerdir diyebiliriz.

Özellikle Abbasi hükümdarı Ebu Cafer El Mansur'un bu çeviri hareketlerinde başı çektiğini düşünmekteyiz. Bu şu anlama gelmektedir, aydınlanma kitlesel bir Arap veya İslam toplumu aydınlanması değildir. Saray ve çevresine sıkışmış zengin hanedanların ceplerinden para ödeyerek yaptırdıkları çeviri hareketleri sonucu oluşan bir grup seçkinin uğraşları gibi görünmektedir.

O dönemde pek çok uygarlık Yunanlarla karşı karşıya kalmalarına rağmen Yunan bilim ve felsefesi pek dikkatlerini çekmemiştir. Fakat Abbasi halifesi Ebu Cafer el Mansur çok zekice ve dâhiyane bir şekilde yeni dine (İslam'a) kattığı bütün unsurları bir eritme potasında birleştirip tüm çabaların İslam uygarlığı adına verilmesini sağladı. Hem Persleri, hem Türkleri, hem de Hristiyanlaşmış Arapları yani Süryanileri bir hoş görü politikası altında birleştirip ortak bir hedefe güdülemiştir. Bu ilerde değineceğimiz üzere Dimitri Gutas'ın da söylediği gibi dâhiyane bir fikirdi. Mansur deyim yerindeyse yeni kurduğu Bağdat şehrini dönemin Atina'sına dönüştürmüştü. Birkaç yüzyıl içinde bir İslam bilimi ve felsefesi gerçeği doğmuştur. El Mansur'un kendisi ve yine kendisinin 762'de kurduğu Bağdat şehri dönemin sembol kişiliği ve sembol kenti olmuştur.

Daha öncede belirttiğimiz gibi çalışmamızda Arap toplumunun neden böyle bir harekete kalkıştığı, bunun nedenlerinin neler olduğu, akabinde gerçekleşen İslam bilim ve felsefesinin orijinallliği ve özgünlüğü dönemi yazan uzman yazar ve akademisyenlerin çalışmaları ve görüşleri baz alınarak incelenecektir. 3. Bölümde çalışmamızın içerisine biraz daha fazla tarihsellik karışacaktır. Ancak bu tamamen felsefenin uzak bir inceleme olmayacak, Ortaçağ İslam filozoflarının çalışmaları da değerlendirilecek, gücü ve etkisi sorgulanacaktır.

Çeviri hareketlerinin neden başladığı sorusu tarih boyunca çok fazla sorulmuştur, Mezopotamya topraklarında yaşayan Sami asıllı Araplar tarih boyunca aslında hep aynı yerde yaşamışlardır. Biz Türkler gibi sürekli göçen ve gezgin bir hayat sürmemişlerdir. Aynı şeyi aslında Persler ve Yunanlar için de söyleyebiliriz. Mezopotamya’da Sümer devleti yıkıldıktan sonra Akad devleti ile tarih sahnesinde beliren Arap toplumu daha sonra pek çok devlet kurmuş (Akad, Babil, Asur) ve son olarak da İslam peygamberi Muhammet’in kurduğu İslam devleti etrafında organize olmuşlardır.

Ancak İslam dininin içinden çıktığı Arap kültürü ve dininin kitabı Kuran-ı Kerim bir bilim, teknoloji ve felsefe kitabı değildi. Kuran müslümanlara hayatı nasıl yaşamalarını, nelerden kaçınmaları gerektiğinden ve çoğunlukla Yahudilerin yaptığı tarihi hatalardan bahsediyordu. Diğer bir deyişle sınırları genişleyen Abbasi devletinin teşkilatlanmasına ve ihtiyacı olan kanunlara yeterli gelmiyordu. Fethedilen topraklardaki siyasi hâkimiyeti ve kontrolü sağlayacak ve İslam’ı felsefi anlamda da güçlendirecek başka bir ihtiyaç kendiliğinden kendini göstermişti. Bölgede yavaş yavaş yayılmaya başlayan İslam dini beraberinde pek çok sorunu da sürüklüyordu. Peki, ama bu noktada ne yapılabilirdi? Hem İslam’ı güçlendirecek, hem topluluklar arası kontrolü sağlayacak hem de yaşamı düzene sokacak bir takım zaruri gereksinimler doğdu. Bu noktada şu soruyu da sormaktan kendimizi alamamaktayız, Peki ya Yunan kültürü olmasaydı İslam’ın kaderi ne olurdu?

Yunan kültüründen çevirilere başlanmasının nedeni eksik veya noksan olduğu düşünülen şeyler yüzünden mi başlamıştı? Mezopotamya kökenli Sami kültürünün mevcut birikimi o dönemin gündelik hayat içinde yaşanan problemlerini çözmeye ve hayatı devam ettirmeye yetmiyor muydu? Arapların tarihsel anlamda ataları olduğu bilinen kadim Akad, Babil, Asur kültür birikimi ne olmuştu? Ne oldu da aniden Yunan kültüründen çeviri hareketine kalkışıldı? Neden ve ne için? Bu sorular doğal olarak hepimizin merak ettiği sorulardır. Özellikle Gutas bu soruları çok ilginç bir şekilde defalarca sormuştur, neden?

Bizce bunun cevabı hem çok kolay hem de çok zor görünmektedir. Bu noktada biraz tarihi bir okuma yapmak gerekirse Ebu Cafer El Mansur mevcut Semitik birikimin içinde bulundukları mevcut ihtiyaçlara yetemeyeceği gerçeğini sezmişti. Zaten bu sezinleme de İslam’ın kaderini değiştirecekti. Karşılaştığı bu kültürün saf halini görme şansı pek yoktu, bunu daha öncede belirtmiştik, Araplar Hristiyanlaşmış Yunan felsefesini ve bilimini fethettikleri coğrafyadaki halklardan öğrendi. Ancak bu uyanışın toplumsal bir uyanış olmadığını bunun bir ailenin merakından ve dehasından kaynaklandığını ve çok uzun ömürlü olmadığını da belirtmek durumundayız. Bir başka deyişle bu Arap, Pers ve biraz da Türk halklarının elit ve zengin sınıfının uğraşısıydı.

Şahin Filiz çalışmalarında ısrarla İslam Rönesansı kavramını kullanmaktadır. Biz bu kullanımın hatalı olduğunu düşünmekteyiz. Rönesans olması için Arap tarihinde daha önce bir aydınlanma olması gerekirdi. Araplar veya sami asıllı Mezopotamya topluluklarının bilimsel ve felsefi anlamda tarihte aydınlandığı bir dönem yoktur. Kurdukları Akad, Babil ve Asur devletleri kadim uygarlıklar olmasına rağmen felsefi ve bilimsel literatüre herhangi ciddi bir katkıda bulunamamışlardır. Bu yüzden bu hareketin kanımızca bir Rönesans'a benzetilmesi çok uygun değildir. Bu hareketin daha çok bir İslam uyanışına veya kısa süreli bir aydınlanmaya benzetilmesi daha doğru olacaktır.

Zaten ileride de inceleyeceğimiz üzere Arap halklarının çoğunluğu toplumsal anlamda böyle bir aydınlanmaya katılmış olsalardı, bunun sonuçları çok daha farklı olurdu. Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, bu hareket Arap, Pers, Türk topluluklarının elit tabakasının bir girişimi olarak başladı, bir toplumsal hareket değildi ve tarihsel açıdan da çok kısa bir süreyi kapsadı.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de tıbbi bilgi, teknik, bilimsel ve felsefi bilgiden daha hızlı hareket ediyordu. Dolayısıyla toplumlar komşu devletlerdeki tıbbi gelişmeleri hayatlarını ilgilendiği için daha çok merak ediyorlardı. Hele ki bu bilim ve felsefeyi yaratmış Yunan toplumu ise görmezden gelinemezdi. Haliyle ilkin sağlık ile ilgili olan tıbbi metinlere yöneldiler. İslam düşünürleri ilk olarak tıp ve eczacılık alanındaki çevirilere yöneldiler, insan sağlığını ilgilendiren kitaplar öncelikleri oldu. Daha sonra bunları matematik, felsefe ve astronomi izledi. Yunan kültüründen pek çok kitap ve eser Arapçaya tercüme edildi ve İslam kültürüne kazandırıldı. Araplar sadece Yunancadan değil, gerekli gördükleri takdirde Hintçeden ve Persçeden çeviriler de yaptılar. Özellikle günümüz Arap edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan "Bin bir Gece Masalları"¹⁰⁶ orijinal olarak Hazar Afsana (bin efsane) adı verilen eski Pers hikâyelerinden derlenmiştir. Aslında edebi, felsefi ve bilimsel anlamda oldukça yetersiz olan Arap kültürünü acilen ihtiyaçları olan lüzumlu şeyler ile akilane bir şekilde dolduran El Mansur'un Arap tarihinde de oldukça önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu çeviri hareketlerinin ağırlık merkezini Perslerin teşkil etmesi tesadüf değildir, çünkü o dönemdeki mevcut unsurlar (Pers, Türk, Arap, Hint, Süryani) içerisinde kültürel yaşamı en derin olan milletin Persler olduğunu söylersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Özellikle Sasaniler¹⁰⁷ döneminde İslam gelmeden çok az önce, Persler'in de kendi çaplarında küçük bir çeviri hareketinde bulunduğunu da göz önünde bulundurmamız gerekir. Ancak El Mansur müslümanlaşmış Persleri, Türkleri ve Süryanileri dâhiyane bir İslam politikası içerisinde kaynaştırarak ortak bir amaca odaklamıştır.

¹⁰⁶ Bu masallarda ayrıca Bağdat'ı kana bulayan Türklerden bahsedilir.

¹⁰⁷ Sasaniler IV. Ve V. Yüzyıllarda büyük çaplı bir çeviri hareketine girişip dünyadaki pek çok edebi eseri kendi dillerine kazandırmışlardır.

Coğrafyadaki herkesin ortak amacı Muhammet'in yeni ve son dini İslam dininin bilimsel, felsefi ve teknik eksikliklerini tamamlamak olmuştur.

Ancak bu çeviri hareketlerinin tam anlamıyla masum olduğunu da söyleyemeyiz, Abbasi halifesi Ebu Cafer El Mansur aynı zamanda İslam dinini temsil ediyordu ve Muhammet peygamber de siyasi bir lider olarak ortaya çıkmıştı. Devletin başı ve İslam dininin temsilcisiydi. Bu yeni dinin yapısı gereği Muhammet peygamberin siyasi otoritesini sarsacak bir hamlede bulunamazdı. Peygamberin kurduğu devletin düzeni gereği belli şeylere de dikkat etmesi gerekiyordu. Bu gerekçelerle Tragedya¹⁰⁸ oyunlarına ve sosyal anlamda halkın aydınlanmasına yönelik çevirilere yönelmedi. Tiyatro oyunları ile Dionysos şenliklerinde Komedi oyunları ile Leneia şenliklerinde tiyatrolarda eğitilen Yunan halkı demokratik yönetimin devamlılığının bir teminatıydı. Aynı şeyin İslam dünyasında gerçekleştirilmesi pek olanaklı görünmüyordu. Doğal olarak İslam daha çok işine yarayan ve toplumu değiştirip tedirgin etmeyecek çalışmalara yöneldiler. Sosyal konulara asla değinilmedi, tiyatro oyunları asla çevirilmedi, demokratik yönetimle ilgili yazılar veya eserler asla çevrilmedi. Biz bu konuda neden bu türden çalışmalar yapılmadığının, neden halkların uyandırılıp aydınlatılmadığının veya neden Yunan halkları gibi eğitilecek ve ilerletilecek bir toplum yaratmaya çalışılmadığının nedenlerini sorgulamayacağız. Bu her ne kadar çok önemli bir sorun gibi görünse de bir başka bilimsel araştırmanın konusu olduğunu düşünmekteyiz. Ancak çeviri hareketleri sonunda gelen bu aydınlanma hareketinin Avrupa kıtasındaki gibi bilimsel, teknik ve felsefi aydınlanmaya dönüşmemesinin ardında yukarıda saydığımız nedenler olduğunu düşünmekteyiz.

Çeviri hareketleri sonuçlarını göstermekte gecikmedi. İlk ses bugünkü Fırat nehrinin 170 km güneyinde anlamı Arapçada *kum tepesi* anlamına gelen Kufe şehrinde geldi. Babası Kufe şehrinin valisi olan El Kindi (801-873) felsefe, tıp, matematik astronomi, ilahiyat, psikoloji, fizik, kimya ve müziğe kadar pek çok bilim dalında eserler yazmış çok yönlü bir Arap filozofudur. Daha öncede belirttiğimiz üzere Yunancadan Arapçaya yapılan çeviri hareketleri ve bu çeviriler sonucunda oluşan bilim ve kültür dünyası genellikle varlıklı ailelerin etrafında şekilleniyordu.

El Kindi de aynı şekilde varlıklı bir aile'den gelmişti. Boş zamanının çokluğu ve rahat bir hayat sürebilmesi neticesinde Yunan kültürünü inceleme ve çalışma imkânı buldu.

El Kindi bu filozofların ilki olarak açık bir şekilde bu uğraşların (bilim ve felsefenin) köklerinin Yunan kültürü kaynaklı olduğunu söylüyordu. Daha sonra Farabi, İbni Sina, İbni

¹⁰⁸ Tragedya oyunlarının demokratik bir sistemle yönetilen Antik Yunan toplumunda çok kritik bir rolü vardı. Bu oyunlarda Yunanlar bir nevi eğitim alıyordu, hatta Yunanların o dönemde Tragedya yazarlarına öğretmen anlamına gelen Didaskalos ismini verdiklerini de biliyoruz.

Haldun, İbni Rüşd gibi pek çok Arap ve Pers asıllı filozoflar çalışmaları ile İslam kültürünü zenginleştirdiler. Bu filozofların ve bilim insanlarının yaptığı çalışmalar neticesinde dokuzuncu, onuncu ve on birinci yüzyıllarda bölgede bir İslam felsefesi ve bilimi diyebileceğimiz ancak birkaç yüzyıl süren bir aydınlanma yaşanmıştır. Bunun neden devam etmediğini ve Avrupa gibi sonun bir rönesans'ın yaşanmadığını inceleyeceğiz.

Tezimizde çalışmalarına yer vereceğimiz pek çok filozof ve bilim insanı Yunan kültürünü ve felsefesini kopya etmiş ve bunu İslam uygarlığına uyarlamaya çalışmışlardır. Her ne kadar İslam filozof ve bilim insanları Yunan kültürünü ve felsefesini evrensel açıdan kucakladığını söylesede, aynı Hristiyanlık dininin yaptığı gibi Yunan felsefesinin işine yarayan taraflarını ve filozoflarının görüşlerini takip etmişlerdir. Tek tanrıyı savunan ve tek yönetici olduğunu söyleyen filozoflar hem Hristiyanların hem de Müslümanların ilgisini çekmiştir. Tek tanrı inancı üç büyük semavi dinin en önemli kesişim kümesidir. Bu şekilde Yunan felsefe ve bilimini son derece akıllane bir şekilde İslamın içine yerleştirmişler ve gündelik hayatlarına uyarlamışlardır. Hakikatin ve evrensel olanın peşinden giden Yunan düşüncesinin aksine Hristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık hakikati Tanrı olarak görür ve yorumlar.

Aslında bu noktaya kadar aşağı yukarı Hristiyanlık ile aynı seviyede olan İslam Uygarlığı zaman içerisinde gerilerken Hristiyanlığın Ortaçağda çok daha fazla gerileyerek birden çıkışa geçmesi de önemli bir konudur. O dönemlerde hemen hemen aynı seviyelerde olan iki uygarlığın zamanla İslam'ın aleyhine olacak şekilde bir ilerleme göstermesi de oldukça düşündürücüdür. Biz kısaca bunun sebebinin kültür hareketlerinin toplumsal anlamda tabana yani sıradan insanlara ulaşamamasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Yunan felsefesinin ilk filozofları çok zengin ve seçkin ailerin çocuklarıydı. Ancak zamanla Yunanlar içlerinden Sokrates, Sinoplu Diogenes ve hatta köle filozof Epiktetos'u çıkarabilmiştir. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Ancak biz bunun benzerine orta doğu toplumlarında rastlayamıyoruz. Hem Avrupadaki Endülüs islam devletinde hemde ortadoğudaki Abbasi islam devletinde halktan çıkan büyük filozoflara rastlanmaması da bizim görüşümüzü doğrular görünmektedir.

Çeviri hareketlerinin pek çok açıdan önemli sonuçları olmuştur. Özellikle Ortaçağda Aristoteles'in bir takım kayıp eserlerinin Arapça sayfalarda yaşadığını ve yüzyıllar sonra Avrupa'nın aydınlanma yıllarında batı dillerine korunmuş olarak aktarıldığını biliyoruz¹⁰⁹. Aristoteles'in eserlerinin Arapça sayfalarda korunması tekrar aydınlanma yıllarında Avrupanın Rönesans yaşamasına sebep olduğu türünden yorumları da beraberinde getirmiştir. Ancak kendi

¹⁰⁹ Bu katkı gereğinden fazla ve abartılı yorumlara sebep olmuştur, hatta Avrupa aydınlanmasının sebebi olarak bu çevirilerin öne sürüldüğü ve kayıp metinler sayesinde böyle bir Rönesans'ın yaşandığı söylenir, ancak kanımızca bunlar çok tutarlı ve rasyonel yaklaşımlar değildir.

bölgesinde bir aydınlanma yaratamayan İslam düşünürleri nasıl olurda başka bir coğrafyayı sadece Aristoteles'in kayıp birkaç eseri ile etkileyebilir türünden sorularda aklımıza gelmektedir. Üçüncü bölümde üzerinde duracağımız bir diğer önemli konu da biz Türklerin bu çeviri hareketlerinde ne kadar rol oynadığımız ile ilgilidir. Bölgeye özellikle sekizinci yüzyıldan sonra Moğol baskısından kaçarak topluluklar halinde gelen Türkler, Karahanlılar ve Gazneliler devletleri ile İran kültürü içerisinde İslamiyeti tanışmışlardır. Bir başka deyişle Türkler İslam'a Pers penceresinden bakarak ikna olmuşlardır. Günümüzde bilinenin aksine Türkler doğrudan bir Arap etkisi ile değil Persler vasıtası ile İslamiyeti tanımışlardır. Bölgenin kültürel anlamda da hâkim unsuru olan İran (Pers) kültürü ile karışan Türk kültürü bazı kişilerin etnik kökenlerini seçebilmemizde birtakım güçlükleri de meydana getirmiştir. Çeviri hareketlerine katılan ve daha sonra filozof ve bilim insanı olarak literatürde kabul edilen pek çok kişinin Türk kimliği açıkça seçilememektedir.

İran kültürü ile iç içe geçen Türk kültürü zamanla İsfahan kentinde Büyük Selçuklu Devletini kurmuştur. Ancak bizim konumuz Türklerin İslam kültürü içerisindeki tarihsel ilerleyişi değildir. Biz daha çok bu toplumun çeviri hareketlerindeki rolü ve eğer varsa Türk filozof ve bilim insanlarını tanıtmak ve eserlerini incelemek olacaktır. Bununla beraber şu sorular da aydınlatılmayı beklemektedir: Acaba bu çeviri hareketleri sonrasında yaşanan bir İslam uyanışını veya aydınlanmasını Türkler mi sekteye uğratmıştır? Acaba Orta Asya'dan gelen ve asker kökenli bir toplum olan Türkler bölgede kurduğu devletlerle bu ilerlemeye ve gelişmeye zarar vermiş midir? Kanımızca bu türden soruların hem sorulmasının hem de bu sorulara cevap aranmasının dönemin daha iyi anlaşılması açısından son derece önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Persler ve Arap halkları bu aydınlanmanın istenilen sonuçlara ulaşamaması konusunda Türkleri suçlasalarda, zaten Türkler 11. yüzyılın başından itibaren Anadolu'ya gitmişlerdi. Türklerin fethettikleri topraklarda bilim ve felsefeyi yasaklayan bir ferman da yayınlanmamıştır. Bunun önemli sebeplerinden önemli bir tanesinin toplumsal konularda çeviri yapılmamasından dolayı halkın yeterince aydınlanamadığında görmekteyiz.

Son olarak tezimizin sonuç bölümünde Presokratik filozofların ve Sofistlerin, Sokrates, Platon ve Aristoteles üzerindeki etkileri ile yaratılan Yunan bilim ve felsefesinin Ortaçağ'da İslam dünyasına çevrilmesi sonucunda oluşan İslam Uygarlığının neden devamlılığının sağlanamadığı analiz edilecektir. Bu yüzyıllarda gerçek anlamda bir aydınlanmanın yaşanıp yaşanmadığı, yoksa bunun sadece zengin bir zümrenin kişisel merakından kaynaklı birkaç yüzyıllık bir aktivite olup olmadığı irdelenecektir. Görüldüğü üzere çalışmamızdaki her bir bölüm birbirini, tarihi, coğrafi ve kültürel açıdan hem takip etmekte hem de sıkı bir biçimde ilgilendirmektedir. Ama biz çeviri hareketlerinden önce Hristiyanlığın doğuşuna ve ilk yıllarını

inceleyeceğiz. Aslında orta doğudaki değişim İslamiyet'ten çok daha önce Büyük İskender'in katkıları ile başlamıştır.

Sokrates'in ölümünden sonra Platon öğretmenin fikirlerini idealarını ve neredeyse tek tanrı öğretisini daha da geliştirerek diyaloglarında ve çeşitli kitaplarında yazmıştı. Onun ölümünden sonra insanlık dördüncü yüzyıldan itibaren İsa peygamberin doğumuna kadar geçen süre içerisinde çeşitli felsefi okullardan¹¹⁰ beslenerek yaşadı. Ancak Pythagoras'ın monad (teklik) fikriyle başlayan ve Parmenides'in Bir fikriyle geliştirilen ve Sokrates ile nihai şeklini bulan tek tanrı düşüncesi unutulmamıştı. Sokrates ve Platon'un fikirleri felsefe dünyasının ilgi alanını materyalizm'den çekip insana doğrultmuştu. Sokrates Platon ve Aristoteles'in fikirlerinin insanlar arasında bir müddet sindirilmesi gerekiyordu. Bunu da Sokrates sonrası kurulan okullar sağlamıştır. Ancak bu öğretilerin hiç biri sıradan insanlar için değildi. Stoacılık özellikle Roma ve Yunan dünyasında oldukça sempati kazanmış Romalı asker ve imparatorlar tarafından hayatın acılarına katlanmak için iyi bir dayanak felsefesi, bir yaşam biçimi olarak kabul görmüştü.

Ancak günümüzde olduğu gibi antik dönemlerde de felsefe çok ilgi duyulan bir alan değildi. Sıradan insanlar eskiden olduğu gibi pagan tanrıların ahlaksız ve yozlaşmış hikâyeleri içerisinde yaşıyorlardı. Ayrıca kendilerini kurtuluşa erdirecek bir inancın ihtiyacı da seziliyordu. Herkesi kucaklayan anlaşılması kolay ve sıradan halka da hitap edecek alternatif bir inanca ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı. Hristiyanlık ve İslamiyet ilerleyen yüzyıllarda bu boşluğu ziyadesiyle dolduracaktır.

Yine aynı bölgede ortaya çıkan İsa peygamber birkaç yüzyıl içinde önemli bir topluluk oluşturmuş hatta bazı Arap toplulukları dahi Hristiyanlaştırmıştır. Bu yüzden Hristiyanlık dininin ortaya çıkışı yayılışı ve Yunan felsefesini kucaklayarak zenginleşmesi süreci son derece önem arz etmektedir. Ancak bu söylediklerimizi bir sıraya koymak gerekirse, ilkin İskenderiye şehrinden başlamamız daha uygun olacaktır. Bu Mısır şehri aslında ortadoğunun aydınlanmasında ve Yunan kültürünün yine bu bölgede tanınmasında kilit rollerden bir tanesini oynamıştır. Bu okulun ve kütüphanesinin yaratmış olduğu bilim ve felsefe Ortadoğu halkları tarafından daha kolay elde edilmiş ve kullanılmıştır. Fakat her şeyden önce İskender'in şehri İskenderiye'nin kurulması gerekiyordu.

Büyük İskenderin Helenistik dünyayı Yunan düşüncesi ve kültürü ile tanıştırtmasının çok önemli sonuçları olmuştu. Ortadoğu ve Mısır halkları Yunan kültürünü ve dilini öğrenip önce Hristiyanlığın içini daha sonrada İslamiyetin içini bu fikirlerle doldurdular. Daha sonra her ikisi birden beslendikleri bu kültürü karşılarına alan bir anlayış geliştirdiler. İlk önce Hristiyanlık daha sonrada İslamiyet İskenderiye şehrine ve kütüphanesine çok şey borçludur.

¹¹⁰ Bu okulların en ünlüleri, Stoa okulu, Epikürcülük okulu, Kinizm ve Septisizmdir.

İskenderiye şehri özellikle dördüncü yüzyılın son çeyreğine doğru çok önemli bir atılımda bulunur ve Atina'nın karşısına alternatif bir kültür merkezi olarak dikilir. Bunda özellikle Ptolemaios hanedanı I. Soter'in payı çok büyük olmuştur. Savaşmayı hiç sevmeyen Ptolemaios 1. Soter Mısır'ın başına geçer geçmez ilk iş olarak Suriye ve diğer komşuları ile barış anlaşmaları imzaladı. Daha sonra bütün dikkatini İskenderiye şehrini güzelleştirmeye ve kütüphaneyi inşa etmeye verdi. Arhionos'a göre Aristoteles'in en ünlü öğrencisi olan Büyük İskender Nil deltasının batı ucundaki yolculuklarından birinde Mareotis gölü ile deniz arasındaki bölgede mola verdiğinde, bu bölgenin bir şehir kurmak için son derece uygun bir yer olduğunu düşündüğünü yazar (Macloed, 2020:14).

İskender'in en iyi generallerinden biri olan 1. Ptolemaios Soter tarafından kurulan kütüphane ve şehir hanedanlığa ait ismi 15. hanedanlığa kadar devam ettirmiştir. Yine söylenilene göre Atina tiranlarından ve Aristoteles'in öğrencilerinden, mali yönetim alanında eğitimli Phaleronlu Demetrios bu planın arkasındaki kişi olarak görülür.¹¹¹

Aristoteles'in Lykeion'u ile Platon'un Akademia'sını model alarak bir okul kurması için Theophrastos'a yardımcı olan Demetrios görevi kabul eder. Büyük kentin politik kargaşasından ve kaçıp sığınacak bir yer arayan Demetrios için uygun bir fırsattı ve çevrede rağbet gören korunmalı yer olasılıklarını gözden geçirdi.

Kahirenin 200 km kuzey batısında ve bataklık bir alanın üzerine kurulan İskenderiye şehrinin yerini Büyük İskender zaten çok önceden seçmişti. Kolayca erzak takviyesi yapılabilen ve kolayca savulabilmesi için önünde Paros adasının bulunduğu kritik bir noktada idi. Hemen yanı başında da tatlı su takviyesi için Moreotis gölü bulunmaktaydı. Şehrin ortasından 5 km uzunluğunda ve 30 metre genişliğinde bugün de halen var olan Kanapus Caddesi geçmekte idi. Bu cadde tüm zamanların en büyük çarşısıydı, bu caddenin bir ucu ay kapısına diğer ucu güneş kapısına çıkıyordu.

Büyük İskender gibi iyi bir eğitim almış olan Ptolemaios İskenderiye şehrini tüm Akdeniz ticareti için bir kavşak noktası haline getirdi. Doğu ve batı dünyasının ortasındaydı. Dünyanın tüm halklarının buluştuğu ilk kozmopolit şehir İskenderiye'ydi. Fikirlerin, ideolojilerin ve dinlerin buluştuğu bir eritme potası haline gelmişti. Ptolemaios'un, "ben hem Yunanlılar için kral hem Mısırlılar için firavun olacağım" sözü onun ne kadar vizyon sahibi bir insan olduğunu da ortaya koymaktaydı. Bu noktadan hareket ile aslında insanlığın bir nevi dini kaderini de değiştirecek olan Yunan Mısır karışımı olan hibrit tanrı Serapis kültü oluşturuldu. Serapis,

¹¹¹ Hikâyeye göre Ptolemaios varisine özel ders vermesi için Theophrastos'u çağırdı ama Atinalı filozof bu görevi geri çevirip kendi yerine Demetrios'u önerdi.

ölümden sonra insanlara yeniden yaşamı vadeden kompozit bir tanrıydı.. Zaten ölümden sonra yaşam fikrinin ilk izlerine Mısır firavunlarında rastlamaktayız.

Daha sonra ölümden sonra yaşam fikri bütün insanlara elverişli hale geldi, bu noktada Semavi dinlerin rolü çok büyüktür. Serapis Yunanlıları ve Mısırlıları birleştirmek için yaratılan kompozit bir tanrıydı. Bu tarihten sonra zamanla sonraki yaşam daha az kişiye özel hale gelmeye başladı. Bu düşünceye ısrarla bağlananların başında da İskenderiye Okulu gelmekteydi.

Kütüphanenin yeri bugün tam olarak bilinmese de adını tarihe altın harflerle yazdırmıştı dersek abartmamış oluruz. Matbaa ve yayım-dağıtım olanaklarının bulunmadığı bir zamanda 700.000 civarında olduğu tahmin edilen papirüs rulolarını barındırıyordu. Bunlar mağara duvarlarına kayalara oyulmuş küçük deliklerde saklanıyorlardı. Elimize bu kütüphaneden hiçbir mimari ve sanatsal eserde kalmamıştır.

Ptolemaios'un Atinalılara çok büyük paralar ödeyerek Yunan kültürünün ve felsefesinin materyallerini satın alıp kopyalarını çoğalttığı, daha sonra orijinallerini saklayıp Atinalılara kopyalarını verdiği söylenir. O dönemlerde İskenderiye Kütüphanesi Yunan düşün hayatında neredeyse aklımıza gelen bütün kitapları barındırıyordu desek yerindedir. Felsefe tarihinin en önemli eserleri de bunların içerisinde. Böyle bir dünyada İskenderiyeliler neredeyse 400 500 sene yaşadılar ve dünya kültür tarihinin en önemli eserlerini himayelerinde barındırıp dolaşıma soktular.

Biraz daha İskenderiye kütüphanesinden bahsedecek olursak, kütüphaneye ayrılan alanda iki tesis bulunuyordu, müze ve kütüphanenin kendisi. Bu kurumların amaçları örtüşse de yetki alanları farklıydı. “Bilginler için bir *Byblion* (kitap merkezi) ve Musa'lara adanmış bir *Mouseion* bulunuyordu. İskenderiye kütüphanesinin yeri hala tam olarak bilinmese de ikinci dereceden kanıtlar bize şehir merkezine, limana yakın bir bölgeyi işaret etmektedir. Musalara adanmış bir tapınak olan Müzede, Atina kanunlarının koruması altında olmaya hak kazanmak için dini statüye sahipti. Müze'ye Epistates ya da Müdür olarak anılan ve benzer şekilde Mısır'daki mabetleri idare eden rahipler tarafından tayin edilen bir Musa rahibi başkanlık yapıyordu. Bu rahibin başkanlığı ve gözetimi altında 2. Ptolemaios Philadelphos'un teşvikiyle, İ.Ö. 283 yılında coğrafyacı Strabon'un daha sonraları synodos (cemiyet) denilen, aralarında hiç kadın olmayan, verdikleri özel öğretmenlik karşılığı maaş alan insanlar vardı. Vergiden muhaf ve kendilerine şehrin kraliyet bölgesinde ücretsiz pansiyonerlik hizmeti verilen 30 ila 50 kişilik üyelerden oluşan bir topluluk meydana geldi. (Macleod, 2020:16,17). “Söylenildiğine göre Demetrios tarafından ders vermesi için ilk davet edilenlerden biri de ünlü matematikçi Eukleides'tir. Müzede ayrıca zooloji biliminin ilerlemesini sağlamak için bir hayvanat bahçesi de kurulmuştu. Müze bilginleri V. Ptolemaios (İ.Ö. 205-180) zamanından başlayarak oyunlar,

festivaller ve edebî yarışmalar düzenlemişlerdir. Yine anlatılana göre 2. Ptolemaios (246-221) dünyadaki tüm hükümdarlara ve Atina'ya birer mektup yazıp ellerindeki değerli eserleri kopya edilip gönderilmesini talep etmiştir. Atina kendisine Euripides, Aiskhylos ve Sophokles'in metinlerini göndermesine karşın orijinal metinleri tutup kopyalarını gönderdiği söylenir" (Macleod, 2020:18).

"Atinalı Timon'un aktardığına göre bu insanlar zamanlarını Musaların kafesinde bir şeyler gagalayarak geçiriyorlardı. İ.Ö. 270 yılında kütüphanenin meşalesini ünlü Argonautika'nın yazarı Rodoslu Apollonios¹¹² devralır. Arkhimedes'i de İskenderiye'de ağırlayan kütüphane idaresi ona bir süre Nil nehrinin yükselip alçalmasını inceletmiş ve oda ünlü "Arkhimedes Burgusunu¹¹³ icat etmiştir. İ.Ö 235 yılında kütüphanenin başına Kyreneli Eratosthenes (İ.Ö 276-194) geçer. Geometri ve matematikle ilgilenen Eratosthenes o yıllarda dünyanın çapını yalnızca 80 km'lik bir yanlışla hesaplamayı başarır. Samoslu Aristarkhos (310-230) günümüzden 2300 sene evvel güneşi evrenin merkezine yerleştirir" (Macleod, 2020:20,21). İskenderiye şehri tüm bu felsefe ve bilim insanları ile parıldıyordu ve eğitim üstelik halka da açıktı.

Hristiyanlık döneminin başlarına gelindiğinde İskenderiye artık Babil, Mısır, Yahudi ve Yunan düşüncesiyle ilgili bilinebilecek ne varsa hepsinin gayretle toplandığı, kodlandığı, sistematik hale getirildiği ve kontrol altında tutulduğu bir merkez haline gelmişti. Ancak bu altın çağ sonsuza kadar sürmeyecekti.

"İskenderiye'de yaşanan İlk kazanın Julius Sezar tarafından İ.Ö. 47 yılında İskenderiye'yi ele geçirdiğinde yaşandığı söylenir, Makedonyalıların ismini taşıyan antik kütüphane yıkıntı halindeydi. Liman bölgesi boyunca şiddetle devam eden ve Ptolemaios'un filolarını harap eden yangınlarda, dokuz nesildir orada yaşayan âlimler tarafından toplanıp düzenlenmiş binlerce parşömen tomarı yanarak yok olmuştur" (Macleod, 2020:1).

Belki de en talihsiz dönemini Hristiyanlığın doğuşu ile yaşadılar çünkü 4. yüzyılın sonlarına doğru bu büyük kütüphane paganlar ve yeni Hristiyanlar arasında çıkan bir kargaşa sonrası İ.S. 391 yılında Theophilis¹¹⁴ tarafından verilen bir emirle kütüphanenin kapanmasına ve kitapların yakılmasına sebep oldu.

¹¹² Rodoslu Apollonios tarafından İ.Ö. 3. yüzyılda yazılmış epik bir Yunan şiiridir. Söylencesel Altın Post'u ele geçirmek için Argo isimli gemileriyle uzun ve maceralarla dolu bir deniz yolculuğuna çıkan elli gencin başından geçenleri anlatır. Helenistik dönemden günümüze kalan tek destandır.

¹¹³ O dönemlerde şehirde su sıkıntısı başgöstermişti. Bir kuyudan veya sarnıçtan su çekmek için kullanılan yöntem bugün de halen kullanılan Sakiye yöntemidir. Ptolemy döneminde her yerde Sakiyeler vardı. Ancak Syrakuzalı ünlü matematikçi Arkhimedes 3. yüzyılda yaptığı ünlü icadı Arkhimedes Burgusu ile suyu daha hızlı çekebilmeyi başardı. Su pompalama sorunun çözülmesi daha fazla ihracat ve refah anlamına geliyordu.

¹¹⁴ Genel kanı bu kütüphanenin, çıkan çeşitli fanatik görüşler nedeniyle, antik Pagan tapınakları ve yapıların imhası sırasında Hristiyanlar tarafından yakıldığı yönündedir. Bu görüşe göre 391 yılında Doğu Roma'nın Mısır Valisi Theophilos, İskenderiye'de Mısır'ın eski din mensuplarına ait Osiris tapınağında olan bir arsayı, kilise inşa

İskenderiye’ye yapılan yatırımlar karşılığını vermekte gecikmedi, İskenderiye hem kütüphanesi hem de okulları ile dünyanın kozmopolit ilk kültür şehri haline geldi. Eukleides (330-270) dünyanın tutarlı ilk bilimsel kitabı olan “Öğeler” veya “Elementler” kitabını yazar. Arkhimedes (287-212) kendisinin bulduğu su pompası ile devrim yaratır. Aristarkhos (310-230) inanılmaz bir biçimde güneşi merkeze koyan evren teorisi ile akıllara durgunluk veren bir astronomdur. Heron (10-70) İlk buhar türbünlü motoru icat ederek belki de 2000 yıl öncesinin sanayi devrimini başlatır. Buhar makinesinin, Bilgisayar programcılığının ve Makine Mühendisliğinin temelini oluşturdu. Erotesthenes (276-194) İskenderiye kütüphanesinin efsanevi idarecisi, kendisi İskenderiye fenerinin yerini seçen ve ünlü Rodos heykelinin de tasarımcısıdır.

Helenistik dönemde kültürel ve bilimsel hayatın gelişmesi eğitim düzeyinin yükselmesine ve bu nedenle de okulların önem kazanmasına neden oldu. Devlet tarafından olduğu kadar bazı şehirler ve vakıflar tarafından da çok sayıda okul kurulmuştu. Yine bu geleneğin başında İskenderiye Okulu gelmekteydi. O günkü bilinen dünyanın kültür coğrafyalarında okullarda ne yapılıyorsa İskenderiye’de de o yapılıyordu. İlkokullarda temel eğitim okuma, yazma müzik ve jimnastikti. Hatta çocuklar için resimli okul kitapları dahi yapıldığı söylenir. Orta dereceli okullarda ise klasik şair ve yazarların metinleri eşliğinde 10 ile 12 yaşları arasındaki çocuklara klasik Yunanca eğitimi veriliyordu. Nihayetinde Mısır’da kurulmuş bile olsa İskenderiye şehrinin kültür atmosferine Yunan dünyası hâkimdi. Mısırlıların Yunanlarla ortak oldukları tek şey ortaklaşa inandıkları Serapis kültüydü.

Liseler konusunda başlarda o yaşlardaki çocuklar Akdeniz coğrafyası ve Yunan kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda büyük spor salonlarında, kitaplıklarda ve tapınaklarda sofistlerden alınan bilgiler ışığında Gramer, Retorik ve Diyalektik öğreniyorlardı. Yine bir bütün olarak algılandığında bu öğretimin ağırlık merkezinde Yunan dili edebiyatı ve bilgilerinin öğretilmesi esas alınıyordu. Bu durumu şöyle de izah edebiliriz, İskenderiye şehri, kütüphanesi ve halkı o ana kadar Yunan dünyasının yarattığı sosyo kültürel ve bilimsel gelişmelerin sahnelendiği ve organize hale getirildiği bir kültür merkezi haline gelmişti. Hem Afrika’nın doğu kıyısından Akdenizi etkiliyor hem de Ortadoğu’nun hemen kenarında olması münasebeti ile

edilmesi için Hristiyanlara verdi. Burada yapılacak kilisenin temel kazıları sırasında üzerinde eski dine ait yazılar bulunan bir taş çıktı. Hristiyanlar bunu bir alay konusu yaptılar. Bu olay şehirde oldukça kalabalık halde bulunan Pagan inancına mensup olanları kızdırdı ve sonunda İskenderiye’de dini bir ayaklanma çıktı. İki taraf çok şiddetli şekilde çarpıştı, insanlar kitle halinde kılıçtan geçirildi. İskenderiye Kütüphanesi’nin olduğu bölge yerle bir edildi. İmparator I. Theodosius, valiye, başka büyük şehirlere göre eski dinin İskenderiye’de hala neden bu kadar canlı olarak devam ettiğini sorunca, buna sebep olarak İskenderiye Kütüphanesi’nin eski putperestlik kültürünü devam ettiren kitaplarını ileri sürdü. İmparator, bunun üzerine hepsinin yok edilmesini emretti. İskenderiye Kütüphanesi’ndeki tüm eserler şehrin hamamlarına dağıtılarak yaktırıldı ve böylece insanlık tarihinin bu bilim ve kültür hazinesi yok oldu. Sokrates öncesi ve sonrasına ait tüm felsefe ve bilim kitapları ile tragedya ve tarih eserleri küllerin arasında kayboldu.

Ortadoğu halklarına ışık oluyordu. Ancak bu görkem ve ihtişam sonsuza kadar sürmeyecekti. Ufukta semavi dinler gözükmeğe başlamıştı.

2.2. İskenderiyede İ.S. 1., 2. ve 3. Yüzyıllar

Üçüncü ve dördüncü yüzyıl boyunca Hristiyan düşüncesinin en faal merkezi İskenderiye olmuştur. O yıllarda Romalıların egemenliğinde olan kent eski Mısırlıların paganik dinini korumuştur aynı zamanda Mısır Yunan Kompozit Tanrısı Serapis inancı da kente egemendi. Roma inançları eski yerel inancı yok etmeye çalışmadan ona eklenmişti. Yani ortama yine kompozit tanrılar ve Stoa felsefesinin sakinleştirici düşünceleri hâkimdi. Ancak gözden kaçırma-mamız gereken önemli bir halk da, o sıralar İskenderiye şehrinde gözle görülür derecede çoğalmıştı. İskenderiye’de nüfusu gittikçe artan bu halk, Yahudilerden oluşuyordu. Bu Yahudiler öylesine Helenleşmişlerdi ki onlar için kutsal kitapları Tevrat İbraniceden Yunancaya çevrilmişti.¹¹⁵

Yahudiler İskenderiye’de *Philo* adında İ.Ö. 40-İ.S. 40 yıllarında yaşamış bir filozof ile antik kültür literatürüne tutunmayı başarmışlardır. Philo’nun en önemli temsilcisi olduğu Yahudi İskenderiyeciliği bu ortamda doğmuştu. Yahudiler gibi Hristiyanlar da Tevrat’ı sahiplen-dikleri için Platoncu ve Stoacı unsurlarla yüklü olan Philo’nun yorumu İskenderiyeli Hristiyan düşüncesini fazlasıyla etkilemiştir.¹¹⁶ Bu noktayı tarihte önem arzetmesi açısından biraz daha açmak ve incelemek durumundayız. Bunun sebebi Yahudi Philo’nun İsa peygamber ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşamasına rağmen ondan hiç bahsetmemiş olmasıdır. Düşünceleri ile tek tanrı inancına zemin hazırlayan Philo Helen düşüncesinin içine acaba İsa’dan önce Yahudiliği sığdırmaya çalışmış olabilir mi? Yunan kültürü içinde yetişmiş olan Philo, düşünce ve dil olarak Platon’un fikirlerine çok yakındır, onu en kutsal kişilik olarak yorumlar. Bazen ondan alıntılar yaptığında “Platon’un da dediği gibi” ibareleri çok yaygındır, o halde bizim de böyle bir soruyu sormamız yersiz sayılmaz. Bu düşünceden hareket ile Yahudi Philo’yu daha iyi tanı-mamız ve analiz etmemiz gerekmektedir.

Mısır, Yahudi tarihinde önemli bir yere sahiptir, Yahudilerin Mısır’a yerleştiklerine dair en eski kayıtlar bize İ.Ö. 5. yüzyılı işaret etmektedir. Bu metinlerde Yahudilerin *Elephantia*

¹¹⁵ Bu noktada yıllar önce Mısır’dan kovulan bu Yahudi halkının tekrar Mısır’da önemli bir nüfusa sahip olması tarih felsefesinin bir konusu olacak denli ilginçtir. Görülüyor ki Yahudi cemaati her ne kadar kendi tanrılarını gerçek sapsalar da dünya kültür hareketlerine duyarsız kalamamış ve bu kültür hareketinin içine kendilerini dâhil edebilmiştir.

¹¹⁶ Bu noktada şu açıklamayı yapmak önem arz etmektedir: O yıllarda Hristiyanlığı benimseyen bazı Yahudi kit-leleri ile birlikte Arap kabilelerinden bazı kesimler de Hristiyanlığı kabul edip İskenderiye’de tutunmuşlardır. Bunların en önemlisi ve tarihte etkili olanı Arami asıllı olan Süryanilerdir. Bu topluluk 8. 10.yüzyıllar arasında meydana gelen İslam aydınlanmasının en kilit toplumlarından biridir. Bu konuya ilerleyen sayfalarda detaylıca değinilecektir.

Adasında bir tapınaklarının olduğu, tanrıları *Yahu* adına adakta bulundukları ve bunun yanında *Anuth* ve *Bethel* gibi bir takım başka tanrıların da bulunduğu söylenir. Yahudilerin ilk olarak Mısır toprağına girmesi dinsel bir hikâye olan, Yakup'un Filistin'deki kıtlık dolayısıyla oğlu Yusuf'un yanına gitmesi ile başlar. Ardından Musa ile Mısır'dan kovulmaları ve Yeşu'nun önderliğinde vaad edilmiş topraklara giriş ile trajik olarak sonlanır. Ancak Mısır'dan kovulan bu kavim nasıl olurda tekrar Mısır'da önemli bir demografiye ulaşmış olabilir?

Bilinen Yahudi tarihine göre Davut ve Süleyman'ın devleti geliştirmesinden sonra Süleyman'ın ölümü üzerine devlet İsrail ve Yahuda diye ikiye ayrılır. Önce İsrail'in Asurlular (İ.Ö. 721) ardından da Yahuda'nın Babilliler tarafından (İ.Ö. 586) ele geçirilişinden sonra I. Diaspora başlar ve Babil'e sürgün gerçekleşir. Pers kralı Kyros'un (Cyros) Babili fethetmesiyle kutsal topraklara dönüşlerine izin verilir. Bundan sonraki hikâye tamamen Büyük İskender'in sebep olduğu düşünülen hamleler içermektedir. İskender öldükten sonra başa komutanları geçer ve büyük imparatorluğu aralarında bölüşürler. Bu paylaşımda İskenderin komutanlarından biri olan Ptolemy I. Soter'e Mısır toprakları düşer. I. Ptolemy 320-301 yılları arasında Filistin'i dört kez işgal eder. Böyle bir manzara karşısında savaş ortamından uzaklaşmak ve daha rahat bir ortamda yaşamak isteyen pek çok Yahudi İskenderiye şehrine yönelir (Ali Aykıt, 2019:20). Yani kısaca Yahudilerin Mısır'dan çok trajik şekilde kovulmalarına rağmen tekrar bu ülkeye yönelmek zorunda kalmaları tamamen tarihsel koşulların oluşmasıyla ilgilidir.

Bu manzara tabi ki haliyle zaman içerisinde bir asimilasyona neden olur ve Mısır'daki Yahudiler baskın Helen kültürüne mağlup olup Helenleşmeye başlarlar. İşte Philo¹¹⁷ böyle bir tarihsel sürecin ürünüdür. O dönem Yahudileri öyle Helenleşmişlerdi ki İbranice yazılmış kitaplarını dahi okuyamıyorlardı, bu yüzden Tevrat ilk kez başka bir dile, Yunancaya çevrilmişti. Neden çevrilmişti? Çünkü ana dilleri İbraniceden kutsal kitapları Tevrat'ı okuyamayacak kadar asimile olmuş bir Yahudi topluluğı oluşmuştu. Peki dinlerine bu kadar bağlı ve hayran olan, hatta kutsal kitaplarında kendilerinin seçilmiş bir ırk olduğuna dahi inandırılan bu topluluk acaba dinlerinde bir tutarsızlık, Yunan düşüncesinde bir tutarlılık görmüş olabilir mi? Yunan düşüncesinin evrenselliğinin cazibesine kapılıp kendi kültürlerini unutmuş olabilirler mi? Bu soruları soruyoruz çünkü mevcut literatürde ilginç tartışmalar yer almaktadır. Yunanlıların tek tanrı düşüncesini eski İbrani inancından devşirdiklerine hatta Platonun Musa'nın bir taklidi olduğu düşünülmektedir. Tabi ki bu yaklaşımlara dair elimizde hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Yunanların arkaik dönemlerde pek çok coğrafyayı ziyaret eden çok meraklı bir toplum

¹¹⁷ Ayrıca İskenderiye'de ferah bir iklimin olması, su kaynaklarının yeterliliğı, şehrin düzenliliğı ve bilim kültür merkezi olması bu şehre her kesimden göçü artıran nedenler olarak düşünülmektedir. Şunu da unutmamamız gerekir ki o dönemde İskenderiye'de tek yoğun nüfus Yahudiler değildi. Kent sadece Mısırlı ve Yunanlılar için bir cazibe merkezi değil bütün orta doğu halklarının da ilgisini çeken önemli bir merkezdi.

olduğunu biliyoruz. Ancak o dönem Yunanları neden Mezopotamya'daki son derece küçük bir kavim olan ve dinleri ırkları ile sınırlı olan Yahudilerin tanrısını neden ve hangi gerekçelerle alıp benimsesin. Arkeolojik ve Epigrafik sonuçlarda bize böyle bir ilişkinin olmadığını işaret etmektedir. Peki, neden böyle yaklaşımlar var? Bu bize ister istemez İsa'nın da yaşadığı aynı döneme denk gelen Philon'u hatırlatır. Acaba Philo neden Helen düşüncesinin içerisine her ne kadar yabancılaşmış olsa da Yahudi ahlakını ve düşüncesini yerleştirmeye çalışmıştır? Biz bütün ihtimalleri düşünmeye ve öne sürmeye gayret ediyoruz ancak böyle bir çabanında gözden kaçırılmaması gerektiğini düşünmekteyiz.

Dönemin geçerli felsefi akımına uygun olarak Philon'un görüşlerine Stoacı ve Platoncu unsurlar hâkimdir. Platon'da olduğu gibi Philo'da da iki dünya vardır ve hissedilebilir dünyaya ait varlıkların kökeni, akledilebilir dünyadadır. Bu bağlamda Philo ile Platon arasındaki en temel farklılık, Philo hissedilebilir dünyanın yaratılmasındaki planlama noktasında Tanrıyı ve onun Logos'unu işaret ederken, Platon ideaları herhangi bir tanrısal varlığa bağlamaz, ama bunu bilenler ima ettiğini anlar. Platon'un Timaeus diyalogunda aktardığı insanın yaratılması konusu ile Philon'un görüşleri de örtüşür. Platon'un iyilik ile ilgili açıklamalarına da siz Yunanların sahip olduğu nosyona zaten biz sahibiz diyerek antik Yunan'ın iyi ile ilgili bütün görüşlerini kucaklayıp tanrıya götürür.¹¹⁸

Philon'un etkilendiği bir diğer önemli felsefi akım Stoacılıktır, zaten ilerleyen yıllardaki Hristiyan inancı fikir boşluğunu Platon'un ve Stoacıların görüşleri ile dolduracaktır. Platon ontolojik açıdan tanrıyı bu dünyaya aşkın bir varlık olarak kabul eder. Stoacılığın kurucusu Kıbrıslı Zenon'dan itibaren Stoacılar, Platon'un aşkın Tanrı fikrini daha da basitleştirip sadeleştirirler. Stoacılara göre madem tanrı bu dünyadan tamamen aşkın bir boyutta, bu durumda tanrı konusunda kaygılanmanın bir önemi yoktur. Çünkü bu tanrının, bu dünya ile çok fazla ilişkisi yoktur. Bunun yerine insan kendindeki içkin akla yönelmelidir.

Platon'un Timaios diyalogundan bildiğimiz kadarı ile yaratılış Nous konuştuğunda meydana gelir. Bu durumda Tanrının içkin fonksiyonunu, Stoacıların Logos diye isimlendirdikleri Aktif akıl yerine getirir. Ayrıca Logos dünyanın ruhu ve her şeyde içkin olması sebebi ile Stoacılar onu bu dünyada aktif olan tek, içkin ve temel olarak görürler. Böylece her şeyde içkin olan Logos, tüm evrenin ve tanrı evren ilişkisinin açıklanmasında ortaya çıkar. Nitekim Stoacılar Tanrı her şeyde içkin olan Logos olup panteistik bir karaktere bürünür (Ali Aykıt, 2019:75,76).

¹¹⁸ İlerleyen yıllarda en yüksek ideayı yani temel iyiliği, Yahudi Hristiyan tanrı kavramı ile bir tutan ve ideaları tanrının düşünceleri yapan anlayış zamanla güçlenerek ilerleyecektir. Philo'dan sonra Plutarkhos, Plotinos ve Augustinus bu geleneği sürdüreceklerdir.

Logos düşüncesinin mucidi Philo değildir, çünkü o dönemde zaten bu terim Stoacılıkta kullanılıyordu. Philon'un bu noktada aşkın bir Tanrıya ve bu tanrının bir şekilde bu dünya ile ilişki içinde olduğu inancı, onu Stoacılıkta kullanılagelen Logos düşüncesine götürmüş olabilir. Bunu kendi düşünce sistemine ularken Stoacılıktaki Panteist vurguyu kaldırır ve Yahudilikteki aşkın tanrı düşüncesi ile mayalar. Muhtemelen Philo tanrısal akıl için bir terim aramaktaydı, Yunan düşüncesi içerisindeki kavramlardan en çok gözüne o dönemde Stoacılar tarafından sıklıkla kullanılan Nous kavramı takıldı ve bu kavrama Yahudiliğe de uygun bir içerik ekleyerek Logos şeklinde düşüncesine ekler. Görüldüğü üzere Yahudi Philo Hristiyanlık inancının gelişmesi için dolaylı ve dolaysız yollardan önemli katkılarda bulunmuştur. En azından sonraki Hristiyanların mevcut dinlerinin fikri boşluğunu doldurmak için nereye bakmaları gerektiğini açıkça işaretlemiştir.

Kısa bir şekilde İsa peygamberinde hayatına değinecek olursak, bize bu konuda en tutarlı ve doğru bilgileri Ernest Renan verecektir. Onun *İsa'nın Hayatı* adlı eserinde İsa peygamber için şunları söylemektedir:

İsa'nın hayatı oldukça ilginçtir. "Kendisinin Yahudi asıllı olduğunu bildiğimiz Hz.İsa Galile eyaletinin Nasıra kasabasında doğdu. Bütün hayatınca Nasıra'lı (Nazereth) adıyla anıldı. Galile halkı çok karışıktı. İsa'nın zamanında bu bölgede Yahudi olmayan Fenikeli, Suriyeli, Arap ve hatta Yunanlı gibi pek çok insan vardı. İsa halk arasından çıktı. Babası Yusuf'la anası Meryem, Şarkta pek umumi olan ve ne refah ne de sefalet denemeyecek bir halde çalışmalarıyla yaşayan zanaat sahibi kendi halinde insanlardı. Aile, bir veya birkaç evlenmeden türemiş olsun, oldukça kalabalıktı. İsa'nın erkek ve kız kardeşleri vardı, kendisinin en büyükleri olduğu sanılıyor. Bu kardeşlerin hepsi meçhul kaldı; çünkü erkek kardeşleri diye gösterilen ve içlerinde hiç olmazsa Hristiyanlığın ilk gelişme senelerinde büyük bir ehemmiyet kazanan Yakup adında biri de bulunan dört kişi, anlaşıldığına göre onun teyze oğullarıydı. İsa'nın kız kardeşleri Nasıra'da evlendiler, kendisi de ilk gençlik senelerini orada geçirdi. Nasıra, kuzeyde *Esdrelon* ovasını kapalayan dağ kümesinin zirvesinde, geniş bir arazi dalgası üstünde bulunan küçük bir şehirdi. Bu kasabanın şimdi üç dört bin kişi kadar olan nüfusu İsa'nın zamanından beri çok değişmemiş olabilir" (Renan, 1945:3,5,6).

Hız. İsa şark usulüne uygun bir eğitim aldı. İsa'nın Yunanca biliyor olması pek muhtemel gözükmemektedir. İsa'nın öz dili, o zamanlar Filistin'de konuşulan İbrani diliyle karışık Suriye lehçesiydi. Yunan kültüründen hiç nasip almamış olmamasının bir sebebi de, bu kültürün Filistinli bilginlerince yasak edilmiş olmasıydı. Halkta bu kültüre karşı bir sempati de yoktu, aksine Yunan ilimleri ile uğraşmak tehlikeli, hatta bayağı bir iş sayılırdı; bu ilimlerin olsa olsa süs olarak kadınlara yaraşacağı söylenirdi. Yalnız: Tevrat üzerinde çalışmak, ciddi bir adama

yakışan yüksek bir meşgale sayılırdı. “Yunan hikmet” nin çocuklara ne zaman öğretilmesinin uygun olacağı kendisine sorulan bilgin bir haham şöyle cevap vermişti: “Tevrat için, onu gece gündüz okuyacaksın diye yazılı olduğuna göre, ne gündüz, ne de gece olmayan bir zamanda” demiştir. Görüldüğü üzere İsa’nın yaşadığı dönemlerde her yerde Yunan kültürü çılgınlığı da yaşanmıyordu, kimi zaman bu uğraşının çocukça, ciddi olmayan ve hatta kadınlara yakışır ilgiler olduğu düşünülüyordu.

Ancak bu düşüncenin karşısında pagan inançlarını benimseyen ve tutku ile bağlı kalan, gelen tek tanrıcılık dalgasına saldıran karşı direnç de mevcuttu. Halen Hristiyanlık resmi bir din değildi. Çok Tanrılı inançlar ve eğilimler hala revaçta ve ilgi görüyordu. İkinci yüzyılın başlarında karşımıza *Aelius Aristides* adında bir kişilik çıkar. Peter Brown’un dediği gibi biz Aristides’i Roma İmparatorluğunun faydaları üzerine klasik bir övgünün yazarı ve azılı bir Hristiyanlık düşmanı olarak biliyoruz.

Aristides geleneksel pagan yaşam biçimine hala sıkı sıkıya bağlıydı, ancak Aristides’ten kısa bir süre sonra Roma imparatorluk sınırları içerisinde inançların demografisi hızla değişecekti. Hristiyanlarla paganlar arasındaki ilk edebi ve sözlü düellolar bu dönemlere rastlar.¹¹⁹ Pagan Celsus yaklaşık 168 de *Doğru Öğreti*’yi yazmıştır akabinde İskenderiyeli Origenes 248 yılında onun bu yazılarını uzun uzadıya cevaplamıştır.

Eğitilmiş paganlar evrende kendilerini hala rahat hissediyorlardı, filozoflara göre evren tek bir yüce tanrı tarafından yönetiliyordu. Bu tanrı Hristiyan-Yahudi inancına göre sözle ifade edilemezdi. Ayrıca sıradan insanların çoğu da bu inanç geleneğinden o ana kadar memnundu. İnandıkları tanrıların insanoğlunu ve özelde şehirleri ve bireyleri koruduğuna inanıyordu. Böyle bir inanç sisteminde, o kadim tanrıların koruduğu dünyanın çok sıkı bir biçimde örülmüş yapısında insan kendisini rahat hissediyordu. Tanrıların evrendeki geleneksel eylemlerine hiç tereddüt etmeden ortaklaşa inanılıyordu. Ancak gelen yeni inanç dalgasının yarattığı endişeleri ve ürettiği düşünceleri İ.S. 170 yılından sonra bu romantik inancı çatlattı (Brown, 2017:58,59).

Dönemin düşünsel ve inançsal iklimi çatışmaktadır. Bunun sebebi felsefenin artık eskisi gibi insanların çok da fazla gündeminde olmamasıdır. Bununla birlikte insanların büyük çoğunluğunun basitçe anlayabileceği bir kurtuluş dini beklentisi içinde olmasıdır. Tarihin İ.S. 1. yüzyılına dünyanın pek çok yerine olduğu gibi ortadoğuya da Roma hâkimdi. Şimdi dönemin düşünsel ve inançsal iklimini daha iyi anlamaya çalışalım.

¹¹⁹ 170 yılıyla Konstantin’in Hristiyanlığa geçişi olan 312 yılına kadar Hristiyanlar Roma hâkimiyeti altında sınırlı yıllar yaşamışlardır.

Öncelikle o dönemlerde insanlar çok büyük bir boşluk içindeydi. O dönem insanı için tanıdık bir çevrenin sıcaklığı da yavaş yavaş uzaklaşıyordu. Ufukta bütün sıradan inançları da kuşatan ve kapsayan merhamet sahibi tek tanrı düşüncesi yavaşça yayılmaya başlıyordu.

Yeni Dönem genel hatlarıyla İ.S. 170 yıllarından sonra Akdeniz ve çevresindeki bazı toplumları değiştirdi ve yeni bir ortam oluşmaya başladı. Tanıdık bir çevrenin sıcaklığı ve samimiyeti sönüp gitmeye başlıyordu. İnsanın içinde ani bir mükemmellik veya ilham kaynağı bulmasıyla birlikte, baş başa kalabileceği bir tanrı ihtiyacı doğdu. Brown bu gelişmeyi sadece “öteki dünyaya” ilginin artması diye tarif etmenin saflık olduğunu belirtir. Geleneksel paganizm kendini, evrenin kendisi gibi, kişisel olmayan biçimler vasıtasıyla ifade etmişti: Eski ritüeller, heykeller, kehanetler, devasa tapınaklar gibi kutsal şeyler için insanların duyduğu hisleri harekete geçirmişti. Oysa yeni ortam tam aksine muazzam güçlerin temsilcisi olduklarına inanan cahil bireyler çıkardı” (Brown, 2017:61).

Özellikle III. ve IV. yüzyıllarda beliren bazı figürler kendilerini Tanrının veya Tanrıların hizmetkârları gibi davrandıklarına inandırdılar ve muammalarla dolu olan bir dönemde yol göstermeleri ve kutsanmaları için bol bol doğaüstü güçlere başvurdular. Kartaca piskoposu Kipriyanus (248-258), Hristiyan Konstantin, Dönek İulianus (360-363) gibi reformcu imparatorlar ve nihayetinde Aziz Athanasius (296-373) ve Aziz Augustinus gibi üretken ve inatçı dehalar bu insanlardan bazılarıydı. Yukarıda saydığımız isimler özellikle Augustinus, Hristiyanlığın yayılıp gelişmesinde olağanüstü roller oynamışlardır.

“Vahiy vasıtasıyla eğitimsiz insanlar hayati meselelerin kalbine nüfuz edebildi, üstelik 2. yüzyılda insanlar felsefi eğitimin ağır bedelini ödemiye ve mesleğin düşmanlarına ve ağır gelenekçiliğine maruz kalmıyordu. Doğal olarak pagan filozoflar bu yeni ortamın yarattığı düşünceye karşı çıkıyordu. Plotinos gibi bir filozof için vahiy sadece akıldışı değildi, aynı zamanda geleneksel akademik felsefi kültürün ikinci sınıf taklitlerine yol açıyordu. Bu bir az gelişmiş ülke sakinlerinin batı teknolojisini ve nükleer fiziğini rüyalar ve kehanetler yolu ile öğrendiklerini iddia etmesine benziyordu” (Brown, 2017: 62).

Mevcut durum sanırız ki daha güzel anlatılamazdı, Brown o kadar objektif bir şekilde tanımlamıştır ki biz bu yorumun üzerine sadece şunları söyleyebiliriz. Sadece öbür dünyanın kapılarını sıradan insanlara açmak dürtüsüyle değil, ancak antik dünyanın bilim ve felsefesinin öğrenilmesindeki meşakkati ve ağırlığı kaldıramayan insanlar için din çok kolay bir kaçış yolu oldu. İsa peygamber bütün insanlara kurtuluş vadediyordu. Kim olduğunuzun hiçbir önemi yoktu. Bu yeni din kölelere, işçilere, köylülere daha doğrusu sıradan insanlara çok kolay bir şekilde öbür dünya garantisi verebiliyordu. Günah işlemek artık sadece yanılmak anlamına gelmiyordu, görünmez güçlere yenilmek demektir. Yanılmak hatalı olmak değildi, görünmez bir

habis güç tarafından bilinçsizce kullanılmak demektir. Şeytanlar dönemin tarih sahnesinin yıldızları gibiydiler. Ani ve anlamsız şanssızlıklar, ayaklanmalar, salgınlar ve uygunsuz aşk ilişkileri gibi normatif davranışlardan sapmaları açıklamak için şeytanları kullanıyorlardı. Günümüzde nasıl her hastalığı mikroplara bağlıyorsak, o dönemde de yanlış giden her şeyi insanlar şeytanlara bağlıyordu. Şunu söyleyebiliriz: Hristiyan kilisesi geç Yahudilik vasıtasıyla Zerdüş İran dünyasının en kaderci mirasını devralarak batı dünyasına aktarmıştı. Artık ruhani dünyanın iyi ve kötü güçler tarafından yönetildiğini bunun karşılığı olarak da melekler ve şeytanların hayatımıza girmesi kaçınılmaz oluyordu.

Yeni ortam insanları kimliklerinin etrafını keskin sınırlarla çizerek kendilerini savunmaları gerektiğini hissetmeye teşvik etti. İşte Antoninuslar¹²⁰ çağı (96-180) bu türden düşüncelerin yaşandığı gelişmelere şahit oldu. Bu çağın görünüşü gerçekten tuhaftır, çünkü bu tarihlerde ciddi anlamda çok büyük bir taraftar kitlesi toplayacak Hristiyanlık dininin arefesi yaşanmıştır. Daha önce var olan Yahudilik inancını kendi dini ile sınırlı görmesinden dolayı gelişmemiştir ancak İsa peygamber bu inancı tüm insanlara açık ve elverişli hale getirmiştir. Böyle bir atmosfer altında gelişim gösteren Hristiyanlık dini tabi ki fikirsel anlamda da kendini ayakta tutabilecek birtakım gereksinimlere ihtiyaç duydu. Bu ihtiyacın giderilebileceği tek bir yer vardı orası da Antik Yunan kültür birikimi ve mirasıydı. İlk Hristiyanlar bu gerçeği keşfetmekte gecikmediler ve ilgilerini hemen hem düşman oldukları hem de korkunç şekilde faydalandıkları bu mirasa çevirdiler.

Aslında Hristiyanlığın doğuşu Aziz Paulus ile başlayıp 312’de Konstantin’in Hristiyanlığa sempatisi ile sona eren tedrici ve kaçınılmaz bir süreç değildi. Asıl neden 3. yüzyıldaki etkileyici büyümesiydi. Kilise bir anda Akdeniz şehirlerinde birden bire göz önüne alınması gereken bir güç haline dönüştü.

“Felsefe artık bazı Hristiyanlar onunla ilgili tavır aldıkları andan itibaren Hristiyanlık tarihinde belirir. İlk Hristiyanlar felsefeye karşı kişisel mizaçlarına göre değişen çok farklı tutumlar sergilemişlerdir. İlk Hristiyanlar aslında Hristiyanlığa girmelerini Yunanların felsefeye başlattıkları bir tanrı arayışının en son noktası olarak değerlendiriyorlardı. Daha öncede belirttiğimiz gibi Aristides’in evrende hüküm süren tüm düzenli hareketlerin belli bir zorunluluğa uyduğunu ve buradan da yola çıkarak bu hareketin sahibinin ve dengeleyicisinin tanrı olduğu sonucuna ulaşmıştı. Böylece Hristiyan evren görüşü genel hatlarıyla 2. yüzyılın ilk çeyreğinde belirmişti. Bu görüşe judeo-christian (Yahudi-Hristiyan) adı verilecekti, çünkü Hristiyanlığın Eski Ahit’ten aldığı görüş buydu” (Gilson, 2021:25,26).

¹²⁰ *Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus Pius* (19 Eylül 86, Latium – 7 Mart 161, Etruria), 138-161 arasında Roma İmparatorudur.

Hristiyanlık yayılma sürecinde Antik Yunan kültür mirasına kayıtsız kalamadı. Mevcut dinin fikri ihtiyaçlarını Yunan felsefesinin işine yarayan filozofları ve görüşleri ile temin etti. Aynı şeyi 8. ve 9. yüzyıllarda İslam dini de yapacaktı. Bunu ilerleyen sayfalarda açıklayacağız.

İnsanlara veya kitlelere öbür dünyada da yaşamı vaat eden semavi dinler gördüğümüz üzere kaçınılmaz bir şekilde Yunan dünyasının yarattığı felsefi birikimden faydalanma yoluna girmişlerdir. Bunu doğal olarak bir dinin öte dünya vaadini güçlendirmek ve anlamlandırmak adına çok yüksek bir medeniyetin yarattığı kültürden faydalanma ihtiyacı olarak görmekteyiz.

“Şehit Justinus Flavia Neapolis’te (Napoli) pagan bir ailede doğmuştu ve 132 yılından önce Hristiyanlık dinine girmiş ve Vali Junius Rusticus (163-167) döneminde Roma’da şehit edilmişti. Günümüze ulaşan yazılarından en önemlileri, İmparator Hadrianus’a yönelik *Premiere Apologie* (Birinci Din Savunusu) (150) ve daha sonra onu tamamlayan ve İmparator Marcus Aurelius’a yönelik *Deuxime Apologie* (ikinci din savunusu) ile 160 yılına doğru yazdığı *Dialogue avec Tryphon* (Tryphon ile Diyalog) adlı eserlerdir. Tryphon ile Diyalog’da yer alan hikâye üsluplaştırılmış olsa da 130 yıllarına doğru Yunan kültürüne sahip bir paganın, Hristiyanlık dinine girmesini gerektiren en önemli nedenlerin ifadesidir.

O dönemlerde Hristiyanlığa girmek çoğu zaman, dinsel bir zihniyetle hareket eden bir felsefeden, felsefi görüşler sunabilecek bir dine geçmek demektir. Genç Justinus için felsefe onu tanrıya götüren şey anlamına geliyordu. “İlk başta Stoacılarla zaman geçiren Justinus onların tanrıdan habersiz olduklarını gördü. Daha sonra Peripatetikçilerle zaman harcadı ancak bu sefer de kendisinden ücret talep eden kişiler çıkmıştı, kendisi bir Pythagorasçının yanında eğitim almak istiyordu ancak ondan bu sefer de astronomiyi, müziği ve geometriyi bilmesi istenmişti. Justinus’un bilimlere zaman ayırmaya vakti yoktu. Platon’un öğrencilerinin yanında daha büyük bir başarı elde etmişti. Burada gerçekten öğrenmek istediği şeyler hakkında eğitim alabilmişti. Cisimsiz şeyleri idrak etmek onu gerçekten büyülüyordu. İdeaların temaşa edilmesi ruhunu kanatlandırıyor ve bir süre sonra kendini bilge sanıp tanrıyı görebileceği budalalığına düşüğünü söyler” (Gilson, 2021:27,28). Hatta Platon’un felsefesinin amacı da budur, der.

Gördüğümüz üzere Justinus’un felsefede aradığı şey bir dindi. Söylemleri ile de bunu açıkça gösteriyordu. Özellikle “Ezelden beri söylenmiş her doğru bizimdir” ifadesi ile Yunan felsefesinin belli bölümlerini kucaklıyordu. Ama özellikle Platon’un ideaları ve diğer düşünceleri duygusal anlamda kulağa çok daha hoş geliyordu, tek tanrı inancı bu düşüncenin içerisine çok kolay bir şekilde taşınabilirdi, zaten öyle de oldu.

Justinus’tan sonra Tatianus gelmekteydi. Tatianus’un iyi bir retorik eğitimi aldığı düşünülür. Yaptığı pek çok yolculuklardan sonra o da Justinus gibi benzer nedenlerden dolayı Hristiyanlık dinine girmiştir. Tatianus Roma’ya gitmiş Justinus ile tanışmış ve onun öğrencisi

olmuştur. Ünlü eseri *Discourse aux Grecs* (Yunanlara Söylev) 166 ile 171 yılları arasında kaleme almıştı. Tatianus'un zamanla bir Gnostisizm'e¹²¹ kaydığı kesindir. Yunanlara Söylev Helenlere ve kültürlerine karşı Barbarların, yani Hristiyanların ve Hristiyan halkların muhalefet metni gibidir. Gerçekten çok tuhaf bir şekilde yazılarında Tatianus Yunanların hiçbir şey icat etmediğini ve felsefeyi de Kitabı Mukaddes'ten aldığını söylemektedir. Kitabında Tatianus Hristiyanlık dininin tanrısının Yunanların uygarlığından çok daha eski olduğunu ve Yunanların birçok öğretiyi hiçbir şey anlamadan eski Ahit'ten aldığını kanıtlamaya çalışır. Yine Tatianus'a göre Yunan Sofistler, onların fikirlerini çalmış ve hırsızlıklarını gizlemişlerdir. Tatianus kendinden sonra sürekli ele alınacak olan "filozofların çelişkileri" ni enine boyuna işleyen ilk kişidir.

Tatianus'un pagan dinine yönelttiği eleştiriler doğal olarak orijinal değildi. Gilson Tatianus'un bu tutumunun daha çok "Yunan Mitolojisinin Tanrı ve Tanrıçaları rahatsız edici gayri ahlaki hikâyelere konu yapmasından kaynaklanıyordu" der. Yunan mitolojisinde Zeus Hera'ya karşı hiç sadık değildir, çoğu zaman insan kılığına girerek insanlarla ilişkiye girer. Zeus'un kızı Aphrodite kocası demirci tanrı Hephaistos'u savaş tanrısı Ares ile aldatır. Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak bunu zaten din devrimcisi Ksenophanes dile getirmişti. Hatta Homeros ve Hesiodos'a Tanrı ve Tanrıçaları böyle erotik ve kötü hikâyelere konu yapmasından dolayı eleştirmişti.

İlk Hristiyanlara göre ilk başta söz "Logos" vardı, söz de maddeyi meydana getiriyordu. Tatianus'un dediği gibi o "демиургus" sıfatıyla sözü yaratmıştı. Demek ki burada Hristiyan sözü Timaios'un tanrısıyla birleşmiştir, o da yaratıcı tanrıya dönüşmüştür.

Bu noktaya kadar Justinus ve Tatianus'un iki farklı bakış açısını inceledik. Şimdi gözümüzü Hristiyanlığın 2. yüzyılında ikinci yarısına çeviriyor ve Athenagoras'ı inceliyoruz.

Athenagoras 177 yılında kaleme aldığı "Hristiyanlar için Lütuf Dilekçesi" adlı eseri ile Marcus Aurelius'a ve 176 yılında imparatorluğun yönetimine dâhil edilen Commodus'a hitaben yazılmıştır. Bu dilekçede Athenagoras Roma imparatoru Marcus Aurelius'tan diğer başka inancılara gösterilen anlayış ve toleransın Hristiyanlara'da gösterilmesi istenir. Lütuf dilekçesi Yunan felsefesine karşı ne Justinus'un sıcak sempatisini ne de Tatianus'un hırçın düşmanlığını taşır, yalnızca belli noktalarda felsefe ile vahiy arasında bir uyumun var olduğunu gözler önüne serer. Bu metin tarihsel açıdan Hristiyanların çok tanrılı Roma ile bir uzlaşma metnidir.

¹²¹ Gnostisizm: Antik Mısır hermetizmini, Antik Yunan ezoterizmini, İbrani geleneklerini, Zerdüşçülüğü, bazı Doğu geleneklerini ve dinlerini, Hristiyanlığı eklektik bir tutumla sentezleyen, birçok tarikatın benimsediği mistik felsefeye verilen genel addır.

Athenagoras Lütuf dilekçesinin VII. bölümünde “İmanın Delillendirilmesi” adlı başlık altında çok tanrıcılığa karşı tek tanrıcılığı savunmaya çalışır. Yaptığı ispat her ne kadar safça olsa da bu metin Hristiyan tanrısının tekliğine ilişkin günümüze kadar ulaşan tek metin olması sebebi ile önemlidir. Hristiyanlar için lütuf dilekçesi adlı eserin dışında Athenagoras, günümüze ulaşan ve Hristiyan inancı ile felsefe arasındaki ilişkiler bakımından tarih için ilgi çekici olan “Sur la resurrection” (Dirilişe Dair) adlı bir eser daha yazmıştır. Bu eserinde de isminden anlaşılacağı üzere Hristiyan tanrısının isterse insanı tekrar diriltebileceğini yazar, bunu üç sav ile kanıtlamaya çalışır. Biz bu kanıtlamalara girmeyeceğiz.

Sonuç olarak 2. Yüzyıl ilk Hristiyanlar açısından son derece ilginç bir yüzyıldır. Kafa karışıklıkları ve Yunan felsefesi karşısında Hristiyanlık dogmalarını nasıl açıklamak gerektiği konusunda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Ancak inişli çıkışlı bir yol izleyerek bir şekilde Yunan felsefesini yavaşça Hristiyanlık inancının içine yerleştirdiler. Justinus ile başlayan ve Tatianus ile devam eden Hristiyanlığın yayılma süreci Athenagoras ile makul bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak bunun olgunlaşması için hala birkaç yüzyıla daha ihtiyaç vardır. Ancak bu yüzyılların yani Hristiyanlığın gelişim aşamasındaki I. Ve II. Yüzyılların en iyi açıklamalarından birini Etienne Gilson’ın mısralarında çok romantik bir ifade bulmaktayız. Gilson’a göre “II. Yüzyıl apolojistleri, Yunan zihinsel evrenini ifade etmek için oluşturulmuş bir dil çerçevesinde, muazzam bir çaba gerektiren ve büyüklüğü sonraki yüzyıllarda belli olacak Hristiyan zihinsel âlemini ifade etme görevini üstlenmişlerdi. Derinliğine girmekten çok, bütün olarak kuşattıkları, hakikatin bu ilk keşif yolculuğu sırasında her adımda sendelemeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü peşinden gittikleri hakikat, onun hakkında bildiklerinden daha öndeydi ve on bir yüzyıl boyunca ve birçok dehanın iş birliğiyle insanın o hakikat hakkında bilebileceği şeyler, onu ifade etmeye yine de yetmeyecekti” (Gilson, 2021: 47,48).

Justinus’un kafa karışıklığı ve Tatianus’un Yunan düşüncesi düşmanlığını Athenagoras ile dengeleyen Hristiyanlık kendini III. yüzyıla yorgunluk zulüm ve baskı ile atabilmişti. İbadetlerini ve ritiellerini hala büyük bir gizlilik içinde yürütüyorlardı. Zaman zaman da Roma onları imparatorluk için bir tehdit olarak gördüğünden öldürülüyorlardı. Özellikle Anadolu coğrafyasında Kapadokya bölgesinde oldukça yoğun bir demografiye sahiplerdi. Ancak 3. Yüzyılda Hristiyanlık için bir rahatlama ve özgürleşme yılı olarak görünmüyordu. Bu yüzyılda da Hristiyanlar ibadetlerini zaman zaman aile içinde de yaşıyorlardı. Ufukta aslında bunun değişeceğine ilişkin bir belirti bulunmamaktaydı. Peki, ne oldu da Hristiyanlık bu kadar büyüyüp genişleme imkânı buldu?

I. ve II. yüzyıllarda Hristiyanlık gelişme aşamasında Yunan felsefesini kendi düşüncelerine ulama çabası içindedir. Diğer bir deyişle ilk birkaç yüzyıl ilk Hristiyanlar düzenli olarak

Yunan düşüncesinin uygun bölümlerini Hristiyanlık dinine taşıdılar. Çünkü bu çalışmalar ve çeviriler ilerleyen yıllarda İslam uygarlığının gelişmesi ve genişlemesine de etki edecektir.

İskenderiye’de Mısır, Roma ve Yahudi inancının yanı sıra, bir de içinde çok az miktarda Arap unsuru barındıran bir Hristiyan topluluğu vardı¹²². Bu dönemde Hristiyanlığın henüz Roma İmparatorluğu’nun resmi dini olmaması ve çok Tanrıcılığın etkisinin yoğun şekilde devam etmesi nedeniyle kilise babaları tarafından yapılan din felsefesi kendisini Antik Yunan felsefesinin kavram ve terimleriyle ifade etme olanağı bulmuştur. Bu noktada şu sonuca varmaktayız. Patristik felsefe Hristiyanlığı Antik felsefe ile temellendirme ve mayalandırma etkinliğidir. Patristik felsefenin bu ilk evrelerinde iki felsefi akım vardır: Roma ve Patristik felsefe döneminde Gnosistler ve Apologyacıların dışında yeni Platoncu bir akımda hızla ilgi görmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Yunan felsefesinin önemli okulu Akademia da Septisizim (şüphecilik) devam etmektedir. O yılların düşüncesine hâkim dört önemli düşünce ekolü vardır: 1.Geçseptik felsefe 2.Gnostik felsefe 3.Apologyacı görüş 4.Yeni Platoncu felsefe.

Mısır’dan gelen ilk Hristiyanlar Gnostikti. Carpocrates, Basilides ve Valentinus en bilinen Gnostik’lerdir. Bu tarihlerde 190 yılına doğru Pantene adında Stoacılık’tan Hristiyan dinine dönmüş meşhur Klemens’in öğretmeni yaşamıştı. İskenderiyeli Klemens eğitiminin büyük bir bölümünü ona borçluydu. İ.S. 150 yılında doğan Klemens genç yaşta Hristiyanlık dinine girmiş ve çeşitli öğretmenlerden ders almak için yolculuklar yapmıştır. Yalnızca Pantene onu tam anlamıyla etkilemişti. Bu nedenle onun yanına yerleşti. Sonra da öğretmenin meşhur ettiği okulda ders vermeye başladı ve İskenderiye Papazlar Topluluğu’nun üyesi oldu. Pek çok eser yazan Klemens bu eserlerinde Paganları putperestlik kültüründen vaz geçirip gerçek tek Tanrıya yöneltmeye çalışır (Gilson, 2021: 63,64,65).

Klemens yalnızca belli bir kurtuluş aristokrasisine ayrılmış kurtarıcı bilgi şeklindeki Gnostik tezi şiddetle reddeder. Klemens *Derlemeler ve Yamalar* (Stromates) adlı kitabı ile bize Antik Dünya hakkında da bilgiler vermektedir. Eserlerinde Justinus ve Tatianus’un etkileri çok fazladır. Justinus Yunan felsefesine sempati duyarken Tatianus tam bir vahiyçi ve katı bir Hristiyan’dır. Bu ikisinin arasını İ.S. 170 yılında Athenagoras Lütuf Dilekçesi adlı eseri ile dengeler. Lütuf Dilekçesi Yunan felsefesine karşı ne Justinus’un sıcak sempatisini ne de Tatianus’un hırçın düşmanlığını taşır; yalnızca belli noktalarda felsefe ile vahiy arasında bir uyumun var olduğunu gözler önüne serer. Buradan anlaşılıyor ki Athenagoras Hristiyanlığın çözmesi gereken bazı temel sorunların olduğunu algılamıştı. Aynı şekilde Klemens de bu sorunları iyi algılamıştı. Dolayısıyla bu II. ve III. yüzyıllar Hristiyanları aslında Yunan düşünsel evrenini ifade etmek için oluşturulmuş bir dil çerçevesinde muazzam bir çaba gerektiren ve büyüklüğü sonraki

¹²² Bu Hristiyan topluluğunun menşei tam olarak bilinmiyor.

yüzyıllarda belli olacak Hristiyan zihinsel âlemini ifade etme görevini üstlenmişlerdi. İskenderiye Okulu'nda güçlü bir Yahudi damarı da varlığını sürdürmekteydi. Klemens'in düşüncesi aslında insan bilgisinin bütün tarihi iki nehrin akışına benzetmesi şeklindedir. Bunlardan birisi Yahudi Yasası, diğeri de Yunan Felsefesi'dir. Bunların kesiştiği noktada Hristiyanlık yeni bir pınar gibi fışkıracak uzaklardan gelip onu kabartan suları da kendi mecrasında sürükleyecekti (Gilson, 2021: 69).

Gilson'un dediği gibi, Hristiyanlık ilerleyebilecek çok rahat bir yol bulmuştu. Bir yanda Yunan felsefesinin kadim konuları ve kavramları, diğeryandan İskenderiye'de yükselen Yahudi etkisinin onun hızla yayılmasındaki en önemli etmen olduğunu düşünüyoruz. Ancak geçen zaman Hristiyanlık açısından bir avantaj olurken, felsefe açısından bir dezavantaja dönüşecekti. Büyüyüp gelen bu kurtuluş dini Anadolu'yu ve Avrupa'yı öyle sarıp sarmalayacaktı ki, sonunda Bizans imparatoru Justinianus Platon'un okulu olan Akademia'yı Hristiyanlığa aykırı fikirleri nedeniyle kapatacaktı.

III. yüzyıl Hristiyanlık açısından çok daha zor bir yüzyıldı. Bu yüzyılda Hristiyanlar gizli ve saklanmış bir ibadet yolunu seçtiler. Bu gizlilik daha çok Anadolu topraklarını ve özellikle de orta Anadolu coğrafyasını seçmiştir. Bu yüzden dindar Hristiyanlar günümüzde Kapadokya bölgesini ziyaret etmektedirler. Bunun sebebi ilk Hristiyanların yaşam yeri olarak bu coğrafyayı seçmeleridir. O dönemlerde büyük bir gizlilik ve saklanma içinde geçen bu dinin ritüelleri bugün Kapadokya adı verilen iç Anadolu bölgesinde yoğun bir biçimde yaşanıyordu. Roma imparatorluğunun baskısı altında yaşayan ilk Hristiyanlar saklanmayı ve ibadetlerini yer altında gerçekleştirmeyi seçtiler. Bu yüzden günümüzde Kapadokya bölgesinde çok fazla yeraltı kiliselerine rastlanmaktadır. Günümüzde kendi ülke topraklarımız üzerinde İç Anadolu bölgesinde o dönemlerden kalma yüzlerce Hristiyan kilisesi bulunmaktadır. Bunun bir tesadüf olduğunu söyleyemeyiz, çünkü o dönem Hristiyanları için Yunanca konuşulan topraklar olan Anadolu coğrafyası ilk Hristiyanların Roma baskısından bağımsız olarak yaşayabileceği en rahat topraklar olarak görünmekteydi.

Latin Hristiyan literatürü Roma'da başladı, fakat Roma'da bile başı, Yunan dilli yazarlar çekiyordu. Justinus, Tatianus, Hippolytos Roma'da dersler verdiler. Athenagoras imparator Marcus Aurelius ile Yunanca konuşuyordu, zaten imparatorun kendisi de Yunanca yazıyordu. Bu tür işlerin Latince'deki eşdeğerlerinin ortaya çıkması için 2. Yüzyılın sonları ve 3. Yüzyılın başlarını beklemek gerekmişti. Ancak 3. Yüzyılın ortalarına doğru Latince Roma Hristiyan topluluğunun liturjik dili olarak Yunancanın yerine geçtiğinde, Hristiyanlığın edebi dili olarak kullanılması yürürlüğe girdi (Gilson, 2021:127).

III. ve IV. yüzyılların bu dini esintisi Plotinos ve Augustinus gibi yazarları ve düşünürleri yaratmıştır. Özellikle Plotinos ((205-270)) yeni Platoncu görüşleri ile Hristiyanlığa davetiye çıkarmıştır. Plotinos'da monist bir varlık anlayışı bulunur. Onun felsefesinin ontolojik hiyerarşisinin ilkesi hem varlık, hem İyilik ve hem de Tanrısallık olan Bir'dir. Bu da Hristiyanlığın tam aradığı şeydir. Plotinos düşüncesinde en yüce olanda, yani tamamen aşkın olan Bir'de ne fark ne çokluk ne de oluş vardır. O, varlık ve var olmama şeklindeki tüm kategorilerin ötesindedir. Bizler "varlık" kavramını kendi tecrübemizin objelerinden çıkarmaktayız ve varlık bu nesnelerin kendisine izafe edildiği şeydir fakat sonsuz, aşkın Bir tüm bu nesnelerin ötesindedir ve bu yüzden tüm kavramların ötesindedir. Bir "herhangi bir şey" olamaz ve ayrıca "tüm şeylerin toplamı" da olamaz, çünkü O, tüm mevcudattan öncedir. Bu sebeple Bir'e hiçbir sıfat yüklenemez. Düşüncelerini Enneadlar (Dokuzluklar) adını verdiği kitabında toplayan Plotinos 253 yılından başlayarak ölümüne kadar geçecek on yedi yıl içinde daha sonra adı Enneadlar olacak denemelerini kaleme almıştır. Porphyrios Enneadların kendisi onları derlemeden önce tam bir kitap olmaktan çok Plotinos'un konuşmalarında kullandığı deneme ve notlar külliyatı olduğunu ifade etmiştir. Plotinos gözlerindeki zayıflık nedeniyle eserini yeniden gözden geçirememiştir, ayrıca Porphyrios'un ifadesine göre de düzeltme işleminden hoşnut olmayan Plotinos'un el yazısı da özensizdi.

Aziz Augustinus ise 354 yılında Tagaste kasabasında doğar, pagan bir babanın ve Hristiyan bir annenin çocuğudur. Augustinus ile Hristiyanlık edebi anlamda erken dönemde en önemli eserlerine kavuşur. Hristiyanlık literatürünün en eski ve etkili ismi olan Augustinus bugün dahi günümüze ulaşan eserleri ile insanları etkilemektedir. Augustinus ve Plotinos ile artık Yunan felsefesi ile Hristiyanlık arasında çok sağlam köprüler kurulmuş ve Yunan felsefesinin kavram ve terimleri Hristiyan Tanrısının varlığını açıklamak için kullanılmaya başlanmıştır. Atık bundan sonraki yüzyıllar Hristiyanlık dininin kıta Avrupasına yayılıp genişleyeceği dönemler olacaktır.

Kısa bir özetini vermiş olduğumuz Hristiyanlık ve Yunan düşüncesi yakınlaşması sonraki yüzyıllarda daha da güçlenerek Avrupa kıtasına yaklaşık bin yıllık bir Orta çağ dönemi yaşatacaktır. Bu dönemde Avrupa kıtası tüm gücüyle Hristiyanlığa sarılmış, Latin dilini tüm kıtaya yaymış ve felsefe ortadan kalkıp bütün enerji teslis inancına yönelmiştir. Avrupa da artık düşüncenin bu üç konu üzerine yoğunlaştığını görüyoruz, tanrının varlığını kanıtlama, kötülük problemi ve tümeller problemi. Ancak Orta doğuda işler biraz farklı işlemeye başladı. Yeni dinin getirdiği kurallar ve karşılaşılan Yunan kültürü Müslüman halkları ve idarecileri farklı önlemler almaya itti. Avrupa yaklaşık bin yıllık bir gerileme uykusuna dalarken Müslüman kitleler Yunancadan yapılan çeviri hareketleri ile birkaç yüzyıllık bir aydınlanma yaşamışlardır.

Bu aydınlanma hareketlerinde özellikle Sasani devletinin kültürel mirası, Persler, Süryaniler, Abbasi halifesi Ebu Cafer El Mansur, Cundişapur şehri konumuzun önemli başlıklarını oluşturmaktadır. Yunan düşüncesinin İslam dünyasına nasıl aktarıldığını, kimlerin bu çevirilerde kilit rol oynadığını ve bu çevirilerin sonuçlarının neler olduğunu görelim.

2.3. Yunan Kültürünün İslam Düşüncesine Çeviriler Yoluyla Etkisi

751 yıllarında Çinli tutsakların kâğıt yapım teknolojisini İslam dünyasına sokmaları çok önemli bir atılımın yaşanmasını sağladı, düşünceler ve çeviriler bu kâğıtlar üzerine daha rahat bir şekilde yazılarak yayılma olanağı bulmuştur. Bu kâğıtlar üzerine çeviri hareketlerinin önde gelen âlimleri adlarını yazdırmışlardır. Kâğıdın İslam dünyasına girmesinin yanı sıra bir önemli gelişmede Arap fetihlerinin ardından Mezopotamya’da, Doğu ve Batı arasındaki sınırların kaldırılması ile ortaya çıkan yeni kültürel atmosferdi. Bu bölgede sınırlar kalkınca Bizans’ın uzun süredir Helenleştirmeye çalıştığı insanları ve bölgeleri birleştirmiş, diğer taraftan Ortodoks Hıristiyanları, yani Bizanslıları, siyasi ve coğrafi olarak yalıtıyordu. Bu durum iki bakımdan önemli sonuçlar doğurmuştu: İlk olarak Konstantinopolis ortodoksluğunun dışlayıcı din politikaları ve uygulamaları dinde ayrılığa (skhizma) yol açmış, Süryanice konuşan Hıristiyanlar bölünmüş ve Nasturiler İran’a itilmişti. İkincisi, Bizans’ın siyasi ve coğrafi olarak tecrit edilmesi, bu Hıristiyan topluluklarını ve İslam egemenliği altında yaşayan bütün Helenleştirilmiş halkları karanlık çağlardan korudu ve Bizans’ın 7. ve 8. yüzyıllarda Helenizm karşıtlığına kaymasından etkilenmemelerini sağlamış oldu. Diğer bir deyiş ile Antik Yunan dünyasının düşünsel mirası çeviri hareketleri ile Ortadoğu İslam dünyasında birkaç yüzyıl daha yaşayabilme imkânı bulmuştu.

Bu çeviri hareketlerinde bir takım kilit toplumlar, kişiler ve şehirler bulunmaktadır. İskenderiye, Bağdat ve Cundişapur şehirleri İslam düşüncesinin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır. Yunan düşüncesi merkezli İskenderiye şehri, İslam kültürü temelli Bağdat şehri ve Sasani kültürü (diğer bir deyişle İran) temelli Cundişapur şehirleri İslam uygarlığının Orta doğudaki kozmopolit yapısında nedenlerindendir diyebiliriz. Ayrıca önemli aileler ve sülaleler çeviri hareketlerinde ve bilimlerin gelişmesinde önemli roller oynamıştır. Bu ailelerden Bermeki ailesi siyasette, Buhtişu ailesinin ise tıp alanında önemli katkılar yaptıklarını biliyoruz. Diğer önemli topluluklardan bir tanesi ise Süryanilerdir. Tarihte bir devlet kuramamış olsalar da Süryaniler çok önemli izler bırakmıştır. Onların çeviri hareketleri dönemindeki kritik önemi göz ardı edilemezdi. Ülkemizde Süryaniler üzerine çok fazla çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar içerisinde son dönemlerde en kapsamlısı Nesim Doru’nun çalışmasıdır. Doru “Doğudan Batıya Köprü” Süryaniler adlı çalışmasında bize bu cemaatin çeviri hareketleri

döneminde oynadığı kritik rolden ve Süryaniler konusunda önemli bilgiler vermektedir. Tezimizin önemli parçalarından biri olan Süryani toplumunu inceleyelim.

2.4. Süryaniler

Süryaniler hakkında çok şeyler yazılıp çizilmiştir. Tarihte oynadıkları önemli rol göz önünde bulundurulduğunda haklarında bu kadar çok bilimsel çalışma yapılmış olması da şaşırtıcı değildir. Özellikle son dönemlerde bu konu hakkında kitap ve makaleleri ile öne çıkan Nesim Doru'nun çalışmaları çok önemlidir. Kendisi ülkemizin önde gelen Süryani çalışmaları uzmanıdır. Bugün ülke sınırlarımız içerisinde bizimde vatandaşımız olan Süryaniler Mardin ve çevresinde yaşamlarını sürdürmektedirler.

Özellikle Süryani adının nereden gelmiş olduğuna dair çok fazla açıklama olmakla birlikte biz bu tartışmalara girmeyi uygun görmüyoruz. Adının Suriye sözcüğünden türediğini veya Asur (Assyria) imparatorluğunun insanları olduğu, bir diğer rivayette ise Süryani adının Hristiyanlığı ilk kabul eden insanlara verildiği yönündedir. Her ne olursa olsun emin olduğumuz bir şey var ise oda Süryanilerin çeviri hareketlerinde oynadığı kritik roldür.

Süryanilerin Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluk olduğu genel kabul gören bir kanıdır. İsa'nın ölümünden sonra Aziz Paulos, Petrus ve arkadaşı Barnaba Hristiyanlığını Mezopotamya bölgesinde yaymaya başladılar. Kısa bir süre içinde de (M.S 38) Süriyenin başkenti Antakya'yı Hristiyanlığın merkezi haline getirerek bütün Suriyenin bu yeni dine girmesini sağladılar. Süryanilerin bu yeni dini bu kadar çabuk kabul edip hızla adapte olmalarının bir takım önemli sonuçları vardı. Mezopotamya'da yaşayan halkların (Asur, Aram ve Kildaniler) dinlerinde de Tanrının oğulları vardı. Bu sebeple bu yeni dini kabul etmeleri zor olmamıştı. Ancak ilk dönem Süryaniler Yunan kültürüne karşı mesafeli olmuşlardır, bunda sebep hem Hristiyanlık üzerindeki devlet baskısı hem de tekrar putperestliğe dönüleceği korkusu ile ataları Aramilerin bütün kültür varlıklarını yok etmeleridir (Doru, 2007: 13,14,15).

Tarihte 313 yılından önce bölgede gizli tapınıp ve fikir yürütülen Hristiyan felsefesi İ.S 313 yılında Doğu Roma İmparatoru Konstantin Hristiyanlara dini özgürlük ve eşit hukuki statü vermesi üzerine Hristiyanlık dünyasında teolojik ve felsefi hareketlilikler ve bölünmelerde başlamıştı. İlk teolojik bölünmeyi de başlatan İskenderiye kilisesinin önde gelen teoloğu Arius'tur.¹²³ Arius'a göre Baba ve Oğul'un ortaklaşa zaman öncesi ve sonrası beraberliklerinden söz etmek mantıksızdır. Arius eğer oğulun tanrıdan geldiğini kabul edersek Tanrıyı

¹²³ O dönem Hristiyanlığının en önemli tartışma konusu baba oğul ve kutsal ruh olan teslis inancı içinde, peygamber İsa'nın da babası gibi aynı tözden gelip gelmediğidir, yani homousian (aynı doğaya sahip) olup olmadığıdır. Bir kesim özellikle doğu kilisesi böyle olmadığını, İsa'nın bir insan gibi ölümlü olduğunu savunurken, batı Ortodoks kilisesi onun tanrı ile aynı öze sahip olduğunu düşünmüştür.

bölünmeyi kabul eden bir varlık olarak tasarlamış oluruz der. Çok geçmeden Arius'un fikirleri yayılır ve yandaşları çoğalır. Siyasi bölünmelere neden olmasından korkan imparator Hristiyanları tek bir inanç etrafında toplamak için İ.S. 325 yılında Hristiyan din bilginlerini İznik'te topladı. Hristiyanlık dininin inançlarının felsefe ve mantık ile açıklanamayacağını söyleyip Arius'u aforoz etti. Fakat İznik konsülünün kararları tartışmalara son vermediği gibi daha da fazla alevlenip büyümesine sebep oldu. Bu tarihten sonra Hristiyan teologları dinde geniş çaplı bir reform hareketini başlattılar. Ariusçu teologların Antakya Süryani kilisesini ele geçirmeleri üzerine 381 yılında Konstantinopolis'te bir konsül toplandı. Bu konsülde İznik'te verilen kararların aynısını onaylayıp bu sorunun çözümünü I. Teodosius'un (379-395) da yardımıyla baskı ve şiddet uygulanarak Ariusçuların çoğunun öldürülmesi veya sürgüne gönderilmesi ile sonuçlandı.

Arius tartışması V. yüzyılda yerini bu sefer İsa'nın bedenleşmiş kişiliği ile ilgili bir başka tartışmaya bıraktı. Bu tartışmanın mimarı bu sefer Nastur idi.¹²⁴ Nastur, İsa'nın bedeninin var olan tanrısal ve benzeri öğelerin birbiriyle ilişkisi sorununu ortaya atarak, Hristiyanlık tarihinde önemli değişimlere sebep olmuştur" (Doru, 2007: 17). Felsefe ve teoloji eğitimini Antakya okulunda Ariusçu bir gelenek içinde tamamlayan Nastur Mesih'te çift tözün olduğuna inanıyor, yani tanrısal ve insani unsurların ikisine de sahip olduğunu düşünüyordu. Meryem'in ise İskenderiye okulunun söylediğinin aksine saf bir insan doğurduğunu söylemektedir. Nastur'a göre Mesih 30 yaşında vaftiz olurken tanrısal öğeye de (töze) sahip olmuştur. Bu nedenle Meryem'e tanrının anası diyemeyiz, o İsa Mesih'in annesidir.

Görüldüğü üzere Hristiyanlık kilisesi kendini bir türlü Tanrının, oğlunun ve annesinin tözleri konusundaki tartışmalardan kurtaramamaktadır. Yalnız bu noktada şu önemli noktayı aydınlatmak durumundayız, Ariusçu geleneği sahiplenen Süryani cemaati beraberinde Arius'un Aristotelesçi kafa yapısını da sahipleniyordu. İleride de üzerinde duracağımız üzere Süryaniler Yunancadan Arapçaya çeviri hareketlerinin başladığı dönemlerde özellikle Aristoteles'in kitaplarını tercih etmişlerdir, bu tesadüf değildir. Ayrıca kendi aralarında Nasturiler ve Yakubiler olarak ayrıldıklarında ise Yakubiler Platon felsefesini takip etmişlerdir. Bu durum bize Orta doğu'da Suriye topraklarında başlayan bir felsefenin olduğunu da göstermektedir.

Devam edecek olursak böylelikle III. yüzyıldan beri Süryani kiliselerinde kabul edilen İsa'nın doğası ile ilgili görüş Nastur tarafından yeni bir tartışma zeminine kaydırılmış oluyordu. Bu tartışma Süryani kiliseleri ve cemaatinin tanık olabileceği en büyük ayrılıklardan birine belki de en büyüğüne neden olacaktı. Nastur'un bu reformist görüşlerinin bir etkisi de

¹²⁴ Süryanilerin Nasturi cemaatına ismini veren kişi. Bu cemaatin Yunancadan Arapçaya çeviri hareketleri esnasında çok önemli katkıları olacaktır. İlerleyen sayfalarda bu konuya detaylıca değineceğiz.

tarafklarlarının felsefi ve mantiki argümanlar aramak ve bu argümanları daha sistemli ve bütün-cül biçimde ortaya koyabilmek için özellikle felsefeye ve bilhassa Aristoteles felsefesine başvurmalarıdır. Nastur'un bu görüşü yeniden ayrılıklara sebep olunca imparator II. Teodosius 431 de Efes'te bir konsil toplatmakta gecikmedi. Nastur aforoz edildi ve episkoposluk (patriklik) unvanı elinden alındı. İmparator Nasturilere şiddet politikaları uygulayarak onları yok etmeye çalışır. Ancak bütün bu şiddet uygulamalarına rağmen Nasturilik Süryaniler arasında hızla yayılır ve kabul görür. Nasturi Süryaniler çalışmalarını Urfa okulunda, bu okulun kapanmasından sonra Nusaybin okulunda devam ettirdiler. Özellikle Urfa okulunun psikoposu Hiba (ibas) ve yardımcısı Narsay'ın çalışmaları Süryaniler arasında Nasturiliğin hızla yayılmasına neden oldu. Tartışmaların sona ermemesi üzerine imparator Markion (450-457) Kadıköy de (Kalkedon) da bir konsil toplayıp İsa'da çift doğanın, yani insan ve tanrı tabiatının olduğuna karar verdi.

Bu konsilin kararları daha önceki İznik, Konstantinapol ve Efes konsil kararlarının aksine İsa'nın insani yönünü açıkça ortaya koymuştu. Konsilin bu kararı Hristiyanlık dünyasını doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmıştı. Bunun sebebi Doğu Süryanileri dediğimiz Nasturiler, Suriyede oturan Batı Süryanileri dediğimiz Yakubiler, Mısırdaki Kıpti kilisesi ve Habeşistanlı Hristiyanlar konsilin kararlarını tanımamıştı. Buna karşın Konstantinapol kilisesi konsilin kararlarının arkasında durarak Hristiyan dünyasının liderliğine yükselmişti. Bu kopuşun çok önemli sonuçları olacaktı. Deyim yerindeyse Ortadoğu coğrafyasında kaderine terk edilen doğu Hristiyanlığı ve özellikle Süryaniler yani Yunan felsefesini bilen bu topluluk bu coğrafyada eğitimsiz kitleler içerisinde yaşayıp tutunabilmek için olağanüstü bir çaba göstermişlerdir. Onların Ortadoğu coğrafyasındaki başka ülkelerle olan her temaslarında bölgeye hâkim idari yapı tarafından elit bir havanın kokusu alınıyordu. Çünkü bu Hristiyan cemaat önce Perslerle (bugünkü İranlılar) daha sonra Araplarla olan temasları ile İslamiyetin içinde Yunan kültürünün tanınmasına çok büyük katkıda bulunmuşlardır.

Kadıköy konsilinden çıkan kararlardan sonra tek doğa yanlısı Süryaniler İmparatorluğun baskısı nedeniyle Antakya merkezini terk etmek zorunda kalırlar. Süryaniler Antakya'ya ancak İslam güçlerinin bölgeyi ele geçirmesinden sonra dönebilmişlerdir. Antakya'dan sonra Halep, Harran, Rakka ve Qen Neşrin (Kınnışrin) ve daha sonra Malatya kentleri Monofizitçi yani tek doğacı Batı Süryanilerinin diğer bir deyişle Yakubilerin merkezi oldu. Patriklik merkezleri daha sonra Diyarbakır, Mardin ve Humus kentlerine ve en son olarakta Şam'a taşınmış ve halen günümüzde Şam'da faaliyet göstermektedirler.

Kadıköy konsilinden sonra çok şiddetli baskılarla karşı karşıya kalan tek doğa yanlısı Süryaniler Bizans ve Pers devletleri arasında tampon bir bölgede yaşarlarken, Nasturiler ise

Pers uyruğuna girmişlerdi. Yani diğer bir deyişle Pers kültürünü etkiliyorlardı. İmparator Jüstinien I. (527-565) döneminde Bizans devleti o zamana kadar baskı uyguladıkları monofizitçi Batı Süryanilerine sahip çıkmaya başladı. Yakup Baraday'dan 543 yılında kendisine geniş yetkiler verilerek Süryanilerin Pers ülkesine karşı örgütlenmesi istendi. Böylece tek doğa yanlısı Süryaniler de yayılma olanağı buldular ve Mar Yakup adına bağlanarak Yakubiler veya Süryani –Yakubi adını aldılar.

Nasturiler, kendi görüşlerini felsefi olarak açıklamak ve mantıki argümanlarla ortaya koymak zorunda olduklarını biliyorlardı. Nasturiler yerel yönetimle aralarının iyi olmadığını bildikleri için eğitimlerine ana dillerinde yani Süryanice devam etmeye özen gösterdiler. Nasturilerin özellikle Yunan felsefesine ve Aristoteles mantığına önem vermeleri felsefi eserlerin Süryaniceye çevrilmesine neden oldu (Doru, 2007:19)

Yakubilerin de yerel yönetimle arası iyi değildi, onlarda Nasturilerin yaşadığı baskı ve şiddeti yaşamışlardı. Yakubiler felsefi açıdan daha çok yeni Platoncu bir yaklaşımı benimsediler ve mistisizme kaydılar. Bu durum Yakubilerin zamanla daha muhafazakâr, Nasturilerin ise daha devrimci ve yorumlarında daha özgür olmalarını sağlayacaktı.

Süryanilerin İslam aydınlanmasına olan katkılarına Müslüman âlimlerde kayıtsız kalmamıştır. Özellikle En Neşşar'a göre Yunan felsefesi bütünüyle İslam dünyasına intikal etti. Şüphesiz bu geçiş esnasında birçok ilmi ve teknik hatalar olmuştur. Bazı görüşler tahrif edilmiş, felsefi okulların bir kısmı diğerleri ile karıştırılmış, bazıları ise o mezhepten olmayanlara nispet edilmiştir. Ama bütün bu olanlardan tek başına sorumlu olanlar Müslümanlar değildi. Çünkü söz konusu felsefi mezheplere onlara bu şekliyle aktarılmıştı. Birbirleri ile çelişkili olan Yunan felsefe ekolleri arasındaki bu yama veya ekleme ve uzlaşma hareketi Yunanlarla Araplar arasındaki bir aracı kültür sayesinde tamamlanmıştır. Bu aracı kültür mirası, Süryani kültürüdür. Ortadoğu yahut Yakınoğu olarak adlandırılan bu bölgede Süryaniler Yunanların varisleriydiler. Yunancayı iyi bilen Süryaniler Müslüman Araplardan önce pek çok eseri Yunancadan Süryani diline çevirmişlerdi (En Neşşar, 2020:141).

2.5. Çeviri Hareketleri

Bu çeviri hareketlerinin yankıları çok güçlü olmuştur. İslam dünyasının fikri hayatının belirli bir bölümü de Yunan kültüründen yapılan çeviri hareketleri ile sağlanmıştır dersek yanılmamış oluruz. Bu dönemlerde din dışı Yunan bilimi Süryanice konuşan insanlar tarafından bütünüyle özümsemiş ve bazı okullar oluşturulmuştur. Bunlar daha öncede belirttiğimiz gibi batıda Urfa ve Kınnaşrin'de, kuzey Mezopotamya'da (Nisibis) Nusaybin ve Musul boyunca, Cundişapur ve batı İran'a kadar olan bölgelerde kurulmuşlardır.

Örneğin 10. Yüzyılda *Deyr Kunna* okulu Bağdat'ta Aristotelesçi bir okul kuran Ebu Bişr Metta İbn Yunus ders veriyordu. Güney Irakta Fırat nehri yakınlarında Lahmilerin başkenti El-Hire'de Yunan bilim geleneği hala sürüyordu. Diğer iki önemli şehir ise Urfa'nın hemen güneyindeki Harran (Carrhae), diğeri ise İran'ın kuzey ucunda, orta Asya kapılarındaki meşhur Merv şehridir. Urfa şehri 10. Yüzyıla kadar Pagan olarak kalmış ve Yunan düşünce ve uygulamalarını bu süre boyunca İslamlaşana kadar canlı tutmuştur. Merv şehri ise ilk dönem Abbasi toplumunda önemli bir rol oynayan Zerdüştlükte sergilenen güçlü bir Hellenizmi, aynı derecede Helenleştirilmiş bir Nasturilik inancı ile birleştirmişti. Ancak bu merkezlerde yürütülen ve sürdürülen Yunan bilimi, eğitimi ve araştırmaları konusunda elimizde çok az doğrudan bilgi bulunmaktadır. Buna karşın elimizde Huneyn bin İshak'ın o dönemdeki okulların nasıl işlediğine dair bir metni vardır. Bu metinde İskenderiye tıp okulunda üyeler her gün bir araya gelip Hristiyan meslektaşları gibi Galenos'un kitaplarından bir metin okur ve üzerinde çalışırlarmış.

Erken dönem Arap toplumunu temsil eden Emeviler döneminde çeviri hareketlerine pek rastlanmamıştır. Ancak Abbasiler döneminde Özellikle yeni kurulan Bağdat şehrinin hızla evrilen toplumsal ikliminde uygulamada işe yarayacak bilgiye ihtiyaç vardı. Oluşum aşamasındaki bilim ve felsefede teorik bilgiyi talep ediyordu, çeviri hareketinin sürmesinde bu iki talep önemli rol oynamıştı.

Abbasi yönetimi altında o dönemde çok dilli farklı bir sosyoloji oluşmuştu, Bağdat'ta Bizans etkisinden uzakta farklı bir kültürel yapı meydana gelmişti. Bu toplum yerleşik nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hristiyan ve Yahudilerden, daha çok şehirlerde yaşayan Farsça konuşanlardan ve Fırat üzerinde El-Hiredeki gibi kısmen yerleşik hayata geçmiş ve Hristiyanlığı benimsemiş kısmen de göçebe kalmış Araplardan oluşuyordu.

Müslüman Araplar ise çoğunlukla başkentin dışında yaşıyorlardı, ticaret merkezi Musul (Mavsil), güneyde Savad ve garnizon şehirleri Kufe, Basra ve Vasıt'ta toplanıyorlardı.

Emeviler Şam'daki yönetimlerinde nasıl Bizanslılara ve Hristiyan Araplara bel bağladılarsa, Abbasiler de Bağdat'taki yükselişlerinde İranlılara, Hristiyan Araplara ve Aramilere bel bağlamışlardır.

Helenizm yüksek kültürüne Süryanicede ilk kez rahip, hekim ve çevirmen olan Reşeynalı Sergius'un çalışmalarında rastlıyoruz. Sergius İskenderiye'de Ammonius okulunda eğitim görmüştü. Dicle kıyısındaki Cerh Cuddan psikoposu olan öğrencisi ve meslektaşı Theodoros'a gönderdiği bir yazıda Aristoteles felsefesinin tamamını bir dizi kitap halinde yazmaya niyetli olduğunu belirtir. Bütün bilimlerin temeli olan mantıktan başlayacaktı. Abbasilerden önce Süryaniceye çevrilen ve dinsel olmayan Yunan eserlerinin sayısı nispeten azdır. Buna karşın

Yunanca bilimsel ve felsefi eserlerin büyük kısmı esasen 9. yüzyıldaki Abbasi çeviri hareketinin bir parçası olarak Süryaniceye çevrilmişti.

Suriye, Filistin ve Mısır'daki ilk Arap fetihlerinden sonra Arap hükümdarlarının ve kabilelerinin Yunanca konuşulan bölgelere girmesi, Emeviler dönemi boyunca hem yönetici gruplar arasında, hem de günlük yaşamda Yunancadan Arapçaya çeviriyi kaçınılmaz kıldı. Derin, tarihsel, toplumsal ve kültürel sonuçları olan planlı bir çeviri hareketinin başlamasını sağlayan ve Yunan kültür mirasını sistemli ve düzenli bir şekilde ihtiyaçlarına uygun bir şekilde organize edip çeviri hareketinin başlamasını sağlayanlar ilk Abbasi halifeleri oldu. Aslında otoriteler bu yaratıcılık çağının başlangıç ve bitiş tarihini tam olarak saptamanın zor olduğunu söylese de, genellikle 670'li yıllarda başladığı ve 750'li yıllarda Arap fetihleri ile devam ettiği söylenir. Buna karşın Bağdat'ta yeni bir başkent kurdukları 762 tarihini başlangıç olarak kabul etmek daha uygun olacaktır. Bu şehrin kuruluşu tamamen Abbasi halifesi Ebu Cafer El Mansur'a aitti. Mansur çok zeki ve eğitilmiş bir halifeydi. Yüzyıllar önce bir Yunan aydınlanmasının gerçekleştiğinin farkındaydı. Bu türden aydınlanmalarda şehirlerin önemli bir yer tuttuğunun da farkındaydı. Geçmişte mutlaka Atinanın, Romanın, İskenderiyenin ve Efesin şöhretlerini duymuştu. Cafer İslam uygarlığı içinde jeopolitik açıdan en önemli yerlerden biri olan Mezopotamyanın kalbinde Bağdat şehrini kurmaya karar vermişti. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi yeni kurulacak olan bu şehre İslamı kabul etmiş her etnik kökenden insanları gelmeye razı olacaklarını düşünmesiydi. Yapacağı sarayda çeviri hareketlerine büyük bir ağırlık verecek ve Bağdat şehrini İslam kültürünün ağırlık merkezi haline getirmeye çalışacaktı.

2.6. Çeviri Hareketlerinde El-Mansur'un Rolü

İlk Abbasi halifelerinin özellikle El-Mansur (754-775) ve oğlu El-Mehdi'nin politikaları Yunanca Arapça çeviri hareketinin köklerinin araştırılması açısından son derece önemlidir. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki, İslam düşüncesinin biçimlenmesinde Zerdüştcü Sasanilerin son derece önemli bir payı bulunmaktadır. Hatta Abbasi hanedanlığının başa geçmesinde çok etkili bir İranî grubun parmağı olduğu söylenir. Bu hizipler, ilk fetihlerle birlikte Horasan'a giden ve sonradan orada yaşamaya başlayan Arap kabilelerinden, İranlaşmış Araplardan, İslamiyetin yükselişinden önce Sasani egemenliği altında yaşamış olan Aramilerden, İslamı kabul eden İranlılardan ve artık Arap egemenliğinden dönüş olmadığını anlayan Zerdüştcü İranlılardan oluşuyordu. İşte bu sosyolojik çeşitliliği çok akıllane bir şekilde organize edip kullanan kişi El-Mansur'dur.

Abbasi tarihi ve kültürü konusunda elimizde iki tarihçinin notları vardır, bunların ilki El-Mesudidir. O Ebu Cafer El Mansur için şöyle der: “Allah’ın rahmeti üzerine olsun, o bilimlere ve bilimleri uygulayanlara derin bir sevgi ile bağlıdır, felsefe ve astrolojinin teşvik edilmesinde öncü bir rol oynamıştır”. İkinci tarihçimiz ise Endülüslü Said dir. Araplar İslam’ın ilk dönemlerinde kendi dilleri ve din yasalarının getirdiği kurallar dışında bir bilim geliştirmediler, bunun tek istisnası tıp bilimidir der. Gerçekten büyük bir içtenlikle tarihe düşülmüş bu söz çok yerinde bir tespitti. İslam dünyası sosyolojik hayatı vahiy yoluyla düzenleyemeyeceğini biliyordu. İslamın hukuki ve toplumsal yapısını bir düzene sokmak gerekiyordu. Büyüyen devlet için bir nizam ve düzen gerekiyordu. Mansur bunu çok iyi bir şekilde sezinlemiş ve ne yapılması gerektiğini anlamıştı. Bütün kültürlerden çeviri hareketlerini mali olarak destekledi. Özellikle belli gruplar ve önemli ailelerle arasını çok iyi tuttu ve Ortadoğu kültür birikiminin İslam dünyası altında birleşmesini ve fikri anlamda İslam’ın içini daha tutarlı bir şekilde doldurabilmeyi sağlamıştır. Bu ailelerden özellikle Zerdüştcü Nevbaht ailesi Mansur’a yakınlığı ile bilinir, hatta Nevbaht ailesi hac yolculuğunda Mansur’a eşlik eder. İslam dünyasındaki çeviri hareketleri yavaş başlar ancak zamanla hız kazanır.

Emeviler döneminde de azda olsa çeviriler yapılmıştır. Halid b. Yezid b. Muaviye, “Mervan ailesinin bilgisi” diye adlandırılırdı. Kendisi bir gönül adamıydı. İlimlere destekleri ve muhabbeti vardı. Bir ara “san’at”(Simya) aklına geldi. Bunun üzerine Mısır şehrine yerleşmiş ve Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiş olan pek çok Yunanlı felsefecinin huzuruna getirilmesini emretmiş ve onlara, Yunanca ve Kıptice ile yazılmış bulunan Simya ile ilgili kitapları Arapçaya nakletmelerini emir buyurmuştu. İşte bu çeviriler İslam’da, bir dilden başka bir dile yapılan ilk çevirilerdir (el-Nedim, 2017;ss.618-619).

İlk aşamada pek çok önemli eser Arapçaya kazandırılır: Bunların başında, Kelile ve Dimne ile Sindhind gelir. Daha sonra Aristoteles’in mantık ve diğer bazı eserleri ile Ptolemaios’tan El-Megisti çevrilir. Daha sonra Yunan matematiğinin en zor eserlerinden biri olan Eukleides’in geometri kitabı “Öğeler” çevrilir.

Mansur’un Arapçaya kazandırdığı ilk eser Eukleides’in “Öğeler” adlı eseridir. Mansur’un bu çeviri hareketlerini bilinçli olarak yürüttüğünün farkındayız, çünkü o Yunan dünyasının önemli parçalarından biri olan Tragedya eserlerine dokunmamıştır. Yunan tarihi edebiyatı ve sanatına ilişkin hiçbir kitap çevrilmemiştir. Özellikle siyasete ilişkin hiçbir iz yoktur, bunun temel sebeplerinden bir tanesi peygamber Muhammed’in getirmiş olduğu siyasal düzendir, bu düzen demokratik bir toplum yapısını ve Yunan sanatını kabullenebilecek bir yapıda gelişmemiştir.

Mansur'un zekâsı ve siyaseti kavrayışındaki keskinlik bugün bütün bilim adamlarınca kabul ediliyor. Örneğin M. A. Shaban, "Ebu Cafer [elMansur] uzun dönemli planlama konusunda bir dâhiydi, eylemlerinin çoğunda bu deha göze çarpar," derken, Hugh Kennedy, Mansur üzerine Encyclopaedia of Islam'ın ikinci edisyonundaki önemli makalesinde "O, sağduyulu bir kararlılıkla tek bir hedefe yönelerek kendi amaçları doğrultusunda hareket eden dahi bir politikacıydı" der (Gutas, 2003:42). Mansur temel kaynaklarda ve ikincil literatürde, ister idari, askeri, iktisadi konularda olsun, ister Bağdat'ın kuruluşunda olduğu gibi topografya veya mimari alanlarında olsun, yönetiminin bütün sorumluluğunu bizzat üstlenen biri olarak tanımlanır. Diğer yandan tabiatı itibarıyla zeki, kültüre düşkün ve usta bir hatip olmasına rağmen, Mansur geleneksel anlamda bir bilgin değildir. Bu olgular ışığında bakıldığında, Mansur'un imparatorluğun kültürel ve ideolojik yöneliminde büyük önem taşıyan çeviri hareketini desteklemesinin rastlantısal veya öylesine bir ilgi olduğu söylenemez.

Pek çok tartışmaya rağmen emin olduğumuz bir konu varsa o da Arapların ilkin Eukleides'in kitabını Yunancadan Arapçaya çevirmiş olmasıdır. Mansur geleneksel anlamda bir bilgin değildir, ancak Gutas'ın da sıklıkla söylediği gibi neden ve nasıl böyle bir icaata eğildiği bir başka çalışmanın konusu olabilir. Biz bunun nedenleri ve nasılları üzerinde kafa yormaktansa bu çevirilerin neler olduğu ve etkilerinin nasıl yaşandığı konusu üzerinde duracağız. Ebu Cafer El Mansur'un bu çeviri hareketlerinde en çok şaşılması olaylardan biri de Astrolojiye olan merakıdır. Mansur öncelikle geçmişte bir Yunan mucizesinin yaşandığının farkındaydı. O dönemde artık bunun gizli kalması pek mümkün görünmüyordu. Muhtemelen Mansur Atina'da tanık olunan felsefi - bilimsel canlılığın aynısını İslam topraklarında gerçekleştirilmeyi düşündü veya hayal etti. Bu niyet ile Mansur saray müneccimi Nevbaht ve meslektaşlarının tavsiyesi ile 30 Temmuz 762'de Bağdat şehrini kurdu. Bölgedeki demografik çeşitliliği de iyi analiz etmiş olan Mansur özellikle İran kökenli Sasani devletinin son dönemlerindeki kültür hareketliliğinin farkına vardı. Zaten hâlihazırda daha önceden bir Arap Pers yakınlaşması 750 yılındaki Abbasilerin Emevilere karşı kazandıkları zaferde gerçekleşmişti. Bu bölgede öylesine bir karışma meydana gelmişti ki en az iki kuşaktır evlilik ve kültürel kaynaşma yoluyla Farslaşmış Müslüman Araplar bölgede yaşıyordu.

Eskiden Sasani imparatorluğuna ait bu bölgelerin yerel halkı olan Yahudi ve Arami Hristiyanlar gibi farklı geçmişlere sahip başka etnik gruplar da bölgede yaşam sürüyorlardı. Dolayısıyla iyice iç içe geçmiş olan bu halklara İslamiyetin ulaşması oldukça kolay oldu. Durumu en iyi özetleyen olay ise Abbasilerin ilk dönemlerinde Bermeki ailesinin siyasette (750-803) ve Buhtişu ailesinin tıp alanında ele geçirdikleri yüksek mevkiler ve taşıdıkları Sasani kültürü Mansur'un Abbasi hanedanlığı davasını güçlendirmekte son derece önemli iki

unsurdur. Bu iki hanedanlık sayesinde Abbasi İslam hanedanlığının ideolojisinin temelleri ve köşe taşları oluşturulmuş oldu (Gutas, 2003:43).

Bu noktada biraz da Sasani imparatorluğunun bölgede yaratmış olduğu kültürel güçten bahsetmek durumundayız. I. Hüsrev'in ölümünden yalnızca yarım yüzyıl sonra imparatorluk Müslüman Arapların eline geçer. Zerdüştlüğün ve Pers uygarlığının bir hazine niteliğindeki kayıtlarının içinde İran'ın eski dönemlerinden I. Hüsrev'in hükümdarlığına kadar oluşmuş kadim bilgi ve bilimlerin İran'da kuşaktan kuşağa Sasaniler tarafından titizlikle aktarıldığını da bilmekteyiz. Daha öncede belirttiğimiz gibi Atina, İskenderiye, Bağdat gibi kültür merkezlerinin bir benzerinede Sasani imparatorluğunun sınırları içindeki Cundişapur şehrinde rastlamaktayız. Özellikle imparatorluğun ilk yıllarında Sasani imparatoru I. Şapur bölgede son derece akıllıca bir siyaset sürdürüp Sasani kültürünü Yunan düşüncesi ve çeviri hareketleri ile güçlendirmişdir.

Tezimizin bu bölümünde özellikle yer vermemiz gereken kentlerden biri de Cundişapur'dur. Daha önce Mısır'daki İskenderiye şehrinin Ortadoğu'daki aydınlanmada ne derece önemli olduğunu belirtmiştik. Cundişapur kenti en az İskenderiye şehri kadar Ortadoğu aydınlanma döneminde önem arz etmektedir. Şehirden şu an elimizde sadece harabeler kalsa da önemi tarih sayfalarında kendini anlarmakta ve tanıtmaktadır. Kentin tanıtımı konusunda ülkemizde çok fazla bir çalışma yapılmasa da Mehmet Mahfuz Söylemez sadece bu kenti konu alan çalışması ile tezimizin bu bölümüne ışık tutmaktadır.

Yedinci yüzyıl itibarı ile orta doğuda hem Türkler hem de Sasaniler (İranlılar) güçten düşmüşlerdi. Arap orduları bitkin haldeki Sasani imparatorluğunu 636'da yenerler. O dönemlerde Sasani imparatorluğunu 3. Yazdigirt (632-651) yönetiyordu. İslam devleti ile girdiği 14 senelik mücadeleyi kaybeden Sasani imparatorluğu sonunda İslam'a boyun eğmişti. Zerdüşçü Sasani kültürü artık bütün birikimiyle İslam uygarlığı altında Müslümanlara hizmet edecekti. Zaten çok kadim ve önemli bir birikimi olan Sasani devleti uzun zamandır kendini kültür hareketlerine adanmıştı. Pers Sasani imparatorluğu 651 de Yazdigirt 'in ölümü ile resmi olarak sona ermişti. Ancak son birkaç yüzyılda Sasaniler yarattığı kültürel miras Arap Müslümanlarında gözlerinden kaçmamıştı. Araplar Emeviler döneminde fethettikleri bu topraklarda karşılaştıkları değerli kültürleri tam olarak tanımıyorlardı, ancak tümünden de bu kültürü yok etmeye kalkmadılar.

İslam öncesinde Yunancadan Pehleviceye çevrilmiş Yunan bilim ve felsefe eserlerini Sasanilerde görmekteyiz. Sasanilerin Yunan bilimine duydukları ilgi kısmen Zerdüşçü imparatorluk ideolojisinden kaynaklanıyordu. Bu ideolojiye göre bütün bilimler aslında Zerdüştlerin

kutsal kitabı olan Avesta'dan doğmuştu. Çeviri hareketlerinde önemli roller oynayan bu Sasani devletini bu sebeplerden dolayı daha iyi analiz etmemiz gerekmektedir.

Tezimizin bu bölümünde özellikle Ortadoğu'da gerçekleşen bir Yunan Pers yakınlaşmasının bir sonucu olarak doğan ve Yunan kültürünün Ortadoğu İslam halkları tarafından tanınmasında çok kritik bir rol oynayan Cundişapur kenti ciddi bir ilgiyi hak etmektedir.

Cundişapur kenti günümüzde İran'ın Huzistan eyaleti sınırları içinde bulunan çok eski bir kenttir. Şehrin hikâyesi Sasanilere kadar dayanmaktadır, zaten şehrin kaderine Sasani imparatorluğu hükmetmiştir. Sanilerin 2. İmparatoru 1. Şapur aynı İskenderiye şehrinin yerini Büyük İskender'in belirlediği gibi kendisi belirlemiştir. Bunun takriben İ.S. 260 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Tezimizin önceki bölümlerinde belirttiğimiz gibi hem İskenderiye şehri hem Bağdat şehri hem de Cundişapur şehirleri Yunan düşüncesinin Ortadoğu İslam düşüncesine taşınmasında kritik roller oynamışlardır.

Söylemez kitabının giriş bölümünde bu çalışması için yararlandığı kaynaklardan söz etmektedir. Bu çalışmaların çoğunluğu coğrafya kitaplarından faydalanılarak oluşturulmuştur.¹²⁵

Bu kitaplardan özellikle İbn Useyba ile Kıftı'nın felsefe tarihi veya felsefecilerin hayatlarını konu edinen eserleri, iki temel kaynak durumundadır. Bu konuda Taberi en ciddi kaynak olarak göze çarpmaktadır.

Söylemez haliyle konuya tam bir giriş yapmadan önce eski Yunan ve Pers ilişkilerini gözden geçirmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Cundişapur Yunan kültür ve medeniyeti ile ön Asya kültür ve medeniyetlerinin buluştuğu ve karıştığı önemli bir şehirdir. Yunan İran ilişkilerinin temeli çok eskilere dayanmaktadır. Bunu Ahemenidler dönemine kadar uzatmak mümkündür. Perslerin Cundişapur kentini kuracakları Elam¹²⁶ bölgesine hâkim olmaları bu bölgenin tarihinde ciddi bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Perslerin hâkimiyeti ile birlikte Elam bölgesi, Yunan kültür ve medeniyetinin etkisine açık hale gelmiştir. Bölgedeki Yunanlaşma Herodotos'unda gözünden kaçmamış, yine onun belirttiğine göre Perslerin ilk dönemlerinde Eritria ve Miletos halklarının yurtlarından çıkarılarak Susa şehrine yerleştirildiğini söyler.

¹²⁵ Söylemez bu kaynaklara örnek olarak İbnu'l Fakih'in (289-902) Kitabu'l Buldan, İbn Hurdazbih'in 8300-932) El Masalik ve'l Memalik, Mesudi (346-957) Tenbih vel İsrâf, İbn Havkal (367-977) Suretu'l Arz, Maksidinin (3755-985) Ahşenut takasim, Bekri (487-1094), Mucemma istacem, İdrisi (560-1166) Kitabu Nuzhetul Müştak fi ihtirakil- Afak, El kazvini (682-1283) Asaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad, Himyeri (749-1348) Kitabu Ravdul Mi'tar fi Ahbaril Aktar adlı eserlerini göstermektedir.

¹²⁶ Elam ülkesi Sümer ülkesinin doğusunda Kerha ve Karun Irmaklarının geçtiği bölgedeydi. Bu bölge günümüzde İran'ın, Huzistan eyaleti ile İlam ilinin olduğu ovaları ve Güney Irak'ın küçük bir kısmını kapsamaktadır.

Söylemez'in de takip etmiş olduğu üzere Susa kentinde yaklaşık yarım asırdır sürdürülen kazı çalışmaları sanat ve mimaride görülen Yunan etkisini gözler önüne sermektedir. Diğer yandan kentin sakinlerinin büyük kısmı Yunanlardan oluşmaktadır.

Kazılardan elde edilen bilgilere göre Persepolis'ten Susa şehrine gönderilen fermanlar Yunanca kaleme alınmıştır. Yapılan kazılarda Yunanistan'da tespit edilen birçok ticari eşyaya rastlanmıştır (Söylemez, 2017:15). Bu durum bize şunu göstermektedir, Pers bölgesinde Yunanlar, özellikle de doktorlar, İran'ın hemen her yerinde bulunmaktaydı. Nitekim Pers hükümdarı Darius'un (İ.Ö. 486) özel doktorları olan Sukilokos ile Hecatee ve Democedes Yunandılar. Bunun yanında Pers hükümdarı küçük Kyros'un (İ.Ö. 529) annesi Yunandı. Görülüyor ki Yunanlar ve Persler çok eski yıllardan beri bir kültür ilişkisi içerisinde yaşamışlardır.

Büyük İskender'in Cundişapur'un kurulacağı bölgeleri (Elam bölgesi) işgali sonrasında buralarda Yunan kültürü hızla yayılmaya başlamıştır. Ancak bu istilanın sonuçları son derece ilgi çekicidir. Değerlerini ve kültürlerini korumaya kararlı Elam halkı aynı zamanda Yunan felsefesi ve bilimi ile ilgilenmeye başlayan küçük bir elit sınıfı da doğurmayı başarmıştı. Ancak bu istila İran kültürü ve medeniyeti açısından büyük bir yıkımı da beraberinde getirmişti. İskender'in istilası birçok sanat eserini tahrip ettiği gibi Zebihullah Safa'nın belirttiği gibi 100.000 beyitten oluşan Mazdaizmin kutsal metinleri Avesta'nın önemli bölümlerinin de kaybolmasına sebep olmuştur (Söylemez, 2017:15,16). Akabinde bölgeye hâkim olan Partlar İ.Ö. 245'te Yunanlara isyan edip bağımsızlıklarını ilan ettiler. Gürganlarla birlikte bölgeyi hâkimiyetleri altına aldılar. I. Eşk'ten sonra gelen Part hükümdarları kısa sürede İran'ı ele geçirirler. Kısa süreli bir ömrü olan Partlar Yunanlar ile çok iyi ilişkiler kurmuşlar ve dostluklarını pekiştirmişlerdir. Hatta Part hükümdarları *I. Merhdad* (170-138) ve onun halefleri isimlerinin önündeki sıfatlara "Yunanların dostu" ibaresini ekleyerek bu dostluğu göstermeye çalışmışlardır. Bu durum öyle bir noktaya gelmiştir ki Yunanlar Romalıların Partlarla olan mücadelesinde Partlara destek çıkmışlar ve hatta Part ordularında görev almışlardır. Partlar döneminden kalan sikkelelerin üzerindeki Pehlevice ve Yunanca yazılar bu dostluğu kanıtlamaktadır. Tahran müzesinde ayrıca Yunan ve Part sanatının iç içe geçtiğinin çokça örneği de bulunmaktadır. (Söylemez, 2017:17). Şöyle bir çıkarım bize makul görünmektedir; sadece İskender'in halefi Ptolemaios'un kurduğu İskenderiye şehri Yunan kültürünü yaymakla kalmamış, Yunan halklarının yoğunlukta olduğu bölgelerde kurulmuş şehirlerde bu misyonu yüklenmiştir. Her ne kadar İskenderiye şehri bu misyonu bir özen ve düzenle gerçekleştirmiş olsa da Cundişapur'un da coğrafi açıdan ön Asya bölgesinden olma kaynaklı konumu Elamlı elitlerin arasında hayatta kalabilmiş ve Ortadoğu ve Ön Asya aydınlanmasında önemli bir rol oynayabilmiştir.

Peki, daha sonra ne olmuştur? Bölgede Partlar döneminde tuhaf bir karışım yaşanır. Yunanların çok tanrılı Paganik dinleri ile yörede bulunan Keldani ve Babillilerin kadim tanrıları ve Zerdüştlüğün gelenekleri bir pota içerisinde erimeye başlar. Zerdüştlüğün ortadan kaldırmaya çalıştığı Homa ve Mitra gibi tanrılar yeniden sahneye çıkarlar, hatta Ahura Mazda ile aynı seviyeye çıkartılırlar. Sonuç gayet açıktır, kadim Hint İran dini olan Mitraizm yeniden ihya edilir. Partlar döneminde hâkim dini düşünce olan Mitraizm bu devletin yıkılışı ile birlikte yerini büyük ölçüde Sasanilerin yeniden yapılandırarak resmi din olarak kabul ettikleri Mazdeizme bırakırlar (Söylemez, 2017: 19). Zaten Partların yıkılışını hazırlayan temel faktörlerin başında Mazdeizmi bırakıp onun yerine Mitraizmi benimsemeleri gösterilmektedir.

Yine anlaşıyor ki Sasanilerin (İ.S 224-651) tarih sahnesinde belirmelerinden çok daha önce sıkı bir Yunan İran ilişkisinden söz edebiliriz. Sosyo kültürel, bilimsel, felsefi ve sanatsal açıdan bunu görmek mümkündür. Sasaniler özellikle Yunan tıbbını çok yakından takip etmişlerdir. Bunda kanımızca çokta şaşılacak bir şey yoktur. Doğal olarak insan bedenini de felsefi merakının yanına taşıyan Yunan tıbbı haliyle diğer uluslardan çok daha fazla ileriye gidebilmiştir. İlk filozofların çoğunluğunun hekim de olduğunu anımsayalım.

Yunan tıbbi mirasının İran'a getirilmesi düşüncesi Sasani devletinin ilk kuruluş yıllarından itibaren planladığı ve düşünüldüğü görülmektedir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Tıp bilgisi her uygarlık için elzem bir ihtiyaçtır. Doğal olarak yeni İslam devleti de çeviri hareketleri döneminde ilkin tıbbi metinlere yönelmişlerdir. Sasani devletinin kurucusu *Erdeşir* döneminin en büyük doktorlarından biri olan Kos'lu Apollide'yi İran'a davet eder. Kendisi her ne kadar bu davete icabet etmese de Yunanlı pek çok doktorun Sasani topraklarında doktorluk yapmayı kabul ettiklerini biliyoruz. Söylemez Yunanların Sasani topraklarındaki varlığına ilişkin günümüze kadar kalmış olan stellerden bahseder. Bu stellerden bir tanesi Persepolis'in 3 km güneyinde Şiraz- İsfahan kara yolunun kenarında bulunan ve I. Şapur'un hükümdarlığının ilk yıllarından kalan Naksi Recep'tir. Bu stelde Şapur ata binmiş ve arkasında veliaht Hürmüz ve devletin ileri gelenleri durmaktadır. Şapur'un atının göğsünde Yunanca ve Pehlevice yazılar yer almaktadır. Yazılarda Şapur Erdeşir'in oğlu Mazdaperest ve İranlılarla İranlı olmayanların hükümdarı olduğunu yazmıştır¹²⁷ (Söylemez, 2017:20).

Henüz hükümdarlığının ilk yıllarında bulunan I. Şapur'un Yunancayı kullanması hem Yunan kültürüne duyduğu ilgiyi hem de önemini kavradığını göstermektedir. Ayrıca bölgede

¹²⁷ Söylemez kitabının bu bölümünde konusunun dışına çıkarak Yunan felsefeci Empedokles'in dört element fikrini Zerdüş dininden aldığı şeklinde kanımızca tutarlı olmayan yorumlara girmiştir. Yine aynı şekilde Ksenophanes'in tek tanrı inancını yine bu topraklardan getirdiğini ve Herakleitos'un felsefesini oluştururken Zerdüştlük dininden etkilendiğini yazmıştır. Hatta Demokritos ve Pythagoras'ın Babil'e gidip onlardan ders aldığını yazar. Ayrıca bkz. 22, 23, 24. Sayfalar.

de önemli bir Yunanlı nüfusu yaşamaktadır. Bölgede zaman içerisinde Yunanlar ve İranlılar arasında son derece dostane ilişkiler kurulur, bunun neticesinde kültürel bir etkileşim oluşur.

Bu noktaya kadar verdiğimiz tüm bilgileri Sasani imparatoru Şapur'un kenti kurmasından önceki Yunan İran ilişkilerinin varlığı ve bölgedeki demografik yapı olarak özetleyebiliriz. Ancak Cundişapur kurulunca kentin varlığı daha da önem kazanmıştır.

Bugün kalıntıları İran'ın Dizful kentine 10 km Tuster'e ise 50 km mesafedeki Şahabad köyünün yakınlarında bulunmaktadır. Cundişapur Mezopotamya sınırlarının dışında kurulmuştur, ancak Mezopotamya'nın kültürel etkisinde kalmıştır. Huzistan bölgesinde İslam kaynaklarının Ahvaz olarak da nitelendirdiği bölge tarihte pek çok ülkenin hâkimiyetine girer. Yunan medeniyetinin bir parçası olmasa da onunla sıkı bağları olan Part devletinin yıkılıp yerine Sasani hanedanlığının kurulması ile birlikte İran Roma ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir. İ.S. 260 yılında I. Şapur Roma İmparatoru I. Valerianus'u yenip esir alır. I. Şapur zaferinin sonuçlarını dağlarda kitabelere ve stellere kazdirtır. Bunların en popülerleri 12 metre yüksekliğindeki Nakşî Rüstem olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu savaşın sonunda hatırı sayılır bir Romalı (yaklaşık 70.000) asker esir alınır. I. Şapur (241-273) içinde Valerianus'un da bulunduğu esirleri İran'a getirmiş ve onları Cundişapur şehrine yerleştirmiştir. Bir diğer önemli nokta ise şehre sadece esir askerler değil, Antakya'dan tehcir ettirilmiş olan sanatçılar, işçiler ve ilim adamları da yerleştirilmiştir (Söylemez, 2017: 27, 28, 29). Bu durum bize şu gerçeği işaret etmektedir; demek ki Arap istilacılar Cundişapur şehrini ele geçirdiklerinde şehirde muazzam bir insan çeşitliliği gördüler. İranlıların, Romalıların, Yunanların ve hatta Hintlilerin bir arada yaşadığı bu ortama İslam uygarlığı büyük saygı duymuş ve tahrip etmemiştir. Aksine kendini ona entegre ederek bu kültür çeşitliliğinden maksimum düzeyde faydalanma yoluna girmişlerdir.

Gundi (Cundi) Elamca şehir anlamına gelmektedir, Cundişapur ise Şapur'un Şehri'dir. Ancak elimizde şehirden sadece harabeler kalmıştır. Yakubi filozoflarında yetiştiği Cundişapur pek çok kez göç de almıştır. Bu göçlerden ilki 489 yılında Zenon tarafından göçe zorlanan Suryaniler tarafından gerçekleşir ve bölgeye hatırı sayılır eğitimli Süryani kitlesi gelir, ikincisi ise İ.S. 529 yılında Academia'nın kapanması ile burada yaşayan bilim insanlarının Cundişapur'a gelmesi ile gerçekleşir. Bütün bu gelişmelerin neticesinde Cundişapur şehri, Nusaybin, Harran, hatta İskenderiye ve Atina ile İslam kültür ve medeniyetinin zirve kenti olan Bağdat arasında önemli bir halka olmuştur.

Cundişapur Şehri İ.S. 638 yılında halife Ömer tarafından İslam topraklarına katılmıştır ve şehir barış yolu ile elde edilmiştir. Barış yolu ile elde edilmesi buradaki eğitim kurumlarının eskiden olduğu gibi kesintiye uğramadan devam etmesini sağladı. Buna ilaveten Bizans'ta Hz.

İsa'nın vücudu ile ilgili çıkan tartışmalardan dolayı afroz edilen Süryani Yakubiler ve Nasturiler de bu şehre yerleşince şehir tam bir ilim ve kültür merkezi haline gelir.

Söylenene göre Cundişapur medresesinin üzerinde “Bilgi ve fazilet, kılıç ve pazudan üstündür” yazıyormuş. II. Şapur döneminde Yunanlı doktor ve filozof Theodoros'un buraya gelmesiyle şehir tıp ve felsefede ün kazanabilmiştir. Aynı zamanda II. Şapur'un doktoru olan Theodoros, sıradan bir hekim olmayıp tıp ile ilgili bilimsel çalışmaları olan biriydi (Söylemez, 20017:81). II. Şapur nezdinde önemli bir konumu bulunan Theodoros için şehirde bir kilise inşa edilmiş ve esir alınan Hristiyanlardan bazıları azad edilerek onun emrine verilmiştir. Theodoros tarafından başlatılmış olan bu bilimsel etkinlik, birçok araştırmacının Cundişapur medresesinin onun zamanında açıldığı iddialarına neden olmuştur. Yine söylentilere göre II. Şapur'un şehri genişletmesi esnasında birçok tıp okulunun içinde bulunduğu büyük bir medrese kurduğu söylenir. Aynı şekilde Nehai de 7 yıl süren inşaattan sonra Cundişapur medresesinin bizzat II. Şapur tarafından eğitime açıldığını ve buraya İran, Roma, Suriye, Yunan, Arap ve Hindistan'dan binlerce öğrencinin akın ettiğini, kısa sürede şehirdeki öğrenci sayısının 5000'i bulduğu ve şehrin o dönemin tıp dünyasında önemli bir şöhret kazandığı belirtilmektedir (Söylemez, 2017:82,83).

Cundişapur medresesini yeniden yapılandıran I. Hüsrev'in felsefeye ve felsefi ilimlere ciddi anlamda ilgi duyduğunu bilmekteyiz, hatta bu ilgisi öyle seviyedeydi ki Atina'dan sürülmüş olan Academia'nın yedi filozofuna şehrinde kucak açtığı söylenir. Tarih Hüsrev'in Platonun Phaidon, Gorgias, Timaios eserlerini okuduğunu yazar. I. Hüsrev aynı zamanda pek çok eseri de Pehleviceye çevirtir. Felsefeye ilgisinin çocukluk yıllarında başladığını bildiğimiz Hüsrev babasının doktoru olan Stephan de Edessa (Urfalı Stephan) adındaki hocası tarafından yetiştirilmiştir, bunun yanında Süryani asıllı Agasiyos tarafından da felsefi eğitim verilmiştir. Felsefeye duyduğu yoğun ilgi I. Hüsrev'i batıda üne kavuşturur ve Platon'un Academia'sının kapanması sonucunda Damaskius, Simplicios, Eulamius, Priskianus, İsidore, Hermias ve Diogen Hüsrev tarafın Cundişapur'a davet edilirler.

Söylemez bu çalışmasında okullarda okutulan dersler, müfredat, hocalar hakkında bilgiler verse de bunların maalesef tarihi karşılıkları bulunmamaktadır. Elimizde o dönemden kalma sadece iyi Yunan İran ilişkilerine dair birkaç arkeolojik kanıt vardır. Ancak bütün bunlar tarihi anlamda bütünlüğü bozmamakta ve çeviri hareketleri döneminde şehrin oynadığı büyük role gölge düşürmemektedir. Çalışmamızda İskenderiye ile birlikte iki önemli şehirden biri olan Cundişapur hakkında halen Fransız Arkeologlar çalışmalarına devam etselerde, çeviri hareketleri döneminden elimizde herhangi bir epigrafik veya edebi bir eser kalmamıştır. Bildiklerimiz sadece dönemi yazan tarihçilerden ve Taberi'den devşirilmiştir. Görüldüğü üzere Cundişapur

şehri konumu itibarı ile tarihte çok önemli bir rol oynamıştır ancak yine görünen o ki bu kentten elimize hiçbir kültür mirası yazılı belgeler veya ne türden çalışmalar yapıldığına dair bir iz kalmamıştır. Ancak şunu rahatça söyleyebiliriz ki şehrin kültürel anlamda yükselmesinde sadece Sasani imparatorlarının çabası değil aynı zamanda bölgede görev yapan Yunan asıllı pek çok hekimin rol oynadığını biliyoruz.

Tezimizin konusu gereği çeviri hareketlerinde öncelikli olarak felsefi ve bilimsel metinleri takip etmeyi daha uygun görüyoruz. Bir diğer üzerinde durulması önemli konulardan bir tanesi de *Beyt-ül Hikme* sorunudur. Hakkında pek çok şey yazılan ve anlatılan *Beyt-ül Hikme*'nin aslında gerçek olup olmadığına ilişkin elimizde yeterli kanıt yoktur. Ancak *Beyt-ül Hikme* biraz da 8. Yüzyıl çalışmalarına modern enstitülerin eklediği bir tür fantezi gibidir, bazen de bir dilekten öteye geçmeyen tahminlerden başka bir şey değildir. İlk olarak *Beyt-ül Hikme* teriminin Sasani dilinde kütüphane anlamına gelen bir kelimenin karşılığı olduğunu söyleyebiliriz. Gutas bu konuda şöyle devam ediyor. İslamiyet öncesi İran konusunda en bilgili yazarlardan biri olan Hamza El İsfahani'nin sözleri bunu açıkça ortaya koyar. Manzum atasözleri derlemesinin girişinde İslamiyet öncesi İran'da nesir halinde yazılmış tarihsel bilgilerin, savaşlar üzerine raporların ve ünlü âşıklar hakkında çeşitli yazıların Sasani kralları için yeniden yazılarak şiir biçimine sokulduğunu ve bu şiirlerin kitaplar halinde toplanarak depolarda (heza'in) biriktirildiğini anlatmaktadır. Bu yerlere *Beyt-ül Hikme* (bilgelik evi) deniliyordu. Buna karşın Şahin Filiz *Beyt-ül Hikme*'nin kesinlikle Arapça bir kelime olduğunu söylemektedir. Biz bu kurumun etimolojik anlamda kökeninin hangi dile dayandığını araştırmaktan ziyade gerçekte böyle bir kurumun var olup olmadığı ile ilgilenmekteyiz.

Yine Gutas'ın belirttiğine göre ikincil kaynaklarda *Beyt-ül Hikme*'nin Abbasi sarayında kurulması üzerine yapılan El Memun ve Harun Er Reşid'in sorumlu kişiler olarak gösterildiği birçok tartışma vardır. Ancak güvenilir kaynakların bize söylediği bilgilere göre böyle bir kurumun ne adı ne de varlığı kayıtlarda geçmektedir. Sonuç olarak *Beyt-ül Hikme* de yapılan herhangi bir etkinliğe dair elimizde kesin bir kanıt mevcut değildir (Gutas, 2003:61). *Beyt-ül Hikme* Yunanca eserlerin Arapçaya çevrildiği bir merkez de değildir. Yunanca Arapça çeviri hareketi ile *Beyt-ül Hikme* de yürütülen çalışmalar arasında da hiçbir bağlantı bulunmamaktadır. Buna karşın “Mustafa Demirci Gutas'ın tüm iddialarına karşı çıkarak böyle bir kurumun var olduğunu ve hatta Memun'dan çok daha önce kurulduğunu ve Pehlevi'den ve Hintçe'den çeviriler yapıldığını söyler. Memun zamanında ise Yunanca çevirilerde zirveye ulaşılır. Ancak elimizde bu bilgileri onaylacak hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Demirci bize Nedim'in *Fihrist*'inden başka bir kaynak gösterememektedir. Hatta Demirci o dönemki haliyle *Beyt-ül Hikme*'nin İskenderiye okuluna, Sasanilerin Cundişapur 'da kurdukları Nasturi akademisine

hatta 1660’da İngiltere’de kurulan (Royal Society) Kraliyet Derneğine eşdeğer bir kurum olduğunu söylemektedir” (Demirci, 2015:111).

El Mansur’un oğlu halife El Mehdi’nin Aristoteles’in Topika isimli kitabının çevrilmesini emrettiğini kesin olarak bilmekteyiz. Çeviri Nasturi patriği I. Timotheos tarafından yapılmıştır. İlk bakışta aslında durum biraz şaşırtıcı görülebilir çünkü Topika okunması kolay bir kitap değildir ve böyle bir kitabın çeviri hareketinin daha ilk dönemlerinde nasıl olupta dikkat çektiği de önemli bir sorudur. Bundan daha da ilginç olanı bir halifenin Aristoteles’in özellikle bu kitabını istemesidir. Kitap içerdiği konular ve bu konuların İslam toplumunun ihtiyaçlarıyla ilgisi nedeniyle çevrildiği aşıkardır (Gutas, 2003:66).

Topika tartışma sanatı olan Cedel’i sistematik temelde öğretmek amacıyla yazılmış bir diyalektik kitabıdır. Kitabın amacı insanlarla tartışmalarda genel kabullere dayanarak bir tezi savunmalarını veya çürütmelerini sağlayacak bir yöntem geliştirmektir. Aynı zamanda Mehdi döneminde neden böyle bir disipline gereksinim duyulduğu da bir diğer soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

El Mehdi din âlimlerini, islam karşıtlarına ve kâfirlere karşı kitap yazmaları için görevlendiren ilk halifeydi. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda vardır, islam dünyasına dinsel ve siyasal konularda tartışma yöntemini ve kültürünü ilk getiren kişi Mehdi’dir. Abbasilerin ilk dönemlerinde islam toplumunda siyasi faaliyetler daha da önemlisi siyasi eylemcilik, tanrı bilim sorunlarının diyalektikle tartışılması yoluyla ifade ediliyordu. Mehdi’nin diyalektiği öğreten temel kitabın çevrilmesini istemesinin ve daha doğru daha anlaşılır bir kitap elde edebilmesi için kitabın tekrar tekrar çevrilmesinin nedeni de buydu (Gutas, 2003:73).

Gutas’ın belirttiğine göre, Abbasi döneminin başlarında aydınlanmış olan İslam düşünürlerinin zihinlerinin kozmolojik meselelerle de meşgul olduğunu biliyoruz. Astroloji ile temel oluşturan bir kozmoloji teorisinin de benimsenmesi gerekiyordu. Aristoteles- Ptolemaios evren anlayışı bu açıdan en uygunuydu ve bu evren anlayışına Maşaallah’ın bir eserinde rastlıyoruz. Zaten hali hazırda fizik ve kozmoloji gibi konular Zerdüşt’ün kutsal kitabı *Avesta* da önemli bir yer tutmaktaydı.

“Diyalektikte Aristoteles’in Topikasını çeviren İslam düşünürleri ayrıca onun “Fizik” kitabını da çevirmişlerdir. Fizik kitabı pek çok defa çevrilmiş ve üstüne yorumlar yapılmıştır. Aristoteles daha en başta kozmoloji konusundaki tanrı bilim tartışmalarında önemli bir rol oynamıştı. Gutas bize Yunan felsefesinin pek çok düşünürüne İslam filozoflarının yazdığı reddiyelerden bahseder. İslam dini açısından baktığımızda bize son derece normal görünen bu durum aslında bilimin İslam filozofları arasında gelişebilmesinde bir engel oluşturmuştur. Aristoteles’in kozmolojik tasarımının karşısına alternatif bir düşünce ile çıkmak yerine onu dinsel

açından reddetmenin bilimsel gerekçesini bulmak kolay değildir. Ayrıca yazılan bu reddiyelerin hiçbirinin batı düşünce tarihinde veya felsefe tarihinde ciddiye alınmadığını söyleyebiliriz. Özellikle Mehdi döneminde yapılan çevirilerle ilgili olarak bir belirsizliğin ve karmaşıklığın da olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Örneğin Hisam (786-795) Bermeki sarayındaki entelektüel tartışmaların en etkili ve en uzlaşmaz isimlerinden biriydi. Hisam'ın eleştirisinin hedefi ancak Fizik VIII veya Metafizik Lambda olabilirdi fakat bildiğimiz kadarıyla Metafizik 9. yüzyılın ilk çeyreğinden önce çevrilmemişti. Bu ve buna benzer olaylar Mehdi döneminin karmaşıklığını ve belirsizliğini göstermektedir” (Gutas, 2003:76).

Sıradan insanlar Hristiyanların ve Bizanslıların ne bilgeliğe ne zihin açıklığına ne de düşünce derinliğine sahip olmadıklarını ve sadece ağaç oymacılığında, marangozlukta, plastik sanatlarda ve yaldızlı ipek dokumacılığında becerikli olduğunu bilselerdi, onları aydın insanlar olarak görmekten vaz geçer ve filozof ve bilge insanlar listesinden onların adlarını silerlerdi. Araplar bu düşünceden hareketle Organon, Oluş ve Bozuluş, Meteorologika gibi eserlerin ne Bizansa ne de Hristiyan olan Aristoteles'e ait olmadığını düşünüyorlardı. Onlara göre El Megistiye (Almagest) yazan Batlamyus (Ptolemaios) ne Bizanslı ne de Hristiyandı. “Elementler” kitabını yazan Eukleides ne Bizanslı ne de Hristiyandı, tıp kitapları yazmış olan Hippokrates ve Galenos ne Hristiyan ne Bizanslıdır. Aynı şey Demokritos ve Platon içinde geçerlidir. Bu insanlar yok olup gitmiş, fakat zihinsel mirasları yaşamaya devam eden bir ulusun yani Yunanların içinde sürmüştü. İşte İslam dünyası böylesine bir ruh hali ile 200 sene boyunca ağırlıklı olarak Yunancadan çeviriler yapmaya devam etmiştir.

Aslına bakılırsa son derece tutarlı argümanlarla çeviri hareketine kalkışmış olan İslam dünyasına bu noktada neden Hristiyan olmayan Sophokles, Euripides ve Aiskhylos'un tragedya eserlerinin çevrilmediği veya Antik Yunan'ın demokrasisine ilişkin metinlerin neden çevrilmediğinin de sorulması gerekmektedir. Bunu yanında Platon'un diyaloglarının neden analiz edilmediğini ve hatta Yunan dünyasının insanlık tarihine en büyük hediyesi olan bilge Sokrates'ten neden bahsedilmediği de oldukça düşündürücü noktalardır. Hz. Muhammet'in siyasi hedeflerine son derece ters olan insanların özgürlüğü ve eşitliği düşüncesinin yer aldığı metinler acaba gözden mi kaçmıştır yoksa bunlar İslam dünyasının bilerek görmezden geldiği metinler midir? Sorusunu da sormaktan kaçınmamalıyız. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde bu konulara detaylıca değinilecektir.

Araplar zamanla çeviri hareketinin sonucunda öyle bir noktaya gelirler ki, ünlü Arap düşünür El Kindi düzenlediği soyağacı tablosunda eski Yunanlara (İyonlara) adını veren Yunan ile Arapların atası Kahtan'ın kardeş olduklarını söyler (Gutas, 2003:90). Bu ne anlama

gelebilir? Demekki Araplar Yunan eserlerinden ve kültüründen o kadar derinlemesine etkilenmiş ki, kendilerini Yunanlarla kardeş olabileceklerini öne süren hikayeler dahi hazırlamışlardır.

El Memun yetenekli insanları destekleyerek tıp öğretimini de yeniden canlandırdı. Eğer bunu yapmasaydı eskilerin tıp, mantık ve felsefe de dâhil olan bütün bilimleri unutulmuş olurdu. Aynı eskiden yeşertildikleri yerlerde, yani Roma, Atina ve Bizans eyaletlerinde ve başka birçok ülkelerde unutulmuş oldukları gibi.

Şunu özellikle belirtmemiz gerekir ki, Bağdat'ın hızla evrilen toplumsal ikliminde uygulamada işe yarayacak bilgiye talep vardı, oluşum aşamasındaki bilim ve felsefe de teorik bilgiyi talep ediyordu. Çeviri hareketinin devam etmesinde bu iki talep çok önemli rol oynamıştır. Peki, bu tam olarak ne anlama gelmektedir? Abbasi hanedanlığı sınırlarının genişlemesine paralel olarak bu toprakları yönetecek, şehirlerdeki davaları ve sorunları çözecek, ticari kuralları belirleyecek ve miras olaylarını hesaplayabilecek kalifiye elaman ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştır. Peki, bunu kendi kültürleri içinden sağlayabilirler miydi? Bu sorunun cevabı tabiki hayır olurdu. Sami asıllı Arap toplumu bilimsel ve felsefi açıdan çok donanımlı bir topluluk değildi. Bu ihtiyacı çevrelerindeki diğer uygarlıklardan tedarik etme yoluna giriştiler ve bunun için en uygun kültür de fethettiği topraklarda karşılaştığı Yunan kültürü olarak görünmektedir. Daha öncede bahsettiğimiz üzere bu kültürün öneminin farkına Abbasi halifesi Ebu Cafer El Mansur bir şekilde varmıştır. Bizim konumuz nasıl farkına vardığı sorusunu cevaplamak değildir. Ancak Mansur bu aydınlanışı tam olarak ya kavramış ve İslam uygarlığı için tehdit olacak metinleri çevirtmemiş veya tam olarak farkına varmamıştır. Ancak kanımızca toplumu geliştiren ve eğiten metinlerin yani tragedya ve demokrasi yazılarının neden çevrilmediği kanımızca hala büyük bir soru olarak durmaktadır.

Mansur'un siyasal zorunlulukların dayatmasıyla veya kendi isteği ile Sasani imparatorluk politikasını ve onun bir parçası olan çeviriyi benimsemesiyle birlikte, bu talepler kapsamlı bir çeviri hareketinin uzun zaman sürdürülmesini sağladı. Bu Sasani kültürü temsilcilerinin en tanınmışları Bermeki ve Nevbaht aileleridir (Gutas, 2003:108).

Biz bu ailelerin geçmişlerine ve temsilcilerine değinmeden çeviri hareketleri döneminde oynadıkları kritik rollerden bahsedeceğiz. Abbasi devletinin sınırlarının genişlemesine müteakip devlet içinde görevlendirilecek eğitilmiş uzman kişi ihtiyacının da çeviri hareketlerinde önemli rol oynadığına daha önce değinmiştik. Özellikle kâtiplerin görevlerini yapabilmek için öğrenmeleri gereken birtakım konular vardı. Bu kâtipler öncelikle muhasebe, tahrir, mühendislik, süre kaydı gibi pratik meseleleri bilmekle yükümlüydüler. Bu temelde gelişen ihtiyaçlar nedeni ile matematik bilimleri (Aritmetik, Geometri, Trigonometri ve Astronomi) ilk çeviri faaliyetinin ana ilgi odağı oldu. Kâtip sınıfının eğitilmesi ihtiyacını ve bu eğitimin Sasanilere uzanan

arka planını en iyi anlatan kişi İbn Kuteybe'dir. Çeviri hareketleri başladıktan yaklaşık 100 yıl sonra yazdığı Kâtibin Davranışları (Edebü'l Kâtip) isimli kitapta, bir taraftan kâtiplerin uygun filolojik eğitimi almalarını desteklerken, bir taraftanda yabancı bilimlere adeta kendinden geçmesine duyulan aşırı ilgiyi de eleştirir. İbn Kuteybe'ye göre bir kâtibin en iyi bilmesi gereken kanun geometridir. Ancak bunun ana sebebinin bilim olmadığı da aşîkârdır. Fethedilen yeni topraklardaki ölçümü yapabilmek, miras davalarını sonuçlandırmak için dik, dar ve geniş üçgeni, üçgenin yüksekliğini, dörtgenleri, yayları ve diğer geometrik şekilleri bilmek gerekiyordu. Doğal olarak Eukleides'in "Elemenler" kitabının her bir halife döneminde tekrar tekrar ortaya çıkmasının sebebi de talep duyulan kâtip eksikliğidir (Gutas, 2003:112).

Çok erken gelişen ve pratik ihtiyaçlara cevap verme amacı taşıyan başka bir matematiksel bilim de cebirdi. Mühendislik ve sulama problemlerinin giderilmesinde kâtipler için cebir de geometri kadar faydalı olmuştu. Bu arada islam hukuku hızla geliştiği için cebir karmaşık miras davalarının çözümünde temel bir araç haline geldi. Özellikle islam dünyasında iyi bilinen matematikçi El Harezmi halife Memun'un kendisini cebir konusunda bir el kitabı yazmak için yüreklendirdiğini söyler. Kitap ise insanların sürekli ihtiyaç duyduğu veraset, paylaşım, tereke, hukuk davaları ve ticaret gibi konularla beraber arazi ölçümü, kanal kazılması, geometrik hesaplamalar ve buna benzer gündelik ihtiyaçları içerir (Gutas, 2002:113). Bu noktada El Harezmiye ayrı bir parentez açmak durumundayız. Frederick Star kayıp aydınlanma adlı eserinde onun için *Âlimlerin Üstadı Harezmî* şeklinde bir başlık atar ve onun eşsiz bir âlim olduğunu söyler (Starr,2020:231).

Ebu Abdullah Muhammed El Harezmî (780-850) Orta Asyanın kuzey sınırı ile Aral gölünün güneyinde ve doğusunda kalan, çöl ve engebeli araziden oluşan Harezm bölgesindendi. Elli sene boyunca Bağdat'ta bir göçmen olarak uğraşıp didinen bu müthiş zeka, cebir'i sistemli bir hale getirmiş ve adını koymuştur. Bu süreçte beş yüz sene müddetince adeta cebiri tanımlayacak olan lineer ve ikinci dereceden denklemlerin çözümü için anlaşılır bir yöntem geliştirmiştir. Aynı zamanda küresel trigonometri alanının temellerini atmıştır. "Önce Arapları daha sonra Avrupalıları Hint rakamlarının ondalık sistemini ve sıfır kavramını ve negatif sayıları benimsemeye teşvik edenlerin başında gelmektedir. Hint rakamlarını kullanarak aritmetik yapmak için bir yöntem geliştirmiş olmasından ötürü algoritma kavramı ismiyle anılır hale gelmişti. Bilim tarihi çalışmalarının tanınmış isimlerinden Belçikalı araştırmacı George Sarton Harezmî için zamanının en büyük matematikçisi ve tüm zamanların en büyüklerinden biri diye söz etmektedir" (Starr, 2020:231, 232).

Harezmî hayattayken İslam kâtipleri matematik, gökbilimi ve coğrafya hakkındaki dört büyük eserini defalarca kopya etmişlerdir. Yine Starr'ın ifadesine göre bu nüshalar

Hindistan'dan İspanya'ya kadar merakla okunuyordu. Fakat zaman içerisinde Harezmi'nin aritmetik ile ilgili yazdığı eserlerin asıl nüshaları yok olmuştur. Elimize sadece cebir ve coğrafya ile ilgili eserlerinin Arapça asıllarının birer nüshası günümüze ulaşmıştır.

“*Bathlı Anelard* (1080-1152) eski metinlerle boğuşurken Arapça yazan bilim adamlarının metinlerinden alınmış yeni kavramlardan beklenmedik bir biçimde haberdar olunca seyahate çıkmaya karar verir. İlk olarak Fransaya ve İtalyaya oradan Antakyaya ve doğu Akdeniz'in diğer kentlerine uğramıştı. Seyahatinden elinde Harezmi'nin aritmetik kitabı ile İspanya'daki bir Arabın çıkarttığı Harezmi'nin gök bilimi tablolarının kısaltılmış versiyonu ile dönmüştü. Hiç vakit kaybetmeden her iki kitabı da Latinceye tercüme etmişti. Bu iki eserin İngiltere ve Kıta'da vazgeçilmez eserler arasına girmeleriyle Harezmi'nin matematik hakkındaki kitabı kendi alanında onaltıncı asra kadar Avrupada ders kitabı olarak okutulmuştu” (Starr, 2020:232).

Abelard'dan yaklaşık bir kuşak sonra bilme hevesli bir İngiliz Chestarlı Robert Harezmi'nin eserlerini bulabilmek için İspanya'ya gelir. O dönemlerde Avrupa'da İslam eserlerinin bulunabileceği en kolay ülke Endülüs etkisine maruz kalmış İspanya'ydı. İspanya'da Harezmi'nin cebir kitabı ile karşılaşan Robbert, Arapçaya tam hâkim olmadığı için bir açının işlevini ifade eden Hinduca kelimenin Arapça versiyonunu hatalı tercüme ederek bize sinüs adlı trigonometri terimini bırakmıştır. Yine Robert'ın tercümesinden sonra Avrupa'da hem teorik hem de pratik disiplinler olarak geometriye ve trigonometriye olan ilgi artmıştı. Ayrıca Toledo'da Cremonalı Gerard Cebir'i ve Harezmi'nin gökbilimi tablolarını kendisi tercüme etmişti, hatta 85 kadar Arapça eseri Latinceye kazandırdığı söylenir (Starr, 2020:233).

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı süre içinde Avrupa Ortaçağ karanlığı ile boğuşurken İslam dünyası şaşırtıcı bir aydınlanma yaşıyordu. Görüldüğü üzere Harezmi'nin ünü İslam topraklarının dışına taşmış ve Avrupalı bilginlerin dahi ilgisini çekecek seviyeye gelmişti. Bu noktada aklımıza şu soru takılmaktadır. Harezmi matematik alanında uzunluk birimlerini harfler ve değişkenlerle ifade ederek Cebir'e yeni bir bakış açısı getirmesine rağmen neden bu başarının devamı gelmedi? Neden bir başka İslam âlimi onun bu çalışmalarını takip etmedi ve geliştiremedi? Kanımızca bu soruların cevapları aynı zamanda 200 sene içerisinde sıkıştırılan çeviri hareketlerinin de neden devamının gelmediğinin cevaplarını da içermektedir. Harezmi'den önce pek çok matematik bilgini vardı, hatta bu ilmin merkezi Arapların yoğunlukla çeviri yaptığı Yunan kültürüydü. Yunan dünyası her alanda yüzyıllar içerisinde bilimlerde ve felsefede üstüne koyarak ilerleyen bir yapıya ve geleneğe sahipken gelen Hristiyanlık etkisi ile gelişimini sekteye uğratmıştır. Ancak ilginç bir şekilde İslamda tam tersi olmuş bir dinin içinden aydınlanma ve gelişme yaşanmıştır. Bu aydınlanmanın devam etmemesinin ve ilerleyememesinin

nedenlerinin ne olduğu sorusu cevaplanmayı bekleyen büyük bir soru olarak hala literatürde tartışılmaktadır.

Harezmi'nin yazdığı kitabın girişı tam bir matematik diliyle yazılmış olsa da sonraki bölümlerinde ticaret meselelerine, arazi ölçümlerine, tereke, evlilik ve köle azat etme gibi çeşitli konularla ilgili problemlerin çözümüne ve özel davalara yönelik konularla ilgilenir. Harezmi'nin matematik araştırmalarında devrim yaratan ünlü Cebir kitabı 813-830 yılları arasında, yani Eukleides'in "Elementler" kitabının çevrilmesinden yarım yüzyıl sonra yazılmıştır. Tabi ki Harezmi'nin problemler için farklı çözümler göstermesinin arkasındaki esin kaynağı Eukleides'tir (Gutas, 2003:117). Yarım yüzyıl içinde Yunan dünyasının en büyük bilimsel kitaplarından bir tanesi olan "Elementler" kitabındaki bazı problemlerin kolay çözümlerinin önerilmesi İslam uygarlığının eriştiğı seviyeyi daha iyi anlamamıza ve yorumlamamıza sebep olmuştur. Ancak İslam uygarlığı bu çeviri hareketlerini bir okul etrafında ekolleştiremediğinden dolayı gelenek kesintiye uğramış ve filozof ve bilim insanlarının çalışmaları devam etmemiş ve eserleri zaman içerisinde tahrip olmuştur.

"Çeviri hareketleri döneminde Buhtişu ailesi uzun süre Bağdat'ın en ünlü hekim ailelerinden bir tanesiydi. Özellikle Curciş soyundan gelenler kuşaklar boyunca halifelerin özel hekimleri olarak görev yaptılar. Buhtişu'nun oğlu Harun Er Reşid'in emrindeydi, onun oğlu Cibril, Emin ve Memun'a hizmet etti. Onun oğlu El Buhtişu ise Memun, Vasık ve Mütevekkil'e hizmet etti. Cundişapur kökenli başka önemli hekim aileler de vardı. Maseveyh, Et Tayfuri ve Serapion aileleri gibi. Bunlar Bağdat'ta birbirlerine kenetlenmiş küçük bir topluluk oluşturmuşlardı. Nasturi Hristiyan olan bu ailelerin ana dilleri Farsça, ibadet ve bilim dilleri ise Süryani-neydi. Doğal olarak bu tıbbi araştırmaların ve çevirilerin perde arkasında meşhur Cundişapur şehri bulunuyordu" (Gutas, 2003:118).

Tıp ilmine duyulan ihtiyacın kökleri şu ana kadar ele aldığımız bilimlerden çok daha farklı yerlere uzanmaktadır. Tıp özellikle Sasani kültürel etkisi altında yetişmiş bilimcilerin uğraştığı en eski alanlardan bir tanesiydi. Bunun perde arkasında ise bölgede dolaşan çok sayıda Yunanlı doktorun olmasıydı. Hatta Mansur'u tedavi için Bağdat'a gelen Curciş İbn Cibril İbn Buhtişu'nun Diclenin doğusundaki Elam şehri Cundişapurda bir hastane yöneticisi olduğunu söyleyebiliriz. O yöreden gelen hekimler Hippokrates ve Galen konusunda oldukça bilgiliydiler. Zaten ister Mısır uygarlığında olsun, ister eski Mezopotamya uygarlıklarında olsun, insan sağlığını ilgilendiren tıp bilimi bütün ileri ve geri uygarlıklarda en önemli yeri işgal etmiştir. Tıp bilimindeki en son gelişmelerin Yunan dünyasından kaynaklı olduğu pek tabi biliniyordu. Doğal olarak ilk Abbasi halifeleri fethettikleri topraklar üzerindeki Yunan kültür birikimini Sasani devletinin vasıtasıyla çok akıllane bir şekilde değerlendirmiştir.

Tezimizin bundan sonraki bölümlerinde İslam uygarlığı içerisinde gerçekleşen bu çeviri hareketlerinin hangi gruplar, aileler ve bilim insanları tarafından gerçekleştirildiğinin ve bu çevirilerin tam olarak neler olduğunun analizi yapılacaktır. Tam anlamı ile incelememizi kolaylaştırmak açısından bu grupları dört başlık altında sınıflandırabilmemiz mümkündür.

Bu grupların başında Abbasi halifeleri ve aileleri yer alır, ikinci olarak Saraylılar, üçüncü kesimi Devlet görevlileri ve askeri yetkililer oluştururken dördüncü kesim de Bağımsız araştırmacılar ve bilimcilerden oluşmaktadır.

Tezimizin Ortaçağ İslam dünyasını ilgilendiren bölümünün başında ilk Abbasi halifelerinin çeviriler üzerindeki etkilerini ve coğrafya üzerindeki demografik çeşitliliği nasıl yönettiğinden bahsetmiştik. Abbasi hanedanlarının ilk kuşaklarının bu çeviri hareketinin perde arkası kahramanları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Abbasi sarayının çeviri hareketlerinin itici gücü, lokomotif olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Ebu Cafer El Mansur ile başlayan bu hareket Harun Reşid, Memun, Mutasım ve El Vasık dönemlerinde de sürmüştür. Bu hareketin zirve noktası olarak halife Memun gösterilmektedir. Memun hakkında pek çok efsanevi hikâyeler de anlatılsa da zihinlerdeki çeviri hareketleri ile özdeşleşmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Memun'un çeviri hareketlerini geniş ölçüde bir devlet politikası olarak görmesiydi. Memun'un halefi Mutasım'ın Ahmet adında bir oğlu vardı. Ahmet'in eğitimi ilk Arap filozofu olarak tarihe geçen El Kindi'ye verilmişti. Ahmet El Kindi'den İbn Naima'nın çevirdiği Aristoteles'in Tanrı Bilimi denilen, Plotinus'un son üç Ennead'ından çıkarılmış alıntılardan oluşan dilini üslup olarak düzeltmesini istemişti. Ahmet ayrıca Kusta İbn Lukayı matematik ve Astro nomi konusunda eserler çevirmekle görevlendirmişti. Bu eserler Theodosius'tan Spherika (kitabül uker), Autolycus'tan (Sabit yıldızların yükseliş ve batış kitabı (kitabüt tül ve'l gurub) ve İskenderiyeli Heron'un Ağırlık kaldırma kitabıdır (kitabür reffil eşkâl). Ayrıca halife ailelerinden saray kadınlarında bazı çeviriler ısmarladıklarını biliyoruz. Mütevekkil'in cariyesi ve oğlunun annesi Huneyn'den kendisi için "Sekiz aylık ceninler" hakkında bir kitap hazırlamasını istemişti.

Saraylılar içerisinde en ünlülerinden bir tanesi El Kindi'nin öğrencisi ve önemli bir filozof ve müderris olan Ahmed ibn et Tayyip es Serahsi'dir. Es Serahsi Mütevekkil'in torunu olan prenslerden biri için özel öğretmen olarak seçilmişti. Serahsi gerçekten son derece aydın bir kişilikti. O dar kafalılarla ve fanatiklerle daha o günlerde alay ettiği söylenir. Tanrı tanımaz olduğu düşünülen Serahsi idam edilmiştir.

Diğer taraftan soyu Sasani krallarına kadar uzanan İranlı Zerdüşt aile, ünlü Beni Müneccim var. Saraya Beni Müneccim Mansur tarafından müneccim olarak getirilmişti. Huneyn'i Galenos'un eserlerinin çevirisinin envanterini borçlu olduğumuz ünlü risaleyi yazmakla

görevlendirilen Ali İbn Yahya bu ailenin üyesiydi. Bunun haricinde Sasani kökenli Bermeki ve Nevbaht ailelerinin de önemli katkıları olmuştur.

Abbasi hanedanlığının çeviri hareketleri döneminin ilk 50 yılında tartışmasız üstünlüğü olan aile Bermekilerdir. Bu aile Sasani kültürünün ve onun bir parçası olan çeviri kültürünün temsilcisi ve çeviri hareketinin en önde gelen temsilcileriydiler. Tarım ve Astronomi alanlarında çok önemli eserler vermişlerdir. Ayrıca Hint kültüründe de çeviriler yapmışlardır. Bermekilerin çöküşünden sonra Abbasi halifelerinin vezirlerini seçme yöntemleri belirgin olarak değişir. Bunun nedeni muhtemelen, Bermekilerin Memun dönemi için kabul edilmeyecek ölçüde Zerdüştcü İran eğilimini temsil etmesiydi.

Memun'un sonraki tercihi tamamen Araplaşmış Müslüman İranlılar oldu. Yeni generali Tahir zül Yemineyn ibn el Huseyn ve ailesi oldu. Tahir çeviri hareketlerinin önemli temsilcilerinden biriydi ve birçok çeviri yaptırmıştı. Huneyn'den istenilen "Beslenme üzerine" bir kitap Galenos ve diğer Yunan yazarlarının eserlerine dayanılarak besinlerin özellikleri hakkında (Fi Kuvvel Agziye) bir kitap oluşturulmuştur. Ayrıca Tahir'in torunu Mansur ibn Talha ibn Tahir Kitabül Vucud adlı bir tıp eseri yazar. İranlı ünlü hekim Er Razi de bu kitaba eleştiri yazmıştır (Gutas, 2003:128).

Cilan kökenli bir aileden gelen ve tümüyle Araplaşmış ve Müslümanlaşmış İranlılara örnek bir başka kişilikte Muhammed İbn Abdülmelik ez Zeyyattır. Muhammed çeviri hareketi hamilerinin prosopografisi içinde ilginç bir örnek oluşturur. Muhammed'in ailesinin serveti zeytinyağı üretimi ve ticaretine dayanıyordu, bu yüzden isimleri ez Zeyyattır, zeytinle uğraşan anlamına gelir. Ayrıca bunun dışında askeri malzemelerde üretiyorlardı. Hükümdarlık şemsiyeleri, askeri çadırlar ve deva çadırları bunlardan bazılarıdır. Gutas'ın bildirimine göre Muhammed'in en büyük tutkusu kâtip olmaktı, bu tutkusunda gerçekleştirmiştir. Muhammed açıkçası sınıf atlayan bir kişiliktir. Çevirmenler ve yazıcılar için ayda 2000 dinar para harcadığı söylenir. Huneyn zeki bir adam olarak tanımladığı Muhammed'in kendisinden Galenos'un ses üzerine (περί φωνής) (Fi's sevt) isimli eserini Arapçaya çevirmesini istediğini ve çeviriyi bitirdikten sonra Muhammed'in çevirideki birçok ifadeyi daha uygun bulduğu yenileriyle değiştirmeye çalıştığını anlatır (Gutas, 2003:129).

Irak Hristiyanları, Abbasilerin ikinci yüzyılında idari görevlere getirilen ikinci büyük yetenek havuzunu oluştururlar. Aralarında görevdeyken İslamiyeti kabul eden Nasturi Araplar da vardı. Örneğin güney Arabistandaki Necran'dan oldukları ileri sürülen birçok memur, vezir ve müderris yetiştirmiş olan ünlü Vehb ailesi bunlardan bir tanesidir. Hatta Emevilere kâtiplik yaptıkları söylenir. Süleyman ibn Vehb ünlü İshak ibn Huneyn'i hizmetine alarak Aristoteles'in Fizik kitabının en son ve en iyi çevirisini ısmarlamıştır. Hatta bu çeviri günümüze kadar da

ulaşmıştır. Yine günümüze kadar ulaşan kısa bir Yunan tıp tarihi adlı kitabı hazırlamakla görevlendirdi. Diğer Nasturi Hristiyanları, örneğin El Cerrah gibi bir küttab ailesi İslamiyeti sonradan kabul etmiş olan Araplaşmış İranlılardı. Bu aile pek çok devlet adamı yetiştirmiş olan aşağı Dicle kıyılarındaki Deyr Kunna kökenliydi. Bağdattaki Aristotelesçi okulun kurucusu ve Farabinin öğretmeni Ebu Bişr Metta İbn Yunus'un memleketiydi.

Çeviri hareketlerinin temsilcilerinin son bölümünü bilginler ve bilim adamları oluşturuyor. Özellikle hekimlik sanatının büyük aileler tarafından icra edildiğini ve bunlarında çoğunun ünlü Cundişapur kenti kökenli olduklarını biliyoruz. Bu ailelerin en ünlülerinin, Buhtişu, Ma-seveyh ve Tyafuri aileleri olduklarını biliyoruz. Bu aileler Bağdatta ve Abbasi sarayında çeviri hareketi dönemi boyunca tıp konusunda belirleyici bir otorite oldular ve çeviri sorumluluğunu üstlendiler. Ayrıca En Nedim kitabı Fihrist de belirttiğine göre, Meneke El Hindi 'nin İshak b. Süleyman b. Ali el Haşimi'nin gözetimi altında çalıştığını ve Hintçeden Arapçaya çeviriler yapar. İbn Duhn el Hindi Bermekilerin Bimaristani (Hastanesi) onun sorumluluğundaydı, yine Hintçeden Arapçaya çeviriler yapmıştır. Ayrıca İbn Vahşiyye Nabatçadan Arapçaya tercümeler yapmış ve söylendiğine göre pek çok kitap çevirmiştir (En Nedim, 2017:628).

Başta matematik bilimleri olmak üzere çevrilen tüm eserleri en çok destekleyen ailelerden biri de soyu bilinmeyen eski bir eşkıya olduğu ileri sürülen Musa ibn Şakir'in üç oğlunu da sayabiliriz. Musa ibn Şakir 813'te halife olmadan önce daha Merv şehrindeyken Memun ile dostluk kurmuştu. Musa'nın üç çocuğu (Beni Musa) Bağdat'ta Memun'un gözetimi altında büyüdüler ve dönemin en iyi eğitimini aldılar. Ekonomik olarakta büyük bir refah içinde olan bu çocuklar servetlerinin önemli bir kısmını çevirilere ve bilimsel etkinliklere harcadılar. Çeviri hareketleri devam ettiği müddet boyunca, felsefe ve bütün diğer bilimlerin hamisi olarak hiç kimse Müslüman Arap soylusu El Kindi kadar önem kazanmadı. Babası Kufe'nin valisi olan El Kindi son derece varlıklı bir aileden geliyordu. Doğal olarak ilkçağ Yunan filozoflarında gördüğümüz varlıklı ailelerden gelen düşünür geleneğine tam olarak uyan şahıs El Kindi'dir. Pek çok alana meraklı olan El Kindi daha öncede söylediğimiz gibi geleneksel anlamda tam bir filozof sayılmaz ancak saray ve çevresinde çeviri hareketlerinin önemli kişiliklerinden biridir.

2.7. Çeviri Hareketinin Doğurduğu Sonuçlar

Tezimizin 3. ve son bölümünde Yunancadan Arapçaya yapılan tercüme faaliyetlerine yer verdik. Özellikle ilk Abbasi hanedanlarının Emevilerin aksine yaşanmış ve bitmiş olan Yunan mucizesinin pratik faydalarını zekice sezdiklerini ve bu kültürün eserlerini akıllane bir şekilde İslam kültürüne kazandırdıklarına şahit olduk. Elimizdeki mevcut kaynaklar Bağdattaki bu çeviri hareketinin iki yüzyılı aşan bir süre boyunca hızla geliştikten sonra zamanla

yavaşladığını ve 1000. yılın başlarından itibaren sona erdiğini gösteriyor. Literatürde bunun sebebinin bölgeye zamanla yerleşen Türk etkisinin neden olduğu veya edebi ve siyasi anlamda halkı geliştirebilecek çevirilerin yapılmadığı gösterilmektedir. Çalışmamızda bu konuya ilişkin yaklaşımımızı sonuç bölümünde açıklayacağız. Ancak bu çeviri hareketlerinin İslam dünyasına doğru manada bir etkisinin olmadığını söylemek yanlış olur. Konumuz gereği şunu da açıklamakta fayda olduğunu düşünüyoruz: tüm bu yapılan çeviri hareketleri içerisindeki eserlerin en azı felsefe ile ilgili metinlerdir. Bunların ağırlıklı olarak tıp, matematik, astronomi, eczacılık ve botanik ile ilgili metinler olduğunu biliyoruz.

Geleneksel Arap kültürünün IX. ve X. yüzyıllardaki biçimlenişinde Yunan kültürüne olan yoğun ilgi temel bir rol oynadı. Bu çeviri hareketi belirli sosyolojik grup ve tabakalar sayesinde kendi amaç ve politikaları doğrultusunda başlatılıp desteklendi. Çevrilen bilimlere tepkilerde olmuştu, bunlar iki farklı yerden geldi. Bu tepkiler Bağdat'taki entelektüel çevrelerin içinden ve dışındaki Endülüs Emevi devletinden geldi. Doğal olarak dışarıdan gelen tepkilerin kaynağı yenik Emevi hanedanına özlem duyanlar ve bu hanedanın taraftarlarıydı. Ancak Emevi zihniyeti Abbasi İslam devleti ile baş edebilecek durumda değildi. Bu kültür Avrupa İspanya'sında birkaç yüzyıl daha yaşasa da siyasi anlamda tutunamadı. Ancak yetiştirdiği filozoflar sayesinde Avrupa ortaçağında Aquinolu Thomas'ı etkileyebilecek bir filozof olan İbni Rüşd'ü yarattı.

Çeviri hareketlerinin ortadoğudaki sonuçları biraz ilginçti, Yunan felsefesinin başlangıcında olduğu gibi ilk Müslüman filozoflar zengin ailelerden çıkmaya başlamıştı. Bunlardan ilki El Kindi'dir. El Kindi Kufe valisi zengin bir babanın oğluydu. Haliyle felsefe ve diğer bilimlerle ilgilenmek için oldukça zamanı olan bir kişiydi. Daha sonra Farabi adlı filozof tartışmalı etnik kökeni ve görüşleri ile İslam felsefesine hizmet etmiştir. Büyük düşünür ve Doktor İbni Sina'nın babası saygın bir bilim insanıydı. Bununla beraber Endülüs Emevi kolundan gelen İbni Rüşd'te oldukça zengin bir aileden geliyordu.

Görüldüğü üzere İslam dünyasındaki düşünce hareketleri de Yunan dünyasında olduğu gibi ilkin zengin ailelerin çocukları içerisinde filizleniyordu. Bu durum ilerleyen yıllarda Yunan dünyasında halkın içine doğru yönelirken, bir başka deyişle felsefe ve bilimler halkın içinde de pratik edilebilme şansını yakalarken İslam dünyasında bu durum aynı şekilde gerçekleşmediği görülmektedir. İslam dünyası birkaç yüzyıllık aydınlanmanın ardından nedenleri günümüzde akademisyenlerce hala tartışılan bir duraklamaya ve hatta gerilemeye girmiştir. Biz şimdi bu çeviri hareketleri sonucunda ortaya çıkan önemli İslam düşünürlerini inceleyeceğiz.

Bütün bu çeviri hareketleri içinde bizi konumuz gereği en çok ilgilendiren metinler felsefi metinlerdir. Felsefi anlamda İslam dünyasının ilk düşünürü El Kindi'dir (801-873). Hayatı

çeviri hareketlerinin tam ortasına denk gelen El Kindi İslam aydınlanmasının ilk ve en güzel örneklerinden bir tanesidir. Asıl adı Ebu Yusuf Yakub bin İshak El Kindi Bağdat'ta yaşamış bir düşünürdür.

Kindi aynı zamanda İslam dünyasında felsefeye meşru bir zemin hazırlama ve felsefeyi dinle uzlaştırma çabasını üstlenen ilk İslam düşünürü olma onurunu da taşır. Ona göre nereden gelirse gelsin gerçek gerçektir ve evrendeki en değerli şeydir. Gerçeğ, bulmak bütün insanların ortak tutkusu olduğuna göre, gerçeği bulanlardan almak kadar doğal bir şey olamaz. Gerçeği Yunanlar bulmuşsa, bu gerçeği onlardan almak niçin doğru bir şey olmasın? Kaldı ki, geçmiş birikime dayanmaksızın, yeni bir şey ortaya koymak da mümkün değildir; öncekilerin birikimini dışlayıp, araştırmaya sıfır noktasından başlamak anlamsızdır. O halde, bize gerçeği büyük ölçüde getirenler bir yana, ona çok az katkı sağlayanlarabile şükran duymalıyız (Dağ, Aydın, 2017:135). El Kindi içerisinden çıktığı kültür gereği evrenin ana maddesini arayan arkeci ilk filozofların hepsine savaş açmıştır. El Kindi düşüncelerini 36'yı aşan risalede ifade etmiş ancak bunlardan büyük bir kısmı kayıptır. Kitapların tam listesi İbn Nedim'in Fihrist'inde verilmiştir. Kindi felsefenin kanıtlama (al buhran) ve amacı Allaha yaklaşmaktır der. Aslında tüm İslam filozoflarının hemen hepsinin içine düştüğü Allah'ın varlığını kanıtlama ve felsefeyi sadece Allahı tanımak için araç olarak görme karakterinin ilk temsilcisidir. Kendisinden sonrada gelen İslam filozoflarının temel kaygısı genellikle bu konu olmuştur. Kanıtlamalarında genellikle ünlü Yunan matematikçi Eukleides ve filozof Aristoteles'ten faydalanmıştır (Ülgen, 2020:64, 65).

El Kindi bir felsefe sever olarak ilk önce Aristo felsefesine bağlıydı. Ruhun ölmezliği problemi ile karşılaştıkça kaçınılmaz olarak bu düşüncenin yaratıcısı Platon felsefesine yaklaştı. Daha sonra bir din düşüncesine ve hatta tek tanrı düşüncesine en uygun felsefe olan Plotinos'un felsefesine yöneldi. En sonda yaratılış problemi onda metafizik kaygının en üstün noktası oldu. Bundan dolayı da "südur" yani taşma teorisi ile yetinemedi, bu da El Kindi'yi ilk çağ felsefesinden uzaklaştıran bir yaratılış teorisi aramaya götürdü. Hilmi Ziya Ülgen'in aktardığına göre: İki türlü bilim vardır, doğa bilimi ve doğaüstü bilim. Doğadaki birliksiz çokluk ve çokluksuz birliğin yeri yoktur. Kendi başına bir akıl akledilir değildir. O ne bir ögedir, ne cinstir, ne türdür, ne kişidir, ne farktır, ne de cinse veya türe ait sıfattır, ne harekettir, ne ruhtur, ne tümeldir, ne tikeldir. O ne başkasına göre birdir, fakat çokluk kabul etmeyen mutlak Bir'dir. Bu açıklamalar doğal olarak aklımıza Parmenides felsefesini getirmektedir. Parmenides diyalogundaki çokluğun açıklanış biçimi onunda kafasını karıştırmış gibi görünmektedir. Ancak o bu diyalogu geliştirip ilerletecek yerde onu Allah'ın varlığına bağlayarak hem kendi felsefesini tıkamış hem de kendisinden sonra gelecek olan İslam filozoflarını çıkmaz bir yola sürüklemiş gibidir (Ülgen,

2020:67). Tahminlerimize göre El Kindi muhtemelen Platon'un Parmenides diyalogunu okumuştur. Ancak Plotinos'da Parmenides diyalogunun daha sadeleştirilmiş ve kolay anlaşılabilen bir açıklamasını bulur.

Ülgen bu metnin Plotinos'un Enneadl'arından esinlenmiş bir tasvir olduğunu düşünüyor. Bunun doğruluğu kuvvetle muhtemel olması ile birlikte bu düşüncenin kökeninin Platon'un Parmenides diyalogundan geldiğini söylemiştik. El Kindi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre son derece meraklı ve iyi niyetli bir düşünürdü. Kendisine geleneksel anlamda gerçek bir filozof yakıştırmasında bulunmak istemeyişimizin nedeni kendisinin tam olarak bir teori ile felsefesini ortaya koyamayışından kaynaklanmaktadır. Kindi içinde bulunduğu toplumun siyasi amaçları gereği Yunan felsefesinin kavram ve terimlerini İslam düşüncesinin Allah'ın varlığı ve mevcudiyeti için kullandığı açıkça görülmektedir.

Örneğin Mahmut Kaya'nın El Kindi'nin maddeyi tanımak açısından Arapça olarak nasıl bir akıl yürütmede bulunduğunu gözlemleyelim. Başka yerdeki felsefi görüşlerimizde belirttiğimiz gibi, varlık hakkındaki bilgi dört terimle soruşturulur: Bunlar; "mıdır" (hel), "nedir" (ma), "hangisidir" (eyyu) ve "niçin" (lime) dir. "Mıdır" sadece mahiyeti soruşturur. Her mahiyetin bir cinsi vardır; işte "nedir" o cinsi soruşturur. "Hangisidir", mahiyetin faslını soruşturur. "Nedir" ve "hangisidir", ikisi birlikte mahiyetin türünü soruşturur. "Niçin" ise onun tamamlayıcı (gaye) sebebini soruşturur; çünkü "niçin" sorusu mutlak sebebi araştıran bir sorudur (Kaya, 2003:31). El Kindi'nin maddeyi tanıma örneği aslında Aristoteles'in maddeye karşı sorduğu 4 sorunun islami versiyonudur. Kendisi Aristoteles'in maddeyi tanımak konusundaki öne sürdüğü dört neden öğretisini tam olarak Arapçaya ve İslam kültürüne uyarlamıştır. Aristoteles'in dört neden teorisini hatırlatacak olursak Aristoteles'e göre herhangi bir şeyin ve bir bütün olarak evrenin ortaya çıkmasını, varlık kazanmasını sağlayan dört neden vardır. Bu dört neden şunlardır: Maddi Neden (causa materialis), Formel Neden (causa formalis), Etken (fail) Neden (causa efficiens) ve Ereksel (amaç) Neden (causa finalis). Evrenin geneli için geçerli olan bu durum, kuşkusuz tüm tek tek şeyler, tikeller için de geçerlidir. Aristoteles ile karşılaştırdığımızda aslında El Kindi'nin Aristoteles'i ve Plotinos'un tek tanrı düşüncesini öne sürdüğü Bir yani Yunanca Hen'inden başka bir şey söylemediğini açıkça görmekteyiz. O zaman biz objektif El Kindi yorumu yapmak durumundayız. Peki, El Kindi Tam olarak nasıl bir düşünürdü?

El Kindi babasının Kufe valisi olmasından dolayı varlık içinde yaşamış yokluk görmeyen eski Yunan ilkçağ filozoflarına benzer bir kişilikti. Onun yaşadığı dönem İslam aydınlanmasının ortalarına rast gelen bir dönemdi. Abbasi sarayında oldukça önemli bir konum elde etti. Ahmet'in öğretmenliğini üstlenmesinden daha önce bahsetmiştik. El Kindi bu varlık ve refah içinde Yunan dünyasının yarattığı bilimlere, sanatlara ve teknolojiye inanılmaz bir merak

duydu. Bu merak onu eski Yunanca eserlerin özellikle felsefe konusundaki materyallerine ayrı bir önem göstermesine sebep oldu. Ancak Kindi bu eserleri evrensel olarak değil de İslami ve Allah'ın varlığı açısından yorumladığı için İslam felsefesinde bir tıkanmaya sebep oldu. Zaten kendi hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız El Kindi'den sonra büyük İslam filozofu Farabi'yi inceleyelim.

Farabi (870-950) İslam felsefesinde Türk asıllı olduğu iddia edilen ancak Türk asıllı olduğuna ilişkin hiçbir kanıt bulunmayan bir düşünürdür. Kendi devrinde yazılmış tarih kitaplarında onun adı pek geçmiyor. Bu onun çok sessiz ve yalnız bir ömür sürmesinden ve siyasi hayata karışmamasından kaynaklanmaktadır. Farabi İslam düşüncesinin ikinci büyük düşünürü olarak değerlendirilir ve Aristoteles'e yazdığı yorumlar sebebi ile de İslam düşüncesi onu (muallemi naci) ikinci öğretmen olarak tanır. Ebu Bişr Metta'nın kitaplarından felsefeyi, Ebu Bekir Sarraç'tanda mantık öğrenir. Farabi eklektik metodun doğal bir sonucu olarak döneminin her bilim dalı ile uğraşmış, hem sistematik hem de ansiklopedik bir düşünürdür. İhsau'l Ulum adlı eserinde ilimleri beş grup altında toplar ve onları geniş bir şekilde açıklar (Filiz, 2024:29).

Meşşailik felsefesinin El Kindi'den sonra ikinci temsilcisi olan Farabi çok sayıda eser yazmıştır fakat bu eserlerin çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Çağdaş araştırmacılardan George Makdisi Farabi'yi "amatör bir hümanist" olarak görür. Bu adlandırmanın sebebi onun dini hakikat ile felsefi hakikati birbirine karıştırmasıdır der (Filiz, 2024:16). Pek çok alanla ilgilenmiş olan Farabi müzikal anlamda da İslam dünyasına katkıları olmuştur. Eserlerini denemeler şeklinde son derece dağınık yazan Farabi yorumlarında El Kindi, Afrodisiaslı İskender ve Aristoteles'i temel almıştır. Bu filozofların görüşlerini İslam düşüncesi ile uzlaştırmaya çalışmıştır. Pek çok deneme ve risalesinden yalnızca küçük bir kısmı elimize ulaşan Farabi'nin Aristoteles'in eserlerinden başka Platon'un diyaloglarını ve Plotinos'un Ennead (dokuzluklar) larını da çok iyi analiz ettiğini düşünüyoruz. Bütün çabası Aristoteles ile Platonu uzlaştırmak olan Farabi'nin neden böyle bir şeyi kaygı haline getirdiği de oldukça düşündürücüdür. Farabi'nin tüm gayesinin Allah'ı ve var olanların çeşitliliğini Südur (taşma) yöntemi ile açıklamaya çalıştığını biliyoruz. Bu durumun felsefi anlamda bir ilerleme olup olmadığı da tartışılır bir durumdur. Felsefesine El Kindi gibi Aristoteles ile başlayan ve ilkçağ doğa filozoflarına reddiyeler yazan Farabi daha sonra bütün dinlere ışık tutan Plotinus'a yönelir. Doğal olarak Yunan felsefesindeki dünyanın başsız ve sonsuzluğu fikrini İslam'ın yaratılmış âlem fikri ile uzlaştırmada büyük sıkıntıya da düştüğünü görmekteyiz. Nasıl ki El Kindi felsefesinde kendi inancı ile ters düşen ilk çağ Arkhe'ci doğa filozoflarını eleştirip reddiyeler yazmışsa aynı şekilde Farabi'de İslam düşüncesine ters düşen Yunan filozofları Pythagoras'ı, Aristippos'u, Kirene okulunu, Demokritos'u ve Stoa okulu filozoflarını eleştirmiştir. Hatta köpekçi Diogenes, şüpheci Pyrrhonn ve

atomcu Epikouros da bu eleştirilerden nasibini almıştır (Ülgen, 2020:74). Bu refleks bize şunu düşündürmektedir, İslam filozofları Yunan felsefesinin İslam düşüncesine ters düşmeyen yaklaşımlarını sahiplenmişler ve materyalist bakış açılarına reddiyeler yazarak şiddetle karşı çıkmışlardır. Aslında bu son derece normal karşılanabilecek bir durumdur ancak daha güçlü bir argüman ile veya alternatif bir yaklaşım ile gelinmemesi ve tüm düzeni yaratıcı etrafında açıklamaya çalışmanın da kanımızca ne kadar bir ilerleme olup olmadığının da tartışılması gerekmektedir.

Farabi Yunan bilimlerini sınıflandırarak bilimleri beşe ayırmaktadır: Retorik (Hitabet), Mantık (Cedel), Doğa bilimleri, Metafizik, Siyaset bilimleridir. Farabi Tenbih’te konusu insan tarafından yapılmış olmak veya olmamak, bir yarar gözetmek veya gözetmemek gibi bir ayırma ilkesine göre ilimleri veya felsefeyi yine teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İnsan tarafından yapılmış olmayan konuların bir yarar gözetilmeden incelenmesinden ibaret olan “teorik ilimler” veya “teorik felsefe” üçe ayrılır: Bunlar matematik, tabiat ilmi ve metafizik’tir (Filiz, 2024:39,40).

Biz Eski Yunan felsefesinden klasik dönemde alışık olduğumuz bilimler ilk önce Trivium yani üçlü bilimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yunan dünyasının siyasi yapısından kaynaklı demokratik yönetimin işleyişi gereği iyi bir Retorik ve diyalektik eğitimi zaruri görünmektedir bunun yanında Yunanlar gramere de önem vermektedir. Helenistik dönemde bu bilimler Quadrivium (dörtlü) bilimler eklenerek yediye çıkarılmıştır. Helenistik dönemde ise Aritmetik, Geometri, Astronomi ve Müzik bu alanlara eklenmiştir. Muhtemelen bütün bu gelişmelerden haberi olan Farabi kendi sınıflandırmasını İslam dünyasının ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda şekillendirmiş gibi görünmektedir.

Farabi yine benzer şekilde iki türlü akıl yürütme olduğunu söylüyor, ilk olarak zorunlu akıl yürütme (al zaruri) ikinci olarak da olası (al muhtemel) akıl yürütmedir. Farabi aklıda dörde ayırmaktadır: Güç halinde akıl (Bil kuvve akıl), Fiil halinde akıl (Bil fiil akıl), Kazanılmış akıl (Aklı Müstefad), Faal akıl (Aklı faal)’dır.

Aristoteles’te akıl ikiye ayrılmıştır, pasif akıl ve aktif akıldır. Ancak görüldüğü üzere Farabi aklı kendince dörde ayırmaktadır. Ülgen bu durumu şöyle yorumlamaktadır: Güç halindeki akıl bir yetenektir, oradaki şekiller henüz maddeden ayrı değildir. Fiil halindeki akıl bir yeteneğin meydana çıkmasıdır, o zaman şekiller maddeden ayrılır. Kazanılmış akıl âleme yani saf akıledilebilirlere aittir. Etkin akıl insan zekâsıyla tanrıya ait âlem arasında bir köprüdür. Etkin aklın yardımı ile şekiller güç halinde akıldan fiil halinde akla geçerler. Bilinci harekete geçiren bu yardım bilinçte ilerlemeyi sağlar, yetkin olduğu için faal akıl edimseldir. Yani bulunduğu halden başka bir hale geçebilir. Faal aklın çeşitliliği etkilediği maddenin çeşitliliğinden

kaynaklanır. Fakat Farabiye göre faal akıl ilk ilke değildir. Çünkü Farabiye göre ilk ilke şeylere varoluş ve yetkinlik vermeli ve kendisi de kusursuz olmalıdır. Oysa faal akıl yalnız sınırlı şekilleri meydana getirir, bu da onun eksik olduğunu gösterir. Bu yüzden faal akıl Allah olamaz. Allah faal akla hareket veren bir ilke olmalıdır. Farabiye göre Allah birdir, öncesiz ve sonrasızdır, harikalıdır. Sonuç olarak Farabinin metafizik psikolojisi onu doğal olarak tasavvufa sürüklemiştir. İlahi akıl düşünülemez, o insan aklı için bilinemez kalır. Fakat aşk ve vecd yolları, yani tasavvuf, ilahi hakikate nüfuza elverişlidir (Ülgen,2020:81).

Farabi'nin belirgin bir şekilde İslam düşüncesine kazandırdığı kavramlardan bir tanesi de “Südur” kavramıdır. Südur basit anlamda ilk varlığın tanrının taşması yoluyla oluşması yoludur. Bu kurama göre ilk varlık, on südur ile Ay altı âlem oluşmaktadır. İlk'in kendi bol iyilik ve rahmetiyle var olan varlıklara ait yekpare sıra düzenine neden olarak südur etmesi gerektiğini öne sürer. Bununla birlikte böyle bir südur'un mükemmel olan “ilk olma'nın” nedeni ya da amacı olması beklenmemelidir. Hatta bunun tersine; O'nun kendine yeterli olması, O'nun kendi kendisiyle varolması nedeniyle, öteki şeylerin varlığının O'ndan çıkmasından başka bir şey değildir. Başka bir deyişle, O'nun ve süduryoluyla O'ndan çıkan tüm diğer şeylerin varlığı, özdeş değildir (Fahri, 2014:71). Farabi felsefesinde bu durum böyle devam ederek taşıma ile beraber ateş, su, hava toprak, bitkiler, insanlar ve hayvanların yaradılışına ilişkin kendince açıklamalar getirilir. Farabi'nin açıklamalarının neredeyse hepsi ilkçağ filozofları ve Aristoteles kaynaklıdır. O bu sınıflandırmaların hepsini İslam felsefesi ve anlayışına göre başka türlü yorumlayıp sınıflandırmıştır. Özellikle “südur” fikrinin temelini öce Parmenides daha sonra Plotinos ve Proklos oluşturmaktadır.

Epistemolojik ve Ontolojik açıdan Farabi'ye bakacak olursak onun bilgiye ulaşmada sezginin önemini vurguladığını görürüz. İki tür sezgi olduğunu düşünür. Birinci tür sezgi duyu ve akla hizmet ederken algılamayı sağlar. İkinci tür sezgi ise nazari bilgiye ait olup soyutlamayı gerçekleştirir (Çüçen, 2010:120). Farabi varlığı genel olarak ilk önce “zorunlu” ve “mümkün” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zorunluk varlık hali hazırda tanrıdır. Farabi varlık-nelik (mahiyet) ilişkisi üzerine inşa edilen varlık sınıflamasının en üst noktasına Zorunlu (vacip) Varlık'ı yerleştirir. Zorunluluk iki şekildedir: 1. Kendisi için zorunlu olan, Vacibu'l Vücut'dur. Varlığı kendi zatı için zorunludur. Bu ise, gerçek ve tek varlık olan Tanrı'dır. 2. Başkası için zorunlu olan varlıktır. Ancak varlığı kendi zatı için zorunlu değildir. Faal akıl buna örnektir (Filiz, 2024:49).

Farabi orta Asya'da çeyrek asır geçirmiş ve neredeyse tahsilini bu bölgede tamamlayıp profesyonel kariyerine de orada başlamıştır. Bağdat'ta pek bilinmeyen Orta Asya “Lingua Franca”sı olan Soğdça'ya oldukça hâkimdir. Türk olup olmadığına dair oldukça fazla

tartışmalara konu olan Farabi ölümünden iki asır sonra Türklerin hayat hikâyelerini büyük bir gayretle derleyen İbn Hallikan (1211-1282) Farabının Türk olduğunu iddia etmiştir. Ancak elimizde kendisinin Türk olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Kendisi Farsça konuşan ve Arapça yazan bir âlimdir. Ayrıca Frederick Star'ın da belirttiğine göre Yunan ve Arap felsefesinin seçkin uzmanlarından Dimitri Gutas Farabının eserlerinde birçok Soğdca kelime kullanmasına karşın Türkçe kelimelere rastlanmadığı tespitinde bulunmuştur (Starr, 2020:252).

Ancak buna karşın Şahin Filiz Farabi adlı kitabında onun Türk olduğunu ve bu konuda güçlü kanıtları olduğunu söylemektedir. Arapça yazmasını doğudaki yazım dilinin Arapça olmasına bağlamaktadır. Farabi bölümünü bitirmeden önce Frederick Star'ın Farabi hakkındaki tespitini okuyucu ile buluşturma gereğini hissettik. Star şöyle devam eder. Starr çeviri dönemlerine ilişkin en önemli eksikliğin Aristoteles'in Siyaset adlı kitabını görür hatta Farabi'nin ünlü eseri Medinetül Fazılada bu kitabı bildiğine ilişkin bir işaret yoktur. Her nedense baş Aristocu olduğu iddia edilen Farabi siyasetle ilgili kitaplarında Aristoteles'den bahsetmez. Platon soyuttu, Aristoteles ise nesneldi. Platon teorikti, Aristoteles ise Atina demokrasisine dair birinci elden ve Yunan dünyasında ondan fazla kentte yaptığı saha araştırmalarında edinmiş olduğu bilgi ile deneyciydi. Platon meseleye bir filozof gibi felsefi olarak yaklaşırken, Aristoteles ise bir tıpcı gibi muhtelif patalojileri teşhis ediyor ve işe yarayabilecek reçeteler sunuyordu. Aristoteles Platon'un ki gibi hatalı ütopyalara karşı çıkıyordu. Aristoteles'in Siyaset isimli eserinde uygulanması tamamen imkânsız birçok mesele vardı. Aristoteles'in Aristokrat devletini, yerden yere vurduğu demokrasi şöyle dursun, temsilci hükümetin bir savunusu olarak görmek bile hatalı olacaktır. Farabının bu büyük eserinde bu tarz bir ampirizm'in ve Aristoteles'in kitabının hemen her sayfasında rastlanılan doğrudan edinilmiş yaklaşımın olmaması son derece üzücüdür. Oysa sadece İslam ile yönetilen değil bütün devletler tüm meselelere hâkim olmalıydı. Bu işin suçlusu, diğer başarıları bir yana, Aristoteles'in Siyaset kitabını Arapçaya kazandırmış olan Cundişapur, Bağdat, Merv ya da diğer kültür merkezlerindeki mütercimlerdir (Star, 2020:260). Farabi görüldüğü üzere hem Platon ve Aristoteles'i birbirine karıştırarak kendini bir kafa karışıklığına sürüklemiştir. Daha sonra felsefesini sadece Tanrının ve onun yeryüzündeki devletinin nasıl yönetilmesi gerektiği konusu ile meşgul ederek kendini bir tıkanıklığa sürüklemiş görünmektedir.

Çeviri hareketlerinin yaratmış olduğu kültürel hareketin bir diğer önemli temsilcisi de İbni Sinadır. Asıl adı Hüseyin olan İbn Sina, Ebu Ali künyesiyle anıldığı gibi, tıp ve felsefe alanında en büyük otorite demek olan "eş-Şeyhü'r-Reis" unvanıyla tanınmakta, Batı'da ise "Avicenna" olarak bilinmektedir. Kültürlü bir ailenin çocuğu olarak /980-981 yılında Buhara yakınlarındaki Efşene'de doğdu. Tıp öğrenimini babası Abdullah'tan gören İbn Sina, on yaşında

Kur'an'ı ezberledi. Çok yönlü bir bilgin olan İbni Sina çağının eğitim sisteminde yer alan dil, edebiyat ve dini ilimleri tahsil ederken bir yandan da matematik, geometri, astronomi, mantık ve felsefe dersleri aldı. Onun mantık ve felsefe alanındaki hocaları içinde sadece Ebu Abdillan en-Natili'den söz edilmektedir. Sonra tıbbaya yönelerek dönemin ünlü hekimlerinden Ebu Sehl İsa b. Yahya ve Samanoğulları'nın hekimbaşısı olan Ebu Mansur Hasan b. Nuh el-Kumri'den tıp tahsil etti. Henüz on sekiz yaşındayken bu dahi genç, o sırada Samani hükümdarı olan Nuh b. Mansur'u tedavi ederek saray hekimliğine getirildi. Saray kütüphanesinde o güne kadar görmediği zengin bir tıp ve felsefe literatürüyle karşılaşan İbn Sina'nın yetişmesinde bu ilim hazinesinin büyük rolü olduğu söylenir (Kaya, 2003:275).

Gerçekten çok iyi bir eğitim almış olan İbni Sina'nın tanrı vergisi bir yeteneği vardı. Yaşına göre son derece olgun bir insan olan Sina Buhara'dan ayrıldığında daha 22 yaşındaydı ve ilk iki kitabını çoktan yazmıştı. Diğer büyük İslam filozofları gibi İbni Sina da Belh şehrinin ünlü ailelerinden geliyordu. Babasının İbni Sina'yı dört sene boyunca kendi başına çalışmalar yürütmesi için serbest bırakmış olması hem babadan gelen bilgeliğin hem de Samanilerin son dönemindeki ufuk açıcı entelektüel iklimin bir kanıtı niteliğindeydi (Starr, 2020:333). İbni Sina da Farabi gibi bir musiki aşığıydı. Yazdığı beyitlerin çok azı günümüze ulaşmıştır. Objektif bir İbni Sina bakışı yakalamamız için ilk olarak onun dünya ve İslam tarihindeki yerini iyi anlamamız ve belirlememiz gerekmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbni Sina da diğer İslam filozoflarında olduğu gibi Yunan filozoflarına benzer bir şekilde zengin bir ailenin mensubu olarak dünyaya geldi. Bu zenginlik Aristoteles'in felsefenin zenginlerin aylak zamanından doğan bir uğraşı olduğu görüşünü doğrularcasına ona eğitimini tamamlaması için oldukça boş bir zaman kazandırdı. Ancak İbni Sina'nın eğitimindeki en büyük eksiklik Starr'a göre karakter meselesiydi. 997'de Emir Nuh'un ölmesiyle İbni Sina'nın babası ortada kalmıştı ama saray devreye girerek birçok hediye ve kabiliyetli oğluna da bağışlar göndermişti. Çocukluğundan itibaren el üstünde tutulan ve pohpohlanan İbni Sina ömür boyu sürececek bir kibrin kapanına sıkışmıştı. Daha çok erken yaşlarda kendisini öven bir biyografi yazan İbni Sina kibirini onaylarcasına bize şu beyti bırakmıştır:

Mükemmel olursam, bana yer verecek bir diyar bulunmaz

Fiyatım artarsa beni alacak bir tacir bulunmaz (Starr, 2020:335).

Yaşadığı dönemde otoriteler kendisi kadar büyük olduğunu düşündükleri Ebu Reyhan el Biruni'yi de göklere çıkarıyorlardı. Biruni Harezm'in yeni başkenti olan Buhara'ya dört yüz kilometre uzaklıktaki Ürgenç kentine daha yeni taşınmıştı ve kendisi İbni Sina'dan on beş yaş büyüktü. Kaynaklar bize bu iki bilim adamının birbirleri ile mektuplar vasıtası ile tartıştıklarını

söyler¹²⁸. Biz bu tartışmaların detaylarına girmeden İbni Sina ile ilgili olan araştırmamıza devam edeceğiz.

İslam düşünce tarihinde kelimadan felsefeye geçişi sağlayan Kindi; terminoloji, metot ve problemleri açısından onu sistemleştiren Farabi; kendi dönemine kadar gelen bu zengin birikimi yeni baştan işleyerek büyük bir külliyyat halinde değerlendiren ise İbni Sina'dır. O, bu bereketli çalışmalarıyla İslam dünyasındaki Meşşai felsefenin zirvesi sayılmaktadır. Kendisi bir bakıma Farabi'nin öğrencisi ve halefi olarak görülebilirse de seleflerinden çok daha parlak ve sistem sahibi bir filozof olan İbn Sina üstadını aşmış, tarih içerisinde onun adını ikinci derecede bırakmıştır. O, İslam filozofları arasında psikoloji ve buna bağlı olarak bilgi problemi üzerinde en fazla duran düşünür olarak tanınmaktadır.

İbni Sina'da kendisinden önceki filozoflardan doğal olarak etkilenecek Aristoteles ve Farabi'nin sınıflamalarından esinlenmiş olmakla birlikte, İbni Sina yeni bir bilimler sınıflaması öne sürer, bilimleri madde ile şeklin bağlantısı bakımından üçe ayırmaktadır:

1- Maddesinden ayrılmamış olan şekillerin bilimi: Doğa bilimleri veya aşağı bilimler (el-ilmü'l- esfel).

2- Maddesinden tamamen ayrı olan şekillerin bilimi: Metafizik ve mantık veya yüksek bilimler (el ilmü'l ali)

3- Maddesinden ancak zihinde ayrılan, bazen onunla bir, bazen ayrı olan şekillerin bilimi: Matematik veya orta bilimler (el ilmü'l evsat)

Şunu diyebiliriz ki Sina için orta bilimler yüksek ve aşağı bilimler arasında bir köprüdür (Ülgen, 2020:110).

Görüldüğü üzere İbni Sina ilimlere oldukça fazla önem vermektedir. Matematikten mantığa ve oradan da metafiziğe geçmektedir. Bu bakımdan İbni Sina ile Leibniz arasında bir benzetme yapabileceğimizi düşünen Hilmi Ziya Ülgen İbni Sina'nın ayrıca yine Aristoteles gibi felsefeyi ikiye ayırdığından bahsetmektedir. Bunlar Nazari hikmet ve Ameli hikmettir. Birincisinde doğa felsefesi, matematik felsefe ve metafizik vardır. O yalnız bilgiye aittir, eylemle ilgisi yoktur. İkincisi hem bilgiye, hem eyleme aittir: Medeni hikmet veya siyaset, ev hikmeti veya ekonomi, ahlaki hikmet kısımlarını içine alır. İbni Sina bu sınıflandırma ile bireyden topluma değil, toplumdan bireye yönelmektedir. Bir başka deyişle tümevarım değil tümenden gelim yöntemini uygulamaktadır. Yahudi filozofu İbn Meymun "Yoldan Çıkmışların Rehberi" adlı eserinde İbni Sina'yı överek Aristoteles'e tercih ettiğini belirtir. İbni Sina'nın psikoloji konusundaki fikirleri Gazali'yi çok fazla etkilemiş hatta hasta ettiği iddia edilmiştir, çünkü Gazali İbni Sina'nın eseri Şifa'yı okuduktan sonra kendisini kuşkuculuğa adanmıştır. Son derece donanımlı

¹²⁸ Tartışmanın detayları için ayrıca bkz. Frederick Starr "Kayıp Aydınlanma" syf. 336, 337,338.

bir düşünür olan İbni Sina bize Rönesans sanatçılarından çok yönlü Leonardo Da Vinci'yi anımsatmaktadır. Onun sadece İslam filozofları üzerinde değil orta çağ Hristiyan düşünürleri üzerinde de oldukça büyük bir etkisi olmuştur. İbni Sina'nın İbn Arabi üzerindeki etkisi de oldukça önemlidir. Muhyiddin panteizminin büyük bir kökü ondadır. İsraki felsefesine bitişme kuramını vermiştir. İbni Sinayı Gazali'ye karşı savunan İbn Rüşt, filozofun sistemini benimsedi ve onda bazı değişimler yaparak Aristoteles'e dönmüştür. İbni Sina'nın eserleri 12. yüzyılda Latinceye çevrildi. Sina batıda en çok Albertus Magnus'un felsefesinde iz bıraktı (1208-1280). Ayrıca ünlü orta çağ düşünürü Bonaventura, en son Saint Thomas üzerinde de etkili oldu (Ülgen, 2020:125).

İbni Sina Hippokrates gibi felsefe ve tıpla aynı derecede uğraşmaktaydı. Tanınmış astronom ve bilgin Ömer Hayyam da İbni Sina okuluna mensuptur. Bu devrin ana problemleriyle uğraşmış olan Hayyam bazı noktaları aydınlatmış ve açıklamıştır. Görüldüğü üzere aslında hakkında çokta fazla bilgi sahibi olamadığımız İbni Sina Hristiyanlık âleminde İbn Rüşt öğretisinin daha baskın çıkması nedeniyle batı dünyasında biraz daha gölgede kalırken buna karşın doğudaki gelişimi tamamen farklı olmuştur. İbni Sina'nın doğuda onu doğrudan doğruya izleyen ısrarlı takipçileri vardı. Otoriteler bu büyük düşünürün halefi olarak Sühreverdi'yi öne sürerler. Bunun sebebi de Sühreverdi'nin kitaplarına İbni Sina metafiziğinden aldığı parçalar koymasından değil, İbni Sina'nın başladığı "Hikmeti Maşrıkıyye"¹²⁹ tasarımı üstlenmesinden ve sürdürmesinden kaynaklıdır (Corbin, 1986:177). Dolayısıyla hakkında çok şey yazılıp çizilen İbni Sina'nın diğer İslam filozofları gibi yazmış olduğu eserler konusunda elimizde çok az şey bulunmaktadır. Ancak kendisinin gerçekten döneminde ve ölümünden sonra son derece saygı duyulan ve itibar edilen bir bilge olduğu konusunda şüphe yoktur.

Ayrıca 1926 yılında Harvard Üniversitesinde toplanan 6. Milletler arası Felsefe Kongresinde sunduğu tebliğinde Şifa külliyyatı incelenilmeksizin orta çağ batı felsefesinin anlaşılmayacağını iddia etmesi de Sina'nın Şifa kitabının Avrupa üzerinde bıraktığı etkiyi göstermektedir¹³⁰.

Endülüs Emevi devletinin İspanya'da yarattığı en önemli düşünürlerden biri de İbni Rüşt'tür. İbn Rüşt İslam dünyasının batı Avrupa kanadında Endülüs kültürünün ürünü bir

¹²⁹ Klasik dönemlerden bugüne kadar bu problem üzerinde yapılan tartışmaların pek çoğunda, İbn Sina'nın kendi eserleri dikkate alınmadığı için Hikmetü'l-Meşrikıyye problemi çok farklı yönlerle çekilmiş ve çözüm noktasında pek ilerleme sağlanamamıştır. İbn Sina'da Hikmetü'l-Meşrikıyye kavramı hem bir kitap ismini hem de bir felsefi anlayışı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Pek çok iddianın aksine, Hikmetü'l-Meşrikıyye kitabı eş-Şifâ gibi İbn Sina'nın Meşşai ağırlıklı çizgisini yansıtmaktadır. Felsefi anlayış olarak da İbn Sina'nın çeşitli eserlerinde dile getirdiği fakat son dönemlerde yazdığı el-İşârât ve't-Tenbihât gibi temel metinlerinde söz konusu etmediği bir kavramdır. Aynı şekilde bu kavram sonraki dönemlerde, İbn Sina felsefesinin devam ettiricileri olan, öğrencileri tarafından hiç dile getirilmemiştir.

¹³⁰ İbni Sina hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kitabı'ş Şifa Metafizik. Ekrem Demirli, Ömer Türker.

bilgindir. Abbasi hanedanlığının İslam'ın kontrolünü ele geçirdiği andan itibaren günümüz İspanya bölgesinde Emevi hâkimiyeti döneminden kalma bir Müslüman topluluk oluştu. Zamanla bölgede çoğalan topluluk daha sonra Endülüs Emevi devleti olarak anıldı. Siyasi anlamda pek bir gücü olmayan bu topluluk kültürel anlamda hem batıdan etkilenmiş hem de batıyı ortaçağ döneminde etkilemiştir.

Zekâsı ve insanüstü çalışma azmiyle felsefe tarihinde önemli bir yeri bulunan İbn Rüşd, XII. yüzyılda Meşşailiğe yeni bir boyut kazandırarak bu doktrini, yeni Platonculuk'tan gelen etkilerden arındırıp, onu Muallim-i Evvel yani Aristo çizgisinde yeni baştan irdeleyip yorumlayan bir filozoftur. Mantıktan metafiziğe, fizikten tabiat bilimleri ve psikolojiye kadar bütün Aristoteles külliyyatını; Eflatun'un Devletini, Porphyrius'un Isagoci'sini yorumlamış dahası Aristoteles'in Metafizik, Fizik, De Anima, De Caelo ile II. Analitikler'i üzerine "büyük", "orta" ve "küçük" diye nitelenen üç ayrı tip ve hacimde şerh yazmıştır. Mantığın her bölümü için müstakil eserler de kaleme alan İbn Rüşd, Meşşai felsefeyi en ağır ve en ciddi şekilde eleştiren Gazzali'nin Tehafütü'l-felasife'de (Filozofların Tutarsızlığı) ileri sürdüğü iddiaları Tehafütü't-tehafüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) adlı eseriyle çürütmeye çalışmıştır. Arap dünyasından sadece İbn Rüşd Gazzali'yi eleştirebilmiştir (Kaya, 2003:465).

Asıl adı Ebu Velid Muhammed bin Ahmed bin Rüşd'tür, batıda kendisine Averoes derler. Avrupa'da İslam âleminin en büyük filozofu olarak bilinir çünkü İbni Sina ve Farabi'yi o yıllarda pek bilmezler. Rüşd 1126 yılında Kurtubada doğdu. Geleneği bozmayarak diğer tüm İslam bilginleri gibi o da varlıklı bir aileden geliyordu. Büyüdüğü yer coğrafi anlamda Avrupa'ya yakın olması düşüncelerinin daha çabuk tanınmasına sebep olduğu kanısındayız. Rüşd ayrıca büyük hekim İbn Zohr ve filozof İbn Tufeyl'in de dostuydu. İbadetini bırakmamasına rağmen Rüşd dinsizlik ile suçlanmıştır. Filozofun son yılları oldukça sıkıntılı geçer, kendisinin kuranda geçmesine rağmen yapmış olduğu bir eleştiri sebebi ile Lucena şehrine sürüldüğü söylenir ve yaklaşık 1198 de 70 yaşlarında iken ölür ve Kurtubaya gömülür (Ülgen, 2020:174, 175). Rüşd Aristoteles üzerine yazdığı yorumlar ile ünlü olur bu yorumlar o kadar fazladır ki büyük bir külliyyat tutar. Bu yüzden de çalışmasına "Külliyyat" ismi verilmiştir ve Latinceye de "Colliget" diye çevrilmiştir. Bu yorumlar başlıca üç bölüme ayrılmıştır: Büyük yorumlar, Orta yorumlar, Notlar ve tahliller'dir.

İbn Rüşd içinde bulunduğu kıtanın da kendisine elverişli davranmasından dolayı zengin kaynakları inceleyebilme fırsatı buldu. Aristoteles metninden uzaklaşan eski yorumları eleştirdi ve düzeltti. İşte İbn Rüşd haklı şöhretini bu çalışmalara borçludur. Ancak onun da çalışmaları din ile felsefeyi uzlaştırmaktan öteye gidemedi. Din ile felsefenin uzlaştırılmasına dair Fasl ül Makal, metoda dair Keşf an menahici'l Edille'yi, dini hukuka dair Bidayetü'l Müctehid'i yazdı.

Tehafüt ül tehafüt ile Gazali'nin bu konudaki eserine cevap verdi ve Meşşai felsefesini savundu (Ülgen, 2020:176).

İbn Rüşd'ün Farabi ve İbni Sina'dan ayrıldığı belli başlı konular vardır, bunlardan bir tanesi hareket ile ilgili olandır. Aristoteles malum olarak başlangıca tanrı değil hareket etmeyen hareket ettirici kavramını koymuştur. Farabi ve İbni Sina'ya göre hareket edenlerden önce hareket ettiren “muharrik” vardır. Buradaki muharrik kavramı devinmeyi sağlayan devindiren anlamına gelen bir kelimedir aslına bakılırsa bu kavramın Aristoteles'in devinmeyen devindirici kavramından hiçbir farkı yoktur sadece Arapça karşılığıdır. Ancak İbn Rüşd'e göre ise bu görüş Aristoteles'i tam ifade edemez. Ona göre tek, öncesiz ve sonrasız, her şeyi içine alan bir Muharrik vardır. Hareketin maddede güç halinde olduğu söylenemez. Ancak gücün doğurucu fiili olarak kendi başına var olduğu söylenebilir. Hareket ve ilk hareket ettirici (muharrik-i evvel) görüşünde İbn Rüşd hem kelimacılar hem Farabi ve İbni Sinadan çok farklı düşünür ve böylece kendisinin gerçek Aristocu olduğunu iddia eder. Bu durum Batı orta çağında bu şekilde algılandığı için 1472 yıllarında Avrupa da İbn Rüşd'ün eserleri çevrilmeye ve basılmaya başlar. Bu durum 1481 ile 1500 yılları arasında Vendik'te devam eder. Ayrıca Bologna'da, Roma'da, Pavia'da, Strasbourg'da Napoli'de, Cenevre'de ve Lyon'da filozofun eserleri 1500 ile 1580 yılları arasında basılmıştır. Ancak Avrupa'daki aydınlanma hareketlerine müteakip İbn Rüşd'ün 16. yüzyıldan sonra eserlerine olan ilgi azalmaya başlamıştır. Özellikle tanrının varlığı, kötülük problemi ve tümeller problemi ile boğuşan orta çağ Hristiyan felsefesini düşünceleri ile bir nebze olsun etkilemiş olması yadsınamaz. Ancak kendisine literatürde yüklenen bir takım haksız yakıştırmalardan da olduğunu söylemeliyiz. Bu yakıştırmalardan İbn Rüşd'ü arındırmakta gerekmektedir. Avrupa'da kültürel bir devrimin gerçekleşmesini Rüşd'ün fikirlerine bağlayan bir takım görüşler vardır, kanımızca Avrupa aydınlanmasını Rüşd'e bağlamak hem İbni Rüşd'e hemde bu aydınlanmayı sağlayan düşünürlere haksızlık yapmak anlamına geldiğini düşünmekteyiz.

Kendisinin Aristoteles'in Metafizik kitabının büyük bir bölümünü yorumladığını belirtmiştik. Bu eserinde filozof ortaya koyduğu kendi yöntemleriyle Metafiziği üç kısımda toplar. Birinci kısımda, var olması bakımından duyulur şeyler, bunların bütün cinsleri olan on kategori ve bunların bütün eklentileri incelenir. İkinci kısımda ise cevher'in (yani maddenin özü) ilkeleri olan ayırık varlıklar incelenir. Bu ilkelerin varlığının hangi tür varlık olduğu ve İlk ilke olan Allah'a nispetleri, Allah'ın sıfatları ve fiilleri tarif edilir. Diğer varlıkların ilk suret ve ilk fail olan Allah'a nispetleri ve tek tek ayırık şeylere özgü olan ve birden fazlası için genel olan diğer durumlar incelenir. Üçüncü kısımda ise, tikel ilimlerin konuları incelenir. Diğer filozofların mantık ile doğa ve matematik konularındaki hatalar düzeltilir (Macit: 2013: 2,3).

Ancak daha önce de söylediğimiz gibi İbn Rüşd'te diğer İslam filozofları El Kindi ve Farabi gibi ilkin materyalist ilkçağ Yunan filozoflarını eleştirmiş ilk maddeye İlahi bir kuvvet eklemiş onu Allah ile ilintilendirmiş ve Aristoteles Metafizigini İslami bir açıdan yorumlamıştır. İbn Rüşd ile ilgili son olarak İmam Gazali'ye karşı yazmış olduğu ünlü “Tutarsızlığın Tutarsızlığı” kitabı hakkında bahsetmemiz gerekmektedir. Orijinal ismi Tehâfütü'l-Felâsife olan bu eserde Gazali İbni Sina'nın erken dönem felsefesini eleştirmektedir. Gazali 24 bölümden oluşan bu kitabında İbni Sina ve takipçilerinin Allahı anlayamadığı ve fikirlerinin de İslam dışı olduğunu söyler. O, bu eserinde Meşşai metafiziğe ve Yeni Eflatuncu Südur teorisine yönelttiği esaslı eleştirilerle, felsefenin dine alternatif olamayacağını ve hakikati temsil edemeyeceğini göstermeye çalışmıştır.

İbn Rüşd, Tutarsızlığın Tutarsızlığı” Tehafütü't-Tehafüt adlı eserinde Gazali'nin aksine, Tanrı'nın her şeyi belirli ve değişmeyen yasalara göre yaptığını ve yarattığını ileri sürmüştür. Hiçbir şeyin akıl tarafından tam olarak anlaşılamayacağı kabul edilecek olursak ortada bilim diye bir şeyin kalmayacağını söyler ki bu konuda biz de kendisi ile aynı fikirdeyiz. Çünkü bilim, doğadaki kuralların önceden keşfedilmesi ve bu kesin kurallara dayanılması yoluyla var olur. Oysaki Gazali eğer, savunduğu gibi, eğer, asla değişmeyen kesin kurallar olmayacak ve mucize mantığı her alanda her zamanda savunulacak olursa bilime yer açılmayacak; hikmet ve bilginin değeri asla anlaşılamayacaktır.” fikrini öne sürer. İbn Rüşd “Tutarsızlığın Tutarsızlığı” adlı çalışmasında kitabının temel problemini iki eksen üzerinde yoğunlaştırmıştır: Bunlardan ilki Tanrısal bilgiye ait tartışmalar, ikincisi ise Gazali'nin mucizeleri savunma konusunda ileri sürdüğü doğayla ilgili tartışmalar

On altı ayrı tartışma olarak ele alınan ve yapının büyük bir bölümünü oluşturan tanrısal bilgiye ait çalışmalar özetle şu şekildedir: Tanrı ile birlikte evrenin de öncesiz oluşu, Tanrısal istencin niteliği, Tanrıya yaratıcılık özelliğinin mecazi anlamda yüklenmesi evrenin yaratıcısı olduğunu ve yaratıcının bir olduğunu kanıtlama konusunda filozofların yetersiz kalmalarıdır. Daha sonra İstenç, bilgi, görme, işitme, gibi tanrısal öze katılan niteliklerin Tanrı'dan uzak tutulması ve olumsuzlanması gelir, İlk ilkenin, yani Tanrının belli bir mahiyetinin bulunmaması ve onun mantıksal olarak cins, tür, ayırım gibi sınıflandırmalarla tanımlanamaması gerektiğini düşünür. İlk ilkenin cisim olmadığını ve evrenin bir nedeninin veya yaratıcısının bulunduğunu kanıtlama konusunda filozofların yetersiz kalmalarıdır. Filozoflar tarafından ilk ilkenin tikelleri bilemeyeceğinin savunulması ve İlk ilkenin kendi özünü bilmesi (Hilmi Özev, 2012: 13, 14, 15).

Gazali her ne kadar karanlığına kapılıp ilerlemenin önünü tıkayan bir filozof olsa da aslında ona karşı görüşleri ile bilimsel ilerlemenin önüne geçtiğini söylediği İbn Rüşd başka

türlü bir tıkanıklığın temsilcisi olmuştur. Belki de orta çağ Hristiyan düşünürlerinin tanrıyı anlamak ve kavramakla geçirdiği orta çağ Hristiyan felsefesine Rüşt'ün fikirleri bu yüzden sevimli gelmiş olabilir. Çünkü oda Hristiyan filozoflar gibi Yunan felsefesinin ilk materyalist düşünürlerine ilk cevher'i tanrı olarak söylemedikleri için karşı çıkmaktadır. Orta çağda hem Hristiyan düşünürler hem de İslam düşünürleri tanrıyı açıklamak konusunda çoğu yerlerde büyük ortak fikirlere sahiptir. Her iki din de sadece farklı peygamberler ve gelenekler ışığında yaşarlar ancak tanrısal yaradılış büyük oranda benzerlikte göstermektedir. Hem Hristiyanlar hem de Müslüman filozoflar orta çağ dönemlerinde yoğunluklu olarak tanrının varlığını açıklama ve kendisinden varlıkların nasıl süsür ettiği konuları üzerine yoğunlaşmışlardır.

Anaksimandros ana maddeyi yani Arkhe'yi Apeiron (sonsuzluk) olarak açıkladığında bunun yanına tabi ki tanrıyı koymamıştı. Ancak Herakleitos arkesini ateş yaptığında evreni de yöneten bir Logos olduğunu söylemişti. Demokritos her şeyin atomlardan oluştuğunu söylerken belki bir tanrı fikri ortaya atmamıştı ancak Thales dünyanın tanrılarla dolu ve canlı olduğunu söylüyor. Buna karşın İslam dünyasında İmam Gazali, ibni Sina ve İbn Rüşt'ün aralarında fikir ayrılığı da olsa her iki tarafta başlangıçta hep Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışarak Aristoteles'i eleştirmişlerdir. Düşüncemize göre bu yaklaşım ilerlemenin önündeki en büyük tehdit olarak görülmektedir. Bir başka deyişle Yunan felsefesi düşünce geleneğinde pek çok alternatif var iken İslam dünyası tek alternatif üzerinden doğayı ve Tanrıyı anlamlandırmaya çalışmıştır. Yunan düşüncesinde ilk çağ filozoflarının çoğunun arkhe'si (evreni oluşturan ilk madde) farklı iken İslam filozofları direk olarak başlangıca Allah'ı getirmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda doğayı incelemekten vazgeçtiği ve pozitif bilimlerin de incelenmesinin önüne geçtiği anlamına da gelmektedir.

Daha öncede belirttiğimiz gibi İslam filozoflarının hemen hepsi Yunan felsefesinin kavram ve terimleri ile İslam düşüncesini zenginleştirme ve geliştirme yoluna gitmişlerdir. Bu noktada ise ziyadesiyle başarılı olmuşlardır. Ancak bunun bir ilerleme veya gelişme olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Felsefeyi ve bilimleri bağımsız olarak ele alıp özgür bir irade ile takip edersek sonuçları verimli olur ancak yukarıda belirttiğimiz gibi tüm yaradılışı tümünden tanrıya yüklediğimiz vakit hem felsefe kendisini tıkıyor hemde bilimler özgürce gelişme imkânı bulamıyor. Bir de üstüne bu ilimlerle uğraşan insanların çoğunun halktan olmaması zengin zümreden insanlardan olması bilimlerin ve felsefe'nin İslam coğrafyasında hak ettiği yeri bulamamasındaki en önemli nedendir.

Şimdi ise İslam dünyasının en çok tartışılan üzerinde belki de en çok konuşulan, eleştiri yağmuruna tutulan, çoğu zaman suçlanan, çoğu zamansa büyük bir hayranlıkla fikirleri yüzyıllardır takip edilen İmam Gazali'yi inceleyelim.

İslam toplumunun yetiştirdiği en büyük düşünürlerden biri olan Gazali 1058 tarihinde İran'ın Horasan bölgesindeki Tus şehrinde fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası onu kardeşi Ahmet'le birlikte dindar dostuna emanet ederek çocuklarının eğitimiyle ilgilenmesini rica etmiş ve kendisi erken yaşta vefat etmiştir. İlköğrenimini bu baba dostunun yanında aldıktan sonra Tus'taki bir medreseye yerleştirilen Gazali, ileri düzeydeki öğrenimine 1073'te Ahmed b. Muhammed er-Razkani adlı âlimden fıkıh dersleri alarak başlamıştır. Daha sonra kendisi Cürcan'a giderek Ebu'I-Kasım el İsmaili'nin fıkıh ve hadis derslerine devam etti. Gazali 1080'de Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'ne kaydolar, medresenin en büyük üstadı durumundaki İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni'nin derslerine katıldı ve ondan fıkıh ve fıkıh mezhepleri arasındaki tartışma usülleri ve cedel (diyaletik) okudu. Mantık ve felsefeyle de ilk defa Cüveyni'nin dersleri aracılığıyla tanıştı. Nişabur'daki öğrenimi sırasında, onun tasavvufi kişiliğinin oluşmasında önemli payı bulunan, dönemin ünlü sufilerinden Ebu Ali el-Farmedi'den büyük ölçüde yararlandı (Kaya, 2003:337).

Cüveyni'nin ölümünün ardından davet üzerine Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün karargâhına davet edilen Gazali, ilim adamlarına her türlü imkânın sunulduğu bu karargâhta kaldığı tam altı yıl boyunca iyi yetişmiş ilim ve fikir adamlarıyla ilmi tartışmalar yaptı. Nizamiye Medresesi'nde 300'e yakın öğrenciye ders verip çalışmaları devam eden Gazali, bir yandan da başta felsefe olmak üzere kelim, Bâtınlilik ve tasavvuf alanlarında inceleme ve araştırmalarını sürdürmüştür. Sonuç olarak kendisi tasavvufun en gizli ve derin noktalarına ulaşmanın nazari öğrenimle değil, ruh ve ahlak temizliğiyle birlikte, yaşanan samimi bir dini hayatla gerçekleşeceği kanaatine ulaşmıştır. Ancak Gazali'nin bu dört alana dair yoğun çalışmaları, onda büyük bir ruhi ve zihni bunalıma yol açmış ve kendi durumunu yani yaptığı müderrislik görevini sorgulamaya başlamıştır. Temmuz 1095'te başlayan bu bunalım ve depresyon hali, ders anlatamamasına, iştahsızlık, hazımsızlık ve güçsüzlük gibi fizyolojik birtakım rahatsızlıklara da sebebiyet vermiştir.

Hilmi Ziya Ülgen Gazali için, Allah'a ancak arzulardan vazgeçilerek ulaşılabilirdiğini söylediğini bildirir. Gazali'ye göre dünya işleri ile mistik sezgileri birbirinden ayırmalıdır. Ayrıca bir takım manevi yetkinlik pratikleri ile Allah'a ulaşılır. Daha çok manevi yetkinlik dereceleri, mevkipler (duracak yer), makamlar ki, onlarla nefis derece derece Allah'a doğru yükselir. Gazaliye göre onların her birinde üç öge işe karışır: İlk olarak zihinsel öge ki, kesin bir bilgi fiiline ulaşır (el yakin), ikinci olarak heyecan ögesi ki, iç duyarlılığın duymasından ibarettir (el hal), üçüncü ve son olarak dış eylem veya iş (el amel) ki bunlar önceki iki ögenin meyvesidir. Gazali medrese ve tekke tarafından aynı derecede itibar gören biricik mistik filozoftur. Yine Ülgen'e göre Gazali kitaplarında bahsettiği sufiliği hayatında sürekli olarak tatbik etmemiştir.

Felsefi düşünce onu mistik ilhamlardan uzaklaştırmıştır. Gazali'ye göre bu yola bilgisiz bir adam bir filozoftan daha kolay girebilir (Ülgen, 2020:261, 262, 263). Bir başka deyişle bilgisiz bir kişi tanrıyı anlama ve kavrama konusunda bilgili ve şüphe içinde bir insandan daha kolay yol alabilir. Gazali muhakki bu noktada kalp ile aklı ayırma çabası içindedir. Bu çabanın doğru olup olmadığı tabi ki tartışılır bir durumdur, belki de bu yüzden Gazali hem tekke hem de medrese tarafından saygı görmüştür. Ancak Gazali'nin bu çabaları özellikle İslam'da medrese hayatını derinden etkilemiş ve orta çağda neredeyse Avrupa okulları ile aynı müfredata ve derslere sahip olan Medreselerden pozitif bilimler Gazali tarafından çıkarılarak tamamen İslami yöntemlerle eğitime devam etmiştir. Hatta Gazali'nin eğitim müfredatı Selçuklu vasıtası ile doğrudan Osmanlı imparatorluğu müfredatına da girmiştir. Bu konuda Kemal Gürüz'ün düşünceleri durumun vahamiyetini olduğu gibi gözler önüne sermektedir. Gazali'nin yazdığı beş yüz sayfalık İhya-i Ulum 'd Din (İslam İlimlerinin Yeniden Canlandırılması) adlı eser medrese müfredatını Eşariyye ekolü doğrultusunda şekillendirdi. Felsefe, matematik ve din bilimleri zaten hiçbir zaman günlük hayattaki faydalarının ötesinde, kendi başlarına, insan zihnini geliştirmeyi hedefleyen, ucu açık disiplinler olarak medreselerde okutulmadı. Matematik arazi ölçümlerinde, miras hesaplamalarında, mesafe ve zamanın ölçülmesinde, namaz vakitlerinin ve takvimlerin belirlenmesinde, özellikle veraset sonucu malların bölünmesinde işe yarayan bir yöntem olarak okutuldu. Gazali'nin kaleme aldığı (İlcamül Avam an İlmi'l kalam (Halkın kalam tartışmalarından korunması) adlı risaleden sonra, diyalektik yöntemin cedel adı altında öğretilmesine indirgendi. Gazali'den sonra, felsefe, kelam, doğa bilimleri ve hatta eski Yunan felsefi etkisini çağrıştıran endişesiyle, edebiyat dahi müfredattan çıkarıldı, dini ilimler dışında, sadece Arapça gramere müfredatta yer verildi (Gürüz, 2020: 68, 69).

Gazali'nin İslam felsefesi literatüründe kimi taraflarca İslam dünyasına bir ilim tıkanıklığı getirdiği ve İslam'da düşünceyi baltaladığı ileri sürülmekte ve buna sebep olarak da felsefe ve bilimlere karşı verdiği anlamsız mücadele ve takındığı tavır gösterilmektedir. Gürüz'in düşüncesine göre Gazali konusunda kimsenin temas etmediği bir nokta daha vardır. Gazali övdüğü bilimlerin içinde en çok önem verdiği şeri ve dini ilimlerde de fazla derinleşmenin aleyhinde ve her ilimden insanın bir şey öğrenmesini teşvik etmektedir. Bu şekilde ilimlerde ilerleme amacını gütmekten aleyhinde olmuş ve insanın sadece günlük ihtiyacını giderecek ansiklopedik bilginin yeterli olduğunu iddia etmiştir. Böylece düşüncesi ile insanları bir nevi sıradanlığa götürmüştür. Herhangi bir alanda derinleşmenin doğru olmadığını söyleyerek insanları hem bilimlerden hem de felsefeden uzaklaştırmıştır. Gazali'de bir olumsuz nokta daha görülmektedir, sadece hocalık yaptığı Nizamiye Medresesine değil, bütün millete ve efkâr-ı umumiye çok dar ve kısır bir program vermesidir.

Gazali'nin neden böyle bir tutum içinde olduğunu anlayamayız. Ancak bunun temelinde onun bir yaratıcıya ve içinde bulunduğu dini kültüre büyük bir içtenlikle bağlı olmasının bir etkisi olduğunu düşünebiliriz. Ancak Gazali gibi zeki bir filozofun Yunan düşüncesinin tüm eserlerinden haberdar olduğunu düşündüğümüzde onun halkın sosyal ve demokratik olaylardan etkilenmesinin önüne geçmekle İslamı bu şekilde koruyabileceğine dair bir inanç geliştirmesi onun büyüklüğü ile ters düşmektedir. Yıllarca İslam'ın kendini geliştirmek için Yunan düşüncesinden yapılan çevirilerle kendini bulan İslam Uygarlığından neden Yunan düşüncesini ayırmak istediğini anlamak oldukça güçtür. Tanınmış bilim tarihçisi ve filolog Eduard Sachau'ya göre, Eşari ve Gazali olmasaydı, Araplar (Müslümanlar) arasından da Galile, Kepler ve Newton düzeyinde bilim insanları çıkabilirdi der. Aslında İslam felsefesi zafiyetini daha başlangıçta taşıyordu, her şeyi tanrıya bağlayarak açıklama düşüncesi İslam filozofları arasında aşılması güç bir handicap yarattı. Gazalinin niyetini tabi ki tam olarak bilmiyoruz. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, eğer Thales'te her şeyin başına Tanrı'yı koymuş olsaydı Yunan felsefesi ve biliminin bir ilerlemesinden şu an bahsediyor olmazdık.

Daha ilginç açıklamalar Frederick Starr'dan gelmektedir: Gazalinin geçirdiği buhranla ilgili bazı ayrıntılar uzun süre fark edilmemiştir. Dili tutulmadan hemen önce Şii İsmailileri ve inançlarını zehir zemberek bir dille yerden yere vuran bir reddiye kaleme almıştı. Bu mezhebi incelemek ve yermek için yazdığı dört eserden biri de edep sınırlarını zorlayan bir metindi. Gazali tek bir İsmaili kaynağına bakmadan İsmaililik hakkındaki olur olmaz bütün ithamları yazılarında toplamıştı. Nizamülmülk'ün öldürülmesi ile Gazali tamamen savunmasız kalmıştı. Beklentileri yok olduğu gibi siyasi dokunulmazlığı da ortadan kalkmıştı. Gazali'nin "Filozofların Tutarsızlığı" adlı meşhur bir kitabından İbn Rüşd bölümünde bahsetmiştik. Kitabının ilk satırlarında Gazali amacını net bir şekilde ortaya koymuştu, amacı imkânsızlara saldırmaktı.

Birtakım insanlar gördüm. Bunlar üstün kıvrak zekâlarına bağlı olarak kendilerini yoldaşlarından ve akranlarından farklı kabul etmektedir. İbadet konularında dini vecibelerini reddetmekte, ibadetin ve yasaklardan kaçınılmasının gerekliliği hususlarını hafife almakta ve ilahi kanunun bildirdiği takvayı ve emirleri küçümsemektedirler. Dinle olan tüm bağlantılarını koparmışlardır. İmansızlıklarının kaynağı, Sokrates, Hipokrates, Platon ve Aristoteles gibi gösterişli isimlerdi. Bu kimselerden etkilenerek vahiyle gelen kanunları ve dini kuralları inkâr ediyorlardı. Bunların insan elinden çıkma kanunlar ve süslenmiş laflar olduğuna inanıyorlar (Starr, 2020:519).

Gazali bu noktada tüm Yunan felsefesini karşısına almış görünür. Özellikle Yunan felsefesinin en önemli düşünürleri olan Sokrates, Platon, Aristoteles ve Hipokrates'e olan eleştirileri oldukça düşündürücüdür. Bu eleştirileri ile Gazali açık olarak Yunan düşüncesini

karşısına almış ve ona önyargılı yaklaşmıştır. Gazali'nin bu tutumunun arkasında ne olduğunu tam olarak söyleyemesek de aslında bunun dini kökenli olduğunu varsayabiliriz.

Starr'a göre Gazali'nin mesajının başta din âlimleri ve mollalar olmak üzere Müslümanlar arasında bu kadar kuvvetli bir tesir yaratmasının üç önemli nedeni vardı. Birincisi Gazali İslam'ın kurallarının otoritesine meydan okuma cüretinde bulunan can sıkıcı filozoflara ve bilim adamlarına karşı öldürücü silahlar temin ediyordu. İkincisi gelişmekte olan tasavvuf ve Müslüman hayatının merkezinin çevresinde yer alan ve çoğu Türk olan tasavvuf ehli için meşruiyet sunuyordu. Üçüncüsü, inancın ana akımındaki idrakini haklı çıkartıyor ve hayata ilişkin kararların alınırken akıl yerine hukukun, yani gittikçe buyurganlaşan Şeriatın esas alınması için sağlam bir mantık ortaya koyuyordu. Üç noktada da Aydınlanma çağı boyunca kafaları kurcalayan kaygılara çözüm getiriyordu. Tamamında aklın, bilimin ve mantığın karşısında mistisizmle yer almaktaydı (Starr, 2020: 524).

Gazali hem tekkeyi hem de medreseyi son derece güçlü bir biçimde etkilemiş bir düşündür. Fikirleri her ne kadar yüzyıllarca bilim insanlarının ve halkların kafasını karıştırmışsa da Gazali hala İslam dünyasının en tartışmalı düşünürü olarak tarihteki yerini korumaktadır. Gazali felsefesini özellikle mistisizm ile açıklamak oldukça yaygın bir yaklaşımdır. Kendisi akıldan ziyade kalbe yaklaşması ve Tanrıyı kalp yolu ile kavramak gerektiği fikri ile öne çıkar. Bu fikirlerini Selçuklu medreselerinde uygulatan ve müfredatı baştan sona etkileyen İmam Gazali aynı müfredatı olduğu gibi Osmanlı eğitim sistemine de geçirmiştir. Fikirleri ile sadece Selçuklu devletini etkilemekle kalmamış Osmanlı içerisinde de gelececek bilimleri durdurmuştur. Özellikle İslamın ilerlemeci kolu olan Meşşailiğe ve Meşşai filozoflarını Aristotelesçiliğinden dolayı eleştiren İmam Gazali El Kindi, İbni Sina ve Farabi'nin de İlk çağ Yunan filozoflarını takip ettiklerini söylemiştir. Felsefenin bütün alanlarını inceleyen Gazali sonuç olarak onları ne tam olarak reddeder ne de onaylar. Akli ilimler içerisine dahil ettiği felsefeyi sanki tehlikeli bir düşünce biçimi olarak görmektedir Ona göre felsefenin din ile örtüşen yanları olduğu gibi örtüşmeyen yanları olduğunu da söylemektedir Onun kanımızca en büyük hatalarından bir tanesi akıl ile vahiy arasında kesin bir ilişki olduğuna dair ısrarıdır. Yunan felsefesinin başlangıcını sağlayan en önemli faktörlerden bir tanesi evrenin yaratılışının herhangi bir dinsel veya mitolojik hikâyelere bakılmaksızın yine evrenin kendi bünyesindeki elementlerden bir veya birçoğundan gelmiş olabileceği düşüncesi idi. Bu gözle baktığımızda İmam Gazali İslam felsefesini İlk çağ filozoflarından önceki dönemlere çekmiş gibi görünmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Uzunca bir tarihsel dönemi kapsayan tezimizin sonuç bölümünde çalışmamızı kısaca değerlendirip bu çalışmanın literatürde ne gibi faydaları olacağını yorumlayacağız. “Presokratik filozoflar ve Yunan düşüncesinin İslam uygarlığına çeviriler yoluyla etkisi” konulu bir çalışma yaptık. Bu çalışmamızda yaklaşık olarak bir düzineden fazla Sokrates öncesi filozofu antik ve modern kaynaklar eşliğinde inceledik ve değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamıza bilim ve felsefenin doğduğu topraklardaki Miletos antik kentindeki Miletos Okulu ile başladık. Peki, Miletos Okulu filozoflarından önce bilim ve felsefe yok muydu? Aslına bakılırsa bu soruyu hem evet hem de hayır diye cevaplayabiliriz. Felsefenin, batıda yedi bilgeler olarak anılan düşünürlerin döneminden beri var olduğu kabul edilmektedir. Bu kişiler yedi bilgeler olarak anılan düşünürlerdir. Bu kimseler Miletos Okulu temsilcilerinden çok kısa bir süre önce yaşamışlarsa da haklarında yok denecek kadar az bilgi vardır. Bu yüzden yedi bilgeleri çalışmamızda değerlendirmedik.

Çalışmamıza elimizde çok az veri olan Miletos Okulu ile başladık. Bu okulunda ilk temsilcisi Thales’tir. Batılı otoriteler Thales’i bilim ve felsefenin kurucusu sayarlar. Thales hakkında bilgilerimiz çok az ve dağınıktır. Bu ne anlama gelmektedir? İlk çağ filozoflarının bilgilerinin çoğunluğu başka yazarların kitaplarında yer alır ve bu alanlarda çalışan kişilerin bu kitapları iyi tanınması gerekmektedir. Kimi zaman tarihçi Herodotos Thales’ten ve haleflerinden bahseder, kimi zaman coğrafyacı Strabon Thales’ten bahseder. Romalı yazar Hippolytos Thales’i yazar. Akademia’nın son temsilcisi Simplikios’un şerhlerinde geçer. Bu durumda araştırmacı için antik döneme ait pek çok yayını ve kitabı takip etmek güçlüğü de ortaya çıkmaktadır.

Antik dönemde Sokrates öncesi filozoflar hakkında yazılmış en önemli eserlerden bir tanesinin Aristoteles’in öğrencisi Theophrastos’un “Fizikçilerin Görüşleri” adlı eseri olduğu söylenir. Ancak bu eser elimize ulaşmamıştır. Hatta Presokratik filozofların çalışmalarının hiçbir tanesi tam olarak günümüze ulaşamamıştır. Bunlar birkaç sayfa özet veya başka yazarların kitaplarından kısa alıntılar olarak günümüze kalabilmişlerdir. Bu kaynaklardan ve fragmanlardan akademisyenler ve bilim insanları bu filozofların görüşleri hakkında birtakım çıkarımlarda ve yorumlarda bulunmuşlardır. Bunun yanında Aristoteles’in Metafizik adlı eseri bu alandaki en eski ve etkili örnek durumundadır. Bir diğer önemli eser de Diogenes Laertios’un eseri “Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri” adlı eseridir. Ancak bu eser ile de ilgili tartışmalar vardır.

Her filozofa yeteri kadar önem vermediği düşünülür. Örneğin kitabında Sokrates öncesi filozofların en önemlisi olan Parmenides’e sadece 1 sayfa yer vermiştir. Ancak her ne olursa olsun Diogenes Laertios’un eseri bu konuda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Onun II. yüzyılın

başında yazdığı bu eseri eksiksiz olarak günümüze ulaşabilmiştir. Eserde 90'a yakın filozof ve görüşleri analiz edilmiştir. Ayrıca bu eser Thales'ten önce yaşamış olan Yedi Bilgeler hakkında da bilgi vermektedir. Diogenes Laertios'tan sonra Romalı düşünür ve yazar Hippolytos "Eski Heretiklerin Çürütülmesi" adlı çalışmasında bize yer yer Sokrates öncesi filozoflar hakkında bilgiler vermektedir. Hippolytos'un kendisi bir Hristiyan rahibiydi. Kendisi Yunan kültürü içerisinde doğup büyüdüğü için bir yandan bu ilk filozofların öykülerini yazmış ve yorumlamış olması bu alanda çalışan bilim insanları için iyi bir şans olmuştur. Daha sonra Caesarea'lı Eusebios Kronikleri ve "Kilise Tarihi" ile döneme önemli katkılarda bulunmaktadır. Akademianın son başkanı olan Simplicios ise yazdığı şerhlerde bize Sokrates öncesi dönem hakkında değerli bilgiler vermiştir. Biz çalışmamızda bütün bu kaynakları mümkün olduğunca taradık ve kullandık. Çoğu zaman karşımıza dil engeli çıktı. Bunun sebebi bu eserlerin hemen hemen büyük çoğunluğunun Türkçemize çevrilmemiş olmasıdır. Biz her bir filozof için bilgi toplamaya çalışırken bir yandan da çeviriler ile uğraşmak zorunda kaldık.

Sokrates öncesi felsefe Erken Yunan felsefesi olarakta bilinir. Felsenin bu en erken dönemlerinde konular oldukça sınırlıdır. İlk filozoflar genellikle evrenin ana maddesi üzerinde durmuşlardır. Başlangıçta Yunan felsefesi ağırlıklı olarak materyalist bir karakter taşır. Bu ilk filozoflar doğal olarak içinde yaşadıkları bu evrenin (kozmoz'un) nasıl yaratılmış olabileceği konusunu incelemişlerdir. Bu merak dinlerinde başlıca konusudur. Her din kendince evreni yaratan tanrı veya güçleri kendi mitolojisi ve geleneklerine uygun olarak tanımlamıştır. Bilimin içinden çıktığı Yunan toplumu bile bize evrenin ilkel yaratılış öyküsünü Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde vermiştir. Dolayısıyla felsefenin de ilk merakını evrenin nasıl yaratıldığı sorusu olmuştur.

Ancak zamanla bu merak daha başka soruları doğurmuş ve Herakleitos literatüre oluş sorununu eklemiştir. Herakleitos yaptığı gözlemler neticesinde evrende sürekli bir değişimin olduğunu gözlemlemiştir. Onun bu gözlemi ile felsefenin konularının zenginleşip değişmiş olduğunu gördük. Değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu düşünürken birden Elea'dan bir muhalif ses yükselmiştir. Kendi ile aynı fikirde olmadığını ileri süren Parmenides ile birlikte felsefe tarihinin ilk düşünce çatışması yaşanmıştır. Parmenides oluş'u tamamen durdurmuş bunun bize algılarımızın oynadığı bir oyun olduğunu söyleyip aslında herşeyin *Bir* olduğunu öne sürmüştür. Parmenides gerçekten Sokrates öncesi filozofların dönüm noktasıdır. Bunun sebebi onunla birlikte görünüşle gerçekliğin, akılsal olanla duyumsal olanın artık tamamen birbirinden ayrılmasıdır. Ayrıca kendisinin Sokrates ile birlikte tartıştığı Parmenides diyalogu idealer dünyası ve varlıkların çeşitliliğinin nereden kaynaklandığı konusu üzerine oldukça önemli bir eserdir.

Tekilci tüm filozoflar evrenin ana maddesi için bir arkhe öne sürmüşlerdir. Ancak tamamen dinselikten de kopulmadığı gözlemlenmiştir. Örneğin Herakleitos evreni yöneten bir Logos'tan söz ederken, Anaksagoras bunun Nous olduğunu söyler. Parmenides herşeyi Bir'de toplar. Bunun anlamı Sokrates öncesi felsefe her ne kadar materyalist bir karakter taşısa da evreni yaratan bir tanrı fikrinden de kopamamış kopmamışlardır. Sokrates öncesi felsefe bir dizi ekoller ve okullar da yaratmış görünür. Miletos okulu, Atomcu okul ve Elea okulu bunlardan ilk üçüdür. Bu durum bize bu ilk filozofların kimi zaman bağımsız düşündüklerini, kimi zamanda hoşlarına giden öğretmenlerinin fikirlerini takip ettiklerini göstermektedir. Ancak bu ekoller ve okullar uzun süre devam edememişlerdir. Bunların içinde en çok takip edileninde Stoacı okul olduğunun da farkına vardık.

Yapmış olduğumuz inceleme bize aynı zamanda bu filozofların büyü ve sihirden de vazgeçmemiş olduklarını göstermiştir. Empedokles kendisinin görevlendirildiğini düşünür, Pythagoras tanrılaştırılır, Parmenides kendisini güneş kızlarının adalet tanrıçası Dike'ye götürdüklerini ve ondan hakikati öğrendiğini söyler. Dolayısıyla büyü ve sihirden de tam olarak kopulmadığı görülmektedir.

Sokrates öncesi felsefenin en önemli sorunlarından bir tanesi de kaynak sıkıntısıdır. Bu sıkıntı dolayısıyla felsefe tarihi kitaplarında Sokrates öncesi filozofların kısa yazılmasına neden olmaktadır. Bunun yanına dil engeli de eklenince bu dönem çoğu kitaplarda çok kısa olarak geçiştirilir. Kimi zamanda bu bilgiler eksik ve hatalı olmaktadır. Örneğin tezimizde Thales bölümünde yazdığımız İ.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleşen güneş tutulmasının hesaplarını Thales'in yaptığına dair yaygın bir yanlış anlayış vardır. Hâlbuki bunun iyi bir araştırma yapılması doğru olmadığı görülecekti. Thales bu bilgiyi Mısır seyahatini yaptığında oradaki rahiplerden elde etmişti. Bu bilgiyi literatürün önemli araştırmacılarından F. M. Cornford, John Burnet ve G. K. C. Guthrie'de doğrulamaktadır. Biz çalışmamızda bu ve bunun gibi yanlış algılara sebep olan bilgileri de doğruları ile değiştirdik.

Simplikios, Hippolytos, Eusebios, Themistos, Klement, Plutarkhos ve hatta tarihçi Herodotos dahi Sokrates öncesi filozoflar hakkında bilgi vermektedir. Ancak milli literatürümüzün bu kaynaklardan gereğince faydalanmadığını görüyoruz. Bunun sebebinin toplumumuzun Yunan kültürü, felsefesi ve bilimine karşı olan mesafeli ve önyargılı duruşundan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Örneğin ünlü İtalyan astrofizikçi Carlo Rovelli yaklaşık 200 sayfalık "Miletli Anaksimandros" adında bir kitap yazmıştır. Hakkında neredeyse yok denilebilecek kadar bilgi olan bu filozofu Rovelli nasıl bu kadar uzun yazabilmiştir. Kitabının sayfalarını dolduracak bilgileri nereden temin etmiştir? Bu demek oluyorki iyi bir alan çalışması ile Sokrates öncesi filozoflarda sayfalar dolusu yazılabilmektedir.

Yaptığımız bu çalışma ile amacımız bizden sonra da bu alanlarda çalışacak bilim insanlarına hem başvurduğumuz kaynaklar hem de yaptığımız yorumlarla ışık tutmaktır. Literatürümüzde yüksek lisans ve doktora tezlerinde çok fazla tercih edilmeyen Sokrates öncesi filozofların daha detaylı ve derinlemesine incelenmesi gerektiği kanısındayız.

Aristoteles'in Metafizik adlı eseri bu alandaki en eski ve en önemli kaynaktır. Ancak Aristoteles bu eserinde tüm filozofları nesnel bir şekilde incelemiş gibi görünse de bugün bunun artık doğru olmadığı düşünülmektedir. Aristoteles her bir filozofu kendi belirlediği keyfi kriterlerine uyup uymadığına göre değerlendirmiştir. Bu durumda ister istemez bazı filozofları incelerken keyfi kararlar verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Aristoteles bazı filozoflar hakkında yanlış değerlendirmeler de yapmıştır. Tezimizde Aristoteles'in bu yaklaşımını yer yer eleştirdik.

Anaksagoras'ın Miletos felsefesini Atina'ya taşıması materyalist felsefenin sonunu getirmese de duraklamasına sebep olmuştur. Bunun en büyük sebebi ise Sokrates'tir. Sokrates felsefenin materyalist kaygılarını çok anlamlı ve gerekli bulmaz. Ona göre insan yaşamı kısa ve bu sorulara kafa yormak da oldukça gereksizdir. Ona göre Anaksagoras'ın bir türlü yanına yaklaşip dile getiremediği soru, bu yaşamın bir amacı olduğu ve bunun ne olduğu? Gerçeğinin araştırılmasıdır. Bu yüzden Sokrates'e göre felsefe insana dönmeli ve insanı araştırmalıdır. Dolayısıyla en önemli felsefi uğraş insanın kendisini tanıması olmalıdır. Bu gerçekten İlk çağ doğa felsefesine oldukça önemli bir darbe vurmuş gibi görünür. Sokrates Atina'da her ne kadar pek çok düşünürü ikna etmiş gibi olsa da bazı filozoflar felsefesinin materyalist geleneğinden kopmamışlardır. Bunların başında Platon ve Sokrates'in hiç sevmediği Demokritos ve Platon'un öğrencisi Aristoteles gelmektedir.

Yapmış olduğumuz incelemede üzerinde durduğumuz önemli noktalardan bir tanesinin de materyalist felsefenin zirve noktası olan atomcu görüşün en önemli filozofu Demokritos'un Sokrates ile aynı dönemde yaşamasıdır. Uzun yolculuklarından dönüp Atina'ya gelen Demokritos kendisini kimsenin tanımamasından şikâyet etmesinin tanınmaması olduğunu düşünmüyoruz. Bunun arkasında muhtemel bir Sokrates ve Platon etkisinin olduğunu da göz önüne almamız gerekmektedir. Diogenes Laertios'un yaklaşık on sayfa ayırdığı Demokritos'a ilişkin Platon'un tek satır yazmaması ve Sokratesin adını ağzına dahi almaması oldukça düşündürücüdür. Ayrıca yine Diogenes Laertios'un belirttiğine göre Platon bir öğrencisi ile birlikte Demokritos'un kitaplarını toplatıp yakmaları hakkında yeterli bilgimiz yoktur. İdealar dünyasına karşı çıkmış olan Demokritos'a karşı Platonun bu tepkisinin doğru olup olmadığını bilemeyiz. Ancak ne Platon'un ne de Sokrates'in kendisinin ismini dahi anmaması bize bu durumun doğru olabileceğini düşündürmektedir. Böyle bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmiyoruz ancak

bilge Sokrates ve öğrencisi Platon neden Demokritos hakkında bir satır dahi yazmamıştır. Her görüşe ve muhalefete karşı cevap vermiş olan Sokrates'in neden Demokritos ile bir diyalogu yoktur. Atomcu düşünce neden bu kadar Sokrates ve Platon'u rahatsız etmiştir. Bunlar hala felsefe tarihinde cevap bekleyen önemli sorular olarak durmaktadır.

Bir diğer önemli noktalardan bir tanesi Sokrates ile Parmenides arasında geçen diyalogtur. Çoğu kaynakta Parmenides'in ölümü için İ.Ö. 460 yılı gösterilmektedir. (Bu tarih Sokrates'in henüz 9 yaşında olduğu bir tarihtir). Bu durumda Sokrates daha 9 yaşında bir çocuktur. Dokuz yaşında bir çocuğun Parmenides ile birlikte düşünce tarihinin en zor diyaloglarından bir tanesini gerçekleştirmesi bize pek mümkün görünmemektedir. Önemli sorulardan bir tanesi de neden Platonun böyle bir diyaloga gereksinim duyduğu yönündedir. Daha önce Sokrates ve Platon'un en çok etkilendiği filozoflardan bir tanesinin Parmenides olduğunu söylemiştik. Sokrates ve Platon neden Bir'ci Parmenides'e bu kadar yakınlık duymaktadır. Onun Bir'ci tek tanrıci düşüncesi acaba idealar düşüncesine çok mu yaklaşıyordu? Biz bu sorulara tam olarak cevap bulamasak da en azından dikkat çektiğimizi düşünmekteyiz.

Sokrates öncesi felsefe Atina'nın üç büyük filozofu olan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in fikirlerinin şekillenmesinde çok önemli etkileri olmuştur. Evrenin ana maddesinin ne olduğu sorusu her ne kadar Atina'da ilgi görmese de hiç olmazsa Aristoteles çalışmalarını sadece Platon gibi felsefe üzerinde tutmamıştır. Aristoteles, astronomi, zooloji, jeoloji, fizik, meteoroloji, psikoloji, biyoloji, botanik ve tıp bilimi üzerine de kaydırmıştır. Dolayısıyla felsefe sadece metafizik aşamada kalmamış aynı zamanda Aristoteles ile birlikte kendini pozitif bilime de kanalize edebilmiştir.

Yunan felsefesi büyük İskender ile birlikte etnik sınırlarını kaybeder ve dış dünyaya yayılır. İskenderiye şehri bu kültür sınırının en önemli ileri karakoludur. Burada Yunan felsefesi dış dünyaya tanıtılarak, diğer milletlerinde bilim ve felsefe ile tanışması sağlanır. Felsefe zamanla Yunanların tekelinde olmaktan çıkar ve onunla ilgilenen tüm ulusların ortak uğraşı olur. Sokrates, Platon ve Aristoteles'in düşünceleri artık Yunan etnik sınırlarının dışına çıkar. Bilinen dünya sadece Sokrates, Platon ve Aristoteles'i öğrenmekle kalmaz aynı zamanda Sokrates öncesi filozoflarla da tanışır.

Felsefe tarihinde ölümü ile bile birlikte felsefe tarihini kendisinden önce ve sonra diye ikiye bölen bir filozof olan Sokrates ile ahlak felsefesinin daha popüler hale geldiğini görürüz. Sokrates'in ölümünden sonra onu takip eden öğrencileri birtakım okullar açarlar ve bu okullar literatürde Sokrates sonrası okullar olarak adlandırılır. Kıbrıslı Zenon'un kurduğu stoisizm, Antisthenes'in kurduğu kinizm, Epikouros'un kurduğu epiküryanizm ve Pyrrhon'un kurduğu septicizm sadece Sokrates'ten izler taşımazlar. Bu okulların kurucuları ve temsilcileri zaman

zaman Sokrates öncesi filozoflardan da etkilenmişlerdir. Örneğin Epikouros felsefesinde atomcu Demokritos'tan izler vardır. Stoacılar Herakleitos felsefesine büyük saygı duymuşlardır. Bu durum bize gösteriyor ki, Sokrates öncesi filozofların görüşleri Sokrates'ten sonra bile hala gücünü ve önemini korumaktadır.

Yunan felsefesi hiçbir dini inanca biat etmeden tüm insanlığı ilgilendiren: Evrenin ana maddesi nedir? Nasıl yaşamalı? Mutluluğa nasıl ulaşırız? Bilgimizin kaynağı nedir? Varlıklar nereden gelmektedir? Evrensel ahlak kuralları var mıdır? Sorularını sordular. Bu sorulara aradıkları cevaplarda hep evrensel olmuştur. İnsan ahlakını Zeus'un veya Hera'nın standartlarına göre belirlememişlerdir. Varlıkların nereden geldiği sorusunu her ne kadar Hesiodos Theogonia'sında açıklasa da Yunan filozoflar bu hikayeleri ciddiye almamışlardır ve kendi akılları ile varlığı incelemişlerdir. Sokrates ile birlikte bu dünyada var oluşumuzun bir sebebi olduğu daha yüksek sesle düşünölmeye başlanmıştır. Tüm bu düşünceleri ile evrensel sorunlara evrensel cevaplar arayan Yunan düşüncesi daha sonra hem Hristiyanlığı hem de İslamiyet dinlerini kökten etkilemiştir.

Çalışmamızın diğer yarısında İslam uygarlığı incelendi. Çalışmamız bize şunu açıkça göstermiştir ki İslam felsefesi de Hristiyanlık felsefesinin yaptığı gibi gelişme yıllarında Yunan felsefesinin filozoflarından, kavram ve terimlerinden faydalanmıştır. Coğrafi anlamda bilimsel ve felsefi olarak gelişmiş tek topluluğun Yunan toplumu olması bu etkileşimi doğal olarak kaçınılmaz hale getirdiği düşüncesindeyiz.

Hız. Muhammet İslam dünyasını organize edip bu dinin evrensel bir inanç olduğunu söyledikten sonra İ.S. 632 yılında vefat etmiştir. Hız. Muhammed'in ölümünün ardından İslam dünyasının hâkimiyetini Emevilerin ele geçirdiğini gördük. Yayılmacı bir politika izleyen Emeviler ele geçirdikleri topraklarda Yunan kültürü ile karşılaştı. Bu karşılaşma gerçek anlamda Yunan ve İslam toplumunun ilk kez karşı karşıya gelişine işaret etmektedir. Emeviler ilk başta oldukça temkinli hareket etmişler ve kültürü anlamaya çalışmışlar. Bir diğer önemli bir gerçekte Emeviler döneminde çeviri hareketlerine çok az rastlanmıştır. Ancak düşünülenin aksine ele geçirdikleri kültür merkezleri olan İskenderiye ve Cundişapur şehirlerinde herhangi bir yağma ve tahribata kalkışmadıklarını da görmüş olduk.

Emevi hanedanları İslam devletinin sınırlarını kuzey Afrika boyunca genişleterek Cebelî Tarık üzerinden Tarık Bin Ziyad komutasında İspanya'ya geçtiler. Burada Avrupa kültürü ile beslenecek olan bir Endülüs Emevi devleti kurdular. İslam kültürü İspanyol kültürü ile karışarak karma bir İspanyol İslam kültürü yarattı. Ancak Emevilerin Orta doğu'daki güçleri azalınca Muhammed'in amcası soyundan gelen Abbasiler yönetimi ele geçirdiğini gördük. Abbasiler Emevilerin aksine daha ılımlı davranmışlar. Abbasiler İslam topraklarını genişlettikçe

fethettiği topraklarda birtakım sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Fethettikleri bu toprakların ölçülmesi, parçalanması, hesaplanması, gündelik hayat içerisindeki sorunların çözülmesi, miras davalarının çözüme ulaştırılması gibi sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunlar eldeki mevcut kültürel birikimlerle çözülmüyordu. Fethedilen topraklarda görevlendirilmesi gereken kalifiye insanlara ihtiyaç duyulmuştu. Bu insanların özellikle matematik bilmesi elzemdi işte bu yüzden çevirilerin Yunanların en zor kitaplarından biri olan Eukleides'in "elementler" adlı kitabından başladığını düşünüyoruz.

Dolayısıyla İslam dünyası Yunan kültürüne yöneldi. Yapılması gereken tek şey becerikli çevirmenlerin bulunması ve ihtiyaç duyulan kitapların çevrilmesiydi. Abbasi hanedanları bunu görmekte gecikmedi. Özellikle Ebu Cafer El Mansur İ.S. 762 yılında Bağdat şehrini kurarak burada hızlı bir çeviri hareketine başladı. Saray El Mansur'un cebinden keseler dolusu altın ödenerek çeviriler yapan çevirmenlerle doluydu. İran'ın müslümanlaşmış aileleri bir yandan, Arap çevirmenler diğer yandan Yunan biliminin en önemli eserlerini İslam uygarlığına kazandırmaya çalışıyorlardı. Abbasilerin bu çeviri hareketlerine Yunanların neden en zor metinlerinden başladığı açıkladık. Örneğin Eukleides'in Öğeler kitabı defalarca Arapçaya çevrilmişti. Aristoteles'in Organon'u, mantığı, Porphyrios'un İsagoce'si Aphrodisiaslı İskender'in eserleri bunlar arasında en göze çarpanlarıdır. Sadece gündelik hayatı organize etmek için ihtiyaca yönelik çeviriler yapılması bu ilimlerin gelişmesine katkıda bulunulmadığı anlamına gelmediğini de görmüş olduk. Ancak bu ilimlerde istenilen sevilere erişilmediğini de görmüş olduk.

Bir diğer cevap aradığımız önemli sorulardan bir tanesi de İslam uygarlığının neden halkı ilgilendiren ve bilgilendiren metinleri çevirmediğidir. Yapılan çevirilerde Demokrasi ile ilgili hiçbir şey yoktur. Yunan tragedyalarından bir tanesi dahi çevrilmemiştir. Aristoteles'in Politika'sı çevrilmemiştir. İlk çağ filozoflarının hiçbir eseri çevrilmemiştir. Bu sorulara verilecek cevaplar belki de İslam uygarlığının neden istenilen seviyeye gelemediğini açıklayacaktır.

Hız. Muhammed İslam devletinin aynı zamanda siyasi lideri de konumundaydı. Kurulan devlet aynı zamanda onun siyasi emellerine de hizmet etmek durumundaydı. Ancak Yunan dünyası siyasal anlamda demokrasi ile yönetiliyordu. Tragedya oyunları ile de halk eğitiliyor ve bilinçlendiriliyordu. Yunanlara bu oyunlarda tragedya yazarları temel haklarını, özgürlüklerini, kimi zamanda hayatla ilgili önemli dersler öğretiyorlardı. Bu tamamen İslam devletinin yapısına ters bir durum oluşturuyordu. Bu nedenle İslam uygarlığının bu tür metinlere mesefali olduğu kanısındayız.

Ayrıca bir diğer önemli gerçek İslam Uygarlığını Yunan biliminin en zorlu eserlerine yönelmesinin sebebinin çoğunlukla ihtiyaçtan kaynaklandığı gerçeği ile karşılaştık. Abbasi

devleti o dönemlerde beliren ani ihtiyaçlara çözüm olarak hızlı tedbirlere yönelmişti. Fethedilen topraklarda ölçüm, kadastro, hesap, miras gibi işlerin çabuk halledilmesi ve çözüme ulaştırılması için acil olarak matematik bilen kâtiplere ihtiyaç duyulmuştu. Abbasi hanedanları bu ihtiyacı hemen sezmiş ve gerekli girişimlerde bulunmuşlardı. Peki, İslam Uygarlığının matematik bilimine hiç mi katkısı olmamıştı? Bu soruya hayır demek büyük bir haksızlık olur. Ancak bu katkının miktarını da iyi anlamak gerekmektedir.

Mesela Harezmi denklemlerin kolay çözülebilmesi için onlara x , y , z değişkenlerini vermiştir. Harezmi aynı zamanda modern rakamların mucidi ve Sıfır'ı matematiğe ekleyen kişidir. Sıfır'ı her ne kadar Hintlilerden aldığı söylene de onu matematiğe getiren kişi Harezmi'dir. Ancak Harezmi'den matematiğin babası veya efendisi türünden söylemlerle bahsetmek son derece abartılı ve gerçek dışı açıklamalar olacaktır.

İncelememiz'de cevap aradığımız sorulardan bir tanesi de İslam aydınlanması dediğimiz bu hareket acaba sadece bir grup Abbasi hanedanının kişisel merakından kaynaklanmış olabilir mi? Bu hareket bir grup soylunun saray aydınlanması olabilir mi?

Araştırmamızın bizi götürdüğü sonuca bakacak olursak bu sorunun cevaplanmasının oldukça güç olduğu kanısındayız. Ancak cevap iki türde olabilir. Yani hem evet diyebiliriz hem de hayır diyebiliriz. Öncelikli olarak Hz. Muhammed devletin başına siyasi bir lider olarak geçtiği için devletin temel yapısının korunması gerekiyordu. Yunan demokrasisi ve tragedya eserleri Muhammed'in siyasi emellerine ters gelen düşünceler içeriyordu. İslam dünyasında halkın kendi kendini yönetmesi düşünülemezdi. İslam toplumu Yunanlar gibi tek bir etnik gruptan oluşmuyordu. Bu topluluğun içinde henüz Araplaşmamış Mısır halkı, İranlılar, Türkler ve Hintliler vardı. Bu etnik çeşitliliğin demokrasi ile yönetilmesi doğal olarak bir takım güçlükler yaratabilirdi. Bu yüzden bu türden çevirilerin yapılmadığı kanısındayız.

Ancak diğer taraftan aklımıza şöyle bir soru da gelmektedir: Yapılan tüm çevirilerin ve yazılan eserlerin hakkında halkın okumaması gerektiğini içeren bir kanun var mıydı? Hayır, tabi ki böyle bir yasa mevcut değildi. Ancak şunu da gördük ki bu çevirilere para verip okuyacak eğitilmiş bir halk kitlesi de mevcut değildi. Yunan toplumunda bilim ve felsefe başlangıç yıllarında zengin ve soylu ailelerin içinden çıkmıştı fakat daha sonra halka yayılmıştı. Yunan felsefesi Sokrates'i, Diyogenes'i ve hatta köle Epiktetos'u halkın içinden çıkarabilmeyi başarmıştı. Ancak böyle bir gerçekle İslam Uygarlığında karşılaşmıyoruz. İslam toplumu gördüğümüz üzere filozoflarının çoğunluğunu varlıklı ailelerin içinden çıkarmışlardır. Felsefe ve bilimlerin halkla buluşmaması sadece zengin zümrede ve devlette görev alan katiplerle sınırlı kalması gelişmemesindeki en önemli etkenlerden biri olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca filozofların düşüncelerinin okullaşmaması ve ekolleşmemesi bir diğer önemli etken olarak

görülmektedir. El Kindi ile başlayan Farabi ve İbni Sina ile devam eden Meşşailik ekolü İmam Gazali tarafından sert olarak eleştirilerek nerdeyse yok edilmiştir. İmam Gazalinin Meşşai filozoflarını özellikle ilk çağ filozoflarına benzetmesi oldukça düşündürücüdür. Ayrıca Selçuklu veziri Nizamül Mülk'ün onu Selçuklu eğitim müfredatını düzenlemekle görevlendirmesi bir diğer talihsizlik olarak görülmektedir.

İslam düşüncesinin istenilen veya beklenen seviyeye ulaşamamsında en büyük faktörün tüm aklın İslamlaşması olduğunu düşünmekteyiz. Felsefe ve bilimlerin tüm kollarında her şeyin başına Tanrıyı koymak ilerlemenin önüne geçmiş pozitif bilimleri ve felsefeyi tıknıklık noktasına getirmiştir. Özellikle İmam Gazali'nin düşüncelerinin de İslam uygarlığının ilerlemesi önündeki en büyük handikaplardan bir tanesi olduğu kanısındayız.

Toparlayacak olursak çalışmamızda biz Sokrates öncesi filozofların Yunan felsefesinin üç büyük filozofu Sokrates, Platon ve Aristoteles üzerindeki etkilerini inceledik. Batı düşüncesinin temellerini oluşturan bu gelişmeler XVI. yüzyılda Vatikan'daki bir yemek salon'unun duvarında Raphael'in elinde tekrar canlanır. Raphael'in Atina Okulu adını verdiği bu tablo bize XVI. yüzyıla kadar yaşamış tüm ünlü felsefeci ve bilim insanlarının portresini sunar. Bu tablonun merkezinde felsefi düşünceyi ikiye bölen Aristoteles ve Platon vardır. Platon elinde ünlü Timaios diyalogunu tutarken Aristoteles'in elinde Etik kitabı vardır. Platon'un sağındakiler Platoncu filozoflar olarak konumlandırılmışken, Aristoteles'in solundaki filozoflar Aristotelesçi filozoflar olarak görülür. Peki, bu tablo ne anlama gelmektedir? Bu tablo bizce şu anlama gelmektedir. Batı düşüncesi halk nezdinde belli bir oranda asla felsefe'den kopmamıştır. Platon ve Aristoteles karşıtlığı bir şekilde Hristiyanlık dininin içerisinde dahi yaşayabilmiştir. Halk filozofları sürekli gündemde tutmuş ve bilgi sürekli dolaşabilmiştir. Ayrıca şu ayrıntıyı da gözden kaçırmamak gerekmektedir: Bu tabloda yer alan tek İslam filozofu (Averroes) İbni Rüşd'tür. Bunun nasıl yorumlanması gerekmektedir? Kanımızca Raphael İslam filozofları içerisinde tablosunda görüntülenmeye değer tek İslam filozofunun İbni Rüşd olduğunu düşünmektedir. Peki, Raphael İbni Rüşd'te tablosunda tablosunda çizmeye değer ne görmüş olabilir? İbni Rüşd batı felsefesi tarihinde ne gibi bir öneme sahip olabilir? Bunun cevabı öncelikli olarak yaşadığı coğrafyanın batı kültürü içerisinde olmasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Bu yüzden İbni Rüşd'ün düşüncelerini kolayca takip edebilme özgürlüğüne sahipti. Eserlerini yüzyıllar boyunca Avrupa'da okutan birçok Batılı bilgini düşünceleriyle etkilemeyi başaran İbn-i Rüşd, tıp sahasında yaklaşık 16 eser verdi. Bunlar arasında en tanınmış olan kitabı "El Külliyyat Fi't Tıbb" latinceye tercüme edilerek, yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutuldu. Bu başarılarıyla İbni Rüşd Avrupa'da oldukça tanınmış bir İslam filozofu haline geldi. Haliyle Raphael'in ondan haberinin olmaması neredeyse imkânsızdı İbni Rüşd orta çağ Hristiyan

dünyasını gerçekten etkilemiş bir düşünürdür. Ancak kanımızca diğer filozoflarda olduğu gibi onun Avrupa rönesansına etkisi olduğunu düşünmek biraz abartılı bir yaklaşım olacaktır.

Yunanca'dan Arapçaya yapılan çevirilerden sonra aydınlanan İslam filozofları tüm enerjilerini dinlerinin hakikatlerini ispatlamaya ve İslam'ın tanrısının tüm varlıkları yarattığına inanmaya yönlendirmişleridir. İslam filozofları tüm dikkatlerini evreni Allah ile açıklamaya çalışmaya yönlendiler. Aynı hatayı orta çağ'da Hristiyanlık düşüncesi de yapmıştır. Ancak İslam dünyasından farklı olarak karanlık diye tabir edilen yaklaşık bin yıllık bir dönemde dahi Yunan felsefesinden tam olarak kopmayan Hristiyan dünyası Yunan felsefesini ve kültürünü bir şekilde kendi toplumu içerisinde yaşatmayı başarabilmiştir. İslam uygarlığının yaşamış olduğu aydınlık dönemi Avrupada orta çağ karanlığının zirve yaptığı bir dönemdir. Ancak yıllar sonra onlar bir Rönesans yaşarken İslam toplumları bir duraklama ve zamanla bir gerileme durumuna girmiştir. Bu durum çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Kimi çevrelere göre bu gerilemenin perde arkasında Türklerin bölgeyi işgali sebep olarak görülmektedir. Bu durumun sebebi olarak da literatürde Türkler suçlanmaktadır. Ancak yaptığımız araştırma bizi yine şöyle bir gerçeğe yüzleştirmiştir. İslam aydınlanma dönemlerinin yaşandığı yüzyıllarda Türkler bölgede görülmemektedir. Orta Asyanın bozkır savaşçıları olan bu ırk orta doğu da belirgin anlamda XI. yüzyılda ortaya çıkmaktadır. İslam felsefesi bu yüzyıllara kadar belirgin bir seviyeye gelmişse Türkler bunu ne şekilde engellemiştir? Bu sorunun karşılığı cevaplanmalıdır. Türklerin İslam uygarlığının gelişimine engel olduğu düşüncesi son derece yersiz ve tutarsız bir yaklaşımdır.

Türklerin bu coğrafyaya gelişi bilindiği üzere İran üzerinden olmuş ve İslamiyeti Türkler İran kültürü üzerinden öğrenmişlerdir. Daha sonra Türkler İran devletinin içinde Büyük Selçuklu devletini kurarak bölgeyi organize etmeye çalışmışlardır. Bu durum ister istemez siyasi, bilimsel ve felsefi gelişmeler açısından da önemli gelişmeler de yaratmıştır. Özellikle XI. yüzyılda İslam devletinin eğitim anlayışını Nizamülmülk ve İmam Gazali organize etmiştir. İmam Gazali ve Nizamül Mülk'ün son derece talihsiz bir şekilde yapmış oldukları reformlar ne yazık ki İslamda bilim ve felsefe'nin gerilemesinde çok büyük etkileri olmuştur. Bunun daha da kötü bir sonucu olarak Selçuklu devletinin tüm eğitim müfredatının doğrudan Osmanlı devletine de aktarılmış olmasıdır. Buna karşın konuya doğru eleştirileri de yapmak durumundayız. Yaklaşık iki yüz yıllık bir aydınlanma hareketi içerisinde halk'tan en küçük bir kesimin dahi aydınlatılmadığı bir topluluk nasıl gelişebilirdi? Türklerin bölgenin hâkimiyetini ele geçirdiği dönemlerde çok eğitilmiş bir toplumsal sınıf yoktu. Çeviri hareketlerinin genellikle saray çevresinde ve zengin zümrenin tekelinde gerçekleştiğini biliyoruz. Dolayısıyla bu aydınlanmaya doğrusu

Türklerin nasıl bir zarar verdiğini pek anlayamadık. Bunu ancak mevcut kötü durumun daha da kötüye götürülmesi olarak açıklayabiliriz.

Son olarak şunları söyleyebiliriz ki, İslam dünyası Yunan felsefe ve bilimini çeviri hareketleri ile öğrendikten sonra İslam toplumu eline çok önemli bir fırsat geçirmişti. Bizce bu fırsatı iyi kullanamamasının en önemli sebebi felsefeyi ve bilimi halka yaymamaları veya yayamamalarıdır. Her düşüncenin başına Allah'ı yerleştirmesidir. Ancak Avrupa felsefe ve bilimleri halkın içinde tutarak Yunan felsefesini halklarına Hristiyanlık dili olan latince vasıtasıyla öğretmiş ve sürekli felsefenin içerisinde kalabilmişlerdir. Bu çalışma bize şunu öğretmiştir. Günümüz gelişmiş Avrupa ülkeleri bile zamanında son derece ilkel ve geri kalmış bir yaşam sürmüş toplumlar olmasına rağmen bu toplumlar Greko Romen kültürle karşılaştıktan sonra siyasi, kültürel, toplumsal, bilimsel ve sanatsal açılardan zaman içerisinde kendini eğitip geliştirmişlerdir. Orta doğu toplumları bunun aksine Yunan bilim ve felsefesini ihtiyaçlarına karşılık verecek kadar kullanmışlardır. Ayrıca bilim ve felsefenin halka karışmasını sağlayamamaları da bir diğer önemli engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Greko Romen kültürü anlayıp doğru olarak kullanabilen milletler gelişmiş milletler olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- A. Arslan, (2008). İlkçağ Felsefe Tarihi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aristoteles (1998). Atinalıların Devleti. (S. Yakup Baydur, Çev.) İstanbul: Cumhuriyet, Dünya Klasikleri.
- Aristoteles (2012). Fizik. (S. Babür, Çev.) İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Aristoteles (2010). Metafizik. (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles, (1941). The Basic Works of Aristotle. (Richard, McKeon, Trans.) New York: Oxford University Press.
- Aristoteles. (1997). Gökyüzü Üzerine. (S. Babür Çev.) Ankara Dost Kitabevi.
- Athenaeus, O. N. & Yonge, C. D. (1854) The Deipnosophists, or, Banquet of the learned of Athenaeus / / literally translated by C.D. Yonge ; with an appendix of poetical fragments rendered into English verse by various authors, and a general index. London: Henry G. Bohn.
- C. Çakmak. (2014) Fragmanlar. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd Şti.
- C. Gates. (2017) Antik Kentler. (B, Cezar. Çev) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları
- Clement of Alexandria. (1991) Fathers of Church, Stromateis (J. Ferguson, Trans.) Washington D.C: Catholic University of America Press.
- Clement Of Alexandria. (2005) Stromateis Books One to Three (J. Ferguson, Trans.) Washington D.C: Catholic University of America Press.
- Cicero. (2018) Tanrıların Doğası (Ç. Menzilioğlu, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cornford, F. M. (1952). The Origins of Greek Philosophical Thought. London: Cambridge University Press.
- Cornford, F.M. (1957). From Religion To Philosophy. New York: Harper Torchbooks Publishers.
- Dağ, M., Aydın, H. (2017). Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe İstanbul: Ezgi Matbaacılık
- Daniel W. Graham. (2006). "Explaining The Cosmos" The İonian Tradition of Scientific Philosophy" Princeton University Press, UK.
- De Gruyter. (2013). Doctrine and Doxography. "How Not to Conceive Heraclitean Harmony" Roman Dilcher Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen.
- Diogenes Laertios (2013). Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri. (C. Şentuna, Çev.) DOI: <https://doi.org/10.1515/apeiron-2018-0058> | Published online: 27 Feb 2020
- Eusebios. (2003) Preparation for the Gospel Roderic Pearce Ipswich UK Public Domain.

Eusebius of Caesarea. (1903). *Praeparatio Evangelica* -Preparation for the Gospel-. (Tr. E. H. Gifford, Trans.) Public domain.

En Nedim, M. B. İ. (2017). *El Fihrist* (Doç. Dr. Mehmet Yolcu, Doç Dr. Sabri Türkmen, Prof. Dr. M. Salih Arı, Arş. Gör. Selahattin Polatoğlu, Arş. Gör. Furkan Halit Yolcu, Çev.)

En Neşşar, A. S. (2020). *İslamda Felsefi Düşüncenin Doğuşu 1* İstanbul: İnsan yayınları

Etienne, G. (2021). *Orta Çağda Felsefe*. (A. Meral, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

F. M. Cornford. (2020). *Dinden Felsefeye*. (Ö. Orhan, Çev.) İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayımcılık A.Ş.

Friedell, E. (2011). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*. (N. Aça, Çev.) İstanbul: Yaşam Kültür.

Gazali. (2015). *Filozofların Tutarsızlığı*. (M. Kaya, H. Sarioğlu, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.

G. E. R. Lloyd. (2022). *Eski Yunanda Bilim*. (F.Özeş, Çev.) İstanbul: Say Kitap.

G. E. R. Lloyd. (1954). *Early Greek Science*. London: Published by Chatto & Windus Ltd.

G. S. Kirk. J.E. Raven. (1977). *The Presocratic Philosophers*. London: Cambridge University Press.

Greaves A. M. (2003). *Miletos Bir Tarih*. (H. Çınar Öztürk, Çev.) İstanbul: Homer Kitabevi.

H. Eco. (2018). *Antik Yunan*. (L. Tonguç Basmacı, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.

Herodotos. (2009). *Tarih*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hesiodos. (2012). *İşler ve Günler - Tanrıların Doğuşu*. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Hippolytos. (2016). *Refutation of All Heresies*. (M. David Litwa, Trans.) Georgia: Sbl Press Atlanta.

İamblikos. (1918). *The Life of Pythagoras*. (Thomas Taylor, Trans.) Los Angeles: Theosophical Publishing House.

İbn Rüşd. (2012). *Tutarsızlığın Tutarsızlığı* (M. H. Özev, Çev.) İstanbul: Barış Matbaa.

J. Barnes. (1979). *Presocratic Philosophers*. London: Rutledge & Kegan Paul Ltd.

J. Burnet. (2013). *Erken Yunan Felsefesi*. (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.

J. Burnet (1928). *Greek Philosophy Part I*. London: THE MACMILLAN CO. OF CANADA, Ltd.

- Kirahan, D. R. (2010). *Philosophy Before Socrates*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.
- K. S. Guthrie, (1987). *Pythagorean Source book and Library, "An Anthology of Ancient writings which Relate to Pythagoras and Pythagorean Philosophy"*, Kenneth Sylvan Guthrie, Phanes Press, Michigan USA.
- K. Popper. (2013). *Açık Toplum ve Düşmanları*. (M. Tuncay, H. Rızatepe Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- K. Vorländer. (2022). *Felsefe Tarihi*. (Mehmet İzzet, Orhan Saadeddin Çev.) Kapı yayınları İstanbul.
- M. Atkinson, M. Share, H. Baltussen, I. Muller. (2012) *On Aristotle Physics*. 1.5-9 London: Bloomsbury Publishing.
- O. Neubaugebauer. (1969) *The Exact Sciences in Antiquity*. New York: Dover Publications, Inc.
- Önder, D. (2016). *Parmenides Felsefesinde Varlık ve Düşünme* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Özeş, F. (2020). *Felsefenin Antik Yunanlı Köklerinin Nedenleri* (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Peter Kingsley 2002 *Antik Felsefe Gizem ve Büyü* Kabalcı Yayınevi Çev Kenan Kalyon İstanbul.
- Platon. (2017). *Phaidros*. (F.Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Orhan, Özgüç. "POLITEIA'DA ADALET TARTIŞMASI VE THRASYMAKHOS'UN MEYDAN OKUMASI". *FLSF Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 21 (Mayıs 2016): 51-70. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2016 Bahar, sayı: 21, s. 51-70.
- Platon. (2005). *Collected Dialogues. (Phaedon)* (B, Jowett. Trans.) New Jersey: Princeton University Press.
- Platon. (1996). *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi KİTABEVİ.
- P. Schaff. (1890). *Augustin's City of God and Christian Doctrine*. New York: The Christian Literature Publishing Co.
- P. Kingsley. (2002). *Antik Felsefe, Gizem ve Büyü* (K. Kalyon, Çev) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Pliny the Elder. (1855). *The Natural History*. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London.
- Riedweg. C. (2005). "Pythagoras, his life, teachings and influence" New York: Published by C.H. Beck. Cornell University Press.

- S. Empiricus. (1976). *Outline of the Pyrrhonism*. (R. G. Bury, Litt D. Trans.) London: Harvard University Press.
- S. Empiricus (2019). *Pyrrhonculuğun Esasları*. (C. Çevik Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Simplicius. (2022). *On Aristotle Physics 1.1-2*. (S. Menn, Trans.) Bloomsbury: Bloomsbury Academic.
- Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası* (A. Pekman, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Suda, Suidas. *Suidae Lexicon*. Ed. A. Adler. *Suidae Lexicon*. Leipzig-Teubner 1928-1971
- Simplicius, (2014) *On Aristotle Physics 1.5-9*, Translated, Han Baltussen, Michael Atkinson, Michael Share, Ian Mueller” Bloomsbury Publishing London.
- Thomson, G. (1997). *İlk Filozoflar*. (M. H. Doğan, Çev.) İstanbul: Payel Yayınları.
- Weber, A. (1998). *Felsefe Tarihi*. (H. Vehbi Eralp, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- W.K.C Guthrie. (2011). *Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar* (E. Akça, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- W. K. C. Guthrie. (2012). *Yunan Felsefe Tarihi 2* (F. Gültekin, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları
- W, Arthur Heidel. (1921). *Anaximander's Book, “the Earliest Known Geographical Treatise”*. American Academy of Arts & Sciences.
- W. CAPELLE. (1994). *Sokrates’ten Önce Felsefe*. (O. Özgül, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- W. Burkert. (1972). *Lore and Science in ancient Pythagoreanism* (Edwin L. Minar Jr. Trans.) Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Zeller, E. (2008). *Greek Felsefesi Tarihi*. (A. Aydoğan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Fatih Özeş

Yabancı Dil : İngilizce

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Üniversite	Çukurova Üni. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İş-letme Bölümü	2001
Üniversite	Akdeniz Üni. Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı	2018
Yüksek Lisans	Akdeniz Üni. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Ensti-tüsü Eskiçağ Akdeniz Araştırmaları Anabilim Dalı	2020
Doktora	Akdeniz Üni. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Ensti-tüsü Ortaçağ Akdeniz Araştırmaları Anabilim Dalı	2025

Yayınlar

Makale Çevirisi: T.M.P. Duggan, "Geçmişin İzleri - Kalıntıları Ele Almak." (F.Özeş, Çev.)
Akron 10 - Eskiçağ Yazıları 8 (2016) 45-59. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

F. M. Cornford. (2021). Bilgeliliğin Başlangıcı - Eski Yunanda Felsefi Düşüncenin Kökleri. (F. Özeş, Çev.) İstanbul: Say Kitap.

G. E. R. Lloyd. (2022). Eski Yunanda Bilim. (F.Özeş, Çev.) İstanbul: Say Kitap.

F. Özeş, "Felsefenin Antik Yunanlı Kökleri" - Antik Yunanda Felsefe, Bilim ve Sanat (2022)
1 - 50. Nobel Bilimsel Eserler Yayınevi.

F. Özeş, "Antik Yunan Demokrasisinin Doğuşu, Gelişimi ve Çöküşü" - Antik Yunanda Felsefe, Bilim ve Sanat (2022) 125 - 154. Nobel Bilimsel Eserler Yayınevi.